ЛІТОПИС
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

МАТЕРІЯЛИ Й ДОКУМЕНТИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Ф. ДФЦЄМІСФ.

ТОМ II, КНИГА 4.

1917—1923

ЛЬВІВ 1923.

ЛІТ. А. АНДРЕЙЧИН, ЛЬВІВ.

ЛІТОПИС
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.

ОЛЕКСАНДЕР ДОЦЕНКО.

МАТЕРІЯЛИ Й ДОКУМЕНТИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ТОМ II, КНИГА 4.

1917—1922.

Накладом автора.

Київ — Львів.

1923.

оцифровано balik2
для проекту

— Всі права застережені. —

Copyright by „A. Docenko"

1923.

ОД АВТОРА.

З огляду на те, що частина моїх матеріялів (щоденник за 1917—1919 роки) переховується в ріжних місцях як на Україні, так і тут за кордоном і не може бути використана мною для праці, тому раніш І-го у світ виходить ІІ-й том „Л топису Української Революції".

Починаючи з 1917 року я мав змогу докладно ознайомитись з перебігом політичних подій визвольної боротьби за У. Н. Р., беручи активну участь у цих подіях та маючи доступ на підставі свого становища як відповідального старшини в українській армії до ріжних урядових документів.

Пізніще, з 1918 року, коли я вже був в Ставці Ад'ютантом, а потім старшим Ад'ютатном Головного Отамана військ У. Н. Р. активна участь моя у політиці стала ще ширша, а тим самим зросла й моя поінформованість.

Почуваю велику відповідальність за свою працю, яку будуть читати не тілько сучасники, а й майбутні покоління і по якій будуть судити про вину чи заслуги тих, що революційною хвилею життя були винесені на його поверхню і керували державно-політичним і військовим життям на Україні серед тяжкого лихоліття, моря крови і безлічи жертв,—чи то були окремі особи, політичні партії, чи політично-громадські угруповання.

Предкладаю тут перебіг політичних подій серед революційного розбурханого життя і документи до них, поскільки я міг услідкувати за ними і їх використати для цієї праці.

Тяжко бути обєктивним. Пять років безперервної роботи при Головнім Отамані—сами за себе говорять, але що б там не було, об'єктивність має бути вище всього, вище всякого почуття.

Часто історичні події освітлюються суб'єктивно у відношенню до окремих осіб і угруповань, а з цього пізніще складаються сторінки історії, які таким чином розминаються з дійсністю. Тому людина, яка займається освітленням історичної правди, повинна бути об'єктивною. І от про сю об'єктивність я й памятав під час усієї моєї праці, аби усунути навіть тінь підозріння, що я підтасував події в угоду особам, а тим самим представив би ситуацію не одповідно дійсности, хоч документи залишаються документами і завжди сами за себе говорять.

Розповідаю тому тільки те, що бачив і чув з авторитетних джерел.

Мушу сказати, що керманичам української внутрішньої і зовнішньої політики в своїй роботі прийшлось іти „через поле чоловіка лінивого... воно скрізь заросло кропивою і терни покрили грунт його, і розвалився мур кам'яний" (Книга Притч, 24, 30).

З огляду на сучасні прикрі політичні обставини для України і її законного Уряду мені мимоволі приходиться пропускати багато цікавих моментів закулісової натури у цій внутрішній і закордонній політиці, хоча не раз саме від цих моментів і залежав розвиток державно-політичних подій на Україні.

Сподіваюсь, що пізніще зі зміною цих обставин на краще, зможу представити опущене з належною повнотою.

Можуть мені зробити й инші закиди що до характеру моєї роботи й способу її опрацьовання,—я й сам свідомий чималих дефектів її, але мені ходить зараз про зафіксовання певних етапів нашої визвольної боротьби з відповідними документами до неї, які і в мене в наслідок незалежних од мене причин можуть загинути на завше.

Джерелами для праці моєї були:

1. Архиви Ставки і Центральних Установ.
2. Мій власний архив та щоденники.
3. Мої власні спостереження характеру військового і політичного.
4. Розмови з відповідальними громадськими і військовими діячами.
5. Наша періодична преса (газети й журнали) та книжки, в яких висвітлюється боротьба українського народу за самостійність.
6. Ворожа преса (большевиків та Денікина), їх розвідочні звіти про нас та радіозвіти.
7. Закордонна преса.

Випускаючи в світ отсю мою IУ-ту книжку II-го тому „Літопису Української Революції", в кінці передмови скажу словами сучасника Великої Руїни, що бурею пролетіла над нашою землею в половині XУII-го віку, І. Галятовського, який, випускаючи в світ свою книжку, писав:

„Не дивуйся, Чительнику, тим помилкам, котрії ся в тій книзі знайдуть, бо тая книга такого часу робилася, в котрий більш єсьмо утікали і на смерть, нежели на книгу тую поглядали; ні єдиного імі покоя плоть наша, но во всім скорбяще: вніуду брані, внутрьуду страхи".

25 серпня 1921 року
Марієнбад.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА.

БРАТ ПРОТИ БРАТА...

„Отечество на язиці,
а в серці облуда".

РОЗДІЛ І.

Побідний шлях і реальна дійсність.

1. Наступ на Київ і Одесу. 2. Антанта і Денікин. 3. Перспективи. 4. Висліди київської операції.

Армії наддніпрянська і наддністрянська непереможно йшли все вперед і вперед проти одного ворога—червоного москаля.

Направду офензива була велична.

9-го серпня 1919-го року падає Жмеринка, що незвичайно підносить дух війська й Командування.

12-го серпня українське військо уже в Винниці, а 14—в Хмельнику, Янові і Калинівці. Це просувався І-ий корпус наддністрянської армії, яким командував полк. Микитка.

А в цей самий час ІІ-ий корпус (полк. Вольф), зайнявши Староконстянтинів, підходив до Шепетівки—Полонного. 19 серпня упали: Уланів, Райгородок, Махнівка і Бердичів.

Третій корпус (ген. Крауз) підходив уже до Хвастова.

Наддніпрянська армія зайняла: Ямпіль—Вапнярку—Тульчин—Брацлав—Липовець—Погребище.

Війська, упоєні побідами, сами рвалися до бою. Ворог, розбитий по частям, утікав, залишаючи полонених, зброю, амуніцію, обози та величезне інтендантське й санітарне майно. Большевики сами говорили, що наступала 400—тисячна армія.

Тріумф був повний... Успіхи на фронті трохи примиряюче вплинули на відносини між представниками Диктатури З. О. У. Н. Р. і Правительства У. Н. Р. Партії насторожилися. Преса в той час стала лагідніще відноситися до Диктатури, і газети були переповнені повідомленнями про успіхи на фронті.

Для України було велике свято.

Всі—мале, доросле і старе—напружено чекали захоплення Києва і зустрічи з Денікином. Штаб Головного Отамана спішно вироблював директиви для дальшого наступу.

Ще до цього часу остаточно не могли наші військові фаховці прийти до одної думки,—де має бути головний удар, а в звязку з

тим і більше скупчення сил—на Київ, чи на Одесу. Нарешті спільне засідання військових 10 серпня остаточно вирішило, що з упадком Києва падає й Одеса.

Ще перед нарадою 10 серпня Штаб Головного Отамана при участи військової канцелярії Диктатури виробив плян дальшого наступу: 1. наступ на Київ, 2. наступ на Одесу або Херсон і Миколаїв або 3. наступ на Галичину.

Наступ на Київ приваблював усіх, як наддніпрянців, так і галичан, через те, що захоплення Києва мало-би величезне політичне значіння. Та зараз же висувалися й аргументи проти: з захопленням Києва потрібно зоставити там велику залогу, що не було в наших інтересах, та ще прийдеться битися разом і з Денікином, і з большевиками, не кажучи вже про трудність забезпечення такого великого міста всім необхідним. Та в якім же напрямі можна не спіткатися з Денікином і з большевиками? Всюди, куди б не пішли.

Галичане уперто стояли за наступ на Одесу або Херсон і Миколаїв. Близькість моря в цім напрямку відкривала двері до Европи, а цеб поліпшило наше внутрішне і міжнародне становище: могли би морем розпочати торговлю зі світом і тримати звязок з Европою.

Проти третього, цеб то наступу на Галичину, були всі поголовно. Говорили, що цей похід був би рівнозначним оголошенню війни не тільки Польщі, а цілій Антанті, коли приймати її постанову що до Галичини од 25 червня 1919 року, і тому ніхто не промовив ні слова за цей похід. Але це були тільки міркування військових що до дальшого наступу, а не наказ, і знову підкреслюю, що на нараді 10-го серпня вирішено одночасно вести наступ на Київ і Одесу *).

Оперативна директива військам видана і українські армії рушили на Київ.

На півночі було зайнято: Звягель, Троянів, Житомир, Коростишів, Коростень, а в напрямку на Київ — Хвастів і Васильків. В дступаючи большовики встигли з'організувати великі сили, які і перейшли в контр-наступ на лінії Брусилів—Бородянка — Васильків, але були розбиті, й українська армія 29-го серпня зайняла ст. Боярку.

В цей самий час армія Денікина за допомогою українських повстанців також успішно наступала з лівого берега Дніпра, а її передові частини вже підходили до Яготина—Переяслава по лінії залізниці—Полтава—Гребінка—Київ.

В Штабі Головного Отамана малися точні відомости про наступ, також на Київ, ген. Денікина. Ще раніш перед цим були з нашого боку

*) В своїй 3-й кн. І-го тому я детально говорю про оцінку напрямів—Київ, чи Одеса.

спроби порозумітися, але не було знайдено спільної мови між представниками нашого народу і представниками певної групи російського народу, вихованцями старої царської школи з їх єдино-неділімовськими замірами. Чути не хотіли про Україну. „Матушка Россія.—Єдина, велика, неділима"—ось був їх ідеал.

І от ця армія „золотопогонників" наближалася до Києва.

Це страшенно нервувало, як наше Правительство, так і військове Командування. Ніхто не знав, що ж має бути, яка має бути зустріч двох ворожих армій? Це передбачав Головний Отаман. В листах до наших послів за кордоном він звертав на це увагу, і перед Державами Антанти робилося багато заходів, аби примирити і об'єднати для спільної акції проти большевиків Уряд У. Н. Р. і ген. Денікина на умові признання незалежности України. Та ні Франція, ані Англія на це не йшли, хоч їм не раз указувалося на всі ті нещастя, які мають бути в разі розбіжности між двома до того часу ворожими таборами.

Держави Антанти в цей час були засліплені успіхами адмірала Колчака і ген. Денікина, і нам годі було щось зробити.

Визнання, гроші, амуніція, медікаменти, одіж, харчі—все було кинуто під ноги цих двох генералів, але останні своїми брудними ногами потоптали ці цінні придбання для боротьби з ворогом, задушуючи визольний рух на Україні і то немилосердним способом, розстрілюючи українців ще з більшим озлобленням, як большевиків, і цим готуючи собі могилу. Ми ж нічого не мали і нашого розпучливого голосу ніхто не хотів слухати. Але докладніще про це говоритиму пізніще.

На Лівобережжу в запіллю добровольців почалися вже великі повстання українських селян проти розбишацького поступування армії Денікина. Малося на увазі, що може хоч це вплине на Денікина та підвладних йому генералів—Бредова, Шатілова і Слащова.

Всеж таки, не вважаючи ні нащо, Головний Отаман в порозумінню з Урядом дав директиву в війську, яка і була оголошена по арміях за підписом Начальника Штабу Головного Отамана, отамана Генерального Штабу Юнакова. Ця директива звучала:

„На випадок зустрічи з частинами армії Денікина належить триматися до дальшого розпорядження слідуючих норм:

1. Належить безумовно не вдаватися в ворожу акцію;

2. Пропонувати військам Денікина, щоб вони не займали тих місцевостей, які є вже в наших руках, або які маємо посісти;

3. Пропонувати їм звільнити район нашого походу, щоб не спиняти нашого руху;

4. Прикласти усіх зусиль, щоб докладно розвідати організацію, стан військ, кількість і завдання, моральний настрій, озброєння та одяг і амуніцію армії Денікина.

Далі належить розвідати, як ставляться денікинські війська до Української Держави і до наших військ.

Негайно повідомити, які дані одержано вже що до цих питань.

Остаточні вказівки незабаром буде дано".

Копію цієї директиви одержали штаби обох армій і армейських груп. Оголошення її повстало властиво в наслідок подій на фронті.

Так, 21/VIII частини Київської групи здибалися з частинами денікинської армії (Терсько-Кубанська дивізія) на ст. Сигнаївка і командір групи отаман Ю. Тютюнник телеграмою за ч. 166 од 22/VIII повідомив, що пластуни займають ст. Цвітково і посуваються на Білу Церкву,—і просив протягом 12-ти годин дати відповідь, як бути з денікинцями, бо можливі військові акції з боку останніх. Ось в наслідок яких подій на фронті і була оголошена директива Штабу Головного Отамана.

23/VIII от Ю. Тютюнник доносив, що денікинці не ставляться до нас вороже, а навіть бажають битися разом з Українськими військами проти большевиків, але під командою „Южної Армії", і що денікинці запропонували свою демаркаційну смугу по лінії їх розташования та що наша Команда запропонувала їм свою.

Командуючий наддніпрянською армією отаман В. Тютюнник звернувся до штабу Головного Отамана з проханням перебрати на себе переговори з денікинцями і визначити демаркаційну лінію, аби цим досягнути координації діяльности на цей час по погляду Ш. Г. О..

Останній в телеграмі ч. 216 од 24/VIII відповів:

„Головний Отаман згоджується на пропоновану демаркаційну лінію, але бажав би її протягти від Коростеня далі на Канів і по Дніпру на північ з тим, щоб з просовуванням наших армій ми мали б змогу на лівому березі Дніпра на північ від Каніва обсадити своїми відділами мостові причілки. Коли денікинці згодяться на це, то буде сформована політично - військова місія, яку вишлеться на фронт для тримання постійного звязку з денікинською Південною армією для спільних акцій та усунення можливих непорозумінь. Нарешті Головний Отаман бажає, щоби не було ні яких боєвих сутичок між нашими військами та Денікинцями, на що необхідно звернути увагу військ".

Як бачить читач, і Головний Отаман, і Штаб Головного

Отамана робили все, аби уникнути військових сутичок з денікинцями.

В наслідок телєграми Ш. Г. О. ч. 216 от. В. Тютюнник попросив дозволу вислати делегацію до денікинської групи військ для встановлення демаркаційної лінії. Дозвіл був даний і Штаб наддніпрянської армії 25/VIII вислав до групи денікинських військ делегацію з сотником Генерального Штабу Пересадою на чолі.

Ця делегація ні до чого не договорилася конкретно, бо події на київському напрямку і в самому Київі повели акцію переговорів зовсім в иншій площині—в площині абсолютно ворожій з боку добровольців до наддніпрянської армії.

З приводу першої зустрічі українських частин з добровольцями газета „Україна" в ст. „Життя фронту" од 2 вересня 1919. ч. 19 подає слідуюче:

„Під Білою Церквою вперше зустрілися наші війська з добровольцями—Денікина.

Наші козаки зупинили броневий потяг „южної армії".

З бронепотягу протестуючи вискочив комендант його, звичайний корнет з золотими погонами.

— Кто меня остановіл?

— Ми.

— А кто ви такіе?

— Козаки українського війська.

— Кто вамі командует?

— Отаман Петлюра.

— Ми вас не прізнайом, ви ізменнікі. Ви должни іспольнять прікази командующаго Южной Арміей...

Наші козаки досить ввічливо одповіли:

— У нас мається своя Влада Української Республики і ніяких южних армій ми не знаєм.

— Ну, знаєте-лі, я не могу разговарівать з бандамі, мне нужно ехать на Фастов.

— Ми вас не пустимо.

— Но я сілою проєду.

— Ми вас обезброїм.

— У меня есть кавалерія.

— А у нас кінпота.

— За мною ідет целий корпус южной армії.

— А за нами стоїть корпус галичан.

— А разьвє у вас есть галічане?

— Так.

— Попросіте сюда галіцкаго офіцера.
— Гаразд.
Козаки покликали галицького старшину.
— З ким маю честь вести розмову?
— Я офіцер Южной Армії.
— А я старшина Української Армії.
— Какой ето України?
— Соборної України.
— А разве есть такая?
— Так.
Корнет замислився трохи, але ж ненадовго, бо мабуть, бідний ще не навчився думать.
— Все же я поеду до Фастова.
— Не можна.
— Я сілою.
— Обезброїм".

Начальник Штабу Головного Отамана отаман Юнаків у розмові зі співробітником газети „України" про тодішні події говорив *)..

Праця в Штабі Головного Отамана.

„Відносно праці в Штабі Головного Отамана я торкнусь цього питання з двох боків: перше—це відношення з галичанами. Це питання надзвичайної ваги, бо тільки при спільних зусиллях можна сподіватись на успіх. Зараз у нас повна згода як у Штабі, так і в частинах. Особливо я хочу відмітити працю свого ближчого помішника отамана Курмановича, його знання справи і його тактовність, а також і відношення всіх його співробітників, які працюють з повним розумінням надзвичайної ваги загальної справи. Друге—це техничний бік — постачання Штабу, аби він міг правильно функціонувати. В цьому відношенні я не зовсім задоволений, але в цьому я нікого не обвинувачую, бо ми самі ще досить бідні і дістати що небудь досить важко. Така дурниця, як брак бензіну, також до де-якої міри відбивається на загальному ході справи. Приходиться великі кінці робити пішки, що віднімає багато часу. В цьому я нікого звичайно не хочу обвинувачувати, бо не маю для цього досить причин. Скажу тільки одно, що з 11 серпня, коли ми приступили до роботи, Штаб ще цілком не сформований.

*) Україна од 30 серпня 1919. ч. 17.

Положення на фронті.

Я надаю величезного значіння здобуттю Київа і не тільки в політичному і моральному відношенні, але й у військовому і економичному через те, що з здобуттям Київа ми перерізуємо весь звязок півдня Правобережної України з північчю, і таким чином все те величезне майно, яке мається на півдні України, попаде в наші руки. Фактично така мета—відрізати ворога вже досягнена і здобуття Київа тільки закріпить досягнуте. Говорю це тому, що фактично залізниця вже перерізана і ознаки того, ще вона знаходиться в важкому становищі, вже єсть. По маючимся відомостям, в околицях Бірзули скупчений величезний рухомий оклад. Большевики домагаються підняти дух своїх військ в останні критичні дні розповсюдженням відомо неправдивих відомостей про свої успіхи над нашими військами під Київом і Житомиром і закликають всі свої війська на правому березі Дніпра негайно перейти в наступ проти нас. Цей наказ про перехід в наступ розповсюдженний по радіо без більш точних зазначень військам, я трактую, як вигук відчаю, який вирвався від безнадійности в обороні Київа. Енергічне посування наших військ до Київа і їхні великі успіхи у всіх попередніх боях були настільки несподіваними для большевиків, що вони певно не встигли ще розробити загального пляну наступу своїх військ від Одеси на північ.

Про це я можу сказати на підставі окремих незвязаних одною ідеєю замірів невеликих частин противника—прорватись на північ в напрямку на Вапнярку і Білу-Церкву. Обидва ці заміри були нами відбиті, але я передбачаю, що згодом нам прийдеться ще раз зустрінутись з міцним і більш організованим заміром противника прорватись від Одеси на північ, і цю обставину Штаб Головного Отамана підраховує при розпреділенні військ. З окрема під Київом положення сьогодня таке: розбитий під Жмеринкою, Винницею, Козятином, Бердичівом, Житомиром, Хвастовом і Білою Церквою ворог скупчився, збільшив свої сили частинами перекинутими з денікинського фронту між Жулянами і Бояркою в верствах 15 на південний захід від Київа, де большевицьке командования вирішило дати нашим військам останній генеральний бій на фронті майже цілих 30 верств. По сьогодняшнім відомостям цей бій вже почався. Большевики уперто обороняються, але наші війська енергічно на них насідають. Як що цей бій кінчиться успіхом наших військ, то через декілька днів Київ буде в наших руках, і одно з найбільш значних стратегичних завдань нашої армії таким чином буде вирішене.

Відношення з польською армією.

При операціях проти большевиків прийшлось стовкнутися з польськими військами і з'явилась необхідність встановлення чисто військово—демаркаційної лінії, аби вони своїми пересуваннями не перешкоджали нашим операціям проти большовиків. Це питання в негайному порядкові розробляється і цими днями остаточно вирішиться, а також буде установлена ця демаркаційна лінія, яка не матиме ніякого політичного значіння.

Відношення з армією Денікина.

В такому ж положенні наші війська зупиняться в скорому часі і по відношенні до військ Денікина, а тому й прийдеться певно прийняти анальогичні заходи чисто військового характеру. З боку денікинської армії загрожує небезпека також Київу, але як ми займем Київ раніш, то це нам дасть більше політичних і стратегичних козирів. Про намагання Денікина ми знаєм по большевицьким радіо; розгадуючи ці маневри, видко, що Денікин намагається зайняти Київ раніш нас. Положення у нього на харьківськім напрямку не досить гарне, большовики, по їхнім повідомленням, зайняли Валуйки і Купянськ, певно перекинувши сили з Колчаковського фронту, що примусить Денікина сильно порахуватись з ними і з тими вимогами, які рано чи пізно наш Уряд йому поставить. Зараз певно Денікин, як полководець, стоїть на розпутті, чи брать Київ, чи спасать Харьків, коли він певний, що скоро візьме Київ, то він буде цього домагатись, в противному разі перекине сили для спасення Харькова.

Відношення з повстанцями.

Повстанці не тільки українці, але всіх країн по мойому погляду мають силу тільки тоді, коли спираються на регулярне військо, вони лише допомагають нашим військам на Україні, а самі по собі вони як сила нерегулярна і великої небезпеки для ворога не уявляють. Повстанці Зеленого допомогли в боях під Білою-Церквою, повстанці Соколовського—під Житомиром.

В цьому головна заслуга цих повстанців, без яких нам прийшлось би покласти більше сил для здобуття цих пунктів".

При таких обставинах вирушали українські війська в дальший наступ. Головний Отаман, з яким я був також, весь час перебував на фронті разом з армією, то в своєму поїзді, то на автомобілю, то на броневикові, попадаючи в зони найбільшого гарматного і куле-

метного ворожого вогню. Радісний вигляд його обличча часто змінявся на задуму і втому. Одні очі горіли якимсь заражуючим і наскрізь пронизуючим вогнем. Він увесь час був неспокійний. Його гнітила якась тяжка думка, якої він, здавалось, нікому не хотів сказати.

Військо бачило серед себе Головного Отамана на найнебезпечніших відтинках фронту. Здавалось, очі кожного старшини і козака говорили—ти наказуєш, а ми виконаєм, аби було добре. Присутність улюбленого вождя серед козаків доводила військо до екстазу.

Розгром большевицької армії був колосальний. По шляху до самого Київа були розкидані рушниці, підбиті гармати, бази постачання, двуколки, гармати, артилерійські парки і сила ріжного військового майна. На станціях на парах стояли цілі ешелони з награбованим майном, яке большевики ще не встигли вивезти до Московщини. Настільки тут був несподіваний удар для большевиків, що вони не могли навіть орієнтуватися, яким чином їх розбито. В Київі була страшенна метушня. Большевики розпочали евакуацію безглузду, як і все їх правління: евакувалося все, починаючи від пишучої машинки і кінчаючи хатньою посудою, меблями і ганчірками. А в той же час до Київа надходили все свіжі частини з Москви і з Лівобережної України, де большевики зовсім оголили свій протиденікинський фронт.

Під самим Київом большевики рішили дати свій останній бій і розвязати таким чином всю українську справу. Хутко підготовляли вони нові позиції, направляючи старі, збудовані ще за великої світової війни, по лінії Білгородка—Боярка—Глеваха—Велика Бугаївка. Сюди стягалися великі резерви і підвозилася артилерія. Лише в одному районі Боярка—Глеваха на фронті було у большевиків 15.000 багнетів при 60-ти гарматах. Скупчення сил і підготовки позицій прикривалося сильними відділами, які були висунуті на лінію Мотовилівка і по Житомирському шосе аж до села Ситників.

Перегруповавшись українські частини розпочали наступ і 27—28 серпня збили передові частини ворога, заняли ст. і місто Васильків. Українська колона, яка була направлена на м. Макарів, знищила ворога й захопила цей важний пункт. 28 серпня після полудня ворог перейшов у контр-наступ і атакував українські частини, які були на південь від залізниці Хвастів—Київ, навіть примусив їх залишити с. Погреби і Васильків.

29 серпня зранку українське військо перейшло в загальний наступ на всьому фронті. Розпочався кривавий бій, в якому перемогла славетна наша армія. Наддніпрянські частини штурмом здобули Пог-

реби й Велику Бугаївку. А галицькі частини повернули Васильків. Після нового удару большевицький фронт був перерваний у села Глевахи і українське військо захопило позицію ворога від Білогородки до Глевахи. Розбиті большевицькі частини відходили на нову лінію с.с. Петропавловська—Борщагівка—Жуляни—хут. Монастирський.

З розгромом ворога на перш.й позиції можна було гадати, що справа столиці була вирішена, але большевики все не здавалися і зробили спробу дати ще один бій на другій оборонній лінії. 30 серпня вони зробили рішучий і останній удар, але українське військо контр-атакою на багнети знищило ворожі сили.

О десятій годині 30 серпня перші українські частини були вже в околицях Київа. На зустріч їм вийшло майже все населення столиці. Від радощів люде плакали. В церквах дзвонили.

Головний Отаман був увесь час з військом: з'являвся в передових лініях, підбадьорював козаків і під його першим вигуком „слава", козацтво здобуло київський двірець. Потім він на авто підїхав аж до міста з північного заходу, де в цей час ійшла кінна атака і весь час придивлявся до бою.

Картина була гідна подиву. Був роскішний серпневий день. Сонце світило як ніколи і своїми промінями якби сміялось, радіючи з успіху. На просторі 120-ти верст у довжину і 60-ти верст у ширину поле було вкрите поодинокими ще непідібраними трупами. Ближче до фронту було більше. По дорогах валялись автомобілі легкові й грузові, обози, розкидана амуніція, а ще недобиті коні і худоба своїм іржанням та ревом робили цю картину ще страшнішою.

Хліб звезений в скирти був попалений або розкиданий,—видко було, що відступаючи большевики не могли дати собі ради...

Навкруги стояв страшний гук канонади з двох боків Київа: большевики оборонялися перед нами і Денікином. З—за лівого берега Дніпра висіла в повітрі денікинська ковбаса.

Приходилося бути свідком просто страшних моментів — бачити муки покривженого люду. Ось мати убивається над мертвими дітьми, там д ти за розстріляним батьком, своїми братами і сестрами, а там жінка б'є себе в груди, розповідаючи про надлюдські муки, які переніс її чоловік—тіло його було почетвертоване і посипане сіллю. А ось цілі родини сидять на руїнах спалених господарств—сльози падали з очей при виді цих картин, а потім чоловік кам'янів і шукав відпочинку нервам. Та де було його знайти—всюди кров, скрізь муки, забагато людських сліз...

Найбільш вражаючою картиною був той момент, коли до отаманського авто, на якому стояв сам Головний Отаман і в бінокль

придивлявся розвитку бою. Підбігла молода мати з немовлятком на руках. Волосся розтріпане, очі божевільні, майже вся в крови. Голосом ненормальної людини кричала: „Оце все, що зосталося",—показуючи на малу дитину. Сльози лилися річкою з очей. Молода мати говорила: „Я знаю, що ти Петлюра... візьми і отцю мою дитину і помстися на звірюках, які забрали у мене чоловіка, двоє дітей, хату спалили... Нічого вже нема, тільки три мертвяки. Поки жива, буду мститися... Дитину так виховаю"... Сльози і несамовитість, яка охопила її, не дали їй говорити далі. Головний Отаман заспокоював немов батько дитину і розпитував її та инших селян, як це сталося. Жінка з дитиною перестала плакати, а її задумливі очі дивились кудись в далечінь. Виявилося, що її чоловік був підпольним культурним робітником проти Москви—большевиків. Перед відступом большевики довідалися про це, заскочили в його садибу і на очах селян, жінки і дітей розстріляли. Діти з дикими криками кинулися до батька,—большевики і їх порубали шаблями, щоб не оставалося й „контреволюціонного семені". Було це на хуторі на захід від ст Боярка. Після заспокоєння нещасної матері і обіцянки про заопікування нею Державою авто рушило вперед у напрямку Київа.

Сонце сіло. Канонада притихла. Большевики спішно одходили на Бровари, даючи останні розпорядження. Ми були весь час у курсі справ, бо київські телєграфисти нас звязали з большевицьким штабом. Мені особисто прийшлося говорити по телєфону з большевицьким штабом, і на моє прохання то як командіра броневика, то як командіра боєвого відтинку большевики спішно ладували амуніцію для висилки нам. Таким чином було вислано 4 вагони з Київа в напрямку Поста-Волинського—Боярки. Стрільці в цей час о 7-ій годині ввечері заволоділи особовим і товаровим двірцями—Сокальська і Равська бригади зайняли Святошин, Коломийська—міст на Дніпрі, а правіще підходив Запоріжський корпус. Головний Отаман своїм поїздом слідом за броневиком в'їхав аж у самий Київ.

Годі було одначе проїхати до ст. Київ І-ий. Починаючи від Поста Волинського весь шлях був заставлений поїздами, евакуованими большевиками до Київа з боку Одеса—Жмеринка—Козятин—Хвастів—Бердичів—Житомир—Київ перед наступаючими українськими арміями і з боку Харьків—Полтава—Кремінчук—Гребінка—Київ—перед наступаючим Денікином.

Чого тільки і якого тут добра не було! Комісарські новісенькі поїзди з вагонами—сальонами і вагонами І-ої і ІІ-ої кляси; поїзди з

амуніцією і зброєю—рушниці, кулемети, гармати, новенькі літаки, автомобілі, автопанцерники, ріжне техничне і санітарне майно, вагони з обмундіруванням — взуттям, одягом, білизною, кожухами, валянками, вагони з харчами — цілі поїзди пшениці, жита, ячменю, вівса, проса, борошна, цукру, ріжних овочей і т. д..

Не можна було підрахувати захопленого майна. Шлях був так ним забитий, що навіть наш броневик не міг своєчасно підійти на ст. Київ і його обслуга мусіла прочищати для себе дорогу.

Поверхово обдивляючися всі захоплені військові цінности, Головний Отаман говорив, що на нашу і галицьку армії вистарчить усього на довший час, на рік, і то для війська в декілька разів більшого, як ми тепер мали.

А розвідка, яка повернулася з Київа після довшого перебування там ще за большевиків, і українські громадські діячі, які бачили Головного Отамана на ст. Боярка (В. Садовський і инші), подавали, що в Київі так само залишилося ріжного військового майна на 300-тисячну армію, яку можна цілком заосмотрити до нових боїв з ворогом.

Головний Отаман тішився цими відомостями і говорив, що тепер можна бути цілком спокійним за долю наших армій і що всі вимоги з боку Командування будуть задоволені, і що легше тепер буде полагодити ріжні гострі політичні суперечности між обома Урядами і в самому політичному центрі У. Н. Р..

Остільки Головний Отаман був утішений вислідами операції на Київ, що не міг цього навіть заховати перед другими. Так, коли на ст. Боярка до нього прийшли п. п. Садовський і Зарубин, то він просто кинувся їм в обійми і то розповідав про висліди боротьби, то розпитував, а що там ще залишилося в Київі. По хвилі заспокоєння почали ділитися враженнями. Садовський і Зарубин поінформували Головного Отамана про хід роботи в Київі, яку провадили українські культурні організації. Головний Отаман поділився з ними своїми думками що до політичної майбутности нашої Республики—„бадьорий він був, з ясним прогнозом на майбутність і з перспективами цілком задовольняючими вимоги національного відродження", говорив потім Садовський в Київським Громадським Комітеті. Говорили коротко, а десятки знайомих Головного Отамана, бачучи його і вбачаючи в ньому символ національного визволення, умивалися сльозами радости.

Розсталися... Поїзд рушив далі в напрямку Київа. Вже зовсім стемніло. На-пів освітлений Київ був ще величавійшим і при-

вабливійщим як раніш—всі страшенно скучили за ним. Панувала тиша, серед якої дуже виразно було чути брязкіт зброї та пісні вступаючого війська.

Головний Отаман вирішив поїздом спинитися на ст. Київ, перечекати до рана, щоб потім автом проїхати в місто до свого війська. Більше небезпечного рішення не можна було собі уявити з огляду на непевність його становища перед залишеними большевицькими агентами та при невиясненості стосунків з армією Денікина, яка стояла по другім боці Київа і по відомостям також лагодилася на другий день вступати до міста. Наказ був категоричний і годі було вплинути на його відміну. Коли Головному Отаманові вказувалося на небезпеку для його власного життя, він відповідав: „Киньте ви про це говорити і виконуйте те, що вам наказується. Не хочете виконувати, ну то я тоді пошукаю инших людей, які будуть шанувати мої накази і зможуть їх виконувати. Уб'ють?... тисячі гинуть, а чим же я од них кращий? Що їм, те й мені". Тільки вказівка на те, що Головний Отаман завжди спішить на паради, а тут якраз запахло отим самим парадом, що люде злосливі і не розуміють справжньої потреби його перебування в небезпечних місцях і задивляються на це по-Винниченковському, а що тут і немає потреби в його залишенні, та що негайно треба їхати до Правительства та до Штабу Головного Отамана і прийняти цілий ряд рішень в звязку з упадком Київа, вплинуло на одміну наказу про залишення в Київі. Пізно ввечері Головний Отаман повернувся назад, і з його розказу поїзд як найскорше був направлений до Кам'янця.

По дорозі до Кам'янця Подільського у вагоні в купе Головний Отаман говорив мені: „А знаєте, Доценко, я отак собі (в цей час він здвигував плечима) ще не знаю, як воно має бути оце все, і зайняття Київа і поширення нашої території на південь, але"... Тут він спинився і задумався. В його голосі почувалася втома. Говорив з притиском, спиняючися на кожнім слові: „Але я маю свої особисті якісь невиразні ще для мене, але недобрі передчуття... Денікин зайняв велику територію, а успіхи на фронті зле впливають на людей. Зазнаються вони часом непотрібно і для справи злочинно. Побіди й побіди—яка ж там може бути Україна, тим більш з „бандитом Петлюрою" на чолі. А як могло бути все добре... Велика територія дала б можливість продуктивно працювати. Більше культурних людей, засоби до роботи... З паном Петрушевичем я завжди дійду до порозуміння... Він зрозуміє потребу в цьому з огляду на момент—тоді й галичане щиро візмуться до роботи. От тільки партії—тяжко без парляменту, але може здоровий державний розум по-

бідить розлам і розбіжности, а як ні — ну тоді пошукаємо виходу. Кадри для розвернення армії посідаємо і то хороші кадри... Є поле для роботи. Скоріш, скоріш до Кам'янця, до Правительства. Треба багато, багато дечого зробити, може й нових людей покликати до роботи". На цьому він спинився і замовк. Мовчання тривало майже півгодини. Ходив по вагону і безперестану нервово курив папіросу за папіросою.

Аж за якийсь час ми почали ділитися враженнями з фронту. „А бачили, якими очима стрільці дивилися на Київ"?—запитав мене Головний Отаман: „а населення... навіть жиди допомагають нашому війську. А це дуже добре,—це вже добрі симптоми боротьби".

Так, багато прийшлося бачити незабутніх сцен.

Військо перед брамами Києва. Бані церков блищали щирим золотом, а навкруги простори й простори... Золотоверхий Київ був свідком багатьох перемог і поразок і був гордий зі себе і своєї пишної краси. Гори, гори... в далечині рівнина, а внизу старий Дніпро біжить, реве й клекоче, немов сердитий... Надземна краса! І це відчував козак і стрілець. Падали на коліна й цілували землю. „Якже тут ладно" говорили стрільці: „Хай поки буде з Галичиною, як має бути. Через Київ здобудемо Галичину".

Київ був для галичан несподіванкою. До цього часу більшість тільки читала про нього, а тут бачили його на власні очі. Побут в околицях Києва, перед самим Києвом і в Києві для галичан був хвилиною відпочинку: не гнітило вже так стрілецьку душу залишення рідної Галичини. І народ наш також допоміг цьому: він все — хліб, масло, молоко, крашанки, сало—ніс для армії без грошей, а большевикам не хотів продати й за великі гроші. Жиди через свої делегації давали для війська одіж, шкіру і гроші,—не хотіли випускати війська з своїх районів,—вони брали на себе навіть утримання армії.

Козаки і стрільці бачили на свої очі, що з ними йде цілий народ, що є за що боротися і варто боротися,—і легше стало братові наддністрянцеві, і піднісся дух у брата наддніпрянця.

Поїзд мчався, роблючи 90 верст у годину, а на другий день 31-го серпня 1919 року українські війська вступали до Києва серед радісних і піднесених настроїв населення,—так було донесено.

Місто було прибране квітками й килимами. На вулицях море квіток. Скрізь радісні святочні настрої і квітки: мав їх кожний козак і стрілець і їх вірні товариші в дорозі, коні. Овоціям і оплескам не було кінця. Сльозам, прокльонам—також. При таких обставинах українські війська входили до столиці своєї Республики, золотоверхого Києва.

Большевики перед залишенням Києва вспіли й погуляти. Губерні-

яльна „чека“ на чолі з Петерсом і Лацісом заарештувала 500 закладників, які були скупчені на Подолі і мали бути одправлені на Москву. Петерс зробив розпорядження повернути їх назад на Садову вулицю ч. 7, де їх і розстріляли. В числі розстріляних були Єсманський, Антропів, Фокилів, Мантульський, Курилів і багато жінок.

Большевики, залишаючи будинок „чека“, кололи трупи багнетами, били прикладами, і тому багато трупів було понівечено. 25 трупів було привязано до паркану дротами. Валялися трупи з вирізаними полосами мняса з голов, зі спин, ніг, рук і „оселедців“, були трупи з виколотими очима, з одрізаними язиками і носами. В підвалах, де мучилися нещасні закладники - українці, стояла калюжа людської крови. На 3—4-х стільцях лежали мозки з чоловічих голов та колекція черепів з замучених жертв. На підвал було кілька електричних лямпочок, якими висвітлювалася ця огидна картина перед черговими допитами і інквізиціями. При виді цеї картини і вони, яка неслася з підвалів в наслідок загноєння крови і тіл людських, чоловік звичайно не витримував, млів і падав у непритомности до кровляної калюжі. Непритомного чоловіка негайно-ж рятувалося за допомогою приладдя, розкладеного тут же поблизу на стільцях. Це були кліщі найріжноманітнійших зразків, залізні плити та більші й менші голки, якими припікалася та чи инша частина тіла, або кололося під нігтями до того часу, поки не кінчався допит. Невинний, в наслідок подібних допитів, ставав винуватцем і приймав тяжкі муки і наруги від рук „соціял-чекістів“.

Ще перед наступом на Київ на Садовій вулиці було перестріляно, замордовано і перерубано тисячі людей, а свідки розповідають, що в час залишення Києва большевики ж перерізали до 5000 тисяч чоловік, і тепер замучених розшукували їх родичі.

Так розповідали свідки роботи київської „чека“. А найкращим доказом про цю нелюдсько - варварську роботу большевиків над людьми ж являються ті численні фотографичні знимки, зроблені тоді на місці злочину і переховуються в належних руках і до відповідного часу.

Рано о 6 годині 31-го серпня 1919 року Головний Отаман в хвилях радости віддав по телєграфу частинам слідуючий наказ—привітання:

„Всім частинам з'єднаної славетньої армії Соборної України.

Після жорстокої кривавої боротьби, що вписала в історію визволення Батьківщини нову золоту сторінку, після численних етапів слави й перемог над клятим ворогом славне українське народне військо здобуло золотоверхий Київ.

Славне козацтво й старшини!

Замордоване, закрівавлене серце Вашої матері—України заспокоїлося у ваших мужніх руках.

Весь український народ побожно і вдячно підносить до вас свої радісні очі, а всі вороги наші узброєні й не узброєні збентежено опускають свої долі. Під цю історичну хвилю трудно вгадати, яку величезну вагу матиме для нас цей останній світлий мент перемоги правди над кривдою, волі над ярмом, але вона буде світовою, а для Єдиної Соборної України — надзвичайною.

Славне вояцтво!

Бережіть же серце матері—України, щоб воно повіки не зазнало вже ворожого лиха. Пильнуйте лицарської гідности, козачої чести й щасливої мирної долі Рідного краю!

З найщирійшим серцем та глибоким почуттям вітаю вас з великою незабутньою перемогою!

Головний Отаман Петлюра.

Начальник Штабу Головного Отамана, отаман Юнаків".

Радісною вісткою облетіла по всій Правобережній Україні могутня перемога над ворогом біля самого серця України—столиці Київа, і на імя Симона Петлюри надійшла сила привітальних телеграм від громадських і політичних організацій.

Члени Директорії А. Макаренко й Ф. Швець склали таке привітання до Головного Отамана:

„Директорія щиро вітає в Вашій особі, яко Верховного Вождя, непереможне геройське військо Соборної України з великою перемогою і відібранням від ворога нашої столиці Київа, і глибоко вірить, що ця велика праця послужить новим міцним станом в скріпленню Української Державности. Слава невтомним борцям на українській ниві і вічна память всім поклавшим свої голови за многострадальну Батьківщину!

Члени Директорії А. Макаренко, Ф. Швець".

Голова Ради Народніх Міністрів І. Мазепа*) від імени Уряду У. Н. Р. надіслав на імя Головного Отамана слідуюче привітання:

„Особисто і від імени всього Правительства вітаю Вас і славну хоробру республиканську армію з здобуттям столиці України, Київа. Від щирого серця шлемо Вам, старшинам і козакам героям свою пошану й подяку!

Голова Ради Народніх Міністрів Мазепа".

Від Диктатора Західної области У. Н. Р. на імя Голови Ради Народніх Міністрів надійшло таке привітання:

*) І. Мазепа, як Прем'єр-Міністр, заступив Мартоса 29-го серпня 1919 р..

„З нагоди здобуття нашими славетними військами серця Соборної Украни, Київа, складаю на Ваші руки горячі желання.

Кам'янець на Поділлю, дня 31 серпня 1919 р.

Д-р Петрушевич".

Правительство У. Н. Р. розіслало привітання також і начальнику Штабу Головного Отамана Юнакову, Командуючому наддніпрянською армією отаманові В. Тютюнникуі Командуючому галицьким військом, в яких вітало представників армії і в їх особі республиканську армію та приносило подяку командному складу за уміле керовництво й плодотворну працю на користь українського народу.

Ці телеграми звучали:

„Начальнику Штабу Головного Отамана Генералу Юнакову.

В день здобуття столиці України Київа вітаю Вас від імени Правительства з славною побідою української республиканської армії і приношу щиру подяку Вам і Вашим співробітникам за уміле керовництво і таку корисну для Республики працю.

Голова Ради Народніх Міністрів Мазепа".

„Командуючому Наддніпрянською Армією Отаману Тютюнникуу.

В славний день здобуття столиці України Київа від імени Правительства вітаю Вас, старшин і козаків героїв, і висловлюю щиру подяку за тяжку і плодотворну працю на користь українського народу.

Голова Ради Народніх Міністрів Мазепа".

„Командуючому Армією Галицьких військ Генералу Тарнавському.

В славний день здобуття столиці України Київа вітаю Вас, старшин і славних козаків галицької армії з великою побідою і приношу щиру подяку за Ваше уміле керовництво і геройські труди на користь Республики.

Голова Ради Народніх Міністрів Мазепа".

Т. в. о. Військовий Міністр 31 серпня надіслав до Високої Директорії і до Голови Ради Міністрів слідуючі привітання:

„Вітаю Високу Директорію, як Верховну Владу Української Народньої Республики, зі здобуттям серця України м. Київа.

Славні наддніпрянські і наддністрянські війська доказали цим великим ділом ту силу, яка є наслідком тісного об'єднання обох армій. Тій залізній силі не могли дати одсічі большевики

і не видержали останнього бою під Київом, на котрий послали свої найкращі сили.

Наші хоробрі війська розбили їх у прах і вступили в столицю Української Народньої Республики в ночі 30 серпня 1919 року, захопивши чимало військового майна та полонених.

Наші славні війська зробили вчинок високої військової і моральної якости. Українські війська зробили більш зусиль, чим було зроблено військами инших держав за весь час мирової історії. Величезні переходи, смілі багнетові удари, скажений натиск на ворога, все це свідчить про військову здатність наших бойових частин та лицарські прикмети нашого народу, як потомків славних українських козаків.

Наші діти можуть спокійно спати в своїх могилах. Їх онуки не посоромлять їх світлої пам'яти і не віддадуть политої їх кровю землі ворогові.

Т. в. о. Військового Міністра, полковник Петрів".

„Хоробрі Наддніпрянські і Наддністрянські війська здобули в ночі 30 серпня 1919 р. після завзятого бою Столицю Української Народньої Республики м. Київ, про що маю честь довести до Вашого відома.

Вітаю Вас, п. Міністре, як Голову Українського Народнього Правительства з тим великим здобутком хоробрих українських військ.

Новий подарунок принесений нашими славними військами Українському Народньому Правительству, новий доказ великої любови і самопожертвования нашого козацтва своєму народові і його провідникам.

З приводу цього великого свята відбудеться сьогодні 31 серпня о 6-й годині на Губерніяльній площі парад військ гарнізону м. Кам'янця, на котрий маю честь прохати Вас завітати. Порядок параду: збірки о 6-й годині, обхід міста, парад військам.

Т. в. о. Військового Міністра Петрів."

Кам'янець приготовлявся відповідно одсвяткувати здобуття Київа.

Ще 31 серпня, вночі, телєграф приніс радісну вістку: „Столиця в наших руках. Київ після завзятого бою взятий". Нарешті, майже після 7-ми місячного вигнання з нашої золотоверхої столиці ми знов можемо бути в ній. Третій і, дай Боже, в останній раз звільняємо його від ворогів.

Ця радісна звістка відбилася на всіх, кому дорога українська ідея. Настрій значно піднявся: одно з завдань в цій запеклій боротьбі

було виконано. І Кам'янець відповідно причепурився: крамниці були зачинені, будинки — уквітчані жовтоблакитними прапорами та килимами.

З приводу здобуття Київа відбувся парад військам залоги м. Кам'янця з походом по місту.

О 6-й год. на Комісаріятській площі вже всі кам'янецькі частини стояли і чекали прибуття одного з головних робітників по розробленню пляну наступу на Київ, отамана Юнакова. Вся площа і прилягаючі до неї вулички були забиті публикою приватною та ріжними служачими всіх установ. Тут були в повному складі співробітники Головного Управління Генерального Штабу на чолі з його начальником отаманом Шайбле, тут були і штаби — Головного Отамана, начальника залоги і комендантур.

Незабаром почулися згуки зустрічного маршу, і з П'ятницької вулуці появився начальник штабу Головного Отамана, отаман Юнаків зі своїми співробітниками і своїм найближчим помішником генералом Курмановичем. Обійшовши ряди військ під згуки гимна і привітавши війська з здобуттям Київа, отаман Юнаків підійшов до членів Високої Директорії А. Г. Макаренка і проф. Ф. Швеця. Після привітання і взаїмного поздоровлення вони разом з членами Уряду: Головою Ради Міністрів і Міністром Внутрішніх Справ Мазепою, т. в. о. Військового Міністра полковником Петровим, керуючим справами Директорії Мироновичем, Міністром Народнього Здоровля й Опікування д-ром Одриною, Міністром Народньої Освіти Григорьєвим, б. керуючим Управлінням Преси і Інформації Лизанівським і керуючим Управлінням Преси і Інформації Черкаським, Міністром Єврейських Справ Пінхасом Красним, керуючим Міністерством Пошт і Телєграфів Паливодою, Міністром Юстиції і Закордонних Справ Лівицьким, керуючим Міністерством Морських Справ капітаном 1-ої ранги Злобіним, Міністром Праці Безпалком, Державним Секретарем Шрамченком, товаришем Міністра Внутрішніх Справ Нянчуром, а також Державним Інспектором Кедровським і його помішником Романченком і иншими—також обійшли ряди військ, вітаючи під згуки гимну славетне козацтво з новою перемогою української армії над большовиками. Під час обходу було дано кілька стрілів з гармат, як салют.

Далі з балкона будинка земського страхового агентства були виголошені промови до присутніх. Всіх промовців досить часто переривали вигуками „слава" і гимном. Ентузіязм панував надзвичайний. Першим виступав з привітанням від Верховної Влади член Високої Директорії А. Г. Макаренко, з приводу перемоги над большевиками і здобуття Київа. „Одначе наша мета ще не закінчена. Нам

потрібний міцний дух, щоб звільнити нашу батьківщину від ворогів напосідаючих на неї. За нами, славне козацтво, йде і піде більша кількість свідомого елементу. Слава воякам і їх проводирям!"

Слідуючим промовцем був т. в. о. Військового Міністра полк. Петрів. „Славне козацтво і громадяне",—почав він з сильним почуттям,--„ще раз і, гадаю, в останній нам пощастило відібрати Київ. Багато сил і крови ми поклали. Раніш, коли у нас було тільки трохи гайдамаків, ми не мали того співчуття, важко нам приходилось, але ми бились завзято, певні своєї національної свідомости. Я вірю, що настане незабаром час, коли військо і громадяне з'єднаються під одним прапором Соборної України. Хай козацтво знає, що воно не само, що за його плечима стоїть народ, що йому на допомогу йдуть жінки з вилами. І чим більше єдности ми проявимо, тим ми будем міцніші. Тепер ми йдемо соборне, галицька і наддніпрянська армії ідуть на визволення нашої бідної батьківщини. Слава козацтву, воякам, слава їх проводирю батьку отаману Петлюрі!"

Від імени Правительства У. Н. Р. виступає з промовою Голова Ради Міністрів Мазепа.

„Сьогодні вночі галицькі і наддніпрянські частини здобули Київ. Від імени Правительства вітаю славне військо разом з їх розумними вождями.

Дякую за ту тяжку, але дуже користну працю, яку несе військо. Здобуття Київа має величезне значіння. Українське Правительство і народ ні з ким не хоче битися, але вони мають багато ворогів, багато ласих на смачний шматок... Але хай знає весь світ, що ми сила і що ми вміємо боронитися від ворожої навали. Хай знають, що лише демократична влада дасть бажаний спокій. Всі инші спроби ні до чого не доведуть, лише Українська Народня Республика дасть нам демократичний устрій...

Хай живе демократична Самостійна Українська Республика!

Хай живе об'єднане військо і народній герой С. В. Петлюра!"

Після І. Мазепи на балконі з'являється Міністр Праці Безпалко, зустрінутий оплесками. „Громадяне Великої Обновленої України! Великий момент настав, коли відкрилися золоті ворота Київа. Вся Україна кличе всіх нас до сповнення своїх обов'язків. Правительство кличе під прапор свій всіх, хто стоїть на щиро демократичному грунті. У нас нема місця для двох розрядів людей: перше—для тих, які держали в своїй неволі і російський народ і инші, для тих реакційних елементів, які з собою несуть лише ярмо. Їм нема місця у нас. Нема місця і тим, які в своїому лівому фанатичному заблудженні знищили нашу культуру і економичний добробут. Всі

щиро демократичні елементи з великої річки Дніпра і великої річки Дністра кличуть нас до з'єднання, щоб між нами рідними братами не було старшого і молодшого, щоб між нами, не було межі, не було ріжниці. Не забуваймо, що міліони українських сердець чекають помочі... багато ще й Наддніпрянщини поневолено. Так єднаймося ж для конечного святкування визволення України, коли не буде чути ніяких згуків гармат і вороги наші не матимуть до нас ніяких претензій. Хай живе з'єднання нашого народу, спільна праця для визволення нашого народу!"

Після промов усі війська на чолі з членами Уряду рушили походом по місту. З Комісаріятської площі по Поштовій вийшли на Новий Плян, де пройшовши по Університецькій, звернули на улицю Тараса Шевченка коло Шевченківського дому. Коло б. Маріїнської гімназії похід зупинила стрічна маніфестація, яка з гимном підійшла до нього і довго його вітала. „Слава" лунала всім по черзі. Маніфестація зорганізована нашвидку, без усяких ознак, робила всеж надзвичайно радісне враження своїм ентузіязмом. Довго, довго лунало „слава" і оплески, коли Міністр Праці виголосив: „Слава Галичині, слава Буковині!"

Пройшовши по місту, похід знов повернув на Комісаріятську площу, де відбувся парад військам. Війська на чолі з от. Юнаковим продефілювали перед членами Високої Директорії. Особливо надзвичайно гарне враження зробила юнацька школа своєю вимуштруваністю та добрим одягом.

Увечері, як уже стемніло, почали розходитися. Довго ще можна було зустріти на вулицях окремі гуртки людей, які то наспівували українські пісні, то палко сперечалися між собою, обговорюючи останні події.

Увечері відбулася вистава трупи Садовського „Лимирівна" в Народньому Домі. З промовою до публики виступив помішник Державного Інспектора Романченко (с. — д.), який сказав: „Збулось... третій раз за час останнього повстання українське військо переможцем вступає в столицю. Це свято єсть свято перемоги духа українського... Ще два роки тому нам казали, де ви, що ви... Ви фантазьори, ви контр-революціонери, у вас іграшка якась, а не військо, ви нищите культуру, заводите оселедці та жупани... І от сьогодня ці оселедці принесли свободу Київу, таку свободу, яку має Кам'янець і якої не має жадне місто... Сьогодня змучені, голі, босі наші козаки принесли Київу не диктатуру якого небудь кляса, а дійсно демократичну волю. І прийшли наперекір всьому світу, оточені з усіх боків ворогами або фальшивими другами. Большевики зліва, Денікин

зправа з своїми монархичними замірами, тут Польща і Румунія. Але большевиків ми розбили, відкинули і Денікина направо від Білої-Церкви. Ми ніколи нікого не порабощали... Наша зброя має лише кров грабіжників... І хай Денікин і ті, що користуються скрутним становищем та захопили кращі шматки Галичини, хай знають, що ніхто не може зламати нашого духу. Український демократичний соціялістичний уряд несе волю за собою... Ми простягали руку всім, але хай знають, що як її не прийняли, то вона може скластися в кулак і вдарити міцно того, хто задумав поневолити нас... Слава війську, слава вождю її, от. Петлюрі!"

В театрі були присутні два члени Директорії і де-які члени уряду *).

Гучно відсвяткувавши здобуття Київа 1-го вересня 1919 року, Кам'янець всеж таки нетерпеливо чекав вислідів вступу до Київа і зустрічи з добровольцями. Настрої нервові. Несподіванка: уже ввечері малася депеша про якесь замішання в Київі, але точно нічого не було зазначено. Як це сталося, де саме, хто кого перший зачепив, хто кого обезброював — ніхто нічого певного не знав. Тільки на другий день було відомо, що денікинські війська обезброїли наших.

„Як же це сталось?" було у кожного на устах.

Коли українські війська проходили вже вулицями Київа — підійшли й денікинські відділи. З білим прапором у руках прибула їх делегація до міста, а незабаром і добровольчі відділи, роззброївши наші застави, вдерлися до міста.

Російський генерал на коні гарцював перед Думою і вимагав од Галицької Команди вивішення трьохкольорового прапору разом з українським на Думі. Галицька команда уступила цій вимозі і за хвилину почав майоріти також і російський прапор. На це видовисько збіглася „чорна зграя" і радісно вітала вивішення свого національного прапору.

Все населення Київа було на вулицях. Були тут і представники од усіх українських громадських організацій.

Український Громадський Комітет негайно ж вислав до ген. Крауза делегацію, яка складалася з п. п. Синицького, Стасюка, Левка Чикаленка й Зайцева і яка вимагала пояснень од ген. Крауза, чому це вивішений і російський прапор в українському місті, і попереджала його, що це викличе небажані ексцеси з боку української людности і війська.

Ген. Крауз відповів, що він згодився виставити російський

*) „Україна" ч. 19 од 2-го вересня 1919 року

прапор, але не як символ політичного значіння, а лише як символ братнього єднання двох армій в боротьбі проти спільного ворога.

Делегація звернула увагу ген. Крауза знову на прапор, з за якого ішла боротьба.

Крауз сидів у кабінеті міського голови, двері на балкон з сусідньої кімнати були відчинені. Несподівано для всіх на балконі з'явився козак запорожець, і делегація Громадського Комітету разом з генералом почули під кінець розмови, як затріщало зломане держалко прапору. З вулиці почулися стріли; публика, яка була на балконі, од переляку почала наповнювати кімнату, де був ген. Крауз і делегація.

Ген. Крауз вибіг на балкон, розганяв публику, а делегація Українського Громадського Комітету відійшла негайно звідти і пішла в напрямку до Українського Клюбу, де на їх відповідь чекала численна громада українців.

Підходив до Думи Запоріжський корпус своєю передовою частиною — кінним полком Чорних Запоріжців. Не мило і не радісно було бачити йому російський прапор. Полк спинився: він не хотів їхати там, де маячив цей прапор, як символ гніту і неволі для війська і всього українського народу. Кілька козаків одділилося, під'їхало під Думу і зачали вимагати, щоб негайно був скинений чужий прапор. Ніякі пояснення не помогли, і галицький старшина мусів скоритися національній волі сильніщих од нього: прапор скинено. Тут його схопив один з козаків, подер на шматки і кинув під ноги коня командіра корпусу, от. Сальського зі словами: „Тобі, батьку, цей прапор", а другий гайдамака кричав: „Як символ неволі, хай, батьку, твій кінь ще потопче копитами!"

Зблід командір корпусу, смикнув за удила, кінь рушив з місця і копитами потоптав російський трьохкольоровий прапор при згуках тисячної товпи — „слава Україні!"...

Не встиг козак ще кинути прапор під ноги своєму командірові, як чеченець з денікинської армії підскочив до от. Сальського і підніс уже руку з голою шаблюкою, щоб знести голову, але рука, без промаху б'юча і ріжуча, козака Шевченка попередила цей удар: чеченець упав на землю з розрубаною головою.

В цім часі вже великі частини денікинської армії вступили до Київа. Переодягнені російські офіцери з кулеметами обсадили доми навкруги Думи, а добровольчі частини обезброювали цілі куріні галицьких бригад, Мазепинський полк... Наказів, що робити, частини не отримували. Правда, в цей час з'явився ген. Крауз—к-р. Київської групи, в склад якої входили три корпуси — І-ий, ІІІ-ій галицкі та Запоріжський, почав переговорювати з добровольцями ген. Бредова,

щоб не допустити до пролиття крови. Обезброєння наших частин ішло своїм порядком, ген. К р а у з переговорював, боючися даремного пролиття крови і маючи до своєї розпорядимости цілі три корпуси війська. А чи подумав п. К р а у з про те, скільки вже перед тим було пролито неповинної крови? Свята кров мучеників за найсвятійші ідеали людства—свободу, рівність, братерство і самостійність—пролилася і лилася, а тут не хотіли проливати крови тих, хто посягав на ці найсвятійші ідеали,—по якому праву?

В директиві війську було ясно зазначено—нічого свого не уступати, а тут усе уступлено,—бо, бачите, боялися крови і то в той час, коли наш народ уже сам підняв повстання і проти Денікина, і проти большевиків.

Про що і як саме говорив ген. К р а у з з ген. Бредовим — це поки що була таємниця для всіх, а українське військо мусіло з великим болем в серці залишати Київ.

Оттакі були поки що відомости в Штабі Головного Отамана про уступлення частин української армії з Києва перед Денікином. Детальніші повідомлення наспіли пізніше, про що згадаю на своїм місці далі.

Тут тільки мушу ще додати, що коли біля Думи йшли торги про прапори, городський голова Рябцов, гласні думи й инші виступали з промовами й доказували справедливість вивішення російського прапору з єдинонедєлімовського погляду.

На вулицях відбувалося голосування — хто за два прапори — український і російський — підносив до гори два пальці і навпаки,— та годі було щось розібрати.

Залишення Києва було для большевиків величезним ударом. Троцький виступав з приводу неуспіхів на фронті з цілим докладом на засіданні членів В. Ц. І. К. про катастрофальне становище червоної армії і повне банкроцтво большевицьких доктрин на Україні і вимагав напруження всіх сил, щоб всякою ціною затриматися тут, бо від цього, по його словам, залежало—бути, чи не бути большевикам і в Великоросії.

Червона армія згідно наказу перегруповувалася, підвозилися нові свіжі частини, виводилися з фронту небоєздатні полки і дивізії, а для допомоги запіллю і фронту стягалися всі „комячейки“ і „ответственные работники“ з цілої б. Росії.

Стаття Петерса в „Известіях“ од 12/IX займалася причинами поразки на Україні. Причиною упадку Києва Петерс вважав незорганізованість совітського апарату на Україні. Він писав: „Військові частини, які приїзжали, залишалися цілими днями без їжі. Часто видавалося на

їх утримання гроші, а хліб купувався для них по базарних цінах. Така плутанина була в постачанню армії. Видавалося без усякої контролі. Про революційну дисципліну не було що й говорити. Не було контролі, не було організації, не було твердої влади.

Велику ролю в поразці на Україні відограла партизанщина. Між партизанами існувало переконання, що всякий військовий трофей, добутий ними, належить їм. Одержати яку-небудь зброю в того або иншого партизанського відділу було прямо неможливо. Боєздатність партизанських відділів стояла далеко поза регулярними військами.

Ця поразка на Україні є банкроцтвом української політики. Наші сили тут не розбиті. Ще є у нас багато сил, і я переконаний, що ми скоро візьмем гору. В Київі в цю пору знаходяться П е т л ю р а і Денікин. Між ними ведеться бійка. Частини численних місцевостей відрізані від своїх центрів. Україну представляє фактично зараз великий кипячий казанок, з якого місцями випливає революційний рух, місцями тхне контрреволюційна язва. Отцю язву ми знищимо".

Далі хочу детальніше спинитися на операції на Київ.

З виходом українського війська на берег Дніпра большевицькі сили були роз'єднані. На півдні в районі Миколаїва—Херсона, Одеси—Бірзули оперувала 14-та большевицька армія, яка складалася головним чином з 3-х дивізій—45, 47 і 58-ої; кожна з цих дивізій складалася з девяти полків піхоти з відповідною кількістю артилерії, кінноти та техничних частин. Взагалі південна большевицька армія нараховувала до 25.000 багнетів.

Ця група, скупчившися під Бірзулою і Кодимою, зробила спробу прорватися через український фронт у Вапнярському напрямку і вдарити на Жмеринку, щоб тим самим спасти положення під Київом. Але наступ був невдалий, і наше військо почало цю групу тиснути на Одесу. Таким чином на всьому українському фронті ворог був розбитий і большевицькому існуванню на Україні наближався кінець, бо резерви, які були перекинуті з Лівобережжа, були розбиті під Київом, і тепер залишалося українському військові одно—побідно посуватися вперед аж до кордонів України. Та положення большевиків спасла добровольча армія ген. Денікина, яка вдарила на нас і перепустила південну червону групу перед своїм фронтом на північ, що дало можливість большевикам передихати й розпочати знову боротьбу з нами.

Натиск об'єднаних большевицьких сил в 20-х числах вересня примусив українське військо опустити Звягель і Житомир. До кінця вересня большевики були вже в районі на схід від

Олевська (Звягель — Житомир — Радомисль) аж до Бердичева. Цей фронт тримався до кінця листопаду 1919 року.

Головний Отаман уважав перемоги добровольчо-большевицького війська тимчасовими і засвоював цю думку і Правительству, яке було такоїж самої думки, і політичним партіям, і громадянству, і серед війська. Дійсно він мав рацію: ці дві армії розвалилися під ударами повстанців і українського війська, перекинутого в запілля ворогів в кінці 1919 року. Але про це своєчасно буду говорити в иншому місці.

В той час, як українське військо вело героїчну боротьбу з ворогами, в запіллю переводилася велика праця по організації кадрів регулярної армії, опрацьовувалися детальні пляни мобілізації і частинно переводилася фактична мобілізація. А Правительство У. Н. Р. вживало відповідних заходів що до встановлення твердої влади на звільненій території та привернення громадської опінії за кордоном на бік змагань українського народу жити своїм власним життям.

Це був час просто гарячкової роботи. Кожне міністерство з окрема працювало в своїй галузі. Робилося, як умілося; робили люде і з досвідом і без досвіду, видатні й рядові, зі стажем і без стажу, грамотні й неграмотні, — це був мурашинник у державному житті, в державній роботі. Правда, не вистарчало інтелігенції для цієї роботи, але звільнення великих просторів давало можливість побільшення її кадрів. Були хиби, робилися помилки, були державно-недосвідчені люде, в війську бракувало національно-свідомих старшин,— та в процесі роботи помилки і хиби виправлялися, люде розпізнавалися і по їх здібностям відповідну роботу їм давалося, до війська вступали свідомі національно селяне і серед нього вироблювалися справжні державники. На зміну романтизмові прийшов суворий реалізм, але це був один блискавичний мент в українському державному житті.

І хоч моменти боротьби були надзвичайно тяжкі—праця давала свої наслідки. Український народ все більше єднався зі своїм Урядом, а героїчна боротьба його війська звернула очі всього культурного світа на Україну. Деякі чужі держави поки що зачинали говорити з представниками Уряду У. Н. Р. через своїх агентів, а пізніш говорили вже представники урядів,—чекали вислідів боротьби з большевиками.

Та не судилося...

Підсумовуючи результати Київської операції на підставі офіційних повідомлень Ш. Г. О., приходимо до таких висновків:

1. Починаючи з 7/VIII по 30/VIII українські війська займали: *)

	I. УКР.-ГАЛ. КОРПУС.				III. УКР.-ГАЛ. КОРПУС.				ЗАПОРІЖСЬКИЙ КОРПУС.		
	5. бриг.	6. бриг.	9. бриг.	10. бриг.	2. бриг.	8. бриг.	1. бр	14. бр.	IV. див.	VII. див.	VII. к.
7. VIII	Жмеринка	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
8. VIII	Жмеринка	Браїлів	Денисівка	.	.	Жмеринка	Жме-ринка	.	Жмеринка	.	.
10. VIII	.	.	.	Винниця	.	.	Відокремлена до Дієвої Армії	.	Винниця	Винниця	.
16. VIII	Хмельник	Янів	Калинівка	Калинівка	.	.		.	.	.	.
17. VIII	.	.	.	Кордилівка	Калинівка	.		.	.	.	.
18. VIII	Райгородок	.	.	.	Голендри	.		.	.	.	.
19. VIII	Бердичів	Бердичів	.	.	Козятин	Козятин		Остає залогою м. Винниці	.	.	.
21. VIII	.	.	Остає залог. м. Бердичева	.	Жидівці	.			.	.	.
23. VIII	.	.		.	Романівка	.			Б. Церква	Б. Церква	Б. Церква
24. VIII	.	.		.	Хвастів	.			.	.	.
28. VIII	Кожухівка	Ясногородка		Юрів	Васильків	Кожухівка			.	Б. Бугаївка	.
29. VIII	Загіря	Ігнатівка		Кольонщина	Крушинка	Глевана			.	.	.
30. VIII	Святошин	Святошин		Микуличі	.	Демлівка			.	.	.

*) Календар „Червоної Калини“ на 1923 р., стор. 109, (одповідає звітам Штабу Дієвої Армії і Ш. Г. О).

2. Київська група ген. Крауза, утворена 28/VIII 1919. для одноцільних акцій під Київом і зміцнена 9. і 14. гарматними полками галицької армії та 6. корпусу С. С. лічила в собі: *)

	АРМІЙНИЙ ЧИННОСКЛАДНИК	ОРГАНІЧНО				ХАРЧЕВИЙ СТАН		БОЄВИЙ СТАН						
		Курінів	Піх. сотень	Кін. сотень	Батарей	Людей	Коней	Багнетів	Шабель	Скорострілів	Піх. гарм.	Гармат	Брон. поїздів	Панц самох
I. Укр. Галицький корпус	1. Кінний полк . .	.	.	4	1	550	500	.	300	8	.	2	.	.
	Повстанці от. Соколовського.	1	2	1	1	300	120	200	100	10	.	2	.	.
	10. Бригада	4	16	.	4	3.500	700	1.900	.	70	.	16	.	.
	6. Бригада	3	12	1/3	4	2.800	600	1.200	20	40	.	15	.	.
	5. Бригада	3	10	1	7	2.500	800	1.300	60	60	2	30	.	.
Група от. Віметаля	8. Бригада	4	12	1/3	8	2.100	940	1.200	25	30	.	21	.	.
	Повстанці от. Мордалевича	1	3	1/3	.	300	60	300	50	5	.	.	.	.
	„Курінь смерти“	.	1	.	.	50	.	50	.	3	.	.	.	.
	2. Бригада	3	9	1/2	4	2.000	600	950	70	45	9	12	.	.
Запоріж. корпус	VII. Дивізія	2	6	4	3	800	450	300	350	30	.	6	.	.
	VIII. Дивізія	3	9	1	2	1.100	500	500	100	25	.	5	.	.
	VI. Дивізія.	3	9	1	2	1.400	400	900	100	43	.	4	.	.
Приблизний заг. стан . .		27	89	13	36	17.400	5.670	8.850	1.075	369	11	113	2 Галичина Запорож.	6

*) Календар „Червоної Калини“ на р. 1923, стор. 112, (також одповідає реляціям штабів).

3. Фактичні операції на Київ розвивалися таким чином: *)
(Мапа 1: 200.000)

27/VIII. а) І. укр. гал. корпус,—штаб на ст. Хвастів.

9. бригада залишається залогою м. Бердичева.

1. кінний полк—в районі Кочерово-Осівці (8 км. на північний захід від м. Брусилова).

10. бригада та повстанці от. Соколовського займали м. Брусилів (36 км. на північний захід від м. Хвастова),—штаб в м. Брусилові.

6. бригада в районі Бишів (25 км. на схід від м. Брусилова),—штаб в Гоїшові.

5. бригада в районі Леонівка-Плісецьке (22 км. на північний схід від м. Хвастова),—штаб в Плісецькім.

б) III. укр. гал. корпус,—штаб в м. Хвастові.

11. бригаду перекинуто з Жмеринки до Дієвої Армії в район Вапнярки.

8. бригада займає Скитки — Данилівку — Плісецьке—Кожухівку та хутір Черкас,—штаб на ст. Мотовилівка (17 км. на північний схід від м. Хвастова).

2. бригада, повстанці от. Мордалевича та „курінь смерти", в районі Каплиця — Западинці, займала м. Васильків (30 км. на південий захід від Київа),—штаб в м. Василькові.

в) Запоріжський корпус, — штаб в м. Барахти (9 км. на південь від м. Василькова).

VII. дивізія займала Білу Бугаївку (9 км. на схід від м. Василькова), — штаб тамже.

VIII. дивізія—м. Барахти,—штаб тамже.

VI. дивізія — район Копачів-Нв. Безрадиче (20 км. на схід від м. Василькова),—штаб тамже.

28/VIII 10. бригада і 1. кінний полк одержали наказ осягнути—Розів-Ситники (20 км. на північний схід від м. Брусилова), але з великими труднощами в бою з переважаючими ворожими силами дійшли лише до Юрова (1 км. на схід від Ситник) 6. і 5. бригади, збивши ворога в східнім напрямі, займають лінію Ясногородки (10 км. на північний схід від Пашківки та на захід від Скиток—Кожухівки). Група от. Віметаля і Запоріжський корпус обмежують свою діяль-

*) Опрацьовано на підставі оперативних звітів частин та фактичних даних сот. пр. д. ген. бул. К. Купчанко в його статті (календар „Червоної Калини", на 1923 р., стор. 108), „Армійна група ген. Кравса в наступі на Київ в серпні 1919 року".

ність лише перестрілками з ворогом, тримаючися на старих позиціях. По обіді ворог розпочинає наступ в південнім напрямі на групу от. Віметаля з району Загірря-Глевана (11 км. на північ від м. Василькова) і вибиває одну сотню 8-ої бригади зі Скиток на Малу Кожухівку. В наслідок цього ворожого наступу частини 8 ої бригади залишають Кожухівку. Тільки надвечір кіннота 5-ої бригади знов займає Скитки а III/5 Кожухівку. Але ворог далі вів наступ сильним південним крилом (мадярів) на м. Васильків. Частини 2-ої бригади примушені були залишити місто, та акція 5-ої бригади спиняє ворожий наступ, і большевики вночі спішно виходять з м. Василькова.

29/VIII відбувається частинне перегрупування Київської групи. В наслідок наказу 1. кінний полк і 10-та бригада висуваються на шлях Житомир—Київ в район Мотижина-Кольонщини (18 км. на схід від Ситник); 6-та бригада з боєм займає Ігнатівку (23 км. на захід від Києва), а 5-та—криловим ударом ліквідує большевицький наступ на 8. і 2. бригади і здобуває броневик „Гандзя".

Ворожий наступ утворив на українському фронті таке становище: частини 8-ої бригади залишають оборонну лінію на схід від Кожухівки, II/2—Каплицю (4 км. на північ від м. Василькова), запорожці—Білу Бугаївку. От. Віметаль висуває I/2 і III/2 куріні зперед м. Василькова на взгірря на південь і захід від цього міста і наказує повстанцям от. Мордалевича вдарити з Петринополя (5 км. на північний захід від м. Василькова) на вороже крило, яке підсувалося до Василькова. Перетомлені повстанці не ввязуються в бій з ворогом і відступають на Б. Солтанівку. Тоді от. Віметаль займає II/8 курінем Петринополе і лісові прогалини на схід від цієї місцевости та переходить в контрнаступ проти ворога. Контрнаступ дав добрі результати: група займає своє попереднє становище і здобуває II/8 курінем Глевану, а 2-ою бригадою за допомогою III/8 куріня—м. Васильків і своїми передовими частинами займає навіть с. Крушинку. Два піхотні і один кінний ворожі полки, які боронили м. Васильків, у повному складі попали до полону 5-ої і 8-ої бригад.

30/VIII по відомостям Ш. Г. О. большевики приготовлялися перейти в контрнаступ і для цього купчили свої сили по шляху Житомир—Київ з метою ударити по лівім крилі Київської групи, зайняти Ігнатівку й ст. Боярку, щоб спасти становище Києва.

Ш. Г. О., маючи ці відомости, наказує українським частинам попередити ворожий контрнаступ, розпочавши зрана бойові маневрування проти большевиків.

Наступ удався: 1. кінний полк і 10-та бригада займають Пластинку—Микуличин (в лісах 15 км. на північ від шляху Житомир—

Київ); 5. і 6. бригади вибивають ворога зі старих окопів, які тягнуться на 10 км. кругом Києва, приймають останній бій під Святошином, опираючися своїми крилами в Дніпро; 8-ма бригада обсажує Деміївку, Запоріжський корпус наближався до залізнодорожного моста на Саперній Слобідці.

В звязку з успішними операціями штаб І-го укр. гал. корпусу переноситься з Хвастова на ст. Боярку, а штаб групи ввечері висилає розвідочні стежі в місто.

31/VIII вдосвіта увійшли українські частини в Київ і обсадили його по наказу штабу групи так: I/2 курінь дорожний міст, II/2 курінь арсенал і Печерську Лавру, I/8 курінь склади й цитаделю, II/8 курінь Думу, IV/8—товаровий двірець і Запоріжський корпус залізничий міст на Саперній Слобідці.

4. Ворог був у своїй кількости далеко чисельніший за наші частини, а саме: проти Київської групи з боку ворога оперували:— 41 дивізія XIV-ої сов. армії і дивізії 130, 60, 44 та 24 — XII-ої сов. армії зі штабом у Києві. Кількість ворога, по відомостях Ш. Г. О. та Ш. Д. А., виносила: 32.000 багнетів піхоти, 1.800 шабель, 220 кулеметів, 50 гармат, 5 броневих поїздів (Гандзя, Комуніст, Троцький-Ленін, III-ій інтернаціонал і Новгород-Волинський) та 10 автопанцерників.

5. Захоплене майно у ворога по залізниці Жмеринка — Козятин — Хвастів — Київ, Козятин — Бердичів — Житомир, Харьків — Полтава — Ромодан — Гребінка — Київ та Ромодан — Кремінчук — Гребінка — Київ не піддавалося підрахованню. В Штабі Головного Отамана з трофеїв було зарегістровано: 7.200 полонених, 3 батареї, 32 автомобілі, 5 броневих поїздів, 6 автопанцерників, поїзди з амуніцією, хлібом, шкірою, мануфактурою, кіньми й худобою, цілі інтендантські склади, — майно по залізниці Хвастів — Київ, на ст. Київ і в м. Києві було необчислиме. Що саме з майна було на лівому березі Дніпра, не малося жадних відомостей.

6. Був установлений органичний звязок і підпорядковані нашій Команді повстанці — З е л е н о г о (який мав операціями на Лівобережжу допомогти здобуттю укр. частинами Києва в кількости 7.000 людей), М о р д а л е в и ч а, С о к о л о в с ь к о г о, А н г е л а, З а к у с и л а та инших.

7. Успіхи на фронті порідднили галицького стрільця та нашого козака і прославили їх серед українських народніх мас, — піднісся настрій серед війська, запанував бадьорий дух.

8. Успіхи на фронті сприяли прихильності і реальній допомозі

українського народу своєму військові, — опозиції та ворожим крокам проти большевик'в.

Твердження Леніна п. Уельсу, під час візити останнього в Москві, що „може бути тяжко поконати селянина **en masse,** але нарізно це не представляє жадної трудности *)" — показалися на цей раз не до переведення, бо народ компактно, — **en masse** виступив проти большевиків разом зі своїм військом, а не нарізно.

На київський фронт приїздив сам Раковський з цілою зграєю відповідальних комісарів. В один голос всі вони говорили, що з поразкою під Київом — на Україні, загрожене становище большевиків взагалі і загрожена світова революція з окрема. Прибули спасати становище з червоними курсантами та латишськими й китайськими частинами, які служили у них, — тяжкий це був удар для „вінценосців справжнього соціялізму".

9. Успіхи на фронті притягли увагу чужих Держав, — не будь Денікина (жидівських погромів на початках і середини 1919 року та внутрішнього розламу і розбіжностей за кордоном), з У. Н. Р. лічилися б як з самостійною державою, хоч і не признаною ще **de jure,** — Україну чекала допомога, визнання та розцвіт державного життя.

10. Успіхи на фронті припинили внутрішню політичну боротьбу,— були можливости консолідації громадської думки — політично-громадсько-культурних сил.

11. Успіхи на фронті зробили переворот в українських „нерозумних" головах, — породили нові сили і енергію не для партійної боротьби, не для опльовування всіх і всього, не для ганьби та інтриг, а для роботи продуктивної, — хоч це був лише момент у нашім державнім житті.

12. Успіхи на фронті породили реальні перспективи нашої політичної майбутности, — разом з народом намічалася робота, а не безглузда нікого і ні до чого не зобов'язуюча балаканина про соціялістичний устрій У. Н. Р., як наслідок рівнання на большевиків, коли не було грунту в народі для будови подібної держави.

13. Успіхи на фронті поставили на порядок денний на всю широчінь національні моменти (гуртування та акції народу — повстанців і війська під національними гаслами за У. Н. Р. проти червоної і чорної Москви) понад соціяльні й партійно-особисті, — ми мусіли приготовитися і стати на шлях творчого будівництва Республики, а не безконечної руйнації й політичного занепаду, — в противному разі передати заздалегідь владу комусь другому — людям, хоч і тої ж

*) **Morning Post, 9/XII 1920.**

самої політичної формації, але не випадку та національного злочину, а людям здорового розсудку, які змогли б під реальними вимогами життя відійти від партійних „ізмів“ і приступити до національно-державної будови та націю українську противопоставити нації московській — великоросійській, і. т. д.

Так думалося, а що сталося?

Мрії та надії на кращу майбутність спіткала тяжка реальна дійсність, від якої весь час збочували українські відповідальні діячі і під ударами якої ціла справа визволення нашого народу та утворення самостійної республики в своїх кінцевих результатах була доведена майже до розбитого корита. Та про це пізніше буду своєчасно говорити.

Чомусь вимог отої самої реальної дійсности наші люде лякалися, і потрібний час для праці і в праці проходив без фіксації певної державної роботи, — люде займалися національними сварками, інтригами та розбратом. Дорогоцінний час уходив на різні свята, наради, паради та на писання численних привітальних телеграм. Їх піднесений тон та славословія не пасували до болючої дійсности. Як серед цих рядків читач знайде перемішане велике з дрібним і навпаки, отак само було і в державній роботі, — пишу, як було. І там з великого перескакувалося до дрібного, — забагато було трубадурства і найменше було нелицеприятної роботи.

Випадок рятував тяжку ситуацію. Найменше ті чи инші політичні події були узалежнені від людської волі. Вона й тепер спочивала і була пасивною. Події керували людьми, а не люде подіями.

Справі допомагало національне полум'я, яке розгорялося все більше й більше в грудях українських селян та робітників, вступивши на шлях нормальної еволюції. Отої самої еволюції, яка, як казав Реннер, *) — „довго перед тим, заки нація розвинеться до значіння політичного чинника, живе вона несвідомо, яко національний характер, півсвідомо, яко національне почуття, а вкінці, як ясно національна свідомість“.

Банкротував рай на землі, — соціялізм червоних, поборювалися решткы злидиів монархичного устрою — добровольці. Большевики зачинали виходити з моди, не по душі прийшовся нашому народові й Денікин.

Гвалти червоних і чорних над українською нацією породили активну боротьбу її репрезентантів за своє національне визволення.

*) Збірка статей Реннер-Гаммера: Національна справа, інтернаціоналізм, імперіялізм і соціялізм, 1915 стр. 6.

Інтуїтивно відчув український народ гасло італійської національної боротьби: **Italia fará da se,** і Україна зачинала прямувати по цій визвольній стежці до самостійности.

Українська нація стала приймати вигляд людини. „В цій точці біологичний процес перетворювався в політичний". Українська нація наближалася до свойого власного державного життя, яке, як каже Челлен, — „є таким чином завершенням життьових прямувань нації... В Державі одержує нація найвищий духовий зміст, котрого їй, як такій, не доставало". (125).

Та не зміг ще тепер український народ виконати своє історичне завдання, — випадок, сваволя, наша у себе дома, а ворожа на фронті і за кордоном, стали цьому на перешкоді. Ми, два брати, — наддніпрянець і наддністрянець, — йшли ріжними дорогами і по одмінному думали...

А там, де нема згоди, там завжди чекає недоля.

Недоля чекала й У. Н. Р.

РОЗДІЛ II.

Відхід з Київа та шукання порятунку за кордоном.

1. Відхід з Київа і внутрішня політична боротьба. 2. Місія Пилипчука до Польщі та її висліди. 3. Курдиновський. 4. Перемирря з поляками. 5. Агонія фронту і запілля. 6. Преса. 7. Присяга Директорії, Правительства і війська на вірність У. Н. Р. 8. Відкриття Укр. Св. Синоду.

Як почувалося, так і сталося.

Ясно було, що вже тепер наступила розбіжність в шляхах та одмінність в думках між двома братами. Становище гіршало з кожним днем.

У тім часі з півдня пробивалися 3 большевицькі дивізії, оточені з одного боку нами, а з другого — частинами армії ген. Денікина. За дивізіями тягнулися величезні обози з награбованим майном. Команда наддніпрянської армії не хотіла випустити з сільця цих дивізій, а головне обозів з майном.

Частини нашої армії займали лінію Ружина — Ольгополя — Вчорайшого — Самгородка. Був виданий наказ от. Омельяновичу-Павленку порозумітися з денікинськими частинами, які стояли на ст. Попельня, щоб спільною акцією ударити на большевиків. Добровольці відмовили в балачці, а через деякий час наша військова розвідка донесла, що большевицькі дивізії та їх обози цілком вільно й без перешкоди направлялися на Сквиру: денікинці пропустили большевиків, — миліші їм були останні.

Українські армії опинилися перед небезпекою оточення з одного боку большевиками, з другого — добровольцями, а з-за Збруча і з півночі насувалася польська армія, з якою ще також не було жадного порозуміння. Почався спішний відворот босих, голих, голодних і здеморалізованих українських частин. Вже на початку вересня війська відійшли на лінію Козятина — Бердичева — Житомира, а французи в цей час висажували нові денікинські частини, які займали простори на полудневій Україні разом з Одесою, лише недавно перед цим залишеною большевиками.

На фронті притихло. Військові акції обмежувалися тільки розвідкою в бік ворога. Начальна Команда Галицької армії стояла в Винниці, наша — в Жмеринці, а війська займали давніщі позиції. Сталося щось страшне і для війська, і для державности У.Н.Р., але це було неясним і для козака наддніпрянського, і для стрільця наддністрянського.

Кам'янець був тоді повний подій. Йшла не на життя, а на смерть боротьба між Урядом У. Н. Р., партіями й Диктатурою. До цього спричинилися самі галичане, бо наші ще не сміли гостро виступати проти них, вважаючи їх за гостей. Єдиним виїмком було поступування тодішнього Прем'єра і Міністра Финансів Б. Мартоса, який, ліквідуючи державну скарбницю, в наслідок свого урядування через людей, що нічого не тямили в фінансових справах як і сам Міністр, викидаючи знавців справи, як от Лебедя-Юрчика та инших, не хотів видавати великих сум грошей. Він вимагав докладного справоздання з витрат, а цього з якихсь, невідомих нам причин не хотіли робити галичане. Вони радилися й радилися без кінця, але своїх вимог поки що виразно не ставили, — ходило їм головне про гроші.

При владі в цей час були укр. соціял-революціонери та соціял-демократи. Инші партії майже не були представлені в Уряді, хоч це не мішало їх представникам одержувати гроші від Правительства, як от деяким соціял-федералістам та иншим. Боялися, як завжди, відповідальности, ховали голови під крила, вітали в області мрій та вражінь, при зустрічах одних з другими протестували, але мовчки і без слова протесту, боючися, що це пошкодить одержанню наступної получки.

Галицькі есдеки в своїй політиці не розходилися з правительственними партіями. Лідерами від галичан були п.п. Вітик, Безпалко (виступав від імени буковинців, родом з Галичини) та д-р. Старосольський.

Існувало два уряди — наш республиканський і монархичний— Диктатура, — так тоді говорилося. Одні й другі вважали тільки себе розумними і здатними до державної роботи; одні й другі прагнули знищити своїх політичних ворогів, але нерішучість у наших, а побоювання у галичан (Диктатор боявся агітації між населенням, як проти австріяків), не вирішили справи ні в той, ні в другий бік.

Не мало шкоди наробила для галичан їх же нафта. Широкі українські степи з степовим повітрям провонялися нею, — воняли у декого руки від продажі цістерн з нафтою, — нападали на Вітика, а останній повів боротьбу проти диктатури зі своїми однодумцями. Продавали, купували і знову продавали, а прийшли зводити рахунки

на Україну, де й без того було за що сперечатися. Підливалося масла до вогню, і державний костер палав, нищучи й дотеперішні цінні придбання. Хто був винний між ними, — годі сказати. Може б це знав краще, як юрист, д-р. Назарук, як би він був хоч на одну хвилину чесним з собою. Знаю тільи одно, що в цих нафтових комбінаціях д-р. Петрушевич був чистий, — так усі говорять.

Галицьке міністерство, на чолі якого стояв п. Вітик, було більмом на оці для Диктатури (про початок непорозумінь докладно говорю в 3 кн. І-го тому). Але нарешті 20 жовтня це міністерство, або як воно називалося офіціяльно, — Міністерство по Галицьким Справам, було скасоване. Трохи полегшало, але повстали нові непорозуміння. Запідозрювали Головного Отамана в зносинах з Польщею, з Пілсудським та в торговлі з ним Галичиною. Спроби порозуміння були, але не відповідали тим закидам, які робилися нам з боку галичан, поминаючи й зовсім відкидаючи злочинну діяльність авантурника Курдиновського, до роботи якого ми дійдемо і за яку най відповість б. Міністр Закордонних Справ Мацієвич, який обстоював Курдиновського, хоч і росіянина, з-за прекрасних очей його жінки. Правда, інжінер Пилипчук, висланий до Варшави, трохи переборщив, не маючи на це уповноважень, але говорили про зраду з боку наддніпрянців, і на цьому тлі доходило до гострих непорозумінь, що було не на руку ситуації.

Не хочу тут доводити, чи правий, чи не правий був інж. Пилипчук, виявивши ініціятиву в той час, коли багато можна було осягнути при існуванню реальної військової сили, яка побідно йшла наперед. Най читач сам приходить до тих чи инших висновків, прочитавши нижченаведені рядки. Скажу тільки, що ситуація була остільки сприятлива, як ніколи. Можна й треба було говорити, а помилки потім направляти, та чи були вони? Треба було їх корегувати, а не гаяти час. Чи не докотилися до гіршого?

Ситуація була для нас зрадлива. Як скоро війська побідно йшли наперед, так скоро й посунулися назад. А коли хто з неуспіху повертає назад, то й тоді можна ще чогось осягнути зовні в політиці, але вже тільки ціною територіяльних уступок, чи якоюсь иншого характеру кабалою, хоч здебільшого в таких випадках сідають просто в „персидський бест".

Отож у серпні місяці 1919 року Правительство У. Н. Р. вислало до Варшави надзвичайну політичну місію під проводом інж. П. Пилипчука, щоб нарешті хоч з одним сусідом договоритися, припинити військову акцію на цьому фронті і заключити союз з Польщею з огляду на сподіваний наступ Денікина на Україну. Тому що

місія Пилипчука в свій час наробила багато галасу, я, щоб висвітлити з історично-хронологичною точністю і документальністю ці перші наші політичні кроки перед Польщею об'єктивно, удався до нього з проханням допомогти мені в цьому з огляду на важливість справи. П. Пилипчук був ласкав подати мені таке:

„Одержав я уповноваження в загальних рисах від Головного Отамана, як це було зафіксовано на папері. Тодішній Прем'єр Б. Мартос, даючи директиви, заявив коротко і дословно: „Їдте й робіть, щоб добре було!" Керуючий Міністерством Закордонних Справ, А. Лівицький, детальніще спинився на сконкретизуванню наших завдань перед поляками. Які саме були дані директиви, Ви побачите з наших заяв на авдієнції у Начальника Держави Пілсудського та на засіданнях українсько-польської делегації. Щож до кордонів, то А. Лівицький заявив, що можна годитися на лінію німецької окупації, — Голоби — Повурськ.

Одержавши всі вказівки що до моєї поїздки од кого слід, я разом з п.п. Тулюпою та Ліпницьким (представник війська) 12/VIII. 1919. від'їхав з Кам'янця-Подільського через Жванець — Мильницю до Борщова автом. В Борщові приймав нас ген. Желіговський, який під час наших розмов з ним цікавився ситуацією на Україні, радив скоріше займати Одесу з поглядів політичних і економичних. В балачках про Денікина генерал ставився до нього з упередженням і заявив, що він у Денікина та його справу не вірить через те, що той поминув національні вимоги українців і не хоче порозумітися з Петлюрою, що це буде для нього фатальним.

Одержавши тут від ген. Желіговського „залізний" документ, делегація проїхала через Чортків — Бучач — Підгайці. З Підгаєць — кур'єрським поїздом до Львова, а звідти до Варшави.

У Варшаві на станції зустрів нас майор Генерального Штабу Матушевський і провів делегацію до Европейського готелю, де були вже для неї реквізовані №№ 392 і 388, третього, — не пригадую числа. Прийняли як слід, — значить були їм потрібні.

Полк. Павлюк (перебував у Варшаві і щось робив на власну руку, перед од'їздом місії до Варшави приїздив до Кам'янця і домагався втягнути наш Уряд в переговори з поляками), як член місії, негайно по приїзді її до Варшави пішов полагодити справу побачень членів місії в польському Міністерстві Закордонних Справ.

На другий день 14/VIII. я бачився з тодішнім польським Віце-Міністром Скшинським. Розмова була дуже коротка. П. Скшинський заявив, що український Уряд та його військо є большевики, на що ми відповідали, що ні, наводячи цілий ряд аргументів. Він, перери-

ваючи нас і продовжуючи свою розмову, відразу заявив, що з справою Східньої Галичини буде дуже тяжко договоритися, що треба заявити **désintéressement**, щоб розпочати переговори з їх Міністерством Закордонних Справ. На цьому авдієнція й скінчилася. Відповідь була промовчана, але стало ясно, що переговори з поляками так легко не підуть. З одного боку вони не відмовлялися від переговорів, а з другого — забагато бажали, користаючися своїм кращим становищем перед нами. Треба було бути готовими на всякі несподіванки.

15/VIII. 1919 була призначена нам авдієнція у Прем'єра Падеревського. Приймав нас п. Падеревський в присутности Скшинського. Розмова носила не стільки характер політичний, скільки інформаційний. П. Падеревський дуже цікавився ситуацією на Україні (він сам родом зпід Кам'янця) аж до того, що питав, скільки коштує фунт хліба. І п. Падеревський і п. Скшинський говорили, що перед розпочаттям переговорів варто було б ознайомитися з політикою п. Курдиновського та що варто було б її провадити й надалі, щоб наперед можна було сказати про успішне закінчення переговорів.

Авдієнція скінчилася. Стороною я довідався, що п. Курдиновський уложив договір з п. Падеревським, по котрому кордоном між Україною й Польщею є річка Стир та що Україна перебуває в федеративному звязку з Польською Державою. Копію цього укладу я дістав і передав при першому ж докладі особисто Головному Отаманові.

16/VII. нас приймав Начальник Держави Пілсудський, про що я офіціяльно так доносив Головному Отаманові та нашому Урядові: *)

„Авдієнція у Начальника Держави п. Пілсудського призначена була на 16/VIII. у 1-ій годині дня в Бельведері. Українська місія даремно чекала представників Міністерства Справ Закордонних, які мали представляти нашу місію п. Нач. Держави; через це запізнилися на 20 хвилин і самі представлялися п. Н. Д.. Приняті були о 1 г. 45 хв. дня. Після привітання місією Н. Д. приступили до обговорювання тих справ, які були на порядку денному. Основна тема бесіди була — порозуміння з Польщею, завязання союзу проти Москви, коли б Денікин мав займати Україну й Росію. Узнаючи за бажане створення такого союзу і вповні йому спочуваючи, п. Начальник Держави заявив, що йому цю справу можна буде вести і привести до благополучного кінця лише тоді, коли з боку українського Уряду буде заявлено про своє **désintéressement** в справі Східньої Галичини. Відсутність

*) Цей доклад подаю в оригіналі.

порозуміння в цій справі в свій час створила такий модус, що заява з боку українського Уряду згаданого **désintéressement** була конечна. По друге, щоби побороти ту часть громадянства, яка заінтересована в своїй земельній власности на Україні, і розуміючи, що аграрна справа ні в якій мірі і ніяким способом не може бути ні повернута до **status quo ante,** а ні від неї не можна надзвичайно вимагати, — є дуже потрібна виплата відшкодовання в той спосіб, як це вважатиме Держава за вказане. Відношення до поляків на Україні повинно бути таким, як і до всіх громадян, — має бути дана змога переїзду в Польщу тим, хто цього захоче.

На ці заяви п. Нач. Держави місія відповіла, що справи Східньої Галичини місія зовсім не зачіпає, що український Уряд рахується з фактом і з тим, як порішена ця справа державами **Entente.** Що до відшкодовання, то ця справа, хоча і не вирішена, але є надія, що буде вирішена в змислі позитивному. Що до поляків на Україні місія вказала, що права їм уже давно предоставлені і що коли проникають чутки в суспільство або печать, що буцімто на Україні замордовують поляків, то що, то це все відноситься виключно до большевиків; що лише непоінформованість та злобна провокація доводили опінію Західньої Европи до того, що війська Української Республики й Уряд суть большевики.

Далі Начальник Держави запитав, якої власне помочі потрібує Україна проти большевиків, на що місія відповіла, що поміч потрібна така:

1. Обхоплення поляками лівого крила по лінії Лунинець — Гомель.

2. Допомога зброєю, перев'язочними матеріялами та постачанням обуви й одежі і

3. Випущення як військової одиниці на Волинь в напрямку Київа двох дивізій „Сірих" полонених з амуніцією та обозом.

Начальник Держави вказав, що

1. — є можливе, і він постарається це зробити.

2. Що до постачання одежі, обуви, амуніції, то воно з боку Польщі можливе в дуже малій мірі, але разом з тим вказав, щоб український Уряд подбав дати зерна й живности тій армії, яка облягає північну границю України по лінії Гомель — Лунинець.

Що до 3., то воно цілком можливе, і зараз же згодився і вказав, з ким у цій справі говорити.

Що до того, що частини українських полонених відправляють до Добров. армії, обіцяно було, що цього не буде. Рівно-

часно прохала місія, щоб перед тим, як щось робити, дати за рахунок Української Держави: 1) солі, 2) бензину і 3) перев'язочного матеріялу, що було обіцяно. Далі місія порушила справу допомоги військово-полоненим з тих сум, які привіз Оскілко до Польщі і які в нього відібрані, — на що також була одержана згода.

Після такого детального обговорення справи Начальник Держави засяг трохи інформацій про події на Україні та про успіхи нашого війська. Після цього делегація залишила Бельведер о 2-ій годині 30 хвилин.

Підчас прийому п. Н. Д. вручений був лист от. Петлюри, за який дякував п. Пілсудський і просив цю подяку передати от. Петлюрі".

Був у мене кореспондент **„Kurjera Codziennego"**, якому я, на його запит про уряд Петрушевича, відповів, що у Кам'янці є один Уряд на чолі з Головним Отаманом Петлюрою, про унію України з Польщею не говорив ні слова. Що до Галичини, то тут я був найобережнійший, а він чого тільки про неї не понаписував, — мені й не снилося про те, а не то, щоб я це говорив. Потім я післав спростування, але його не помістили.

Заки дійшло до офіціяльних переговорів з поляками, я бачився ще з тодішнім польським Міністром Торгу й Промисловости Щеньовським і говорив з ним на тему підписання торговельного договору на паливо, сіль, бензину, нафту та інші потрібні нам річі. Міністр Щеньовський відповів, що можливе підписання такого торговельного договору, по якому може бути відпущена частина потрібних нам річей за рахунок хліба та цукру з українського боку.

Відбув я побачення також з поляками з України — з гр. Грохольським (був дуже модним в той час у Міністерстві Закордонних Справ і багато допомагав нашій справі), з п. Подгорським, з Богданом Кутиловським, з покійним гр. Йосифом Потоцьким і находив глибоке розуміння потреби союзу — порозуміння між Польщею й Україною, а в гр. Потоцького я найшов і глибоке розуміння потреби існування Української Держави.

Та в наслідок нашої праці у Варшаві в думках і поглядах п. Падеревського й инших (певно під натиском „ендеків") сталося щось таке, що трохи все не пропало, — нас хотіли просто виставити з Польщі на Україну. Не знаю вже точно, чиїми заходами, чи заходами самого п. Пілсудського, чи заходами Генерального Штабу (теж само заходи п. Пілсудського) ми утрималися у Варшаві і дочекалися роз-

почаття офіціяльних переговорів з визначеною для цього Міністерством Закордонних Справ делегацією.

Отож 19/VIII. я одержав отсе повідомлення:

RÈPUBLIQUE POLONAISE

MINISTÈRE
DES AFFAIRES ETRANGÉRES

Nr. .....

VARSOVIE, LE 19 VIII, a 1919

Monsieur le Ministre.

A l'effet d'entrer en pourparlers avec la Délégation de la Republique Démocratique Ukrainienne le Ministère des Affaires Etrangères a nommé MMrs. Auguste Zaleski Envoyé Extraordinaire et Ministre Plénipotentiaire en qualité de Président de la Délégation polonaise et en qualité de membres MM. le Major I. Matuszewski, R. Knoll chef de la division du Ministère des Affaires Etrangères et M. Szumlakowski sécrétaire du Ministère des Affaires Etrangères.

Le Sous- Sécrétaire d'État:

L. Skrzyński.

A Son Excellence
Monsieur Philippe Pylyptchuk
Président de la Délégation
Extraordinaire Ukrainienne.

19 Серпня дійшло й до першого засідання між українською місією та польською делегацією. Яким способом відбувалося це перше засідання, хто саме був і про що говорилося, Ви побачите з отсього протоколу:

PROTOKÓŁ.

pierwszego posiedzenia konferencji pomiędzy Misją Nadzwyczajną Ukraińskiej Republiki Ludowej a Delegacją Rzeczypospolitej Polskiej.

Obecni:

Ze strony ukraińskiej:

P. Pyłyp Pyłypczuk, b. minister komunikacji priv.-doc. kijowskiej politechniki, jako prezes Misji Nadzwyczajnej.

pp. Kłym Pawluk, b. wice-minister rolnictwa, pułk. armji ukraińskiej

Wołodymir Tulupa, kand. praw, jako członkowie Misji Nadzw.

oraz pp. Juljan Lipnicki, pułk. armji ukraińskiej, jako doradca wojskowy.

Ze strony polskiej:

P. August Zaleski, poseł nadzwyczajny, minister pełnomocny, jako prezes Delegacji

P. Ignacy Matuszewski, major Sztabu Gen., jako doradca wojskowy

oraz pp. Roman Knoll, kierownik wydziału w Ministerjum Spraw Zagranicz.

Marjan Szumlakowski, referent Ministerjum Spraw Zagr., jako członkowie delegacji polskiej.

Przewodniczący p. poseł Zaleski.

Protokołuje p. Mieczysław Chałupczyński, ref. Min. S. Zagr.

Początek posiedzenia o godz. 6'15.

Zabiera głos prezes Delegacji polskiej **p. poseł Zaleski,** otwierając I. posiedzenie konferencji serdecznem powitaniem Misji Nadzwyczajnej Ukraińskiej Republiki Ludowej: „Naród ukraiński tak samo, jak i naród polski jęczał pod obcą przemocą, to też dobrze zrobił Główny Ataman ukraiński, przysyłając Misję Nadzwyczajną do Polski. Aczkolwiek naród polski jest w szczęśliwszem od narodu ukraińskiego położeniu, niemniej jednak potrafi on dobrze odczuć niedolę i aspiracje Ukrainy; szczególniej w chwili, kiedy na czele Polski stoją mężowie przejęci wzniosłemi ideami wolnościowemi, jakimi są Naczelnik Państwa i Prezydent Ministrów". Mówca zakończył przemówienie życzeniem, by obrady konferencji były owocne.

Następnie przewodniczący udziela głosu Prezesowi Misji Nadzwyczajnej p. Pyłypczukowi z prośbą o wypowiedzenie zasadniczych wytycznych propozycji ukraińskich.

Zabiera głos **prezes M. N. p. Pyłypczuk.**

W imieniu Ukraińskiej Republiki Ludowej mówca wyraża podziękowanie prezesowi delegacji polskiej za serdeczne powitanie i przyjęcie, jakiego doznała Misja Nadzwyczajna. Mówca zapewnia w imieniu Rządu Głównego Atamana, że naród ukraiński ma najlepsze zamiary, by wzajemne z Rzecząpospolitą Polską porozumienie doprowadziło do trwałego i ścisłego związku obu narodów. Osiągnięcie tego porozumienia będzie poparte przedewszystkiem zrozumieniem niebezpieczeństwa, jakie grozi zarówno Ukraińskiej Republice Ludowej, jak i Rzeczypospolitej Polskiej ze strony Rosji, bez względu na to, czy powróci ona do dawnych imperjalistycznych form z dążeniem do „jedinoj i niedielimoj", czy też bolszewicy, oraz ze strony Prus zawsze z tą pierwszą skłonnych zawrzeć zaborcze przymierze. Mówca oświadcza, że naród ukraiński, wyczerpany przez rewolucję, umiałby ocenić pomoc, którejby mu mogła udzielić Rzeczpospolita Polska. Następnie mówca wypowiada zasadnicze postulaty, które, jako podstawa do rokowań, w zrozumieniu Rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej, mogą doprowadzić do owocnego porozumienia. Deklaracja ta, złożona będzie przez Misję Nadzwyczajną na piśmie i dołączona do niniejszego protokółu.

Zabiera głos **przewodniczący p. Zaleski.**

Proponuje nie wszczynanie dyskusji nad deklaracją Misji Nadzwyczajnej do chwili złożenia takowej na piśmie. W celu ustalenia programu dalszego przebiegu konferencji, mówca zapytuje obecnych, czy życzyliby sobie wyznaczenia komisji do poszczególnych spraw.

P. pułk. Pawluk uważa, że rozbijanie konferencji z początku na podkomisje możeby utrudniło osiągnięcie jednolitości pracy.

P. Knoll proponuje omawianie wszystkich spraw politycznych w pełnym składzie konferencji. Podkomisje specjalne w miarę potrzeby, można będzie powołać do spraw wojskowych lub handlowo-ekonomicznych.

Konferencja przyjmuje jegnogłośnie wnioski pp. Pawluka i Knolla.

Major Matuszewski powiadamia Nadzwyczajną Misję Ukr. Republ. Ludowej, że z rozporządzenia Naczelnika Państwa wysłany został na Ukrainę wagon z ładunkami karabinowymi i solą.

Zabiera głos **prezes Misji Nadzwyczajnej p. Pyłypczuk.** Prosi major. Matuszewskiego o wyrażenie Naczelnikowi Państwa, w imieniu Rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej serdecznego podziękowania za dowód zrozumienia istoty cierpień ukraińskich.

Przewodniczący naznacza następne posiedzenie konferencji na dzień 20/VIII. o godz. 6 popoł.

Posiedzenie zamknięto o godz. 6·35.

Warszawa, dnia 19 sierpnia 1919 r.

19-го ж серпня я подав до Уряду Річи Посполитої Польської декларацію за підписом моїм, Тулюни й Павлюка, бо бачив, що без цього до переговорів не дійшло б.

Текст цієї декларації звучав:

„ВІД УКРАЇНСЬКОЇ НАДЗВИЧАЙНОЇ МІСІЇ В ПОЛЬЩІ

До Уряду Польської Річі
Посполитої в Варшаві.

Іменем Уряду Української Народньої Республики, як представники його, заявляємо нижеслідуюче:

Українська Народня Республика героїчними зусиллями своїх синів під гаслом, спільним всьому цівілізованому світові, на протязі двох років провадить боротьбу з ворогом культури, державности й громадськости — большевизмом.

Провадючи криваву, жорстоку боротьбу за визволення рідного краю від наїзду московсько-большевицьких військ, Українська Народня Республика бажає встановити дружні та добросусідські стосунки з усіма Державами і особливо з тими, які з нею межують і які звязані з нею спільністю свого походження; в першу чергу з Річчю Посполитою Польською, яка в минулому звязана з Україною узами спільної національно-політичної неволі, накинутої на них Російським Царством протягом останніх століть.

В світлі цих стосунків Надзвичайна Місія Уряду Української Народньої Республики вважає, що територіяльні розмежування Української Народньої Республики, а Річі Посполитої — може бути встановлено по слідуючому кордону:

З півдня від гирла Збруча на північ до села Зджари по річці Буг згідно постанові світової Конференції Згоди в Парижі. Від с. Зджари до м. Устілуга, далі через села Руди і Туричани по р. Турії до с. Руди на Припяті, за тим по Припяті до впаду в неї р. , а від цієї точки до станції Ганцевічі по прямій лінії. При чому означена гранична лінія, з огляду на міжнародне становище, має вважатись тимчасовою; разом з тим Надзвичайна

Місія Української Народньої Республики рахує потрібним зазначити, що згадана гранична лінія на заході Волині може бути посунена на схід, точне й остаточне окреслення її положення (нове) буде декларовано додатково, коли Надзвичайна Місія У. Н. Р. зачерпне нових вказівок свого Уряду.

Надзвичайна Місія вважає потрібним зазначити, що ті права культурно-національного життя, які предоставлені особам польської національности на території У. Н. Р., мусять бути надані в межах Річі Посполитої Польської особам української національности, а рівно також і права культурно-національного життя, які предоставлено громадянам української національности в Річі Посполитій Польській, мають бути предоставлені громадянам польської національности на території У. Н. Р.

Відповідаючи на запитання Польської Делегації про становище жидівського населення на Україні, Надзвичайна Місія У. Н. Р. заявляє, що жидівському населенню, як і всім народам на території У. Н. Р., надані рівні права й вольности, і що жидівське населення, як рівноправний чинник, бере участь в життю Держави. Всі криваві ексцеси, які за останній час мали місце на території України, окупованої большевиками, ніяким чином не можуть бути поставлені на скарб Уряду У. Н. Р. Цілий ряд офіціяльних розпоряджень Уряду і відозви ГОЛОВНОГО ОТАМАНА Військ У. Н. Р. свідчать про забезпечення спеціяльно жидівського населення від можливих насильств наслідком склавшоїся ситуації на Україні і ніякі ексцеси в будучому Урядом допущені не будуть.

Понеже переведення аграрної реформи на Україні, помимо поліпшення добробуту населення, торкається осіб польської національности, Надзвичайна Місія У. Н. Р. заявляє, що остаточне вирішення аграрної справи буде досягнуто у всенародньому Українському Парляменті, обраному на підставі загального демократичного виборчого права, яке буде рівним для всеї людности У. Н. Р. без ріжности націй.

В тих же частинах У. Н. Р., які будуть очищені від большевиків в наслідок спільної акції українських і польських союзних військ, установлюється в земельній справі **status quo ante,** причому детальне встановлення **modus' a vivendi** в тих частях території, завдяки склавшимся соціально-політичним обставинам на Україні, має бути вирішено спеціяльною Комісією.

В справі відшкодування втрат, понесених наслідком анархії, пострадавшим може бути надано право підрахування збитків,

але без права кождого домагатись у тої чи иншої влади винагородження від населення тих місцевостей.

В справах торговельно - економичних Надзвичайна Місія У. Н. Р. бажає встановити тісні добросусідські стосунки в П.Р.П. на підставах взаємности.

Тяжка і безвпинна боротьба за своє державне істнування, а також німецька окупація України, спричинилася до того, що армія У. Н. Р. терпить великий недостаток в зброї і амуніції.

Зав'язавши дружні стосунки з Польською Річчю Посполитою, Українська Надзвичайна Місія У. Н. Р. тішить себе надією, що У. Н. Р. в цьому відношенню буде мати як найсерйознійшу підмогу з боку Польської Річі Посполитої.

Маючи перед собою спільність боротьби з ворогами культури, державности і громадськости з большевиками, Надзвичайна Місія рахує, що при спільній акції проти большевиків пересунення польських союзних військ в межах території України, як і всі операції, буде провадитись лише в порозумінні з Українським Верховним Командуванням. Разом з тим Надзвичайна Місія У. Н. Р. заявляє, що тим частям заприязненої польської армії, які оперують на півночі і на північному заході У. Н. Р., в сфері допомоги комунікаційними засобами і иншим Урядом У. Н. Р. буде зроблено все можливе.

Ведучи протягом довшого часу визвольну боротьбу і передбачаючи всі можливости складу ситуації на сході Европи, Надзвичайна Місія У. Н. Р. вважає, шо не лише створення добросусідських стосунків з П. Р. П. є на черзі, але і створення між У. Н. Р. і Р. П. П. союзу й військової конвенції.

Подаючи до відома Уряду П. Р. П. вищенаведене, Надзвичайна Місія У. Н. Р. вважає, що ті загальні положення, які висунуті Місією, стануть тими точками, які дадуть змогу установити братні добросусідські відносини між двома народами".

Знав я, що подання такого змісту декларації, викличе невдоволення серед певних політичних груп і членів Уряду, а особливо серед галичан. Та що було робити? Повертати назад до Кам'янця і питати дозволу Правительства? А час би йшов і переговори були б не розпочаті. Не знав я ще, чим скінчиться операція на Київ, та добре знав, що Денікин не спиниться перед наступом на Україну і цим змішає наші карти в державнім будівництві. Опінія Антанти була за Денікином, вороги України збільшувалися, політична ситуація за кордоном для нас була неясна, а порозуміння не було жадного ні з одною сусідкою. Мав наказ за всяку ціну навязати переговори з Польщею,

як єдиний вихід зі скрутного політичного й військового становища. І, як бачите, я кроки поробив... Добрі, недобрі це з боку було видніще всесторонне поінформованій людині в тодішній ситуації. Помилки завжди бувають у роботі та їх завжди можна було й направити. Важний був початок...

Про другі два й останні засідання Ви прочитаєте з отсих протоколів:

PROTOKÓŁ.

drugiego posiedzenia konferencji pomiędzy Misją Nadzwyczajną Ukraińskiej Republiki Ludowej a Delegacją Rzeczypospolitej Polskiej.

Obecni:

Ze strony ukraińskiej:

p. Pyłyp Pyłypczuk, b. minister komunikacji, priv.-doc. kijowskiej politechniki, jako prezes Misji Nadzwyczajnej.

pp. Kłym Pawluk, b. wice-minister rolnictwa, pułk. armji ukraińsk. Wołodymir Tulupa, kand. praw, jako członkowie Misji Nadzwyczajnej.

oraz p. Juljan Lipnicki, pułk. armji ukraińskiej, jako doradca wojskowy.

Ze strony polskiej:

p. August Zaleski, poseł nadzwyczajny, minister pełnomocny, jako prezes Delegacji.

p. Ignacy Matuszewski, major Sztabu Gen., jako doradca wojskowy.

oraz pp. Roma Knoll, kierownik Wydziału w Ministerjum Spraw Zagranicznych.

Marjan Szumlakowski, referent Ministerjum Spraw Zagr., jako członkowie Delegacji polskiej.

Przewodniczący: prezes delegacji Misji Nadzwycz. U. R. L. P. Pyłypczuk.

Protokołuje: M. Chałupczyński, ref. w M. S. Z.

Początek posiedzenia o godz. 6 m. 25.

Zabiera głos p. Poseł Zaleski, wypowiada poglądy delegacji polskiej na deklarację Misjj Nadzwyczajnej U. R. L. z dn. 19 sierpnia.

a) **Kwestja graniczna.** Co do linji Zbrucza niema ze strony polskiej żadnych zastrzeżeń! Dalsza granica na północy Wołynia nie może być definitywnie załatwioną; w każdym razie proponowana w deklaracji byłaby nie do przyjęcia.

Sprawa ta na czas wojny musi być postawiona w innej płaszczyźnie: Polska pragnie na ten czas posiadać w swej administracji obszar objęty linją kolejową Brody, Zdołbunów i Sarny, co jednak nie przesądza sprawy granicznej w przyszłości.

b) **Kwestja praw mniejszości narodowych.** Byłoby pożądanem, by w deklaracji ukraińskiej powiedziane było także, że Polacy na Ukrainie otrzymają tyle praw, ile Ukraińcy otrzymają w Polsce, co nie zmienia zasady wzajemności.

c) Pożądanem jest zagwarantowanie wolnego przyjazdu i wyjazdu Polaków z Ukrainy i odwrotnie.

d) **Sprawa rolna.** Polska, która i we własnem państwie nie stoi na stanowisku reakcyjnym, czego dowodem jest b. daleko idąca reforma rolna, uchwalona przez Suwerenny Sejm, pragnęłaby, żeby i Ukraina sprawę tę w całej rozciągłości postawiła w takiej formie, która przyjęta by była przez konferencję pokojową, stojącą, jak wiadomo, na stanowisku poszanowania własności i dobrze zrozumianego demokratyzmu. Co się tyczy gwarantowanego w deklaracji poszanowania własności, mówca pragnąłby jaśniejszego sformułowania, że gwarancja ta rozciąga się na całe terytorjum Ukrainy.

e) **W sprawach ekonomicznych** mówca proponuje wyznaczenie kompetentnej podkomisji.

f) **Kwestja wojskowa** winna podlegać także uprzedniemu przygotowaniu w specjalnej podkomisji. Mówca oznajmia, że pragnie otrzymać od Rządu Ukraińskiego gwarancję, że na terenie Ukrainy żadne wrogie Polsce formacje nie będą tolerowane.

Zabiera głos p. pułkownik Pawluk.

a) Skoro linja Zbrucza jest zaakceptowaną, to i linja na północy Wołynia, nakreślona przez Rząd Ukraiński, z nie mniej dobrą wolą powinna by podledz aprobacie Rządu Polskiego. Mówca wchodzi w motywy Rządu Polskiego, żeby sprawy tej definitywnie nie załatwiać, wyraża jednak obawę, że kwestja wschodnia może w Polsce wzrosnąć, a na Ukrainie zmaleć, co przemawia za tem, żeby sprawy nie odkładać.

b) Mówca pragnąłby znać klauzulę co do mniejszości narodowych w Galicji. Gwarantuje przytem, że Polska nie powinna obawiać się o prawa Polaków na Ukrainie, gdyż takowe będą dla wszystkich mieszkańców bez różnicy narodowości jednakowe.

(c Mówca zgadza się na powołanie podkomisji do spraw ekonomiczno-handlowych, lecz wiążąc takowe ściśle z zapatrywaniem armji ukraińskiej, walczącej z bolszewikami, pragnie sprawę tę przyspieszyć.

Pułkownik Lipnicki oświadcza, iż nie zna poglądów Ententy na kwestję granicy wschodniej polskiej. Wobec tego zastrzega, że w razie jeżeli do Polski włączone będą znacznie większe skupiska ludności ukraińskiej, niż ludności polskiej na Ukrainie — ta ostatnia wymagałaby od Polski dla tej ludności ukraińskiej specjalnej autonomji.

Prezes p. Pyłypczuk zaznacza, że większość odpowiedzi Rządu Polskiego jest dla Ukrainy pomyślną. Zastrzeżenie co do poszanowania własności jest w deklaracji przewidziane, a pewne poprawki redakcyjne mogą być poczynione w myśl uwag delegacji polskiej. W sprawie agitacji antypolskiej na terenie Ukrainy i formowania wrogich formacji wojskowych pragnie Rząd Ukraiński najszczerzej przeciwdziałać

P. Knoll komentuje stanowisko polskiej delegacji:

a) W zagadnieniu granicznem, aczkolwiek zasadniczo jednolitem, rozróżnić musimy sprawę granicy zachodniej wzdłuż rzeki Zbrucza, której uznanie ze strony ukraińskiej może być definitywnem, jako dotyczące li tylko problematu spadku po austro-węg. monarchji i już przez Konferencję pokojową rozpatrzone, od sprawy granicy na północnym Wołyniu, należącej z punktu widzenia konferencji do kompleksu zagadnień b. Imperjum Rosyjskiego, których rozwiązanie ostateczne należy jeszcze do przyszłości. Motywy, które skłoniły Misję Ukraińską do deklarowania i pod tym względem swych postulatów są słuszne, ponieważ dążą do stworzenia podstaw do zgodnego załatwienia spraw, przyspieszających pacyfikację wschodniej Europy. Linja jednak projektowana nie może być przyjęta pod uwagę. Delegacja polska wyraża nadzieję, że będzie ona przez Misję Ukraińską należycie zrewidowaną. Zastrzedz przytem należy, że konieczność administracji polskiej na terenie linji kolejowej Radziwiłłów-Dubno-Zdołbunowo-Równo-Sarny jest wynikiem konsyderacji wojskowej nie zaś ściśle politycznej.

b) **W sprawie praw mniejszości narodowych** mówca oświadcza, że w deklaracji winno być jasno powiedziane, że Polakom na Ukrainie przysługują takie same prawa, jak i Ukraińcom w Polsce i vice versa. Różnica realnych korzyści, z tych

praw wypływających normowana jest logicznie wysokością odsetka danej mniejszości.

c) Stojąc na stanowisku nie ingerencji, sprawy wewnętrzne Ukrainy, wyraża uznanie dla zrozumienia przez Rząd Ukraiński doniosłości postawienia sprawy własności rolnej przed forum międzynarodowe, na gruncie prawdziwie demokratycznym i praworządnym. Mówca przyłącza się do zastrzeżeń stylistycznych, poczynionych przez przedmówcę ze strony polskiej. W związku z postawieniem sprawy ukraińskiej na konferencji pokojowej w Paryżu, mówca imieniem polskiej delegacji doradza zwrócenie szczególnie bacznej uwagi na sprawę żydowską na Ukrainie, która w całej swej rozciągłości winna być jasną i w zgodzie z duchem czasu dobrowolnie załatwioną. Ludność żydowska musi mieć gwarancje, że będzie należycie bronioną od pogromów.

P. prezes Pyłypczuk oświadcza, że Rząd Ukraiński wydał już bardzo kategoryczne rozporządzenie przeciwdziałające pogromom i agitacji antyżydowskiej. Mówca zapewnia, że na terytorjach, zajętych przez regularne wojska ukraińskie, żadne ekscesy antyżydowskie miejsca nie mają. Powracając do sprawy przywrócenia praw własności rolnej, wyjaśnia, że odnośny ustęp deklaracji obowiązuje wszędzie tam, gdzie którekolwiek z wojsk, polskie czy ukraińskie, zarówno jak i tam, gdzie i jedne i drugie wojska przebywają, t. j. na całe terytorjum Ukrainy.

Pułkownik Pawluk wyraża życzenie, by konferencja doszła do pewnego porozumienia w sprawach granicznych, które mogłoby jako bassis być wysunięte na forum międzynarodowe.

Mówca udziela komentarzy do redakcji punktu w sprawie rolnej.

Major Matuszewski podkreśla konieczność dopełnienia punktu deklaracji o własności rolnej, żeby było jasno powiedzianem, że rozciąga się na całą Ukrainę.

Propozycje granic w deklaracji na półn. Wołyniu nie odpowiadałyby strategicznym wymaganiom Naczelnego Dowództwa, przeto prosi Misję Nadzwyczajną o przeprowadzenie korekty projektu.

Pułkownik Pawluk proponuje, by i Polacy wyrazili swe poglądy na sprawę granic.

P. poseł Zaleski oznajmia, że Delegacja musi w tej sprawie otrzymać instrukcje od Rządu.

P. prezes Pyłypczuk chciałby usłyszeć ogólny pogląd Rządu Polskiego na propozycje ukraińskie.

P. Knoll zaznacza, że rzeczy zasadnicze zostały już poruszone w deklaracji i omówione w konferencji. Pogląd na sprawę granic na północy Wołynia, może być ustalony dopiero na następnem posiedzeniu, poczem część Misji Nadzwyczajnej będzie mogła w myśl pierwotnego projektu wyjechać na dni kilka w celu porozumienia się ze swoim Rządem a Komisje mogą przez ten czas prowadzić specjalne obrady.

Pułkownik Pawluk przychyla się do zdania p. Knolla, podkreśla jednak, że sprawy natury wojskowo-strategicznej nie cierpią zwłoki.

Major Matuszewski oznajmia, że musi w tej sprawie otrzymać zasadnicze instrukcje od polskiego Naczelnego Dowództwa. Drobniejsze sprawy, na których zależy Ukraińcom, jak n. p. sprawy jeńców, są już w załatwieniu.

Pułkownik Pawluk prosi o wysunięcie na porządek obrad Komisji wojskowej sprawy zaopatrywania armji ukraińskiej w amunicję i środki techniczne.

Major Matuszewski zaznacza, że sprawę tę da się załatwić drogą pertraktacji pomiędzy przedstawicielami wojskowymi obu stron.

P. prezes Pyłypczuk przyłącza się do zdania, że podkomisja wojskowa zajmować się winna sprawami natury ogólno-strategicznego i operacyjnego charakteru. Mówca zaznacza, że Misja Nadzwyczajna zmuszona będzie po jutrzejszem posiedzeniu udać się do swojego Rządu w celu otrzymania instrukcji.

P. Knoll konkretyzuje wniosek, by w dn. 21 sierpnia odbyło się jeszcze jedno posiedzenie, poczem nastąpić ma kilkudniowa przerwa.

Wniosek p. Knolla konferencja przyjmuje jednogłośnie.

Posiedzenie zamknięto o godz. 7 m. 20.

Warszawa, dn. 20 sierpnia 1919 r.

PROTOKÓŁ.

trzeciego posiedzenia konferencji pomiędzy Misją Nadzwyczajną Ukraińskiej Republiki Ludowej a Delegacją Rzeczypospolitej Polskiej.

Obecni:

Ze strony ukraińskiej:

P. Pyłyp Pyłypczuk, były minister komunikacji, priv.-doc. kijowskiej politechniki, jako prezes Misji Nadzwyczajnej,

oraz pp. Kłym Pawluk, b. minister rolnictwa, pułk armiji ukraińskiej, Wołodimir Tułupa, kandydat praw, jako członkowie Misji Nadzw.
oraz p. Juljan Lipnicki, pułk. armji ukraińskiej, jako doradca wojskowy.

Ze strony polskiej:

P. August Zaleski, poseł nadzwyczajny, minister pełnomocny, jako prezes Delegacji.
P. Ignacy Matuszewski, major Sztabu Gen., jako doradca wojskowy.
oraz pp. Roman Knoll, kierownik Wydziału w Ministerjum Spraw zagr.
Marjan Szumlakowski, referent Minist. Spr. zagr.
Przewodniczący p. poseł Zaleski.
Protokołuje p. Mieczysław Chałupczyński, ref. Min. Spr. zagr.
Początek posiedzenia o godz. 6.10.

Zabiera głos **p. poseł Zaleski.** Mówca oznajmia, że Rząd Polski stoi na stanowisku nieokreślania granic dokładnych na północnym Wołyniu, bowiem sprawę tę może ostatecznie przesądzić tylko Konferencja Pokojowa w Paryżu. Stwierdza jednak, że wobec tego iż sprawa ta poruszoną została w deklaracji ukraińskiej, należy, by linja graniczna była tak zadeklarowaną ze względów strategicznych, by Polska miała bezwzględnie w swem posiadaniu rzekę Styr.

P. Prezes Pyłypczuk przyznaje, że sprawa granic winna uzyskać bezwzględnie sankcję Ententy i wyraża nadzieję, że drogą ustępstw da się osiągnąć skuteczność pertraktacji, bowiem sprawa graniczna nie przedstawia się ostro. Ostateczne korektywy granic w deklaracji ukraińskiej Misja Nadzwyczajna będzie mogła poczynić dopiero po otrzymaniu bezpośrednich dyrektyw od swojego Rządu. Mówca zwraca się do Polskiej Delegacji z propozycją, by w czasie przerwy w plenum rozpocząć pertraktacje ekonomiczne w podkomisji.

Major Matuszewski potwierdza z punktu widzenia wojskowego zapatrywanie p Zaleskiego i oznajmia, że Naczelnego Dowództwa byłoby pożądanem jeszcze przed przerwą w obradach otrzymać od Misji Nadzwyczajnej skorygowane propozycje granic.

P. Prezes Pyłypczuk prosi przewodniczącego o zarządzenie przerwy, bowiem Misja Nadzwyczajna pragnęłaby się w omawianej sprawie naradzić.

Przerwa 6·20 — 6·30.

P. Prezes Pyłypczuk oznajmia w imieniu Misji Nadzwyczajnej, że takowa zgadza się na przesunięcie propozycji granicznych

na wschód, nie przesądzając ich ostatecznie i nie przesądzając, że takowe po otrzymaniu dyrektywy od Rządu U. L. R. mogą wypaść na linji rzeki Styru.

Major Matuszewski podkreśla niekorzystną stronę niekonkretyzowanie sprawy przez Misję Nadzwyczajną

P. Poseł Zaleski zapytuje Misji Nadzwyczajnej, czy nie skłonna jest przed przerwą w posiedzeniu poczynić w złożonej deklaracji korektywy, które zostały przez Konferencję zgodnie sprecyzowane.

P. Knoll podkreśla, że pożądanem jest unikanie starć w sprawie granic, gdyż mogłyby one osłabić współdziałanie na forum międzynarodowem: nie ulega bowiem wątpliwości, że prócz wspólnej akcji przeciw bolszewikom czeka oba narody akcja dyplomatyczna, niemniej nciążliwa.

Mówca popiera stanowisko p. posła Zaleskiego, że dla umożliwienia konkretnych prac w podkomisji, w tej części deklaracji, która sprawę przyszłej granicy na Wołyniu projektuje, winne być poczynione zmiany.

P. Poseł Zaleski prosi przy przeredagowaniu deklaracji ustalić porządek następujący: 1) Uznanie przynależności do Polski ziem położonych na zachód od rzeki Zbrucza. 2) Sprawa mniejszości narodowych. 3) Sprawa rolna. 4) Sprawa administracji obszaru linji Brody—Zdołbunow—Sarny. 5) Kwestja żydowska. 6) Sprawy wojskowe. 7) Sprawy handlowo-ekonomiczne.

Major Matusrewski oznajmia, że Naczelne Dowództwo będzie mogło kontynuować rozpoczęte zarządzenia pomocniczo-administracyjne, opierając się na oświadczeniu Prezesa Misji ukraińskiej, podkreśla jednak, że z chwilą wznowienia posiedzeń Naczelne Dowództwo obstawać będzie przy jasnem sformułowaniu propozycji granicznych.

P. Prezes Pyłypczuk obiecuje przeredagowanie deklaracji, wyrażając nadzieję, że sprawy graniczne będą zadecydowaue pomyślnie. Mówca wyraża podziękowanie Naczelnemu Dowództwu, że zarządzenia natury administracyjnej-pomocniczej będą dalej prowadzone.

P. Szumlakowski zapytuje Misję Nadzwyczajną U. R. L., czy wiadomem jest Rządowi U. R. L. fakt okrutnego morderstwa w Płoskirowie matki i brata Ministra polskiego Minkiewicza, dokonanego, jakoby, według doszłych wieści przez wojska ukraińskie. Mówca wyraża obawę, by fakty takie nadal się nie powtarzały i domaga się przeprowadzenia energicznego śledztwa i uka-

rania winnych. Rząd ukraiński powinien dać gwarancje, że podobne potworności nie będą się powtarzały.

Pułk. Pawluk wyraża żal i oburzenie Misji z powodu tego smutnego faktu, składając winę na ogólne zwyrodnienie ludności podczas wojny i rewolucji; mówca zapewnia, że Rząd Ukraiński dołoży szczerych starań, by wszelka satysfakcja była udzieloną.

P. Knoll zgłębia przyczyny omawianego faktu i podobnych, dopatrując się takowych w stanie chorobliwym psychiki ludu, demoralizowanego przez bolszewików i anarchję. Rządy mające do czynienia z podobnym stanem ludu, winny brać go pod uwagę i ze specjalną pieczołowitością unikać rozbudzenia w nim instynktów wrogich w odezwach i enuncjacjach.

Pułk. Lipnicki zapewnia, że w wychowaniu żołnierza ukraińskiego nigdy nie było podłoża do szerzenia nienawiści do innej narodowości. Czyniąc system bolszewickiego teroru odpowizdzialnym za zwyrodnienie ludu, mówca proponuje wysłanie przez Rząd polski delegacji na Ukrainę, upoważnionej do zbadania istotnego stanu rzeczy.

P. Prezes Pyłypczuk zapewnia, że sprawców kara nie minie, gdyż zaraz po przybyciu do Kamieńca zarządzi przeprowadzenie śledztwa.

P. Poseł Zaleski oświadcza, że wobec zapewnień prezesa Misji Nądzwyczajnej i propozycji pułk. Lipnickiego, uważa sprawę za wyczerpaną. Następnie, jako przewodniczący zebrania oznajmia, że w myśl obopólnego porozumienia po posiedzeniu niniejszem nastąpi przerwa do chwili powrotu wyjeżdżających członków Misji Nadzwyczajnej.

Zaznaczając, że pierwsza część Konferencji została już zakończoną — mówca wyraża zadowolenie z powodu sympatycznego wrażenia, jakie odniósł ze wspólnej pracy. W zakończeniu mówca zaznacza, iż Polskę i Ukrainę oczekują dwie kampanje: jedna wojskowa przeciwko bolszewikom, druga dyplomatyczna o uznanie na forum międzynarodowem takiego stanu rzeczy na wschodzie Europy, któryby sprawę Ukrainy w należyty sposób załatwił.

P. Prezes Pyłypczuk wyraża swą wdzięczność dla Naczelnika Państwa i Prezydenta Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej za zrozumienie sytuacji w jakiej się znajduje Ukraina. — Mówca wyraża nadzieję, że dalsze pertraktacje doprowadzą do wzmocnienia wzajemnego zbliżenia.

Posiedzenie zamknięto o godz. 7·20.

Warszawa. dnia 21 sierpnia 1919.

Мушу ще додати тут до всього, що я сказав і предклав у документах, що підчас переговорів у Варшаві мені прийшлося мати й неприємности та ускладнення в роботі через п. Курдиновського.

Керуючий Міністерством Закордонних Справ А. Лівицький, не маючи певних відомостей, (вірніще, ніяких відомостей про роботу Курдиновського у Варшаві — автор *), вислав, коли і я був у Варшаві, через старшину Борун-Рикова листа до цього чужого нам „дипльомата" і 50.000 карбованців в гривнях, починаючи цей лист словами — Високоповажаний Борис і т. д., говорив, що він одобряє його політику і просив Курдиновського прибути до Кам'янця.

Я мав уже вичерпуючі повідомлення про роботу Курдиновського і коли мені говорили, щоб я продовжував його політику, натякали на договір, укладений з ним, то я заявив, що є розпорядження Міністерства Закордонних Справ з 23 квітня 1919 р., по якому всі дотепер видані уповноваження нашим закордонним представникам мусіли бути поновлені, а коли цього нема у Курдиновського, то всякі балачки з ним відпадають, як відпадає й його робота у Польщі, чи злободневна розмова про договір і таке инше.

Листа Лівицького Курдиновський не одержав, а був він перехоплений Генеральним Штабом і принесений мені до прочитання зі словами, — „от Ви проти Курдиновського і його політики, а як же розуміти оцей лист Вашого Міністра Закордонних Справ до нього?" Ситуація була тяжка для мене, але розпорядження М. З. С. від 23 квітня врятувало мене.

Я негайно повідомив наше Міністерство Закордонних Справ про роботу Курдиновського у Варшаві, — про укладений ним договір з Падеревським, про його заходи над утворенням фіктивного Українського Національного Комітету на зразок Моркотунівського в

*) Фактично ця справа стояла так. Міністерство Закордонних Справ ще перед докладами інж. Пилипчука випадково довідалося, що, з благословенства й за підтримкою Мацієвича, у Варшаві провадить „якусь працю" і „щось робить" Курдиновський. Хто саме був Курдиновський, коли був призначений і які мав уповноваження, що робив і що вже зробив — ніхто не мав жадного уявлення.

Тоді Головний Отаман наказав Міністру Закордонних Справ А. Лівицькому негайно викликати Курдиновського до Кам'янця і цим зліквідувати його злочинну дипльоматичну діяльність на шкоду українським інтересам в Польщі. В наслідок цього наказу і написав Міністр Лівицький такого „солоденького" листа, забувши, що солодке проїдається й порядним людям, хоч це відповідало його природі. А тут якраз малося діло з „політичним" шахраєм, — напевно можна сказати, що якби Курдиновський навіть і прочитав листа-наказ свого шефа, Міністра Закордонних Справ, то напевно не приїхав би до міста осідку Правительства.

Парижі, з яким він утримував звязок. А Курдиновський, довідавшися, що я його не визнаю й політику його ігнорую, що я про нього послав або мав вислати спеціяльний доклад Правительству, на другий же день по цім утік до Парижа, одержавши гроші від Падеревського з сум, які були відібрані поляками від Оскілка і якими він щедро ділився зі своїми приспішниками.

За кільки днів була одержана депеша від М-ра А. Лівицького, що його лист до Курдиновського був написаний зі спеціяльною метою і просив тому листові не надавати жадного значіння. Отже справа з Курдиновським і листом до нього М-ра Лівицького була вичерпана, — Курдиновський утік до Парижа, а поляки про нього перестали говорити.

Ще мушу додати, що у Варшаві до мене приходило багато людей. Приходив п. Шемет і показував копії меморандумів, які, по його словах, він разом з поляками-кресовцями подавав до польського Правительства в українській справі. Приходили й військові, як от п.п. Мартинюк — ген. російської служби, „славнозвісний отаман" Тимченко, і що іменували себе полковниками, — Білецький, Нагорний та инші. Крутився тут, заховуючися якось двозначно, і Гапонів-Нестеренко*), який то подавав відомости про Варшаву до урядового центру, то подавав якісь відомости Курдиновському і К°. Всі вони одержували гроші від Курдиновського з б. Оскілкових сум, всі вони вимагали від мене порозуміння з ним і підтримки пороблених ним тут у Варшаві політичних кроків; всі вони кудись спішили, щось робили, гнусно заховуючися перед поляками. Що до Курдиновського, то я ще багато де-чого довідався про нього від самих поляків на обіді (була українська і польська делегація) в реставрації „**Polonja**",

Як бачите з прочитаних протоколів, повстали нові питання — про Галичину, про кордони, яких я не в стані був сам вирішити, бо не мав на це уповноважень. Тому я виїхав до Кам'янця за апробацією зробленого й новими вказівками та директивами що до дальшої моєї роботи. Коли ми вже від'їздили з Польщі, в одній з краківських газет була видрукована стаття під заголовком — „**Precz z chajdmacką misją**", — від'їзд наш був якраз своєчасний.

Прибувши до Кам'янця, я зараз же зробив доклад Головному Отаманові, який дальше полагодження справи передав Правительству, а сам поїхав на фронт під Київ. Зробив я доклад і Прем'єру Мартосу. Та в результаті його почув тільки отсі слова: „Помилку Ви

*) Повнив певні завдання Ставки? — О. Д.

зробили, що почали говорити про кордони. Про що вгодно можна було говорити, а кордонів не треба було торкатися!" Більше не промовив ні слова, — ні за, ні проти. Доклад приняв од мене і Міністр Закордонних Справ Лівицький. Я чекав дальших заряджень.

Аж ось 26 серпня появилися відомости **P. A. T.**, що українська місія у своїй декларації висловилася за повне **désintéressement** у справі Східної Галичини. Пізніше **„Kurjer Polski"** помістив інтерв'ю свого співробітника зі мною. Галичане почали говорити про зраду, кризу Правительства, — все це затримувало розвязання справи зі мною і розпочатих переговорів у Варшаві з польським урядом.

Прийшов до влади, яко Прем'єр, І. Мазепа. Я й йому доложив про свої переговори у Варшаві. Вислухав і нічого, — мало все полагодитися в найкорочшому часі. Але ось чую, що п. Шадлун говорив Мазепі, що то була зрада, що соціяльні моменти не було принято під увагу. Галичане домагалися мого арештування. Події, які заскочили тоді наш політичний центр, не дали змоги остаточно розвязати ні справу зі мною, ні справу дальших переговорів з поляками".

Хочу додати ще кілька слів про Курдиновського.

Походив він родом з Могилівської губернії. Там він мав і свої маєтности, які сумежили з добрами б. кн. Кропоткіної. Служив в лейб-гвардії Семенівському полку і був одружений на п. Родзянко. По українські ніколи не говорив, — не міг виносити цієї „дикої" мови. Не знаю вже, де саме він пізнав Мацієвіча, але в наслідок цього знайомства (певно на прохання його жінки) і попав до Варшави.

У Варшаві (фактично його жінка) розпочинає політичні кроки перед Еленою Падеревською, а через неї й з самим Падеревським і негайно організовує біля себе „теплу кумпанію". Крім ще названих осіб (на стор. 63.) при ньому можна було бачити — Бузню, Поплавського, Афанасьєва (директор департаменту чужеземних зносин за гетьмана) та инших. Час уходив майже на кожнодневні наради з п.п. Кнолем та пор. Гладиком. Вечір був абсолютно занятий: треба було поспішати на політично-сальонові **„przyjęcia"** п.п. Падеревських.

Курдиновський інтенсивно переписувався з Мацієвичем, повідомляючи його про хід роботи у Варшаві. Що він саме писав, ми ще й сьогодні не знаємо, — це була і є для нас „дипльоматична таємниця". Ведучи підготовчі переговори по підписанню договору з Падеревським, Курдиновський ламав голову над організацією нового кабінету — „буржуазного", щоб уже і в цім бути подібними до польського **Rządu**. Цей „дипльомата" не хотів гратися в соціялістичні кабінети, тим більше, що він одержував „всякі на-

кази" від свого патрона, далекого від соціялістичних експериментів по своїй вдачі та природі.

Робота у Варшаві кипіла. Відбувалися побачення, наради, балачки „про захист українських інтересів" і таке инше. Працювали купно, українці й поляки. В перших числах квітня 1919 року список нового кабінету для України був готовий. В ньому можна було прочитати:

К. Мацієвич, — прем'єр?

Грохольський (поляк зпід Винниці), — міністр внутрішн. справ.

Курдиновський й, — міністр закордонних справ.

Тимченко або Білецький, — міністр військових справ.

С. Шемет, — земельних справ.

Джунковський (?), — шеф генерального штабу.

Инші міністеріяльні теки мало бути обсаджено вже на Україні. Яким чином цей кабінет мав прийти до влади, цього не уявляли навіть собі його „творці", за те добре уявляла це його фактична „творчиня" — пані Курдиновська - Родзянко, при підтримці „політичної дами" п. Падеревської. Вона собі комбінувала, що, мовляв, Мацієвич, як добре знайомий і впливовий чоловік, натисне на Головного Отамана, а останній мусів би погодитись, бо цього хотіли й відповідальні поляки. Таким чином кабінет приходив до влади.

„Тепла кумпанія" при Курдиновському та „політичних дамах" працювала, вибиваючися з сил. Їм так само було обіцяно високі посади на Україні, хоч за кордоном.

Переговори про договір поміж Україною й Польщею 28 квітня фактично було закінчено. Наближався момент їх реалізації — підпису. Курдиновський був давно готовий до цього, бо він мав не аби-які уповноваження. *)

Договір підписанно. **) По ньому Курдиновський ні більше ні меньше як віддавав цілу Україну під державну зверхність Польщі. Україна цим договором віддавала і свою політику, і свою армію під керовництво Польщі.

Дивно, що п. Падеревський, як Прем'єр і відповідальний чоловік, міг підписати не то що подібний договір, а взагалі, значить, всякі договори з Україною, з її фальшивим репрезентантом - проходимцем, який, як він сам казав, навіть був не української национальности. Та на світі яких тільки дивовижних річей не почуєш і не побачиш.

Міністр Закордонних Справ, одержавши текст цього договору, негайно ж його переслав п. Мацієвичові ***) з відповідними реля-

*) **) Ні тексту уповноваження, ні тексту договору не можу тут подати з-за техничних перешкод. Читач їх знайде в кінці книжки під — додаток. ч. I та додат. ч. II.

***) Тоді вже наш посол у Румунії.

ціями до нього про самого Курдиновського. І щож ви думаєте? Маціевич, по словах А. Лівицького, ще й тоді в своєму одвітному листі обстоював за Курдиновським, даючи до зрозуміння, що це є чесний, порядний та віддaний українській справі чоловік, якого треба з свічкою пошукати. А відповідальному урядовцеві М. З. С. Д'яконенкові — на його запитання про Курдиновського — говорив, що він жадних йому уповноважень не давав.

Мали рацію — посол у Відні Липинський та радник Віденського посольства Токаржевський, — що не пускали Курдиновського до Варшави.

Я. Токаржевський так розповідає про подорож Курдиновського до Варшави: „В перших числах квітня прибув до Варшави оцей дипльомата в товаристві п. Еловицького (тепер — голова окружного суду в Луцку), Котовича та польського консула на Україні Кутиловського і п. Кноля, які повертали з Одеси через Відень — Букарешт до Польщі. З першого погляду було видно, що поляки прихватили цього чоловічка в своїх цілях і не відпускали ні на крок від себе. Ми ніяк не могли зрозуміти — яким чином маленький канцелярійний урядовець „его превосходительства" Рауха (відомий представник гетьмана в Одесі при австрійському командуванню) опинився в становищі українського представника для Польщі.

„Кажу Вам, що кожний хто б його не побачив та ще поговорив з ним, то напевно сказав-би, що горе тій державі, яка висилала такого представника. Бачив я й уповноваження, підписані проф. Маціевичем. Дословного змісту його я вже не пригадую, але добре памятаю, що з тим уповноваженням, можна було багато робити з огляду на його редакцію, і як бачите Курдиновський це зрозумів і використав.

„З-за хороби посла Липинського мені особисто найбільше прийшлося займатися цим „українським послом." Ніколи не забуду, як він переконував мене, що „Колчакъ и Деникинъ это великое дѣло" і що „нужно принять соотвѣтственныя рѣшенія". Острах огортав людину після розмови з ним. Був це чоловік цілковито чужий українським інтересам, які він, не розуміючи, ще в додатку й ігнурував. Просили не їхати до Варшави. Пояснювали це тим, що в Парижі є спеціяльна делегація, яка регулює всі стосунки з поляками. Курдиновський всеж таки говорив, що він їде до Польщі. Тоді його було запитано — чому іменно він їде до Варшави, а не хто другий. І тут ми почули впрост анекдотичну відповідь: „потому что я имѣю много товарищей въ Варшавѣ по кавалерійскому училищу.

„Ну значить їде. Що було робити? Попросили Курдиновського

зателеграфувати п. Сидоренкові до Парижа про його місію до Варшави. Згодився, зателеграфував і від'їхав. Віденське посольство вислало кілька листів через Сидоренка та безпосереньо до Уряду, в яких попереджувало про небезпеку для України з боку „Варшавського дипльомати". Та мабуть ці листи через численні евакуації та події на польсько-українськім фронті не достались по належности.

„Акції Курдиновського у Варшаві поляки використали на Мировій Конференції при розрішенню галицько-польських стосунків в загально-українському масштабі. Відомож, що п. Падеревський — на запитання Мирової Конференції в українсько-галицьких справах —відповів телеграмою, що ніякі репрезентанти не можуть вирішувати галицької справи в Парижі, бо у Варшаві є представник українського Уряду, з яким уже підписаний договір".

Аж занадто довго я спиняюся на Курдиновсько-Маціевичовській акції, але й ще не кінець. Останній, може й не з злої волі спричинився до злочинної акції першого з вродженною йому вже рисою — литіти, як метелик на вогонь, там, де пахло „руським духом". Курдиновський прекрасно говорив по російські, не розумів і був цілковито чужим українським інтересам, але це не мішало, на погляд Маціевіча, бути йому репрезентантом України. Та деж був в цей час Головний Отаман та Уряд У. Н. Р., які не дивилися за цим? Були, але це був час, коли бракувало і клаптика державної території, коли вороги України насідали з усіх боків, зменшуючи „мертву петлю" до мінімума, коли був перерваний цілковитий звязок та зносини з Европою.

Отже довго спиняюся на цій справі, щоб показати, як може бути повернуто колесо історії цілого народу в наслідок псевдорепрезентації (Курдиновський), „інтілігентної мягкотілости" та невитриманости і незагартованости без самопосвяти, відданности й моральної краси в національних моментах (Маціевіч *), „політичного шахрайства" (Падеревський),—як можна в наслідок цього всього продавати народ, територію спритним та безсоромним купцям чужого державного колектива для збільшення їхньої казни. Громадська опінія Галичини та де хто й з наших говорять, що то Петлюра та Лівицький продали її полякам — ні! Тільки близорукий політик

*) І тут, і раніш — висловлюю не свої особисті думки про проф. Маціевича, а думки урядових чинників та активного громадянства. Ні одного голосу серед останніх не чув, щоб його абсолютно треба було відкинути від роботи, а завжди чув — добрий міністр земельних справ, знавець в господарці та економиці — (привіт і пошана йому на цій ниві) — і жадний дипльомата, — переговорів його з росіянами просто лякалися, не маючи певности в його витревалости в національних питаннях.

та громадський діяч може це сказати. Колись історія дасть на це вичерпуючу відповідь. А поки обмежуся тут зафіксуванням одного, що все заскочивше Уряд У. Н. Р. під оглядом анексії в політичних стосунках між Україною й Польщею на користь останньої повстало в наслідок **volens nolens** збереження державної концепції та людей для дальшої боротьби.

Ідем далі. Напрацювавшись у Варшаві Курдиновський, утікаючи від заслуженої кари перед Урядом У. Н. Р., на розказ Падаревського, відіхав шкодити ще й до Парижа. І там почувалися відгуки Курдиновської роботи у Варшаві з додатком до неї ще й в Парижі. Справа Галичини вирішується на користь Польщі і Курдиновський замовк. Нічого не було чути про нього та його дальшу роботу. Аж ось з початком вересня 1920 року Міністр Закордонних Справ А. Ніковський одержує від Курдиновського листа*).

---

*) Зміст цього листа був такий:

Вх. ч. 22.531—20/9. 1920.

До Високоповажаного Пана Міністра Закордонних Справ Украін. Народн. Республики

Доклад.

Яко делегат українського Уряду в Варшаві (з 4 квітня по 19 серпня 1919.) і бувший старший радник Надзвичайної Місії Української Народньої Республики, а раніш директор канцелярії представника Директорії в Одесі під час першого її виступу, рахую своїм моральним обовязком в такий критичний мент для нашої Батьківщини подати до Вашого відома слідуюче:

Світова необхідність як можна найскорійшого загального замирення, неможлива при істнуванню на значній частині Европи воіствующого комунізму, наказувала провідникам всієї світової політики обовязково знайти платформу, на якій можливо було б скоординувати всі антибольшевицькі сили, які боряться кожний особисто з ворогом своєї країни.

Такий напрямок керуючої політичної думки, який проявився в визнанню Францією уряду ген. Врангеля, не визнавая, розуміється, його загального російського значіння в цей час, і на умові федеративної організації прийдешної Росії (що повинно по думці французського уряду гарантувати національні антибольшевицькі сили від ріжних агресій), дав можливість російським політичним колам спасти свою позицію. Не розбирая причини побіди, отриманної у Франції, Петром Струве в останній мент його перебування в Парижі, необхідно рахуватись з практичним становищем і ясно обозначити надзвичайно тяжку загрозу українській справі.

Декларація Франції про визнання уряду ген. Врангеля, закріпляє принціп федеративности, так що логична консеквенція для Кримського Правительства, як треба б було міркувати, передбачає платформу згоди: — „Вільна Україна в федеративній Державі". З цього слідує — визнання державних прав України, її народу і відозва до нього, до українського Уряду і політичних українських кол з предложенням об'єднати сили. А між тим визнання Францією — правительства Врангеля — його агенти бажають фальсіфікувати поставлений йому обовязок про фактичне признання національних прав народів бувшої Росії.

За браком відомостей в М. З. С. 20/IX Міністр А. Ніковський кладе резолюцію — Д. Ч. З. зібрати усі матеріяли про Курдиновського — з зазначенням, що відомости можно про нього відібрати від п. Мацієвича. І розпочалася переписка.

Серед архивів по цій справі можно прочитати — як особиста канцелярія голови Ради Народніх Міністрів від 10 вересня 1921 року за ч. 524 на ч. 779/т/776 до Д. Ч. З. відповідає, що копія уповноважень була передана Керуючому Справами Директорії, а що про Курдиновського може все розказати сам особисто Прем'єр. Можемо ми там прочитати переписку з Канцелярією Директорії й з проф. Мацієвичом. Можемо там найти ще й офіціялані розяснення останнього, які звучали:

Україна в історії свого національного здвигу останніх років мала вже „псевдо-Україну" з п.п. Гербелями, (який знаходиться нині при Врангелю), з фон-Раухами і добре знає настоящі завдання такої політики.

З менту банкротства політичної авантюри Денікина, після того як лозунг „єдиної, неділимої" потерпів фіаско, в Парижі розсіяно, утвореним Українським Комітетом з двох персон під проводом Моркотуна, які і отримували субсідії з Кримського центру. Перші ж виступи цього комітету показали його службово-російський характер. Побачивши в союзі між Україною і Польщею значне усилення державної ідеї України, на цей комітет директивами було покладено — агітація проти Польщі, те, чого російські кола не могли сами робити на очах Франції, і окрім того запевнювання Антанти в великих симпатіях українського народу до „матушки—Росії". Цього мало. 25 серпня Врангель офіційно визиває Моркотуна, яко „президента комітету" в Крим для згоди в українській справі. Цей виступ треба визнати або маскіровкою настоящого відношеня до України уряду Врангеля, або тим, що голова цього уряду був обдурений своїми агентами в Парижі. Але ж треба визнати факт фальсіфікації перед урядами Антанти згоди з Україною. Це питання має особливе значіня при тому спільному виступі Америки і Франції відносно федеративного принципу.

Таким побитом ясно: — в перших, що моркотунівський комітет в Парижі є фіктивна організація; в других, що визов ген. Врангелем означеного комітету в Крим доказує нелояльне відношення Врангеля до платформи предложеної Францією; в третьїх, що Україна, яка є в союзі з Польщею, рахуючи цей союз маючим першостепенне значіння для заспокоїння Сходу, повинна розглядати цей визов актом — антипольським, який може мати тяжкі наслідки (на це треба звернути увагу Польщі); четверте, цей визов значно утруднює обсуджения питання про можливі згоди з дійсними українскими політичними колами.

Всі ці факти, мені здавались-би неодмінними розповсюдити як найбільше можливо, як в европейській пресі, так і в українській, як в регулярній українській армії, так і поміж повстанцями, бо моркотуновці визвані також для „пропаганди між повстанцями".

З глибокою повагою Борис Курдиновський.

France, Paris.
St germain — en — Loye, 28 rue Wauthier.
29/VIII. 1920.

ГОЛОВА
НАДЗВИЧАЙНОЇ ДИПЛЬОМАТИЧ.
МІСІЇ
УКРАЇН. НАРОДН. РЕСПУБЛИКИ
В РУМУНІЇ.

24 лютого 1921 р.
Ч. 2237.

м. Букарешт.

До Міністерства Закордонних Справ
У. Н. Р.

Маю за честь довести до Вашого відома, що я не маю ніяких інформацій про згадану діяльність п. Курдиновського за винятком тих, які я вже не раз подавав до відомости Міністерства Закордонних Справ, власне:

Пана Курдиновського запросив на службу мій замістник по місії Директорії в Одесі п. Бачинський за моєї відсутности, коли я від'їхав до Проскурівa з персональним докладом Урядові і Директорії. По моєму поверненню до Одеси я призначив п. Курдиновського урядовцем для особливих доручень, прикомандірувавши його для супроводу посольства Річі Посполитої, яке підчас евакуації Одеси повертало до Варшави на чолі з польським послом п. Кутиловським.

Ніяких уповноважень представницького характеру йому дано не було, що було також відомо польському послу в м. Букарешті графу Скшинському, який мені про це висловився з жалем, при першім моїм побаченні.

Я, власне, лічу п. Курдиновського людиною здібною і добрим робітником, але, я гадаю, здатним до перевищення своїх уповноважень.

Голова Місії К. Мацієвич.

НАДЗВИЧАЙН. ДИПЛЬОМ. МІСІЯ
Украін. Народн. Республики
в Румунії.

24 вересня 1921 р.

Відділ Дипльоматичний.

м. Букарешт.

До Міністерства Закордонних Справ
У. Н. Р.

В додаток до наших відношень від 21 червня 1921 р. ч. 3 і ч. 2237 від 24 лютого б. р. маємо за честь довести до Вашого відома, що п. Б. Курдиновський був прикомандірований 4 квітня 1919 р.,

як представник міністерства для супроводу польського посольства на Україні, яке, під головуванням п. Кутиловського, повертало до Варшави в звязку з евакуацією м. Одеси перед большевиками. На цю мету йому було видано посвідчення характеру легітимаційного, а ні в якому разі не уповноваження, в якому було зазначено, що п. Курдиновський командіруеться міністерством для супроводу польського посольства і польської військової місії і що на нього покладені завдання чисто інформаційні, по виконанню яких він повинен повернути до Міністерства Закордонних Справ У. Н. Р. з персональним докладом.

Печатка місії.

Голова Місії К. Мацієвич.

Секретар Л. Геркен.

Документи... Але були ще й донесення в цій справі. „Курдиновський мав стисле, техничного характеру доручення від тодішнього Міністра Закордонних Справ У. Н. Р., п. Мацієвича К. А., яке не йшло далі завдань інформації. Але, нажаль, уповноваження, видане Курдиновському від Міністра Закордонних Справ, було так редаговано, що на підставі того уповноваження властитель його міг, при бажанню, надуживати", — читаємо ми в офіціяльному звіті дипльоматичної місії від 12-го жовтня 1919 року.

Перевищення уповноважень, що його позволив собі п. Курдиновський, не могло бути не відомим Урядові Р. П. П. і тому хоч Міністр Закордонних Справ Падеревський і підписав з псевдоуповноваженим України вигідну для Польщі умову, однак умова Курдиновського безпосередньо тоді для України значіння правно-державних зобов'язань — не мала. До того ж Уряд У. Н. Р., довідавшись про діяльність Курдиновського, поспішив повідомити Уряд Р. П. П., що він не є його (Уряду) уповноважений. Посередньо-ж, як побачимо далі, — „дипльоматія" Курдиновського мала величезні негативні наслідки для української справи. З ними ще не раз нам прийдеться здибатися в майбутньому.

„Події, які заскочили тоді наш політичний центр, не дали змоги остаточно розвязати ні справу зі мною, ні справу дальших переговорів з поляками", — говорив мені, на прикінці свого оповідання, інж. Пилипчук. *) А події ці розвернулися ось як.

*) З огляду на те, що дуже багато говорилося про перевищення уповноважень Пилипчуком — подаю тут їх зміст:

Галицький орган „Стрілець“ у ч. 67. з 11-го вересня 1919 року в статті „Союз з Польщею за ціну Галичини“ переказував за **„Kurjer'ом Polsk'им“** інтерв'ю свого співробітника з інж. Пилипчуком, де говорилося, що „уряд, відповідальне представництво і цілий, український нарід прагнуть сердечно приятельського співжиття з братньою Польщею“, та що „Польща й Україна повинні получитися нерозривними звязками“. На запитання, „які відносини українського уряду до галицького“, Пилипчук ніби-то відповів: „ніякі бо уряд і військо галицьке перестали існувати. Павленко і Петрушевич уже віддавна не беруть участи в політичнім життю“. На запитання про становище українського уряду в справі Галичини, Пилипчук дав таке пояснення: „докладної відповіді на се питання не можу дати, бо в сій справі ведуться власне переговори, про яких вислід Міністерство Закордонних Справ не занедбає без сумніву видати урядове повідомлення. З рештою ця справа вже, очевидно, пересуджена в Парижі, коли Начальна Команда польських військ одержала уповноваження дійти до лінії Збруча. А український нарід зі своєї сторони так щиро змагає до приязни з Польщею, що не схоче робити в сім напрямі яких-небудь трудностей“.

Українська Народня Республика.

Уповноваження.

Правительство Української Народньої Республики уповноважує пана Пилипа Пилипчука, бувшого Міністра Шляхів, приват-доцента Київського Політехничного Інститута, бути Головою Надзвичайної Місії Української Народньої Республики при Правительстві Польщі з метою встановити зносини між Польщею та Україною та зясувати ту поміч, яку Польща може дати Україні для підтримання в боротьбі її проти большевиків.

Згідно уповноваженню Правительства Української Народньої Республики до складу цієї місії, як її члени, входять: Клим Павлюк, бувший товариш міністра Земельних Справ, полковник української армії; Володимир Тулюпа — кандидат юридичних наук та Юліян Липницький — полковник української армії, як радник по військових справах.

Правдивість всього вищесказаного ствержується підписами і відтиском державної печатки.

Голова Ради Народніх Міністрів
Української Народньої Республики Б. Мартос.

В. о. Міністра Закордонних Справ А. Лівицький.

Кам'янець на Поділлю
9 серпня 1919 р.
ч. 1781 а.

З оригіналом згідно:
В. о. начальника дипльоматичного відділу М. Левітський.

Забігали галичане, забігали й наші, бо кожний розумів, що коли так стояла справа, стався страшний неудачний політичний крок, по якому чужа територія, чужий нарід отдавалися полякам, без запитаня у того самого народу, чи згоден він на це. Кожний також розумів, що це для ідеї Соборности України просто політична смерть. Шукалося виходу з цієї ситуації, та трохи запізно було виправити горбатого, якого й могила не виправить. Поляки знали, що робили, а ми були лише німими свідками подій, од яких залежала майбутність України. Та щож робити? Народ на це нікому не давав уповноважень, тому він невинен, що сталося те, чого в дійсности могло й не бути. Він сам в невдовгім часі виведе правду на свіжу й чисту воду.

Не кажучи вже про польську пресу багато було роботи для Польського Телєграфного Агенства: депеша за депешою розсилалися по цілому світу, що от, мовляв, українці зреклися Східної Галичини. Мені особисто говорив інж Пилипчук, що він нічого подібного і не думав, і що все це була досить зручна, вміла та відповідаюча вимогам моменту провокація поляків.

Число 70 від 18 вересня 1919 року „Стрільця" принесло спростування Пилипчука, яким було зазначено, що **„Kurjer Polski"** подав його слова невірно, та що він з того приводу послав до редакції спростування. Далі п. Пилипчук писав: „В розмові з співробітником газети **„Kurjer Polski"** сказав відносно Галичини отсе:

„Румунського війська як такого у нас не мається, а існує українська армія під одним командуванням, яка складається з придніпрянських та придністрянських військових частин. Уряд Західної Области У. Н. Р. перебуває в Кам'янці, але в справи України придніпрянської не втручається. Що ж до відношення нашого Уряду до Східної Галичини, то ні в якім разі його не можна означити словом „désintéressement", але по сьому питанню подати більш докладні відомости я тепер не можу. На запитаня про окупацію Галичини я сказав, що очевидно на се була згода держав Антанти, коли польські війська обсадили Збруч. Місія стояла на тому становищі, що відносно питання про Східну Галичину вона не уповноважена робити ніяких заяв."

Висланого спростування до **„Kurjera Polskiego"** інж. Пилипчука ніхто не читав, бо редакція не помістила його в своїй газеті. Треба додати до цього, що взагалі на спростування мало хто звертає увагу Така вже доля усіх спростувань, а тут тим більше, що воно навіть не було уміщене.

Нарешті дістали текст злополучного інтерв'ю П. Пилипчука, яке звучало:

Nowa misja nadzwyczajna Ukraińska przybyła do Warszawy. Ma na celu organizację wspólnej walki z bolszewikami. Dąży do unji Ukrainy z Polską.

Dnia 16 sierpnia r. b. opościł Warszawę i wyjechał do Paryża p. Kurdynowskij, który pełnił przez 3 miesiące funkcje oficjalnego przedstawiciela rządu Petlury w Polsce. Już poprzedniego dnia przybyła do Warszawy nadzwyczajna misja ukraińska w składzie p. p. b. ministra komunikacji, docenta politechniki Kijowskiej F. Pilipczuka, b. wiceministra rolnictwa pułk. Wojsk. Ukraiń. K. Pawluka, kandydata nauk prawnych dyr. Tulupy i pułk. Wojsk. Ukraiń. oficera do specjalnych zleceń przy atamanie Petlurze Lipnickiego. Szef misji P. Pilipczuk oświadczył naszemu współpracownikowi co następuje: „P. Kurdynowskij nie był przedstawicielem Ukrainy i być nim nie mógł, gdyż nie miał żadnych pełnomocnictw. Nasza nadzwyczajna misja zaś posiada bardzo rozległe pełnomocnictwo zarówno polityczne, jak ekonomiczne i wojskowe i celem jest urególowanie warunków między Polską, a Ukrainą i zkoordynowanie wspólnej akcji zbrojnej przeciw bolszewikom. Misja nasza jest jedynem prawomocnem przedstawicielstwem jedynego prawomocnego rządu Ukraińskiego, na czele którego stoi jako Naczelnik Państwa i Wódz Naczelny wojsk. ukraiń, ataman Petlura. Mieliśmy zaszczyt przedstawić się wczoraj Naczelnikowi Państwa i Prezydentowi Rady Ministrów Rzeczyposp. Polskiej jak również przedstawicielowi minist. spraw zagran. P. Skrzyńskiemu".

Ze słów p. Pilipczuka wynika, że wojska ukraińskie poczyniły ostatnio znaczne postępy. Uwolniły one od bolszewików Żmerynkę, Winnicę, Płoskirów, Mohylew Pod. i Szepetówkę, obsadziły dotychczas całą gub. Podolską i część Chersońskiej i Wołyńskiej, oraz wkroczyły w Kijowską, zajmując Wapniarkę i Rozdzielnę i zagrażając Koziatynowi, który obecnie już też prawdopodobnie zajęty przez wojska ukraińskie. Delegaci ukraińscy twierdzą, że wiadomości o rzeźiach w Płoskirowie i innych miastach były o tyle nieścisłe, że sprawcami ich byli cofający się bolszewicy. W samej Winnicy wyrżnęli oni 1850 ukraińców i 1150 polaków. Wojska ukraińskie steroryzowane ludność witała entuzjastycznie. Znaczne części partyzantów Grygorjewa przyłączyła się do armji ukraińtkiej

liczącej obecnie 250.000 ludzi doskonale wyćwiczonych, lecz odczuwając brak amunicji

Kategorycznie zaprzeczają również delegaci ukraińscy wiadomości o zajściu między Pichonem a Sidorenką. W dniu, w którym ono jakoby miało miejsce, Sidorenki już w Paryżu nie było, funkcję przedstawiciela Ukrainy pełnił wówczas już hr. Tyszkiewicz. Ostatnie powodzenia ukr. w walce przeciw belszew. w znacznym stopniu wpłynęły na przychylne usposobienie miarodawczych czynników paryskich względem Ukrainy. To też w Kamieńcu, gdzie rezyduje rząd Ukraiński, bawią już misje wojskowe ameryk., angl., franc. i rumuńska.

Zainterpelowany o stosunku Ukrainy do Rosji p. Pilipczuk orzekł: "Zarówno z bolszewikami jak i z reakcyjną Rosją walczymy zawzięcie. We wszystkich wiadomościach o jakichkolwiek petraktacjach atamana Petlury z bolszewikami niema ani kszty prawdy. Od czasu gdy 23 grudnia 1918 r. wypowiedział wojnę Rosji nie zaprzestał ani na chwilę walczyć z bolszewikami i nigdy żadnych rokowań z niemi nie wszczymał. Również kłamliwe były wieści jakoby Ukraina dążyła do federacji z Rosją. Nie tylko nie dąży do tego, nie chce nawet najmniejszego zbliżenia z Rosją. Każdego któryby się o tem zająknął ogłoszono by niezwłocznie zdrajcą ojczyzny. Przeciw najazdowi Denikina wystawiliśmy silną armję pod dowództwem atamana Angiela. Obsadziła ona Bachmacz i okolicę. Wiadomość o zajęciu Kijowa przez Denikina jest zmyśloną. Gdyby to nawet zamierzał uczynić zamiar jego skończył by się katastrofą dla niego i armji jego. Nie dopuszczą do zajęcia Kijowa przez Denikina połączone wysiłki regularnych wojsk Petlury, oddziałów powstańczych z okolic Jekaterynosławia, Rostowa, Chersonia i Czernihowa, oraz ludność miejscowa, która do upadłego bronić się bedzie przed najazdem Rosyjskim, czy to bolszewickim, czy reakcyjnem" — Jaki jeststo sunek rządu ukraińskiego do Rusińskiego? „Żaden, albowiem rząd i wojsko rusińskie przestało istnieć. Pawlenko i Petruszewicz już oddawna nie biorą udziału w życiu politycznym: pierwszy podał się do dymisji, drugi zaś wystąpił z dyrektorjatu, nie mógł więc ogłosić się dyktatorem, jak komunikowały pisma Warszawskie". Następnie p. Pilipczuk w gorących słowach wyraził życzenia jaknajprzyjaźniejsze i ścisłej unji między Polską a Ukrainą. „Rząd odpowiedzialne przedstawicielstwo i cały naród ukraiński pragną ser-

decznie przyjacielskiego współżycia z bratnią Polską. Błędy historyczne winny być wreszcie naprawione, Polska i Ukraina winny się połączyć nierozerwalnemi węzłami. Dyktuje to nam konieczność dziejowa".

Z powyższego nie wynikało jednak jeszcze, że rząd ukraiński nie będzie miał żadnych pretensji do Galicji Wschodniej zainterpelowałem o to p. Pilipczuka, który odparł: „Dokładnej odpowiedzi na to pytanie dać nie mogę, gdyż w sprawie tej toczą się właśnie rokowania, o których wyniku ministerjum spraw zagranicznych nie omieszka wydać niewątpliwie komunikat urzędowy. Sprawa ta zresztą jest już widocznie przesądzoną w Paryżu, skoro Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich zostało upoważnione do dojścia do linji Zbrucza. Naród ukraiński zaś ze swej strony tak szczerze dąży do przyjaźni z Polską, że niezechce w tym kierunku czynić jakichkolwiek trudności. Wie on doskonale jak niezmiernie ważnem jest dla niego sojusz z Polską i potrafi podporządkować wszelkie kwestje pomniejsze".

Що говорив Пилипчук співробітникові польської газети — на його запитання — довідуємося з предкладених вище документів. Ясно випливає, що співробітник польської газети нічого не перекрутив у заявах Пилипчука. Перекрутили це другі, більш відповідальні, аніж співробітник газети — урядові чинники в інтересах польської державности. Знаю докладно одно, що заяви інж. Пилипчука що до Східної Галичини, в освітленню поляків, П. Т. А. і преси, польське правительство використало у міжнародній політиці, а хто правий був між нашими — най читач сам прийде до тих чи инших висновків на підставі вищенаведених документів.

Галичане не задовольнилися відповідями Пилипчука і вважали, що таки він спричинився до „політичної афери" зі Східною Галичиною. І знову непорозуміння, і знову вибух обурення серед галичан, а через це взаїмовідносини між ними й нами гіршали з кожним днем. Чаша терпіння переповнювалася як у тих, так і в других, рани не гоїлися, а ятрилися все більше й більше.

Прем'єр І. Мазепа, його заступник Д. Одрина і Диктатор на гвалт кричали—арештувати Пилипчука. Його акція у Варшаві викликала на той час загальне здивування й обурення. „Чоловік, який тільки те й робив, що чухав потилицю та їв смашну ковбасу, заварив кашу. Мав у Варшаві перевірити Павлюка, вияснити оскільки щиро Польща хоче говорити з нами і негайно повертати з докладом до Уряду, а він задався метою перший покласти камінь в основу

майбутньої приязни між Україною та Польщею, перевисивши уповноваження Уряду", — так тоді говорилося в урядових колуарах. Один А. Лівицький боронив Пилипчука і говорив, що треба зафіксувати хоч те, що досягнено ним з огляду на прикру політичну ситуацію для України.

П. Пилипчука не було арештовано, але й до Варшави він уже більш не повернув. Київські події відтягли увагу від нього, а справа мала бути розвязана через посилку другої делегації з наддніпрянців і наддністрянців, до чого потім і дійшло.

Справами тоді керувала не Директорія, а Правительство, точніще — Центральні Комітети правительственних партій. В цьому власне й було все зло для Республики, бо партійні інтереси ставилися понад усе, понад справи державні.

Малося на увазі якось погодити роботу наших партій з партіями галицькими. Так, соціялісти-революціонери договорилися нарешті з галицькими радикалами. Як це не дивно, але договорилися на таких точках:

1. Українська радикальна партія вступає в контакт з українськими с.-р. на платформі державної самостійности України з парляментарною формою правління.

2. Обидві партії беруть участь в спільних засіданнях через своїх делегатів.

3. Обсаджують своє заступництво як в центрі, так і на місцях.

4. Утворюють спільні комісії для агітації поміж народом і розповсюдження відповідної літератури.

5. Соціялісти-революціонери допускають радикалів до ріжних інституцій і кооперативів, на які мають вплив.

6. Але в земельному питанню остаточно не договорилися, — залишили для розрішення майбутністю.

Порозумілися, зійшлися де кільки разів, порадилися, а потім, за браком часу у тих і у других ... наради більше не відбувалися. Отак і скінчилася співпраця двох партій.

Частенько й п. Диктатор показувався на Високій вулиці, де містилася тоді Директорія і то не сам, а в товаристві своїх однодумців, як от д-р. Голубович, Мирон та инші. Иноді просто вражали приємні хвилини об'єднання Директорії з Диктатурою: забувалося про всі суперечки, панувала однолитість в думках при вирішенню того чи иншого питання, а під кінець — час сходив у жартах, спогадах і піснях. Можна було в помешканні Директорії о дванадцятій годині, а то й пізніш, вночі чути співи українського триумвірату: виконувалась та чи инша українська жалібна пісня прекрасним ліричним тенором Головного Отамана, „козельтоном" А.

Макаренка, басом Ф. Шведя, — Диктатор підтягав, підтягали й инші туг присутні. Диктатор просто кохався в українських піснях. Коли йому говорили Державні Секретарі, що пора вже відходити до дому, то він казав, що „оті наддніпрянські пісні такі хороші і мельодійні, що їх можна слухати аж до рана", і що він до дому не піде, хіба що його відвезуть. Іноді навіть жартували: так, говорилося, що в разі чого підем в чотирьох мандрувати по світу (якби передбачали, що це буде та вже не разом, а нарізно), — та це продовжувалося дуже короткий час.

Зла, руйнуюча партійна рука давала себе почувати: галичане, хоч не в себе дома, хотіли верховодити і наступали, а наші одбивалися. До послуг тих і других була преса: для наших газети „Трудова Громада" — орган Ц. К. українських есерів, „Робітнича газета" — орган Ц. К. українських есдеків, „Народня Воля" — орган Ц. К-ту Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів, „Боротьба" — орган есдеків Буковини й Галичини, „Україна" — ні від кого незалежний орган, хоч иноді була під впливом то Ставки, то штабу наддніпрянської армії і „Український козак" — фронтовий орган, а для галичан — „Стрілець" — орган Н. К. Г. А., і „Галицький Голос"— Міністерства Галицьких Справ.

Всі вищеназванні газети обстоювали тодішню позицію Дирикторії та Правительства і єдиний тільки галицький орган „Стрілець" заступався за Диктатурою і опозиційно виступав проти наддніпрянського Уряду, дякуючи „невмирущим руйнацько - інтриганським заходам" д-ра Назарука. Тут уже він писав не „без цілі", а свідомо, унеможливлюючи добрі стосунки між двома репрезентантами одного українського народу. Оце все, та дрібненьке „політиканство" і укрита боротьба за владу як наших, так і галичан — створювали величезний матеріял „помийного характеру" для сторінок преси. Один зперед одного спішили найболячіше дошкулити один другому: галичане виступали проти галичан, оборонці Диктатури нападали на наддніпрянців, а останні одбивали ці напади. І як би було за що сперечатися, то не гріх і не шкода було б псувати папер, щоб нарешті порозумітися та дійти бодай до провізоричного розрішення болючої справи, а тож дійсність говорила иначе. Занадто вже дріб'язковий характер носила ця боротьба: десь, якийсь урядовець, часом й ображений партійний діяч, щось сказав по адресі галичан,— цього було досить, щоб піднявся страшенний галас, переговори, наради для полагодження неіснуючого конфлікту. А преса цього тільки й чекала. Якого багна і помий не виливали одні на других на її сторінках, а це розкладаюче й деморалізуюче впливало на громадянство,

військо і на всю нашу державну справу. Спостерігаючи об'єктивно цю боротьбу, можно було наперед сказати, що вона скінчиться фіяском як для одних, так і для других. Зійшлися люде двох шкіл, ріжного виховання та ріжного темпу в думках для роботи: одні (наддніпрянці) — з ініціятивою і з широким безоглядним масштабом в роботі, другі (галичане) — без ініціятиви, млявістю в думках і з „вузько-урядницьким масштабом в роботі" „на розказ". Їм в роботі бракувало відваги і сміливости на відповідальність. „Найяснійшого пана" не було, „розказів" нікому було давати і галичане топталися на місці, претендуючи на велике знання методів державної роботи. Але було у них багато й такого, чого ми наддніпрянці мусіли б у галичан повчитися. Це обережність, жидівська розчотливість, акуратність і точність при виконанні всякої роботи, але тільки тоді, коли директиви будуть поступати від авторететної особи з укінченим дипльомом.

Ого, скажуть галичане, цей чоловік певно чимсь невдоволений, що торочить такі речі. Помиляєтесь! Нікого не хочу тут образити, а коли ходить про мене особисто, то я якраз мав можність працювати з людьми иншого гатунку, хоч це були поодинокі люде, а не загал, а тут якраз і йде річ про нього. Подаю тут думки не свої, а наддніпрянського загалу про загал галицький.

Треба ще до цього всього тільки додати, що тут особливо яскраво зарисовувалися прокляті риси української вдачі: це невживчивість, незговорчивість, непошана чужих думок і людей, непошана національно-державних атрибутів, брак почуття міри можливого й не можливого, абсолютний брак почуття відповідальности,— що не голова, то окрема думка, що не чоловік, то сам собі пан і начальник — роблю як я це знаю і як мені це вигідно, — що не повіт, то окрема республика і т. д. Можливо будуть говорити, що це все повстало в наслідок слабости волі керуючого центра, але це може сказати тільки той, хто не знає умовин революційної роботи, революційного життя. На руїнах і серед руїн мала повстати молода держава і то не через численні свята, не при келихах вина, яке одурманювало голову й утворювало ілюзію неіснування внутрішнього розламу, а в кожнодневній праці на всіх ділянках державного життя, в кожнодневних спільних клопотах та в кожнодневнім слуханню і виконанню законів Республики, — через плян, накреслений суворою рукою тільки і могла повстати з'єдинена, самостійна Україна. Замість служби Батьківщині, служби праву через Батьківщину, служилося окремим особам, окремим партійним угрупованням. Ходило про здобуття життя для держави через величезні

жертви і кров в інтересах сили і розцвіту цілого нашого народу,— річки крови лилися до кровяного моря, а наші керуючі чинники — одповідальні діячі—не здобулися навіть і серед такої ситуації на взаїмні уступки і компроміси, не здобулися на жертви у своїх політично-державних поглядах та переконаннях, а цеж було і є найдорожчим в життю людей. Ось де були причини теперішніх і майбутніх неуспіхів, поразок на фронті і за кордоном, ось в чому був Гордіїв вузол для української нації.

Головний Отаман в цей час здебільшого перебував на фронті, а його директиви і ріжні пекучі справи між Директорією й Диктатурою залагоджував член Директорії А. Макаренко, фінансові справи — член Директорії проф. Ф. Швець. Це ще більше спричинялося до загострення взаїмовідносин між двома Верховними Владами, бо справи полагоджувалися так, що все виглядало не серйозно і непереконуюче, а іноді просто смішно. З грішми було так, що хто поганяв, той і їхав: Диктатура думала, що це була робота Головного Отамана С. Петлюри. Петлюра ж був у цьому Богу душу винний. Він ніколи не цікавився грошевими справами, хоч це не тільки на той час, а й на цілу нашу політичну майбутність вплинуло катастрофально під поглядом економичним. Здався на других, а ті другі зруйнували нашу державну господарку. Він мусів був би і про це подбати, несучи на своїх раменах увесь тягар відповідальности за цілу українську справу.

Годі було переконати Диктатуру, що ніхто і не збірався торгувати Галичиною. Нарешті, щоб запобігти усяких непорозумінь у цій справі, було вирішено послати до Польщі спільну делегацію, щоб заключити договори та конвенції по питаннях політичного, військового і торговельно-фінансового характеру. Переговорювати було треба, — на цьому зійшлися і погодилися всі, бо неможна ж було боротися на три фронти — проти большевиків, Денікина та поляків. Для цього потрібна була міліонова армія, якої У. Н. Р. не мала. А прийшов би такий час, що мала б, ну тоді, як говорилося, можна було розпочинати завоювання загубленої тимчасово української території.

Як ці дипльоматичні стосунки з Польщею мали виглядати ще ніхто не знав, хоч прибувший з Варшави полк. Павлюк заявляв, що Польща — Начальник Держави і Начальний Вождь польських військ Пілсудський — бажала би говорити з Україною, щоб заключити сталий мир, встановити добросусідські відносини поміж обома державами навіть через союз для спільної боротьби проти чер-

воної Великоросії та що п. Пілсудський хотів-би бачити А. Лівицького на чолі місії.

І не дивно, що п. Пілсудський, як чоловік рельної політики і суто-рельних чинів в ній, носився з такими думками: Уряд У. Н. Р. мав понад 150-тисячну армію (рахуючи й галичан), територію, комунікацію, як в мирний час та зовнішне життя в центрі, як в справжній самостійній державі. Напевно його цікавила ще й незакінченість справи з Галичиною.

Погодилися... І повстало знову питання — кого ж послати?

Рада Міністрів, з огляду на її соціялістичну внутрішню і зовнішню політику, стояла на тому, щоб головою місії був есер або есдек.

Почали видвигати кандидатів. Керуючий Міністерством Закордонних Справ А. Лівицький, „маючи на увазі важкість дипльоматичної роботи у Польщі, як центрі політики держав Антанти для Сходу і буржуазний її устрій та репрезентацію", подав зі свого боку кандидатів — п.п. Архипенка, Остапенка та Корчинського. Рада Міністрів стояла на своєму, хоч уже і розуміла доводи Міністра Закордонних Справ, в наслідок чого й запропонувала посаду голови місії А. Лівицькому, щоб останнього — „за його поміркованість у внутрішній політиці,—здихатися, випровадивши його за кордон",— говорив мені А. Лівицький. „З огляду на те, що в Уряду не має здібних людей, пропоную послати за кордон А. М. Лівицького",— говорив покійник Одрина *). Пропозицію останнього підтримав член Директорії А. Макаренко. Таким чином спинилися на кандидатурі п. Лівицького, приймаючи на увагу попередні інформації п. Павлюка.

А. Лівицький приняв це за образу (звичайно про людське око) і тут же на засіданню Ради Міністрів 28-го вересня заявив, що коли Уряд не находить потрібним його присутність в Кабінеті на посаді Міністра Юстиції і керуючого Міністерством Закордонних Справ, то він просив-би звільнити його з займаємих посад і цим розвязати справу що до нього. Але тут виступив Головний Отаман зі словами, що п. Лівицький мусить від'їхати до Польщі з залишенням Міністром Юстиції і керуючим Міністерством Закордонних Справ, чим обезброїв першого, і кандидатура його пройшла.

Зараз же було зложено спільну місію, яка 3 жовтня і від'їхала до Варшави. До місії належали: голова її, Міністр Юстиції і керуючий Міні-

*) Талановитий і активний робітник на громадській ниві. Відомий організатор санітарної справи у війську за часів повстання проти гетьмана, а перед цим — видатний член Київської Губерніяльної Управи. Українська нація втратила 16 листопаду 1919 р. (загинув від тифу) незамінимого борця за народ, за його демократичні гасла.

стерством Закордонних Справ А. Лівицький; перший заступник голови: Леонід Михайлів; другий заступник: Державний Секретар З. О. У. Н. Р. д-р Степан Витвицький; політичні радники: Прокіп Понятенко, Борис Ржепецький, Петро Мшанецький, д-р Антін Горбачевський та д-р Михайло Новаківський (з членів місії були — 1, 2, 4, 5, 6 — наддніпрянці, а 3, 7 і 8 — наддністрянці; 1, 2, 4 — есдеки, 5 і 6 — есери; 3 і 7— національні демократи, а 8-й — радикал).

Місія зараз же приступила до роботи, та про конкретні висліди цієї роботи ми довідалися далеко пізніше. Про неї ми будемо говорити окремо в 5-ій кн. „Літопису Української Революції".

А ще перед цим обидва Уряди шукали шляхів до військового перемирря з поляками, з якими після заняття ними Галичини нічого не було вияснено. Кожної хвилини можна було сподіватися їхнього наступу проти нас, як також проти большевиків. Так, бодай, заявляли поляки перед цілим світом, бо така була тоді воля Антанти (особливо Франції), правда ще не переведена в форму наказу ген. Галеру з його легіонами, вишколеними і заосмотреними французами. Тому з нашого боку й вислано спільну військову делегацію, яка і заключила перемирря з поляками 1-го вересня 1919 року. Текст умови звучав:

„Делегація польська, яка складається з ген.-пор. Тшаска-Дуського як голови, капітана Генерального Штабу Відмана, поручника Бернацького, поручника Голядника, поручника Вельовейського, — делегація українська, яка складається з полковника Генерального Штабу Липка як голови, сотника Мшанецького (галицького війська), сотника Рудського, сотника Луцького і сотника Магаляса (галицького війська) — годиться на заключення завішення зброї на отцих умовах:

1. Всяка боєва акція буде припинена з хвилею підписання умови.

2. Польське військо затримує боєву акцію на теперішній занятій лінії річки Збруча і тактично забезпеченій лінії на східнім березі.

3. В цілях уникнення можливих сутичок між військом польським й українським і в цілях доказу, що з боку Головної Команди українського війська не має яких би то не було агресивних намірів, установляється між річкою Збручем та потоком Жванчиком нейтральна зона. Головна Команда українських військ застерігає собі вільну руку для тактичного забезпечення східного кордону сеї зони. На нейтральній зоні не вільно ні українській, ні польській армії тримати жадних військових частин. Утримання

ладу й порядку на нейтральній території належить до теперішніх українських місцевих автономних влад. Перехід кордону нейтральної зони військовим особам, як польським, так і українським, рішуче забороняється, за виїмком уповноважених на се, на підставі міжнароднього права. Для переходу нейтральної зони або кордону сеї зони особами до того уповноваженими на підставі міжнароднього права чи на підставі взаїмної згоди військових влад польської й української призначаються де-які місця як з боку польського, так і з боку українського. (Точний зміст сього пункту по оперативних умовах не може бути переданий). Цівільні особи, котрі свавільно перейшли нейтральну зону, або в незазначених умовою пропускних пунктах, будуть рахуватися по переході нейтральної зони з тою владою, польською чи українською, якої інтереси ся особа порушила. Козаки, як польські, так і українські, котрі без уповноважень перейдуть кордон нейтральної зони, повинні бути зараз затримані і передані під охорону до найблизшого пропускного пункту.

4. Умова що до завішення зброї є обовязкова на 30 днів від хвилі підписання. У випадку продовження умови слід за пять днів до скінчення терміну підписати нові умови. Скасування сих умов до скінчення 30 днів може статися не инакше, як лише за попереднім повідомленням противної сторони на пять днів перед наміченим скасуванням умов. На випадок входу большевиків у нейтральну зону надається Начальній Команді польського війська право посування польського війська на схід або на південний схід з тим, щоб було попереджено й повідомлено, на скільки се буде можливо, Головну Команду українського війська. Большевиками належить розуміти тільки регулярні відділи совітської армії, а не місцеві банди большевицькі.

5. Пятнадцять днів після підписання умов повинен розпочатися взаїмний обмін всіх військово-полонених, як польських, так і українських, котрі походять з України наддніпрянської. Техничне переведення сього в життя передається особливій комісії. Справи обміну військово-полонених, які походять зі Східної Галичини, залишаються до перегляду спеціяльної військово-політичної комісії.

6. Справа, яка торкається повороту страт полякам, котрі живуть постійно на Україні, які тепер повертаються, передається до перегляду спеціяльної військово-політичної комісії. Обидві сторони забезпечують життя і майно особам, які легально перейшли

нейтральну зону і перебуватимуть на території наддніпрянської України або Східної Галичини.

7. Польський старшина для звязку зі своїми помішниками буде принятий Головною Командою отамана Петлюри як уповноважений команди польського війська, яка зі свого боку прийме українського старшину для звязку з помішниками.

8. Всі точки сеї умови не мають жадного значіння і впливу на пізнійший хід політичних і територіяльних відносин, як для Польщі, так і для України.

9. Що торкається спільної акції проти большевиків, то докладне обговорення сеї справи залишається особливій комісії, котра по підписанню умови приступить до вироблення відповідних планів.

10. Призначена тимчасова лінія розмежування військових операцій слідуюча: в українських руках Волочиськ з мостовим причілком і Корець, в польських руках Олевськ і Мозир, в Шепетівці спільна команда залізничого двірця. Транспорти польського війська через територію українського війська забезпечить команда останнього на кождоразове бажання Головної Польської Команди. Згадану вище лінію визначить на місці в деталях спеціяльна взаїмна підкомісія на протязі пятнадцяти днів. До скінчення праці сеї підкомісії залишається **status quo**, що значить: Шепетівка в руках українського війська, Славута в руках польського війська".

Із цього часу ворожі військові акції на фронті між Польщею й Україною ніби*) припинилися. Після 30-ти днів перемирря продовжувано

*)Говорю „ніби" через те, що на польсько-українському фронті робилося гірше ніж війна. В нижчеприведеному документі читаємо:

УКРАЇН. НАРОДН. РЕСПУБЛИКА
МІНІСТЕРСТВО
ЗАКОРДОННИХ СПРАВ
ДЕПАРТАМЕНТ
ЧУЖОЗЕМНИХ ЗНОСИН.
ВІДДІЛ ДИПЛЬОМАТИЧНИЙ
„ " Вересня 1919 р.
м. Кам'янець-Под.

До Пана Голови
Надзвичайної Дипльоматичної Місії
Української Народньої Республики
в Польщі.

Від часу переходу Галицької Армії по сей бік Збруча можна було сподіватися, що Начальна Команда польської армії буде держатись ухвали Найвищої Ради в Парижі

і надалі окремими умовами, кожний раз на 10-ть днів. Невдовзі був виконаний § 7 умови про перемирря: від Головної Команди військ У. Н. Р. для звязку з польською Головною Командою від'їхав до Варшави сот. Гомзін і сот. Остап Луцький (пізніш з А. Лівицьким прибув і полк. Данильчук як військовий референт місії), а від поляків для звязку з нами прибув кап. Чарноцький, пор. маринарки Войновіч і ще один підпор., призвіща якого не памятаю.

від 25 червня ц. р., по якій уповноважнювалось поляків поширити воєнні операції по річку Збруч. Однак таке вижидання було даремне і надія ілюзорична, бо польські частини не здержувались над Збручом, а запускались масово в околиці Кам'янецького та инших сусідних повітів, допускаючись там всякого рода надужить. Захования команд польських частин зглядно зміна їх у відношенню до населення в давній прикордонній полосі, а до місцевих органів українських влад з'окрема — не наступила навіть з хвилею підписання завішення зброї між Українською та Польською Командами військовими, а навпаки кождого дня доходять до Управи Прикордонної Міліції та до Кам'янецького Губерніяльного Комісара донесення з поодиноких волостей та від місцевих управ про самовільні нападн польських частин на супокійне населення, та нечувані яскряві злочинства над ним. Присилування селян до свого рода новітної панщини на річ бувших землевласників, конфіскація Українського Державного збіжжа, та забирання продуктів цукроварення, яко державного майна, як також дикі грабунки селян, при чому не обходиться без проливу крові, — се все належить на жаль до щоденного болючого явища. На чолі таких частин стоять звичайно бувші землевласники, які в сей спосіб хотять покінчити свої рахунки з місцевими селянами та неначе на власну руку змінити закони Українського Уряду, видані в земельній справі.

А коли додати до сих вчинків злочинної сваволі іще усування та арештования місцевих урядовців та инших органів влади, касування Українських Державних Установ, закривання шкіл та церков, — тоді представиться увесь реальний образ теперішнього властивого відношення Польщі до України, а з другої сторони намагання поодиноких командірів польського війська нарушити зовсім свідомо умови перемирря та руководитись при цьому спробою провокації населення й підірвання авторитету Української Держави на її ж таки території.

З огляду на обосторонню потребу наладнання добросусідських відносин між собою не лише в сучасний мент, але й на будуче — Міністерство Закордонних Справ Української Народньої Республики має честь прохати Вас, пане Голово, вжити відповідних заходів у Польського Правительства, щоб воно видало рішучий наказ підвладним чинникам припинити згадані яскряві надужиття та злочини. Справу управильнення бажаних відносин можна полагодити в сей спосіб, щоб на окупованій Українській території польська військова влада в порозумінню та співпраці з місцевою адміністративною Українською владою піддержувала та забезпечувала публичний лад та супокій і щоб улегшувала можливість нормального розвитку культурного життя місцевого населення. Цівільна місцева влада у всіх її формах та чинностях належить безумовно до Української Народньої Республики.

Керуючий Міністерством Закордонних Справ А. Лівицький.
Директор Департаменту (без підпису). *)

---

*) Додаток автора.

В цей самий час Головні Команди військ українських і румунських також обмінялися своїми військовими представниками: від нас до Букарешту від'їхав от. Дельвіг та полк. Антончук, а від румунського Генерального Штабу прибув полк. ген. штабу Радулеско.

По прибуттю полк. Радулеско на Україну, співробітник газети „Україна" в ч. 27. од 13 вересня не загаявся подати інтерв'ю з ним, яке звучало:

„Я лише старшина для зв'язку між румунською й українською армією і є представником військового командування, тому моя місія не має ніякого політичного значіння. Мушу тільки зауважити, що завше між державами зносини починаються перш військові, і лише далі по мірі розвитку як самої держави, так і самих зносин, вже можуть починатися ті чи инші політичні зносини.

На всі Ваші запитання я можу відповідати лише як звичайний громадянин Румунської Держави, а не як офіційний представник. Сам я родом з південної Бесарабії, тому знаю і люблю всією душею український народ. Це може і послужило причиною тому, що я одержав сюди призначення. І ви, і Денікин б'єтесь проти большевиків, але пізніше буде видно, у кого єсть право. Скажу одно, що до сього часу при уряді Денікина не має ніякої нашої місії, здається, лише був надісланий один тілько кур'єр. Військові місії маємо на Україні та Польщі. Кожний дивиться на речі власними очима, і я скажу, тільки знов підкреслюю, як приватна особа, що румунський народ симпатизує українському, бо в них одна судьба, і я глибоко переконаний, що в майбутньому ми будемо міцно звязані між собою. Правда у вашій пресі пишуть про те, що ми мусимо повернути вам частину Буковини, але не треба забувати, що є на Україні місцевости, де живуть румуни, як, напр., на Херсонщині коло Одеси. І от, щоб запобігти на майбутне суперечок, ми мусимо уступити один другому, тим більше, що це і в інтересах обох сусідів, щоб був природний кордон, Дністер, який не вимагає стілько витрат, як штучний. У нас, власне кажучи, і досі не має точно зазначених кордонів ні на півночі, ні на заході з угорцями, ні на півдні з болгарами, лише тільки на сході можна рахувати кордонне питання закінченим, завдяки географичному положенню Дністра, який сам собою розвязує це питання.

Що торкається товарообміну і навязання постійних політичних зносин, я відповісти нічого не можу, бо зовсім не в курсі сих справ; ясно, що ваш представник отаман Дельвіг і ваша місія у нас повідомлять про це".

На прикінці полковник Радулеско висловив побажання, щоб у нас лишались і надалі такі дружні відносини на користь обох народів, а також висловив надію, що хутко разом з нашим Урядом переїде в нашу столицю.

Полк. Радулеско багато в цей час зробив добра для України, предкладаючи правдиві інформації своєму Штабу про стан річей, а також і своїми особистими докладами, спричиняючися до того, що Румунія почала нам відпускати за гроші невеликими партіями амуніцію, якої у нас в цім періоді визвольної боротьби зовсім бракувало. Бували дні, що не тільки поодинокі козаки, а навіть і цілі частини не мали жадного ні рушничного, ні гарматного набою, не кажучи вже про взуття, одяг, білизну та медикаменти, запас яких цілковито було вичерпано.

Та було ще літо. Сяк-так перебивалися з дня на день, а на зиму думалося щось придбати. Але жорстока доля, як для війська, так і для українського народу, звичайно, не без участи й „добрих" людей, накреслила тяжкий, терном устелений шлях для нашої державної роботи. Всі наші мрії про кращу майбутність, сподівання, надії — розвіялись...

Народ, військо, Директорія, Диктатура, два Уряди, політичні партії і угруповання, поодинокі люде, — все переповнилося боротьбою, яка несла смерть та руїну. Скасування Диктатури, один Уряд, одна армія, єдине військове командування, одна Республика— ось що стояло на порядку денному для обговорення, але поки ще тільки для обговорення. За це виступали галицькі єсдеки і де-хто з радикалів. Між радикалами одначе не було згоди і одні виступали за, другі проти, повідомляючи рівночасно про все Диктатора.

В цьому бачили вони вихід з критичного становища, а нашим це видавалося за правду, бо в нещасті навіть соломинка іноді стає в пригоді. І от замість об'єднання, сконсолідування усіх громадських сил, без огляду на те, чи то наддніпрянець чи галичанин, замість допомоги фронтові, збільшення армії й одностайного виступу, як в середині проти ворога нашої державности, так і зовні, на міжнародній арені, зайнялися організацією і реорганізацією неіснуючих реально сил на реально неіснуючому грунті. Почалися безконечні суди й пересуди, лайки та сварки, в яких наддніпрянці і наддністрянці виливали взаїмно одні на других цілі відра помий. Оттака в загальних рисах була тоді ситуація, а фронт тимчасом танув як віск на вогні від ворожої кулі, та не так ще від неї, як від лютого тифу, від голоду, холоду та деморалізації, бо й там вмостила собі гніздечко політика урядово-партійного центру.

Свідок подій на фронті під цей час так змальовує його становище *).

„Настали осінні дні: оливяні, тяжкі хмари закрили небо. Почав падати густий, холодний дощ, на переміну зі снігом, всі дороги з причини грузького, гливкуватого болота стали неможливі до переходу. Відтак прийшли нічні приморозки, болото зверха замерзло. Пожовкле листя падало на землю, а й наші стрільці почали падати...

На цілому фронті розгравалися тяжкі бої на життя і смерть. Ішла боротьба за існування української державности, змагалося наше стрілецтво з новим, сильним ворогом, що простягнув свої лапи по українські землі. Відтепер ведено війну серед дуже-дуже тяжких обставин. Наше стрілецтво голе, босе й ненагодоване. А ті кожухи, якими обдарила інтендантура наших стрільців, ледве чи були в стані зогріти зболіле тіло стрільця, коли зважити, що время було слотнисте: вони скорше спричинилися до того, що воші, цей головний чинник поширювання плямистого тифу, почали розмножуватися, і зачалося жниво смерти...

Стоять перед моїми очима ці страшні, чорні, сумні картини... На фронті безперервно грають гармати, торохкотять машинові кріси, кулі згуком і свистом пронизують повітря, все в нашу сторону, спрямовані на наших стрільців. А дощ падає, падає безперервно, проникає до самого тіла стрільця, що сповняє дальше свій обовязок із крісом в руці, спрямованим в сторону ворога, дожидає свого кінця не тут на полі слави... але в сірих кімнатах лічниць... Його очі палають зловіщим блиском. В нього потріскали уста, червоне від горячки обличя, все його тіло дрожить, йому привиджується рідний батько й ненька, він має вражіння, що знаходиться в себе дома, розмовляє з ними, тішиться... А густий дощ січе — падає без перестанку... Стрілець дальше сповняє свій обовязок, держить дальше кріс готовий до стрілу, спрямований на ворога, але стрілець несвідомий своєї задачі... він захворів, у його... плямистий тиф.

І паде на землю хорий, обезсилений, паде один за другим... Паде десятий... сотний... всі вони не чують ні голоду, ні холоду, не чують ні дощу, що проникнув до їхнього тіла... Приходять санітети, кладуть на ноші на-пів мертвого стрільця, складають всіх на підводи наче дрова і везуть до лічниці. І їде така під-

*) Евген Бородиєвич. „В чотирокутнику смерти. Причини до трагедії У. Г. А. на Великій Україні."

вода по болотистій дорозі, а її колеса грузнуть по самі оси, а дощ паде на хорих стрільців, бо нема навіть чим їх прикрити Неодин по дорозі до лічниці й застиг.

Не був тут ніхто в силі лихові зарадити, не було ні лікарів, ні ліків, ні дезінфекційних середників, ні білізни, а що було, давно минулося... ранені і хорі на тиф заповняли що дня лічниці... кладовища".

Серед таких обставин українська армія боронилася перед насідаючими ворогами, кровю й трупами відстоюючи кожний клапоть рідної землі, рідної оселі, народ, свою Республику. А в Кам'янці також боролися, запідозрюючи один другого в зраді, в окремій політичній лінії, в заговорах etc. Галичане перестали вночі спати з од'їздом дипльоматичної місії А. Лівицького до Варшави, де він мав ніби-то поробити політично-економичні придбання коштом Галичини (місія од'їхала за спільною згодою обох правительств), а наші також часто прокидалися зі сну, запідозрюючи галичан у накладанню з реакційною Москвою коштом державної самостійности України.

Для підозрювання Правительства У. Н. Р. в торговлі Галичиною у наддністрянців в цей час не було ще ніяких підстав. Аджеж у місії були їх представники, а відомостей про хід її роботи, не то що докладних, а можу сказати жадних в центрі не було. Мабуть тут працювала передчасна людська інтуїція. Зате Уряд У. Н. Р. уже в цей час мав усякі матеріяли, з яких було видно, що галичане підлащувалися та танцювали перед ген. Денікином, або вірніще його однодумцями, через своїх відпоручників у Парижі п.п. Панейка й Томашівського. А приїзд з Парижа старшини галицької армії Ерле, відповідно обробленого д-ром Панейком та Томашівським, його інформації про стан річей, його симпатії до Денікина, перейняті через де-який час і більшою половиною Диктатури й самим Диктатором, довершили все і дали матеріяли для боротьби проти Диктатури.

Нараз ці матеріяли ще збільшалися: їх принесло ч. 4. офіціозу галицького посольства у Відні, „Українського Прапору" (редактор д-р С. Баран), де відомий ширшим кругам галицький громадський діяч д-р Кость Левицький в своїй статті „Куди дорога?" писав:

„Коли власні сили знемогають, треба шукати союзників. Тому виринуло питання, чи ми самі власними силами видержимо той великий боєвий фронт та поб'ємо наших ворогів, — чи не мало би стратегично сей фронт скоротити і дипльоматично шукати союзника, що мав би дійсно свій інтерес у тім, щоби жити

в союзі з Україною, бо з самих симпатій не покладемо української держави.

В послідних днях висувається комбінація союзу румунсько-польського з Україною, що мав би стати заборолом на схід проти Росії та на захід проти Німеччини, союза, що нині бореться проти большевиків, та в нім знайде свою розвязку українське державне питання. Отся комбінація не перша і не остання, але в своїх наслідках незвичайно небезпечна.

Вступною умовою сього союзу являється передовсім нажива Румунії і Польщі українськими землями. Румунія хоче мати забезпечені для себе области цілої Бесарабії і цілої Буковини та части української країни закарпатської, а тоді жити в добрих сусідських зносинах з Україною, щоби з нею боротися проти Росії. Польща знов хоче на все посісти Східну Галичину, Холмщину і взагалі Волинь, а про правобережну Україну дасться говорити на основі ягайлонської ідеї, щоби спільно на германця стати і західну культуру ратувати. Значить, нас обідруть з усіх боків та обідрану Україну будуть захищати своїм союзом. А другою й головною умовою буде унія України з Польщею, яку Румунія має благословити.

Та яка доля жде український нарід у злуці з Польщею, на се маємо три докази: панування старої Польщі на основі всяких уній над українським народом, панування поляків над українцями під Австрією та теперішне володіння поляків над українцями у Львові, Перемишлі, Вадовицях, Домбю, Модлині, Берестю та инших місцях, супроти чого російська інвазія — колись така страшна — тепер ціниться українським народом неначе добродійство, — так, що з одної сторони досвід і розум політичний, а з другої сторони почування чи там політичний інстинкт українських народніх мас вказують нам усякі можливі комбінації політичні з безоглядним виключенням якої-небудь злуки з поляками.

Отсей вислід мучеництва українського народу під Польщею від часів найдавнійших до найновійших мусимо приймити за вихідну точку нашої орієнтації політичної, коли хочемо вести справді українську народню політику. Та можна сказати, що на сім становищі стоїть весь український нарід, не виключаючи навіть галицьких русофілів.

З иншої сторони виступає в теперішніх обставинах поважне питання про відношення України до нової Росії, що має стати на руїнах деспотичної царської Росії по знищенню большевицької пошести.

Тут ставляємо за вступну умову, що нова Росія, як велика держава, мусить зорганізуватися без огляду на те, чи відновить її Колчак, Денікин, чи хто инший, та що нова Росія не може стати царсько-деспотичною імперією, але мусить збудуватися на основах конституційно-демократичних. Ступивши на се становище не може нова Росія не признати в першім разі самостійности українського народу для його державного права. Тому мілітарне перемирря української армії з російськими протибольшевицькими арміями виринає з сучасної ситуації, щоби скоротити боєвий фронт, себе не поборювати на полі війни, а спільними силами знищити большевицьку язву, поклавши отсе за основу, мають дипльоматичні чинники обох сторін, України і Росії, підготовити другу і головну умову, якою має бути конфедерація (союз) обох держав, України й Росії, що стануть дійсним природним заборолом сходу супроти всякого посягання поляків, румунів чи кого-небудь другого. Проти такого союзу не годні устоятися ні поляки, ні румуни з їх імперіялістичними посяганнями на чужі землі, та проти сього не стануть і держави антанти, бо лише така розвязка питання двох найбільших народів на сході сотворить лад і спокій на великім просторі сходу Европи.

Такою дорогою зберемо „руські землі“ українського народу для України та руські землі російського народу для Росії.

Польща завше загрожувала нам у нашім життєвім єстві: винищуванням українського народу, злобним підриванням економичних основ життя українських народніх мас та загладою всякого культурного і політичного розвою українського народу. Росія ніколи не загрожувала нам у такій мірі ні в першім, ні в другім, а в третім мусить тепер, по стільки важких досвідах, покинути свої „сепаратистическі“ і „мазепинські“ міркування, та раз на все признати у своїм інтересі державнім та в ім'я правди і міжнароднього права, що український народ був, є і має право самостійного життя державного.

Тоді зійдуться інтереси обох сих найблищих собі народів славянських і сі інтереси звяже союз обох їх держав: України і Росії.

Ми, українці з галицького Пємонту, поборювали досі і будемо поборювати національне русофільство як національну зраду, якої нема у ніякого славянського народу, та її не буде і в нас з хвилею державного союзу між Україною і Росією. Але ж що иншого є політичне русофільство і політичне українофільство, як сполука двох державних інтересів для спільної цілі, а що иншого є народне відступництво.

До здійснення висказаної тут політичної думки прийшов тепер найпригіднійший час, коли покликані російські чинники мають як-раз приступити до організації правильної російської держави, коли всяка поміч і полекша на полі бою є пожадані і цінні та коли держави антанти не можуть покінчити нарад мирового конгресу, не вирішивши східно-европейського питання".

На це відповім словами д-ра Д. Донцова *):

„... Кожний, хто стремить до з'єднання українських земель зараз, ставлючи сей постулят понад все, і орієнтується на схід,— працює на користь Росії, помагаючи їй поставити хрест над українською непідлеглістю".

Не буду тут іще зі свого боку доказувати, що це так, — нагадаю тільки тут нищення української нації по підписанні Переяславської умови (1654.) і далі за Петра (Полуботко), за Катерини II-ої— зруйнування Запорожської Січі (1775.), як осередку і вогнища національної вільности й незалежности, угодову політику — на розказ Москви — наших гетьманів та остаточне знищення не тільки гетьманства — Української Держави, а навіть й ознак української нації аж по рік 1917-ий. Коли вибухла революція, то й тоді уже демократична Росія (Тимчасовий Уряд) вагався, чи признати автономію України чи ні, і робив все, щоб уникнути навіть безневинних балачок по українському питанню. Совітський Уряд і опереткова У. С. С. Р. Р. з брутальним національно-російським шовінізмом та централістичною політикою що до України прямували і прямують до знищення її та прилучення до Росії, як провінції, — цього всього досить, щоб нарешті переконатися в братерських „почуттях"-великоросійської нації, які уперто прищеплювали останніми роками своєму народові ненависть до „мазепинця — хахла".

Галицькі політики повинні б тямити, що між сильніщим (Великоросія) і слабіщим (Україна) не може бути инших розмов, окрім розмов опертих на військовій силі, бо сильніщий ніколи не слухає слабіщого і завжди поневолює останнього й особливо при надзвичайній нахабности, жорстокости та досвіді нації великоросійської. Маєш силу— говори, а не маєш, то й не намагайся, а організуй оту саму військову силу, на яку можна було б спертися під-час розмов і заставити ворога шанувати себе та свої національні вимоги.

Статтю д-ра Костя Лівицького передруковав „Стрілець„ в ч. 71. (20. IX. 1919.) з додатком отсеї уваги:

---

*) Підстави нашої політики, ст. 97.

„В ч. 4. „Українського Прапора", що виходить у Відні, появилася інтересна стаття одного з найстарших діячів Галичини, який усе старався наладнати якось наше життя з ляхами. Уважаємо вказаним подати його голос до відома галицьких утікачів, бо буде се вислів поглядів більшости галичан на захід від Збруча і на еміграції західній.

На наших очах повторюється історія часів Хмельницького, викликана так само страшною польською політикою. Поляків не навчила історія нічого. Вони вдруге готовлять Переяслав. Але нехай не забувають, що завершенням Переяслава були Мацейовіце.

Наше становище вияснимо в найблищих числах".

І справди вже ч. 74. „Стрільця" (25. IX. 1919.) принесло передову статтю „На роздоріжжі". Автор її д-р О. Назарук, уважаючи справу порозуміння з Румунією не актуальною на сьогоднішний день, з якою легко можна буде порозумітися, і розглядаючи тільки справу відношення України до Москви й Польщі, писав:

„Під природним прапором Польщі на схід ми тратили свою національну територію. ... Під Москвою ми не тільки що не втратили нічого з своєї території але зискали так багато, що зі становища етнографичного стали великим народом. Около 40% нашої національної території зискали ми під Москвою в напрямі на полудне і на схід... Напір Росії на Царьгород, той ключ до Чорного моря; роблений був фактично більше в інтересі України, чим Московщини. При всій своїй неохоті і всім оправданім жалю до Москви треба признати, що вона мимохіть була добрим виконавцем політичного заповіту українських князів... Одначе сі факти потребують освітлення.

Коли викинемо з душі зрештою оправдану ненависть до Польщі, яка особливо під впливом теперішніх знущань над українським народом у Галичині опановує нас, і тільки холодним світлом думки подивимося на творення української нації (як основи держави), то мусимо признати, що в боротьбі з Польщею і тільки з нею одержали ми своє національне лице.

Коли в думці відкинути все, що ми здобули собі в сій боротьбі з Польщею, то остане — поминувши княжу добу — мряковиння з гейзерами. Навіть уся козацька традиція з національним змістом, се вислід нашого відношення до Польщі. Від хвилі, коли остаточно перемогла Москва, ми втратили можність духового розвитку, можність боротьби. Розвивалося під нею тільки наше тіло (етнографична маса), росла наша територія, а завмер

організаційний змисл і дух. Хто розуміє значіння сих слів, той розуміє і наше вагання.

Вибір орієнтації в таких обставинах незвичайно важкий. З одного боку не знати, чи на випадок союза з Росією не затреться знов наше національне лице, і то вже разом з Галичиною. Бо напевне можна сказати, що коли ми раз твердо станемо на платформі політичного русофільства, то скорше чи пізніше відберемо від Польщі Галичину не тільки по Сян, але по Попрад і Люблин. З другої знов сторони, де маємо яку-небудь запоруку, що поляки в разі союза з нами не використають нас виключно на те, щоби проковтнути як найбільше української території.

Кождий союз — як сказав Бісмарк — ліпше робити зі слабшим, ніж з міцнійшим. Бо тоді користи союза будуть по нашім боці. Вправді кожда з наших сусідок (і Польща, і Москва) наразі міцнійша від нас, одначе Польща слабша, ніж Росія. Але де запорука, що поляки на стільки змінять відношення до нас, щоби наш власний народ не присилував подерти всякі договори з Польщею? Чи зібрання всіх наших земель не переважає на разі всяких инших користей?

Все це питання, на які може дати відповідь, і за сю відповідь взяти на себе відповідальність, тільки збір представників нашого народу. Голос тої Галичини, яка остала під польським панованням, і тої, яка втікла зпід нього на захід, маємо в згаданій статті д-ра К. Левицького. Ми розуміємо його, — і він не може бути інакшим. Хто в неволі, той не може думати тільки про убиття свого кривдника. Ми тут віддихаємо поки-що на свободі і на своїй землі. Зберімся і разом вирішимо се велике питання, яке так само у весь ріст стояло перед найбільшим нашим державним мужем, Богданом. І він не зважився сам вирішувати його, а запитав широкі круги. При вирішуванню сього питання все мусимо пам'ятати про наш принціп, якого ніколи не зрічемося,— се Самостійна Українська Держава. І тільки з тим можемо увійти в союз, хто нам дасть і може дати більше змоги дійсно побудовати Самостійну Українську Державу.

Вирішати питання орієнтації треба скоро, дуже скоро. Бо події можуть піти по наших головах. І горе нам, коли ми се питання вирішимо запізно, або вирішимо на основі почувань, а не на основі холодного розуму, хоть би він кривавив нам серце, як ніж".

Це був офіціяльний вислів думки Диктатури: стали на шлях шукання орієнтації без порозуміння з Урядом У. Н. Р., з непримиримою позіцією до Польщі і з явними симпатіями до чорної Москви.

Адже думки д-ра К. Левицького про вихід зі становища передруковав у „Стрільці", його редактор і начальник пропаганди д-р О. Назарук, який в цей час відогравав визначну ролю в політиці Диктатури. Отже — підкреслюю ще раз — і редакційні уваги, і дальші деталізування думки д-ра К. Левицького були думками й змаганням цілої Диктатури.

Пригадую собі як зараз, що це все страшенно занепокоїло Головного Отамана. Він говорив: „Для мене тепер ясно, що галичане з їх симпатіями до Москви самі загинуть і нам дихнути не дадуть. Та годі їх переконати в противному, як нас у тому, що було б добре з Москвою. Нема третього, хто-б нас зараз помирив... Румунія?... та вона до нас ставиться невиразно. Я вже тепер бачу гіркі висліди нашої боротьби і можу тільки одповісти словами гетьмана Мазепи:

„Нема любви, нема згоди,
Од Жовтої взявши Води,
През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали?"

Ці вікопомні слова гетьмана Мазепи в цей період повторяв він що дня по кілька разів. Не міг запобігти лихові, що надходило, як та страшна мара, для українського державного життя. Безсилий він був ліквідувати ці злободневні „орієнтації", бо тут все йшло по закону контрастів, по степені незнайомства: і галичане, і наддніпрянці вибірали собі того союзника, природу і цілі котрого знали найменше, від кого гноблені були мало або цілком ще не знали невільницького життя. Не міг тут ніхто горю запобігти, бо українська нація, пошматована на кавалки територіяльно сусідами, мусіла по отому самому закону контрастів пройти тяжкий шлях в шуканнях виходу з критичного становища. Манною з неба була Росія для галичан і Польща — для наддніпрянців.

Щож думало Правительство У. Н. Р. і в чому бачило вихід для себе з цієї грізної ситуації?

З Парижа надходили досить оптимістичного характеру повідомлення нашого посла п. Сидоренка, з Румунії так само, але менше виразні... Думалося, що згода між обома правительствами і напруження в роботі всіх громадських сил спричиняться до урятування ситуації через посідання більшої території, збільшення армії, що може наші реальні сили вплинуть на зміну поглядів що до нас держав Антанти.

Великі надії покладалися на повстання, які, хоч і без організаційної участи нашого штабу (Штаб Наддніпрянської Армії) та Правительства, охопили собою великі простори на Україні, як протест народніх українських мас проти вандалізму і розбою, який принесли

з собою большевики і денікинці і як протест взагалі проти чужої окупаційної сили (кацапів — так говорили уже тоді селяне) в Самостійній Українській Республиці.

Правительство і штаби проявляють діяльну участь в налагодженню органичних звязків з окремими повстанчими отаманами і організаціями, змагаються стихійні повстання напоїти організованим змістом, узалежнюючи і координуючи акції останніх з акціями та чинами українського регулярного війська. І це потроху удається: штаб видає директиви повстанчим отаманам (Зеленому, Мордалєвичу, Апгелу та иншим), а останні їх виконують. Звязуються з другими повстанчими організаціями, а останні присилають свої звязки. Вже тепер Головний Державний Інспектор доносив:

„ У. Н. Р.
—оо—
ГОЛОВНИЙ
ДЕРЖАВНИЙ ІНСПЕКТОР

Відділ.....
1 вересня 1919 р.
Ч. 2617.

м. .....

Д.-таємно.

Д О К Л А Д.

П. Головному
Отаману.

Представники Головного Повстанческого Штабу на Херсонщині повідомляють: підчас панування большевиків в Херсоні функціонували — юнацька спілка середнешкільників і Січ — спортивне товариство. Загальне відношення большевиків до українців було надто підозріле, арештовували майже самих поміркованих осіб.

З приходом денікинців репресії збільшилися. Денікинці закрили навіть книгарні, кооперативи, всі українські товариства, а українських діячів заарештували.

Денікинці почали свій наступ після того, коли повстанці вигнали большевиків із цілого ряду пунктів на Херсонщині.

Денікинці займають райони сусідні з повстанцями і посуваються вперед постільки, поскільки повстанці не йдуть проти них.

Повстанці на Херсонщині мають свій Головний Штаб, який користується повагою всього селянства

навкруги. Повстанці з боєм зайняли Єлисавет, захопивши силу майна та зброї. В Єлисаветі повстанці вели себе чемно, нікого не грабували. Коли підійшли денікинці до Єлисавету з вимогою очистити його, то повстанці вийшли з города через те, що на Херсонщині абсолютно непоінформовані про те, як відноситься до Денікина наш Уряд, а подруге — селянство ще цілком не переконалося, що з Денікином треба битися. Денікинці до населення відносяться так: всі культурно-просвітні українські організації на селі закриваються, коней у селян прямо на дорозі випрягають і без грошей і росписок забірають, забірають ще необмолочений хліб, цілі череди скотини. Старшини продають коней, п'янствують і бешкетують.

Солдати у Денікина одержують 90 карбованців на місяць, крім того при взятті великого города мають право грабувати тиждень, малого міста — три дні.

В Кремінчуці добровольці зробили жидівський погром.

В районі, зайнятому повстанцями, селяне визнають єдиною своєю владою Український Головний Повстанчеський Штаб, реквізицій денікинців не визнають і без посвідки Штабу нічого для денікинців не дають, і денікинці в районі, зайнятому повстанцями, не появляються.

Навіть великоруські села, як Злінка й инші, чекають „Петлюрова".

Селяне скликають сходи, на яких ясно окреслюють свою позицію, що вони твердо стоять за соціяльні здобутки і проти Денікина. Селяне прихильно відносяться до українського Уряду, але національної свідомости не мають. Штаб, не маючи коштів, мусів розпустити військо, біля 30 тисяч, і сам перебуває зараз напів легально, але денікинці Штабу не чіпають.

Коли Головний Штаб, не маючи інформації про наше відношення до Денікина і не маючи відповідного цілковитого настрою у селян, скликав сход і заявив, що з приходом Денікина він складає своє уповноваження, то селяне не допустили до того, щоб Штаб розійшовся. Денікинці примушені рахуватися зі Штабом. Денікин оголосив мобілізацію всіх старшин. Головний Штаб заявив денікинцям, що старшини, котрі на службі в повстанчеських відділах, мобілізації не підлягають, і денікинці в кінці мусіли погодитися зі Штабом. З підходом Денікина два з старшин Головного Штабу зрадили Штабу, а іменно: вони дали відомости військам Денікина на Знаменку, що в Єлисаветі нема повстанців. Денікинці підійшли до Єлисавета і не дали можливости повстанцям своєчасно вивезти запаси набоїв і зброї з Єлисавету.

На Катеринославщині в Олександровському повіті повстанці вигнали большевиків. Коли ж прийшли денікинці, то вони повстали і

проти них. Висновки з цього такі, що денікинці не мають грунту в народі, не мають реальної сили, бо мають невеликі офіцерські відділи. Селянство має запаси зброї і чекає тільки, щоб його покликали до війська, і територія на Херсонщині буде звільнена від денікинців.

Наше завдання зараз же переслати кошти до Головного Штабу, щоб він повів організацію війська на місці, організував його і по нашому наказу звільнив би територію від денікинців. Крім того, маючи приклади, як у Штабі повстанців, де російські старшини зрадили на користь Денікина, ми тепер же мусимо організацію відділів проти Денікина по той бік фронту передати не Генеральному Штабу, а державній Інспектурі. Окрім того ми мусимо змінити деяких осіб Штабу Дієвої Армії, які безумовно не будуть уперто боротися з Денікином, коли це буде потрібно.

Для організації боротьби з Денікином прошу Високу Раду Народніх Міністрів відкрити кредіт в чотирі міліони гривень, позаяк боротьбу треба організувати заздалегідь.

Інспектор Кедровський".

Все це брало на увагу наше Правительство у взаємовідношеннях з галичанами: думалося, що галичане перерішать свої рішення що до виходу з ситуації, думалося, що не можуть же галичане виступати проти своєгож народу, котрий уже тепер повстав проти тої самої Москви, з якою галичане, бачучи в цьому продовження свого державного життя для себе, хотіли йти на ріжні комбінації. Та так тільки думалось, а сталося інакше.

На виступи галичан в пресі і серед громадських кол з симпатіями до Москви зареагувала і наша преса, і наші громадсько-політичні чинники. „Український Козак" в числі 56 з 26. IX 1919. писав: „Ворог, котрий одверто й нахабно заявляє „про возстановленіе единой недѣлимой Великой Россіи въ довоенныхъ границахъ, включая сюда и Галицію, которая является чисто русскимъ (читай: московським) краемъ", ворог, котрий по своїй реакційній суті і з боку соціяльного і національного є смертю для України і котрому найменше не можна довірить, сим політикам здається чимсь иншим і сі безвідповідальні перед многострадальним українським народом Галичини політики можуть говорить про можливість з сим ворогом якогось порозуміння, можливість федерації, і се в той час, як ворог посів країни, що борються за своє самостійне життя і не хотять старої „недѣлимой"— Дон, Кубань, Україна—в той час, як ворог, що досі не має своєї території, а опирається на ті країни, що ведуть з ним боротьбу — б'є нас, хіба можна говорить про якусь федерацію з ним? Се гірше, як

би братам Галичанам запропонувати федерацію з поляками, котрі зараз займають Галичину і не мали би з неї вийти!"

А наші громадсько-політичні чинникі (Уряд, партії, політичні угруповання, державна інспектура, видатні військові люде), старалися переконати галичан в абсурдності їх змагань, котрі потягнуть за собою знищення державности У. Н. Р. Тут, як аргументи, предкладалося все: російська історія і література, поступовання з нами вихованців царської школи, і поступовання російської демократії в революційний період і тепер, — все було кинуто і ужито, щоб зберегти національну єдність і державний обовязок перед історією та українським народом.

Шкода було часу на це все, шкода нервів і крови... Майбутність тільки покаже, що наддніпрянці мали рацію, навязуючи свої політичні переконання галичанам. Останні, хоч і пізно, та всеж таки внесуть корективи до своєї попередньої роботи і повернуть на лоно свого народу в соборно-українському розумінню цього слова. Як би була знайшлася тоді спільна мова між галичанами і наддніпрянцями, то не було б і декларації другого грудня 1919 року, і ще багато дечого не було б... Та два рідні брати були вихованцями, як я вже казав вище, ріжних школ, культур...

Наддніпрянець був сином вільних та широких українських ланів, хоч і блудним та всеж таки сином. Козацькі традиції, боротьба століттями за волю свого народу — виробили в його істоті широкий розмах у роботі, щирість, упертість та завзяття в боротьбі і дали вже приклади самопосвяти і віддановсти для рідної відчини, своєму народові. Правда, бракувало йому европейського виховання, але він мав цю недостачу поповнити спочатку через досвід свого другого брата — галичанина, обережного та сухого, вирахованого, як жид, та хитрого, як лисиця, а пізніще черпати культуру вже безпосередньо з европейського джерела, увійшовши в сем'ю вільних народів як рівний з рівним.

Другий брат також мав у своїй вдачі де-які прикмети першого, та тяжке, многовікове поневолення приглушило його до того, що навіть пізніще, вже в австрійськім періоді не встиг він відродитися як слід. До речи, не можна тут не пригадати блискучої характеристики галицького характеру, яку дав у своїм часі проф. М. Грушевський (див. його статтю „Малі діла" у збірці „Наша політика", Львів 1911). Він писав: „... Знову до дідівського убожества галицької політики— її просто органичної відрази до принціпіяльности і характерности, витрівалости і консеквенції.

„На свіжого чоловіка вона робить враження якогось морального каліцтва, політичної непочитальности. Робить незвичайно тяжке враження, і справді тяжко шкідлива особливо на галицькім грунті, — грунті, на котрім взагалі нічого доброго окрім витрівалости тепер і не можна виплекати. А й сей одинокий добрий галицький овоч наші городники своїми експериментами заморюють до останку.

„Мені здається, що історична доля Галичини віками впливала на пониження в тутешній українській людности елементів ініціятиви, смілости, активности, і заступала їх прикметами пасивної витрівалости, пасивного завзяття, упертости. Впродовж довгих віків Галичина була резервоаром, збірником, де шукала захисту українська людність полудневих і полудневo-східніх просторів під натиском степової людности. Була свого роду тихим і тісним запічком, де хоронилися люде, яким наприкрялося більш рисковне, трівожне, але й більш дозвільне життя полудневих пограничь. Все енергічнійше, сміливійше, богатше ініціятивою тягнуло з Галичини на полудне і на схід, між те дозвільнійше, рухливійше, горячійше життя. На місці лишалося пасивнійше, важче, органично нездатне до риску, до боротьби. І коли життя на пограничах ставало тяжчим, — знов таки першими сунули відти у галицький запічок елементи найменш витрівалі, „приклонники блаженного спокою", тимчасом як люде енергічнійші довго ще силкувалися удержатися на верхах нової степової хвилі, і навіть зіставалися на все серед тої грозової навали.

... „Галичина може хвалитися тим, що з півтисячолітнього поневолення, обрабована з усяких матеріяльних і культурних засобів, донесла до наших часів свою етнографичну физіономію, свою національну свідомість, свої культурні традиції. Високого признання варта проявлена нею, поруч такої сили консерватизму, вихованого віками, незвичайна енергія відродження, розвою й поступу, що зараз же давала себе знати, коли зявлялася яка небудь мінімальна можливість її проявити.

„ Але з другого боку даремно шукали б ми чи в старшій історії Галичини, чи в новійшому житю її сміливого злету „в сферу неможливого" — відважних безоглядних виступів, серіозного рискування для осягнення своїх планів і мрій. Сміливих поривів, безоглядної відваги не видно в тутешнім життю. Се не те що східня Україна, де небезпечність життя виховувала в людях сміливість, риск, нахил до ширших перспектив, здібність цінити осягнення поставленої мети вище над всякі матеріяльні рахунки, готовість все поставити на карту за здійснення того, що ставилося вище над спокій, вигоду і саме життя.

... „Галицьке життя вражає чоловіка з України своїм так би сказати — філістерським характером: дрібноміщанським привязанням до всякої хоч маленької матеріяльної вигоди, страхом перед рискованням, відразою просто фізичною до всякого жертвования інтересами моменту для якоїсь дальшої мети, навіть своєї власної, і так само для цілі чи справ публичних або національних. Є карність національна, якої не знає инша Україна; є певне decorum національне, виховане віками оборони свого національного існування, і воно держить в свої власті суспільність і чоловіка. Але заразом є непереможний нахил — як найменше поступатися для сих національних вимог з свого матеріяльного добра — обійтися по можности язиком, викрутитися голосними фразами і — скінчити на них.

... „Рожденний для повзання літати не може". Очевидна річ, що при теперішнім укладі галицького характера цілком безнадійною утопією було б думати про якусь революційну політику на галицькім грунті. Як в минувшині ми не знаходимо в галицькім життю сливе ніде яскравого проблиску революційної сили (рухи 1648 — 9 р. не можуть йти в рахунок) — так і тепер нема на се ніяких познак чи надій. Се мусимо собі сказати в очі по щирости, дарма чи се буде приємно чи неприємно. Та й, думаю, нікого тим дурити! І в правительственних і польських кругах давно переконалися в безплодности погроз революцією, якими від кількананадцятьох літ страшить їх галицька українська преса: мовляв, ще крапля і переповниться чаша терпеливости народньої, і народ український вчинить розплату! Тих крапель за сі роки в нашу чашу нападало подостатком, але міра терпеливости нашого народу не наповнилася. В галицькім українці нема нічого революційного. Його героїзм пасивної натури. Галицький тип — се „хитрий Панько", клясично описаний М а р т о в и ч е м. Він буде братися на всякі способи, щоб сповнити свій громадський чи національний обовязок; знесе всяку поневіру; пролізе коміном, коли не пустять дверима; але відповісти активним опором — він не зможе. В крайности він підставить груди під багнет, як ставили їх Каганці; але не подумає вихопити багнета і обернути його другим кінцем. Се тип мученика, а не тип героя. Виїмком був атентат Січиньського, але виїмок тільки підчеркує загальне правило... „Як? наш чоловік здатний на щось таке? може відважитися на подібний акт?! „ ... Але, повторяю, виїмковість тільки підчеркувала загальну нездібність галичанина до терористичних актів, до агресивности активної боротьби.

... „Незмірна витріваліть, холодне завзяття і упір, — всі сі прикмети, вихована віками галицького життя, при відповіднім проводі можуть чуда доказати. Се знають усі, хто мав діло з галицьким на-

родом; інтелігенція слабша, але і з нею можна багато зробити, як би політичні провідники самі не збивали її від часу до часу політикою дрібного опортунізму, проповідю „малих діл".

А ось український велетень І. Франко (родом з Галичини) так писав про свїх земляків*): ... „Горяча проповідь Драгоманова, ведена крім друкованого слова також при помочі оживленої кореспонденції, головним своїм змістом мала те, щоб привчити галичан читати, студіювати, відучити їх від пустої фразеольогії і трати часу, а засадити за реальну працю. Він звертав увагу на насущні потреби народа, на застій у політичнім життю, на неуцтво й поверховість свїточів і проводирів Галицької Руси; як і з найтяжшим ворогом воював із привичним у нас крутійством, породженим бюрократичною школою, і не переставав допікати людям доти, доки не докопався в їх душі до живого й болючого. Його статті і листи, то були для значного числа галичан, мов удари батога; вони пекли й боліли, часто трафляли невинуватих, бували несправедливі, але завсігди змушували до думання, до входження в глуб справи, до обрахунку з власним сумлінням. Непедагогічний у деталях сей метод був чудово відповідний власне до розбуркання грубошкірої, лінивої та байдужної рутенської натури".

Чи не те саме бачимо ми у галичан в 1918 — 20 р. р.? Ріжниця була тільки та, що ідея абсолютизму і бюрократичного „чинопочитання" спочивала на плечах Диктатури, а Уряд У. Н. Р. ігнурувався і безжалісно критикувався, — в останньому власне і полягала ота ріжниця. Оскільки те, що робила Диктатура, було розумне, мудре, пожиточне й безкритичне, постільки робота Уряду У. Н. Р. висміювалася та утруднювалася. Здавалось, що ми жили не в 1919 р., а переживали день 16 квітня 1876 р., коли все, що мало на собі українські ознаки, було одним розчерком пера ліквідовано і коли галицькі священники цінично радувалися цьому, величаючи мудрість російського уряду, власне і тепер поборювалася галичанами національна міц наддніпрянського центру в угоду Москві, хоч ще й без розказу останньої.

І от коли тимчасом революційна боротьба розбудила у першого брата згадані вище прикмети та пригадала йому визвольну боротьбу давніх гетманів і породжувала нові сили для отої дальшої нерівної боротьби, то другий брат явився в постаті, так добре охарактеризованій проф. Грушевським та І. Франком.

Революція і демократизм — острах перед революцією і „буржуазність". Революційні методи в роботі — і цілковите нерозуміння їх.

*) Писаня Івана Франка IV. „Молода Україна. Провідні ідеї й епізоди". (Часть перша. У Львові, 1910).

Далекозорість і мрійність — короткозорість і суха вирахованість тільки на сьогоднішній день. Ось яка ріжниця виринула тоді між двома братами.

Годі було їх погодити. Другий брат не уважав на першого і, накресливши собі шлях для свого життя, вже розпочав свою далеку подоріж до царства неволі, національного гніту та „тюрми народів", навіть не завідомивши першого.

В наслідок політиканства, крутійства та осудів наддніпрянців галичане зовсім розхрабрилися. Засвоїли собі думку, що тільки вони можуть врятувати державу і що „причина всіх нещасть полягає в наддніпрянській неумілости робити і по державному мислити".

Здобулися навіть на самостійні чини. „Най пан Головний Отаман залишиться тільки Головою Директорії, уступивши з місця Головного Отамана і усунувшись від армії", — говорив д-р Петрушевич устами д-ра Голубовича на одному з засідань Ради Міністрів: „і все буде добре". Але коли йому почали доводити, що цього не можна зробити і подавали причини чому — галичане в один голос говорили, що розуміють і вже не настоювали на своїй першій вимозі і своїх думок більше вже не подавали.

Галицькі старшини і доктора настоювали перед п. Петрушевичем про арешт наддніпрянських міністрів. Останній, як чоловік вагань, без жадної провідної політичної думки, чоловік, котрий легко підпадав ріжним впливам, чоловік, вихований на політиканстві та інтригах віденських кавярень, з орієнтацією на Берлін із додатком ще безлічи „орієнтації" — зважився на це. На побаченні 10 жовтня з А. Лівицьким, запитував — кого з міністрів можна арештувати а кого можна залишити — з обовязковою участю есдеків, бо це, мов, европейська партія, а прийшов він до такого переконання тому, що кабінет І. Мазепи, як це думалося, не є коаліційний.

І справді кабінет І. Мазепи був той самий що й при Б. Мартосі — есери і есдеки, а перших галичане вимагали „погнати" з кабінету. Що міг відповісти тодішній міністр А. Лівицький на таке запитання Диктатора? „Це буде недобре. Арешт міністрів може погано відбитися на фронті. Можливі ексцеси у війску і серед народа" — була відповідь міністра. Диктатор перелякався і більше вже ніколи не підіймав цього питання.

За цю боротьбу, а власне за її наслідки не можна винити ні Головного Отамана, ні Диктатора. Як перший, так і другий були тільки безвольними жертвами злосної людської інтриги в наслідок ненаситної жадоби власти, — боролися не за державу, а за посади та за політично-партійні впливи в державнім будівництві, ставлючи

особисті і партійні моменти вище державних вимог, понад вимоги часу та обставин. Верховна влада не могла заставити людей мовчати де слід і робити державну роботу кому слід, бо й вона мала за довгий пустословний язик і була мерцем для всякого діла. Причин було багато цьому. А найголовніще було те, що ці люде замість керуючої провідної ролі в державній роботі, як би по замовленню в сей час в лицях виконували лише знамениту басню Крилова про лебідя, рака та щуку.

І от же Диктатор вагався і в чорній каві знаходив заспокоїння. Інтригане робили свою злочинну роботу. Прем'єр-міністр І. Мазепа укладав пляни для приборкання Уряду Галичини та її армії. Безплатні агенти не жаліли сил та енергії для досягнення поставленої мети. Не бракло й відповідної розкладової літератури. Єдиного хіба бракувало, це часу у Прем'єра для вислухування самих ріжноманітних проєктів по організації одного уряду, єдиної армії. Малося на увазі — в разі успіху — (багато й галичан працювало в цьому напрямку) проголосити окремим актом про нечинність Уряду З. О. У. Н. Р. та злуку галицької армії в одну армію Великої України. Головний Отаман був захоплений фронтом і творчістю з „небитія" — „битія". Члени Директорії п.п. Макаренко і Швець спочивали на лаврах директорів і більше займалися справами з автами, не розуміючи ні завдань політичних, ні обовязків державних.

Та і ці напів люде в роботі під болючими вимогами життя ставали справжніми людьми і таки робили державну роботу як розуміли та як уміли...

11-го жовтня скінчилося перемирря з поляками, і Диктатор на своїй прибічній раді так змальовував ситуацію: „Поляки й Денікин уже порозумілися. Поляки можуть 11. с. м. розпочати наступ. Румунія нам замкнула границі. За одну годину можуть поляки бути залізницею в Проскурові, де знаходиться 4. тисячі ранених і хорих галичан і майно в магазинах. Галицька армія розкинена на великім просторі і навіть одної армії Денікина здержати не в силі. В разі окончного розвалу заявляється військо за переходом до Денікина".*)

А Правительство У. Н. Р., ще до сутички нашого війська у Київі з Денікином, офіціяльно повідомило Диктатора, що веде з Совітським Урядом переговори через швайцарського комуніста Ф. Плятена. Переговори ці розпочалися ще у вересні 1919 року. Диктатор був поінформований також і про те, що Плятен, повернувши з Москви в кінці жовтня, повідомляв, що Ц. К. Р. К. П. стоїть за військову конвенцію з У. Н. Р. і що для цього пропонувалося нашій

*) Д-р О. Назарук: „Рік на Великій Україні", ст. 274.

армії заняти Волинь, де стояли совітські частини. Ц. К. Р. К. П. готовий був признати самостійність демократичної України з попередженням, що Совітська Росія хоче тільки певних розмежувань в Донецькім районі.

Політичний крок Правительства У. Н. Р. був правильний, і якби не наша неорганізованість та не розбіжність думок, не топтання на місці, неспізненість, нещирість, несмілнвість та неполовинчатість в політиці, то ми зовсім може і не були б на вигнанню. Може і не були б „гноєм" та „бидлом" у сусідів. Може б наші кращі люде так не поневірялися і праця їх так не експльоатувалася. Може менше було б непотрібних жертв, крови... І багато, багато ще де чого не було б. Але це все було **materia inchoata porro tractatur, nondum absolvitur.** („Продовження розпочатого, але ще не кінець").

Большевики готові були говорити в реальній площині з У. Н. Р. в наслідок незадоволення Москви політикою „гастрольора" Раковського, і Ленін в розмові з Плятеном говорив: „Перед Денікином біжать і цим дезорганізують фронт; нехай там (на Україні) краще буде добра демократична республика, чим погана совітська".

І справді совнарком Раковського було скасовано, а Уряд У. Н. Р. вислав 3/XI. 1919. військову комісію до большевиків в складі Гладкого та Красовського.

Але Диктатор уже в цей час думав, що між поляками і Денікином існує союз, і покладався на останнього, що він не оддасть Галичини на поталу полякам. Де-хто в Диктатурі подавав голос також за перехід до большевиків, але страх перед Антантою та побоювання старшин за свою долю стримували Диктатора від яких би то було рішень. Останіх і не могло бути через те, що Диктатор не вірив в життездатність большевицької доктрини, і мені самому говорив, що йому противна сама природа большевизму та що большевики скоро впадуть... В останньому, як показала дійсність, він глибоко помилявся, а своїми нерозважними політичними кроками зміцнював нетверді большевицькі позиції на Україні.

Боротьба за орієнтації продовжувалася. Але Правительство У. Н. Р. виконувало і свої чергові урядові завдання. Одним з них було — переведення присяги 14-го жовтня.

День 14-го жовтня 1919 року був днем відпочинку, забуття і мареня про кращу долю. В цей день Директорія, Правительство, урядовці і військо перший раз урочисто присягали на вірність Самостійній Українській Народній Республиці.

Цей день був історичним, і на ньому спинюся докладніше.

Отож перед присягою Директорія У. Н. Р. видала таку урочисту обітницю до українського народу:

„УРОЧИСТА ОБІТНИЦЯ.

Від Директорії Української Народньої Республики.

Народе України!

З давних давен випало тобі на долю тяжкою боротьбою захищати свої права, щоб нарівні з другими народами світа провадити вільне, незалежне життя.

З дикого сходу сунули на землю твою орди хижаків, грабували добро твоє, дітей твоїх забірали та вивозили їх в чужі краї, де томили в тяжкій неволі.

Вміраючи в боротьбі з лихими ворогами, сини твої тим самим захищали од диких хижаків своїх сусідів з заходу; ти виснажував сили свої, а сусіди твої зміцнювались під твоїм захистом і наче на глум користувалися твоєю недолею, нападали на тебе, грабували тебе знов і як що не увозили дітей твоїх в чужу сторону, то робили їх рабами на рідній землі, нераз бував ти поневолений ворогом, оселі твої були знищені, знищена була твоя воля, зневажена була твоя віра, твоя народність, і, втративши свою народність в тяжкому ярмі, переходив ти зпід влади одного народу до другого.

Та ніколи не покладав ти рук: невпинною працею ти знов відновлював свій добробут, а сини твої, славні лицарі козаки, знову і знову брались за зброю, вигонили насильників з рідного краю, здобували собі волю і славу, що гучною луною котилася по цілому світу.

Прогнавши ворогів, ти став вільним народом і на захист прав своїх, в часи славного козацтва, відновив Державу свою, і ніхто не смів тобі нищити добро твоє, вільним став ти на рідній землі, бо вигнав панів-гнобителів.

Та прийшла на тебе з півночі друга неволя—московська, мало не на триста літ запрягли тебе у ярмо московські пани.

Їх московський царь завів панщину на вільній Україні, нагаї царських прислужників привчали тебе до покірности, примушували забути, що ти вільний нарід, рівний з другими народами, що ти є хозяїн власної землі, а кращі сини твої гинули в тюрмах та в холодному Сибіру.

Але тепер, коли всі поневолені народи визволюються зпід панування насильників і збройно здобувають собі волю, піднявся і ти і великими зусиллями розбив кайдани неволі і прагнеш вільного господарювання на своїй рідній землі, бо вигнав тих, кого московські

царі посадили панувати над тобою, повернув собі землю, яку загарбали пани у твоїх прадідів.

А щоб захистити свої права, щоб не дати знову ворогам поневолити тебе, знов нищити твоє добро і одібрати у тебе твою землю, щоб не дати ворогам зробити тебе наймитом у рідній хаті, — сини твої будують наново власну державу — Українську Народню Республику. В ній найдуть собі мирне і рівне співжиття всі народи, що населяють Україну.

Ще не все зроблено, ще і досі навкруги чорною хмарою обступили тебе большевики комуністи та поміщицькі синки — денікинці і ті і другі хотять панувати над нами. Зброєю та неправдою хотять вони, так скувати нас, щоби весь вік свій ми працювали на них, а вони пануючи над нами, в бенкетах пропивали б наш хліб, щоби в тяжкій роботі ми забули про те, що і ми люде, а вони б глузували з нас.

Народе України!

Оддаючи сили свої на боротьбу, за долю рідного краю, сьогодні ми приносимо прилюдну урочисту обітницю вірно служити своєму народові не припиняючи боротьби, доки не звільнимо нашу Україну від усіх ворогів, доки знеможений народ наш не стане на певний шлях спокою і добробуту, доки під захистом міцної республиканської влади не стане він вільним господарем рідного краю й доки не закріпить здобуту землю і волю.

Не покладемо рук доти, доки не дамо народові можливости зібрати вільними голосами вибране всенародне представництво і встановити постійну владу.

В потвердження цього ми приводимо до такої ж присяги Народніх Міністрів, військо, всіх урядових осіб, а тебе, державний вільний і славний український народе, закликаємо до однодушної з нами напруженої праці і зусилля, бо тільки тоді ми будемо достойними на вільне і славне державне життя, коли всі, як один, станемо на здобуття і захист його.

Хай же не буде коло нас ворогів, які прикриваються облесливою личиною друзів народніх! Хай не буде коло нас зрадників, хай не буде коло нас ганебних самолюбів, які дбають лише про своє добро, забуваючи про добро народнє!

Хай живе Вільна Українська Народня Республика!

Хай живе Вільний Народ Український на своїй землі!

Голова Директорії С. Петлюра.

Член А. Макаренко. Член-секретар Ф. Швець.

Скріпив: Керуючий Справами Директорії Миронович.

Жовтня 14-го дня, року 1919. м. Кам'янець-Подільський".

Далі був оголошений закон про присягу:

„Закон ухвалений Радою Народніх Міністрів.
Іменем Української Народньої
Республики затверджуємо:
13 жовтня 1919 року.

Голова Директорії С. Петлюра.
Член А. Макаренко.
Член-секретар Ф. Швець.
Посвідчую: Державний Секретар Л. Шмарченко.

Ухвалений Радою Народніх Міністрів

ЗАКОН

про урочисту обітницю Директорії, Міністрів, урядовців і суддів та присягу військових на вірність Українській Народній Республиці.

I. Урочиста обітниця Директорії.

Ми, Директорія Української Народньої Республики, даємо цю прилюдну урочисту обітницю, що вірно будемо служити Народові Україні утвореній ним Республиці, волю синів її, національну, релігійну та горожанську невпинно боронитимем, всі свої сили обіцяємо покласти, аби закріпити народньо-республиканський устрій України основним законом. Організовано виявленій волі народа будемо коритися; в державному управлінню будемо керуватись тільки волею народа на його добробут і благо Республики, стоятимем на сторожі її інтересів та скарбів, ні в чому не порушимо її законів, пильно стежити будем, аби встановлені закони ретельно й справедливо всіма виконувались і правда ні в чому не порушувалась.

II. Урочиста обітниця Міністрів.

Я, нижчепідписаний, даю цю прилюдну урочисту обітницю, що вірно служитиму Народові України і утвореній ним Українській Народній Республиці та її Верховній Владі, в державному управлінню буду керуватися тільки благом народу й Республики, обовязки свої виконуватиму чесно й сумлінно, пильнуватиму, аби встановлені Директорією закони всіма неодмінно виконувались і правда ні в чому не порушувалась, урядові тайни берегтиму і всіма силами стоятиму на сторожі інтересів Народу та скарбів Української Народньої Республики.

III. Урочиста обітниця урядовців.

Я, нижчепідписаний, даю цю прилюдну урочисту обітницю, що буду вірно служити Українській Народній Республиці та її Верховній Владі, покладені на мене Правительством обовязки служби буду виконувати з повним напруженням сил, чесно і сумлінно, керуючись

лише благом Народу і Республики та законами її, не жаліючи життя для своєї Батьківщини, всяку довірену мені по службі таємницю берегтиму; державне майно оберігатиму і на свою користь нічого проти служби й обітниці не робитиму.

IV. Урочиста обітниця суддів.

Я, нижчепідписаний, даю цю прилюдну урочисту обітницю, що буду вірно служити Українській Народній Республиці та її Верховній Владі, непохитно оберігатиму гідність стану судді, всяку довірену мені по службі таємницю берегтиму, обовязки свої виконуватиму чесно й сумлінно, державне майно оберігатиму і на свою користь нічого проти служби й обітниці не робитиму, закони, затверджені Верховною Владою Української Народньої Республики, твердо виконуватиму, суд чинитиму справедливий, як закон і совість мені каже.

V. Військова присяга.

Клянусь честю громадянина Української Народньої Республики і торжественно присягаю Всемогущому Богу вірно Українській Народній Республиці служити, слухняно повинуватися її Верховній Владі Директорії, Правительству і Народній Армії.

Присягаю поважати і захищати накази і всякі припорученння їх по службі, точно їх виконувати супроти всякого ворога Української Народньої Республики та трудящого люду, хто б цей ворог не був і де тільки воля Верховної Республиканської Влади буде вимагати: на воді, на суші, у воздусі, вдень і вночі, в боях, наступах і всякого роду предприемствах, словом — на кожному місці, у всяку пору і кожнім випадку хоробро і мужно до останьої краплі крови боротися. Своїх військових частин, прапорів і зброї ні в якому разі не кидати, з ворогом ні в які, навіть найменші, порозуміння не входити, завжди поводитись так, як цього військові закони та честь воїна-лицаря вимагають, в цей спосіб і честю жити і честю умерти.

В цьому мені, Святий Боже, моя любов до України Рідної та її народу, допоможи.

Голова Ради Народніх Міністрів І. Мазепа.

Державний Секретар Л. Шрамченко".

Місто прибрало святочний вигляд: скріз квітки і килими — перший раз за час усієї боротьби Уряд, співробітники і військо присягали на вірність У. Н. Р. Настрій піднесений.

Порядок свята уложено так:

1. Служба Божа в катедральному соборі від $10^1/_2$ до 12-ої години.

Від військових частин призначається по одній сотні з сурмачами — від першого пішого рекрутового полку; представники Дієвої Армії,

від центральних установ, як військових, так і цівільних, по 15 осіб; представники від губернії і повітів; представники від учителів і учнів по 10 осіб від кожної школи і представники чужих держав.

2. Військова залога м. Кам'янця в повному складі при зброї, з сурмачами, всі урядовці всіх центральних установ, школи, представники органів самоврядування і всі приватні інституції з національними і фаховими прапорами (військові і урядовці обовязково в походній чи парадній формі) шикуються на площі поза Олександро-Невською церквою в замкнуте каре по вказівках розпорядчика параду (11 год.).

3. Після скінчення служби Божої в катедральному соборі Висока Директорія і Рада Міністрів прибудуть на площу поза Олександро-Невською церквою, де обходять військо і установи: 12½ год.

4. Після присяги війська і урядовців — дзвониться по всіх церквах (14 год.). Оповіщення Високої Директорії (16 год.).

5. Урочиста присяга Високої Директорії, а потім Ради Міністрів з цілуванням прапора (13½ год.). Після присяги Директорії салют з гармат. Після присяги Директорії, як і після присяги Ради Міністрів — дзвониться по всіх церквах.

6. Урочиста присяга всіх військових частин і інституцій та урядовців усіх установ (військові частини приводяться до присяги встановленим порядком, а урядові інституції приводить до присяги заступник голови Ради Міністрів).

7. Парад, після котрого всі знову займають свої місця (15 год.).

8. Від'їзд Високої Директорії і Ради Міністрів (15½ год.).

9. Військо і всі інституції та організації — з маніфестацією в 16 годин.

10. В Пушкинському театр промови представників Уряду і партій (17 год.).

11. Вистава в Пушкинському театрі.

Наступив нарешті момент присяги. Всі чекали цієї незабутньої хвилини в державному життю нашої Республики. Не обійшлося тут і без комізму. Соціялістичні міністри не могли погодитися між собою: одні говорили, що присяга не йде в розріз з їх партійною програмою, другі на це не годилися. Декілька разів приходили міністри до членів Директорії і заявляли, що — то не будуть присягати, то будуть, і навпаки. Нарешті постановили присягати і таки присягали.

Газета „Україна" в ч. 52 от 15 жовтня 1919 року так писала про самий перебіг присяги:

„14-го жовтня відбулася у Кам'янці урочиста присяга Високої Директорії, Уряду, військ, урядових і громадських установ та ріжних організацій на вірність Українській Народній Республиці. Зранку

місто прийняло святковий вигляд. Будинки Високої Директорії, міської управи, губерніяльного земства, національного клюбу, державних і инших громадських установ і приватніх осіб, були вбрані килимами, ялиною, національними прапорами. На багатьох балконах були прапори з написами — „Хай живе Самостійна Україна!", „Слава Отаманові П е т л ю р і!", „Дайте військам У. Н. Р. одежу і взуття!", „Допомагайте армії в її важкій боротьбі з ворогами!", „Земля і воля народові!", „Хай живуть повстанці!", „Слава нашим лицарям!", „Всі за Високою Директорією!", „Геть Денікина з України!", „Хай живуть сполучені Україна і Галичана!", „Кров і піт дадуть Україні Самостійність!", „Хай живе міцна згода Галичини з наддніпрянцями!" і т. и. Новоплянівський міст був уквітчаний кленом. Вулиці весь день були переповнені народом, який приймав участь у великому святі.

Свято розпочалось службою Божою в катедральному соборі, який ще задовго до початку служби почав наповнюватися народом.

На площі розташувались представники ріжних міністерств, деякі з прапорами. На прапорі представники від залізничників був такий напис: „Хай живе день визволення трудового українського народу через визволення нації до інтернаціоналу!". Потім наліво розташувалась сотня військової школи з оркестром, на чолі з Військовим Міністром П е т р о в и м. Навколо площі велика сила народу.

Біля собору і при вході в собор підтримують лад братчики Св. Кирило-Методієвського Брацтва на чолі з братчиком проф. Б і д н о в и м. О 10-й год. почалась служба, яку правило українське духовенство. Співав національний хор.

Після прочитання Євангелія представник духовенства сказав промову, присвячену сучасному ментові.

— Дорогі брати українці! — сказав промовець: ми переживаємо надзвичайної ваги мент. Нещасна Україна завжди була під ярмом чужинців: робила вже і на татар, і на ляхів, і на Москву. Усі її нищили, вивозили і забирали у неї, що було можна, а нам нічого не давали. Недавно нас відвідали большевики. Що вони нам дали?.. Усе понищали, пограбували нас і ще й зараз погрожують нашому існуванню. На Україну суне новий ворог, ідуть наші старі знайомі — пани, які уявляють собою ворога ще гіршого за большевиків. Ці пани залізуть нам в душу, поневолять нас, вони несуть нам смерть.

Брати українці! всі до міцного з'єднання, до такого єднання, щоб ніхто, ні один ворог, нас не переміг і не подолав. Всі вставайте на захист України і ми збудуємо Велику Вільну Самостійну Україну. Ми тільки тоді будемо існувати, коли будемо вільними й незалежними від инших народів, а це ми повинні зробити власними силами.

Досить вже з нас чужинців, годі вже їхнього панування. В своїй рідній хаті ми повинні бути самі господарями. Я всіх вас кличу до захисту Самостійної України і на цей подвиг ваш призиваю Боже благословення.

(О 11-тій годині ранку з'їжджаються усі члени Уряду, чини Ш. Г. О. з от. Юнаковим на чолі, от. Зелінський і чини инших штабів та установ. Прибувають також військова румунська і польська місія в повному складі. Диктатор, представники Диктатури і галицькі війська відсутні на час присяги!? О. Д.).

Біля 11½ години починається з'їзд Високої Директорії. Приїздять А. Макаренко і проф. Ф. Швець. Незабаром приїздить і Головний Отаман зі своїми осаулами — Бенем, Крушинським та Доценком. Головний Отаман прийняв рапорт од військового Міністра Петрова та командіра сотні військової школи, обійшов сотню і направився до собору, де був зустрінутий головою Кирило-Методієвського Брацтва проф. Біднови м, який звернувся до Головного Отамана з коротенькою промовою, закінчуючи її такими словами: „Батьку отамане! Ти вів нас по шляху державного життя, ми Тобі вірили. Веди ж нас і тепер, ми Тобі віримо і підем за тобою!".

Після скінчення служби Божої Верховна Влада і Уряд вирушили на площу поза церквою Олександра-Невського на Новому Пляні.

Вся площа, де мала відбутися історична присяга, була заповнена військами, представниками урядових і громадських установ та громадянами. По середині площі був збудований великий павильон, весь викладений килимами, оббитий матерією та оздоблений українськими гербами та прапорами. Біля павильона поставлена почесна варта з прапором. Всюди на площі багато фотографів, бажаючих зафіксувати цей історичний акт.

Навколо павильону розташувалися війська. Наліво військова школа, проти павильону і на право частини військ Кам'янецької залоги зі своїми оркестрами, а також і прапорами. Останні місця були відведені для урядовців, між якими високо майорили прапори та ріжні плякати з одмінними написами.

О 1-й годині дня до павильону приїжає Головний Отаман, приймає рапорт, йому музика грає зустріч.

Підчас обходу та привітання — музика грає національний гимн.

Підчас обходу військ Головний Отаман звернув увагу на раненого старшину з повстанческого загону от. Тютюника — Єпіфана Камінського з села Кошаро-Олександровки, Балтського повіту, який перед повстанням повернувся з полону. На запит Головного Отамана—де поранено Камінського — він одповів, що під м. Сквирою

обидві ноги, а прийшов сюди за допомогою сестри жалібниці, щоб дати присягу, після якої надіється ще вірно послужити Україні, як тільки вилічить рани. (По розмові з цим повстанцем Головний Отаман цілує його в чоло і відходить).

Після обходу війська, урядовців та громадян, які вітали Головного Отамана гучним „слава", Директорія та Уряд зайшли в павильон, де їх чекав п.-о. військової школи Юрій Жевченко з хрестом та Євангелією у аналоя. Зараз же було внесено прапора, який знаходився при Головному Отаманові. Цей прапор залишився від розформованого полку імени гетьмана Дорошенка і має такий вигляд: на великому шовковому полотнищі вишитий образ Божої Матері, з золотими написами. Чудове бронзове держално закінчується списом, до якого причеплено на кінцях прапор з національними стрічками. Поруч з цим прапором стоїть і прапор військової школи.

Державний секретарь Л. Шрамченко читає народу декрет Директорії, який уміщено було у вчорашньому числі нашої газети.

Після прочитання декрету Л. Шрамченко читає урочисту обітницю Директорії, слова обітниці члени Директорії повторюють. Після чого Голова Директорії С. Петлюра, а за ним і члени цілують хрест, Євангеліє та прапор. Підчас цієї обітниці було зроблено з гармат салют.

Після обітниці, яку дали члени Директорії У. Н. Р., дають — урочисту обітницю — міністри. Далі приводяться до присяги урядовці. Потім Директорія та Уряд сходять з павильону до війська, де пан-отець Жевченко звернувся до Головного Отамана з такими словами: „Народній герою наш, пане Головний Отамане і Ви, Світла Директоріє! Весь світ бачив всі Ваші труднощі, які Ви несли для народу, здобуваючи йому волю. Своїми трудами Ви зєдналися з народом. Сьогоднішньою обіцянкою народу Ви ще більш зєдналися з ним. Вітаю Вас! Господь допоможе Вашій перемозі в святій боротьбі за рідну Україну".

Далі війська становляться на коліно, повторюють слова військової присяги і цілують військовий прапор.

По закінченню присяги війська пройшли перед Головним Отаманом церемоніяльним маршем.

Своєю дисциплінованістю, стрункістю і військовою вихованістю на всіх присутніх війська зробили сильне враження. (На параді було й багато босих козаків. О. Д.).

Підчас од'їзду Головного Отамана — населення вітало його гучним „слава".

І в цю святочну хвилю знайшлися слушно незадоволені, — це редакція газети „Україна". В тому ж числі вона писала, що через „малоросійську неохайність її газета не одержала запрошення на цей урочистий вечір і не могла умістити змісту тих історичних промов, які виголошувалися тоді в театрі. Слушно вона ремствувала на цілковите нерозуміння значіння преси тими, хто входив до складу комісії по улаштуванню урочистого спектаклю.

Слушність з слушности повстає — отак і тоді було. Редакція газети „Україна" багато цікавого загубила для себе. Особливо цікаві були ті репліки, які викрикувалися промовцями по адресі „заклятих вовогів ляхів" в присутности повного складу польської військової місії...

А ще перед присягою Директорії і Правительства уже відбувалася присяга війська. Так, 5-го жовтня Головний Отаман в супроводі Міністра праці Безпалка, Державного Інспектора Кедровського та своїх осаулів прибув до м. Староконстянтинова, де був присутнім підчас присяги мобілізованих і новобранців з кошу С. С. в кількости 4000 т. чоловік. Своєю присутністю він підносив вагу акта присяги з цілуванням стрільцями прапора С. С., який за час української національної революції придбав незабутню славу символа неуклінного стремління до виборення незалежности українському народові.

По закінченню церемоніяла присяги, Головний Отаман в коротких словах до стрілецтва підніс значіння та вагу її і висловив переконання, що новопризвані, прямуючи за заповітами поклавших голови стрільців і виконуючи покладений народом обовязок захищати край від усіх наших ворогів, сповнять все, що від них вимагає чесність в виконанню республиканського довгу.

Командир корпусу С. С. от. Коновалець, у відповідь на заклик Головного Отамана, приніс урочисте приречення в імени свого корпусу, що стрільці не зрадять своїх стремлінь і, піднявши прапор незалежности України, з повною гідністю донесуть його до повної побіди над ворогом. „На приказ Головного Отамана підемо радо у бій за кращу будучину нашого народу" — закінчив от. Коновалець.

На спільному старшинському обіді довшу промову виголосив п. Безпалко „Я знаю", — почав Міністр Праці, — „що кабінет наш не користується, може, серед вас широкою популярністю, але обставини не дають можливости членам кабінету часто бувати серед вас і тому ви не так тісно звязані з нами. Коли зараз говорю це не як представник кабінету міністрів, а як член нашої нації, то мушу підкреслити той факт, що сучасний кабінет міністрів також допоміг

Головному Отаманові видержати ту шалену боротьбу, в котрій схиляли нашу політику наші безвольні люди то направо, то наліво.

Це тверде поводження довело до того, що ми зараз маємо Україну і що вона з кожним днем все більше закріплює своє становище. В безустанній тяжкій боротьбі наше військо під проводом Головного Отамана нераз спасало нашу незалежність, що їй загрожували смертельно численні вороги. А цівільна влада в той час утворила силу державних цінностей, хоч на перший погляд це й не кидається в вічі. Коли приглянемося боротьбі ріжних народів в ріжні часи, то ми горді констатувати, що ні оден народ в такому геройстві не створив того, що ми створили в тяжких обставинах. Багато політичних цінностей перейшло перед очима нашими й нашого народу, і з них ми вибрали якраз ті, якими забезпечить народ наш свій добробут і свободу. Коли трудовий принціп не витримав іспиту життьового, то всі ми включно до есерів прийшли до переконання, що народній парляментаризм забезпечить нашу соціяльну реформу. А тепер маємо вже факти, що народ наш також прихиляється до цього шляху, по котрому, не звертаючи ні вліво, ні вправо, ми йдемо і будемо йти, допомагаючи нашому народові стати твердо на ноги й забезпечити собі власне життя".

Староконстянтинівське громадянство й місцева влада вітала Головного Отамана в будинкові театру. При численному зібранню народу Головний Отаман виголосив промову, котра кільки разів переривалася гучними оплесками та вигуками могутнього „слава".

— Я приїхав, — промовив Головний Отаман, — аби взяти участь в торжественному акті присяги ваших синів і братів, котрою вони складають вірність захищати вас, ваше майно і вірність нашої Республики від орд московських грабіжників. Користаюсь нагодою, аби закликати вас до спільної акції в справі оборони нашої Батьківщини. Ми вже увійшли в міжнародній світ демократії і своєю упертою боротьбою, своїм неухильним стремлінням до повної незалежности примусимо й инші частини суспільства визнати нашу незалежність. Пануючі кляси дореволюційні вже назавше загубили свій вплив і провідну ролю. Тепер час жде демократію, вона має завести лад, що забезпечить культурний розвиток та гуманне співжиття всіх народів світу. Але мусимо видержати напір ворогів наших і не дати їм продовжувати своє панування. А ні я, а ні Уряд Республики не зійдемо з цього шляху, хоч би нам загрожували немилосердним катуванням. Час політичних авантюр минув, і українським народом має правити не ворожа йому національно-московська поміщицька аристократія, а його, нашого народу, організована воля. Що для нас на-

ступив переломовий момент, остаточного вирішення долі нашої державности в будучині, то цей факт лише сприяв тому, що всі ми є твердо переконані, що боротьба наша має скінчитись або нашою побідою, або смертею. І як в боротьбі з большевиками, так і в боротьбі з денікинцями ми не лише боремося за наше національне право, але й за право демократії, за панування права над сваволею, за панування світлого прогресу над чорною реакцією. Хай же живе вільна нація! —

10-го жовтня також в присутности Головного Отамана відбулася присяга Штабу Дієвої Армії і частин при ньому, де він сказав: „Вітаю вас з цим великим актом, який ви зараз прирекли, з вашою присягою на вірність нашій Народній Республиці. Сьогоднішній день і хвиля, яку ви зараз пережили, являється в вашому життю хвилиною надзвичайно великої ваги, бо ці слова, які ви зараз прирекли в святім місці, остануться глибоко в душі і в серцях кожного з вас. Вони мусять завжди нагадувати вам про ті величезні обовязки перед народом, які він покладає на вас і які ви самі добровільно з сьогоднішньої хвилини взяли на себе.

Ви, панове старшини, являєтеся мозком для нашої армії. Від вашої невсипущої праці, від чесного виконання ваших обовязків залежить життя тих наших героїв — лицарів, які там на фронті виконують ваші розпорядження, розроблені і детально обмірковані вами пляни. Отже ви розумієте, яке велике значіння має ваша чесна праця, чесне і совісне виконування ваших обовязків — яке значіння має вона в очах народу, в очах Правительства. За ті місяці тяжкої праці, коли ми всі працювали, щоб оборонити наш рідний край від насильників, від північних варварів, ви вже доказали свою відданність для своєї Вітчизни. Тепер же, коли перед нами стоїть нова боротьба з нашим північним ворогом, ворогом, який посягає не тільки на наші національні права, на мову нашу, від вас вимагається напруження всіх сил, розуму, творчости і чесного виконання своїх обовязків для того, щоб ви могли захистити наш край від лютого ворога і довести народ до перемоги над його гнобителем.

Я глибоко переконаний в тому, що ті слова присяги, які ви добровільно склали в цьому місці святому, будуть вам нагадувати ту повинність, за яку ви відповідатимете перед своїм народом. Я переконаний, що чесне і совісне виконання ваших обовязків відіб'ється на фронті. Покажіть ворогам нашим, які посягають на нашу країну, на її народне багацтво, що ще є в українського народу порох у порохівницях, що ще не згасла душа його, а навпаки, — що вона в цих трагичних і жорстоких конфліктах запалюється, іскриться, і що за-

палить ще наш люд до активної боротьби від усіх його напастників! Бажаю вам, п.п. старшини і козаки, як також і вам, п. Начальнику Штабу, як найбільших успіхів у вашій праці! Від щирого серця хочу сказати: слава Українській Народній Республиці, слава нашому Війську, слава Штабові Наддніпрянської Армії на чолі з його начальником!" Залунало гучне слава, а командуючий армією от. Сальський відповів: „Від імени всього Штабу Наддніпрянської Армії докладаю нашому Головному Отаману, що весь Штаб, до самого маленького свойого співробітника — працьовника, наскріз перейнятий свідомістью цих великих обовязків, які лежать на ньому. Весь Штаб Наддніпрянської Армії віддасть всі свої сили на захист України і вкупі зі своєю армією віддасть своє життя за щастя, волю і добробут свого народу. Нашому ж Головному Отаманові бажаю від всього свого серця щастя, сили і здоровля! Слава нашому Отаманові!"

По присязі обід, після чого Головний Отаман негайно відбув до штабу Волинської групи, де виявилось, що на фронті стоять невеликі денікинські сили, і селяне на передодні повстання. Головний Отаман запитував козаків: проти кого вони йдуть? „Проти старого режиму" — відповідали. Здибавшися по дорозі з пол. Удовиченком та з непереможними запоріжцями, Головний Отаман подякував їх за роботу і від'їхав до Кам'янця, куди і прибув 12-го ранком.

В цьому ж місяці, так само 14-го жовтня, відбулося відкриття Св. Українського Синоду.

При відкриттю Св. Синоду прочитано такий декрет Директорії та універсал її до українського народу:

„Д Е К Р Е Т

Директорії Української Народньої Республики.

Постійно піклуючись при утворенні Української Народньої Республики і про найкращий стан Святої Православної Церкви Української, визнали ми за благо:

1) Підтвердити виданий 1-го січня ц. р. закон, що православна церква Українська автокефальна, ні від московського, ні від якого другого церковного уряду незалежна.

Ухвалений Радою Народніх Міністрів

З А К О Н

про вищий уряд Української Автокефальної Православної Соборної Церкви.

Затверджуємо: В. Винниченко, Андрієвський, Ф. Швець, А. Макаренко.

1-го січня 1919 року, м. Київ.

Посвідчив: в. об. Державного Секретаря М. Корчинський.

1. Вища церковно-законодавча, судова та адміністраційна влада на Вкраїні належить Всеукраїнському Церковному Соборові, постанови якого, коли мають церковно-

2) Вищою Православною Церковною Владою в Українській Республиці є Церковний Собор Української Православної Церкви, що має бути скликаний в найскорший по змозі час.

3) До скликання Всеукраїнського Церковного Собору негайно призвати до праці на підставі закону 1-го січня 1919 року Український Священний Синод в складі осіб, нами в січні затверджених.

4) Доручаємо Міністрові Ісповідань замість членів Синоду, що не можуть зараз прибути до виконання своїх озовязків, представити нам для затвердження тимчасово других осіб відповідного стану.

5) Розпочати свою працю Український Синод має не пізніще 14-го жовтня 1919 року.

6) Повний устав Синоду має виробити сам Священний Синод вкупі з Міністром Ісповідань і керуватися ним до Всеукраїнського Церковного Собору.

Щиро сподіваємось, що Український Священний Синод відродить колишню Українську Церкву Богу на славу, Україні на користь.

Дан в Кам'янці-Подільському, жовтня 7 дня 1919-го року.

Голова Високої Директорії Петлюра.

Члени: Ф. Швець, А. Макаренко.

Скріпив: Керуючий Справами Директорії Миронович.

державне значіння або вимагають видатку грошей з державних скарбів, підлягають розгляду і затвердженню законодавчих державних органів.

2. Для керування справами Української Автокефальної Православної Церкви утворюється Український Церковний Синод в складі двох єпископів, 1 протоієрея, 1 священика, 1 діякона, трьох мирян і одного священика від військового відомства. До скликання Собору, який обірає в члени Синоду і подає на затвердження Уряду, члени Церковного Синоду призначаються Вищим Республиканським Українським Урядом.

3. Відомству Синоду належать церковні справи: 1) релігійні, 2) адміністраційні, 3) господарські, 4) освітні, 5) контрольні та ревізійні.

4. В засіданнях Українського Церковного Синоду має присутність призначений для того Міністром представник Республиканського Уряду, який іменується Державним Представником і на обов'язках якого лежить: подавати інформації, роз'ясняти закон й стежити за виконанням законів та постанов Синоду, які не порушують інтересів Республики. Державний Представник має право опротестування перед Радою Міністрів.

5) Церковна влада Автокефальної Церкви з її всім урядовим складом оплачується коштами з Державної Скарбниці відповідно штатам, установленим для цього додатково.

6) Українська Автокефальна Церква з її Синодом і духовною ієрархією ні в якій залежности од Всеросійського Патріарха не стоїть.

7. Український Церковний Синод для керування своєю діяльністю, а також для скликання Церковного Собору виробляє накази, які вступають в силу по затвердженні їх Українським Республиканським Урядом.

Голова Ради Народніх Міністрів В. Чехівський.

Міністр Культів Липа.

(„Вістник Державних Законів," 1919 р., випуск 1-й, ч. 5, від 18 січня).

УНІВЕРСАЛ

Високої Директорії до Українського народу.

Постійно піклуючись про найкращий стан святої Православної Автокефальної Церкви Української, визнали ми за благо заснувати Український Священний Синод і покласти на його обовязок ретельно стежити за чистотою Віри Православної і за відродженням Української Церкви.

Розпочати працю свою Священний Синод має 14 жовтня 1919 р.

Щиро сподіваємось, що Український Священний Синод відродить колишню Українську Церкву Богу на славу, Україні на користь.

Дан в Кам'янці-Подільському, жовтня 14-го дня, року Божого 1919-го.

Голова Високої Директорії Симон Петлюра.
Члени Високої Директорії: Федір Швець і
Андрій Макаренко.
Міністр Ісповідань Іван Огієнко".

Обставини відкриття Синоду були такі. Перед початком діяльности Синоду по заздалегідь уложеному пляну о 4-й годині по полудні в університетській церкві св. Миколая був одправлений молебень. На молебень прибуло чимало духовенства й мирян. Були також Головний Отаман й два инші члени Директорії, Ф. Швець та А. Макаренко. Молебень правив протоієрей В. Липківський, який сказав промову про необхідність церковної реформи на Україні з тої причини, що канони втратили своє значіння. Після молебня Головний Отаман і члени Директорії зайшли в кабінет ректора університету і там провадили розмову про працю Св. Синоду.

14/X. о 6-й годині вечора в тому ж таки кабінеті відбулося перше підготовче засідання його членів.

До складу Св. Синоду мали ввійти: один єпископ, два священики, один діякон і троє мирян. Епископ Пимен, якого запропонував тодішній міністр ісповідань, як архиєрея того міста, де перебував уряд, одмовився, покликаючися на неканоничність Синоду. Запропонували вікарія Амвросія, епископа Винницького, але й він відмовився. Через те епископа в Синоді не було. Ухвалено розпочати працю Синоду без епископа в такому складі: протоієреї — Юхим Сіцінський, Василь Липківський та Макар Крамаренко; миряне — В. Чехівський та декан богословського факультету (Кам'янецького Державного Університету) В. Біднов. Секретарем Синоду вибрано М. Крамаренка, головою був тимчасово В. Липківський, але фактично головував проф. І. Огієнко, котрий являвся в Синоді представником державної влади.

Завдання Св. Синоду було — бути найвищою церковною владою на Україні з функціями б. російського Св. Синоду. Як найвища церковна влада на Україні, Синод повинен був іти в повній згоді з Урядом У. Н. Р. і для цього в його складі мусів бути представник державної влади. Таким представником являвся сам міністр ісповідань, що викликало незадоволення з боку В. Липківського та В. Чехівського.

Робота Св. Синоду, за відсутністю в його складі архиєрея, не могла бути і не була інтенсивною й обмежувалася дрібницями. Була ухвалена формула поминання в церквах Уряду У. Н. Р., намічено статут братств на Україні, розроблено загальний плян перетворення духовних шкіл на брацькі колегії, почалася підготовча праця над складанням парахвіяльного статуту, розглянуто справу архимандрита Давида (в Шаргородському монастирі), який виголосив ворожу до нашої справи проповідь.

Та багато й не можна було зробити за місяць існування Синоду: 16-го листопаду виїхали з Кам'янця В. Липківський та М. Крамаренко, і це позбавило Синод можливости продовжувати працю. Від'їзд з Кам'янця двох протоієреїв зменшив склад Синоду, чим фактично припинилось його існування. De jure його не скасовано, і він існує й досі.

Св. Синод викликав обурення епископа Пимена, але він покищо не виявляв свої ворожнечі, боячися Уряду, і тільки в день евакуації останнього з Кам'янця 15 і 16-го листопаду, о 10-й годині вечора, прислав протоієреям Липківському та Крамаренкові заборону правити службу Божу, помітивши цю заборону 10-им листопадом. До панотця Сіцінського заборона надійшла трохи пізніще, про що оповім далі.

В 1921-му році уже на еміграції в Тарнові (Польща) по дорученню Міністра Ісповідань І. Огієнка проф. Біднов склав історичну записку про Св. Синод, копії якої були направлені до Головного Отамана, Ради Республики та Ради Міністрів. Оце і все про Синод.

Хотів-би ще тут сказати кільки слів про церковну справу на Україні. Отож вона, протягом усієї нашої національної боротьби, усей час нехтувалася і на неї, а особливо на її служителів, не зверталося належної уваги. Я вже докладно й сам не знаю, чому це так було? Чи, може, в наслідок горячки в національній революції та недосвідчености в державних справах, чи апатичности та індеферентности українських проводирів та народу в релігійних справах, чи, може, те, що релігійні моменти — церковна справа викреслювалася соціялістич-

ними програмами керуючих на той час державно-партійних урядових чинників? Не можна припустити, щоб наші урядові чинники забули про те, що нещастя в життю народу — держави породжують релігійні піднесення, що грім та блискавиця заставляють хреститися навіть і атеїста. Не можна припустити, щоб вони не знали, що церква відограє величезну ролю в державному життю народу, тим більше підчас його визволення, що за допомогою церкви можна ближче розпізнати душу народню — її плюси й дефекти, — що через церкву можна було впливати на народ в національно-державному розумінню цього слова.

Експерименти соціялізму — як максімум ідейних людських прямувань — так заразливих для молодиків і глибоких старців (це не відноситься до наших есдеків чи есерів державників, котрі на ряду зі своєю соціялістичною програмою мають ще й тактику, яка робить збочення в залежности від часу та обставин, але ті й другі найдуть серед себе й безкритичних молодиків і хорих на старість, а есери--забагато молодиків і справжнього безкритичного старого) були цьому на перешкоді. Церква на Україні як була для нас і нашої справи чужою, так і лишалася нею без жадних змін. Вища і нижча церковна влада на Україні спочивала переважно в руках ультра націоналістично-реакційного російського духовенства — „чорної зграї", переодітої в ризи, вірних слуг „союза руского народу" та престолу і блюстителів православної віри, „Богом данної з неба і царем на землі". Оці „людці" прекрасно знали, що можна було робити через церкву. Як на початках українського національного руху так і тепер можна було почути з церковних амвонів проповіді про „измѣну хахловъ вѣрѣ православной и Россіи", про „антихриста Петлюру" і про те, що всі нещастя на землі повстали тому, „что хахлы начали отдѣляться отъ Россіи". Ці слова й подібні їм чув забитий і понівечений трохсотлітньою московською неволею селянин, чув від свого ж попа, учителя, від непоправимого слуги престола офіцера, від здегенерованого інтелігента... Ясна річ, що темний селянин не міг розібратися в цьому сумбурі і, од природи індеферентний в релігійних питаннях, все ж таки прислухався до того, що виголошувалося в церквах і був пасивним в національній боротьбі української автокефальної церкви. Більше надавався до грабіжів, сліпо ідучи за демагогичними большевицькими гаслами, чим до цементірующого матеріялу в національній будові, в будові національної церкви. Селянин вичікував — щож буде далі.

З робітництвом було ще гірше. Останне було або переважно цілковито чуже нам і свідомо вороже, послане Москвою, або інертне

та зденаціоналізоване. Не говорю тут про нечисленні національні робітничі організації Катеринославщини, Криворожжя та організації залізничників, поштовиків. З попереднього без пояснень ясні консеквенції для українського церковного життя.

Нічого не могли вдіяти між селянством і робітництвом свідомі національно одиниці проти маси — стихії, серед якої провадилася злосна, руйнуюча антинаціональна робота. В церквах поминалась держава і влада, але „наша" російська. Поминали і зверхника церкви, але московського патріарха з титулом „господина нашого". Нікому було цю банду виселити за межі України або просто перестріляти, яка забружувала Святу Церкву і святі Христові істіни напоювала московським варварським змістом, увільнивши зпід опіки „слуг" Христових частину нашого духовенства для національної церковної роботи.

Робота „чорної сотні" остогидла нашому народові. Він почав роскусувати облуду московських церковнослужителів. Він почав уважніще прислухатися та придивлятися до їхніх слів та чинів. Він почав ледве-ледве проявляти активність в церковних справах, що вилилося уже в другій половині 1919 року в могутній релігійний рух на Україні і воскресило стародавню, традиційну, святу українську церкву. В цьому заслуга тільки народу, тільки відродившогося Кирило-Методієвського Брацтва, а не представників державної влади, не представників політичних партій та угруповань. (Своєчасно будемо говорити й про розцвіт церковного життя на Україні).

А агітація ворогів нашої доржавности через церкву звернула на себе увагу навіть представників соціялістичної влади. Так, в наказі Міністерства Культів, від 21-го червня, № 679 до всіх Преосвященних України читаємо:

„Ваше Преосвященство, Милостивий Архипастирю!

Висока Директорія запропонувала Міністерству Культів звернути увагу на те, що єпархією ігнорується проголошений Українською Народньою Республикою закон про автокефалію Української церкви, визнання якої виключає можливість прилюдно на службах Божих поминати одного Московського Патріарха іще з титулом „Господина Нашого".

Про це маю за честь довести до відома й відповідних розпоряджень Вашого Преосвященства.

Керуючий Міністерством Культів К. Мировичъ".

З призначенням міністром ісповідань проф. І. Огієнка розпорядження державної влади зростають. В своєму листі — наказі від 16-го

вересня 1919 року, № 1026 до всіх Преосвященних єпископів і архиєпископів на Україні він повідомляв про своє призначення міністром ісповідань і просив архипасторських молитов для допомоги в його „благих начинаннях“ і щоб Бог направив його стопи „по путі правди на славу Божу і користь України“. Далі ми читаємо: „Ласкаво прошу вас допомогти зберегти в чистоті стародавні наші українські церковні звичаї і обряди. Служба Божа по старому нашому звичаю має правитися з українською вимовою, Святе Євангеліє най читається українською мовою, най невидимо Спаситель благовістить до змученого народу нашого рідною йому українською мовою! Проповідь церковна най провадиться українською мовою пастві на користь, Богові на славу!“... Далі міністр звертає увагу на страждання, матеріяльне незабезпечення та моральне пригнічення духовенства і що „все церковне життя, увесь церковний устрій вимагають великих негайних реформ, та що „необхідно також підняти духовенство в очах народу морально і матеріяльно“. Просив також про упорядкування церковного життя на Україні, про допомогу розпізнати негайні потреби духовенства і дійсні правдиві потреби змін у церковному життю. Головніще мав передати на вирішення Всеукраїнського Церковного Собору. Просив скликати з'їзди духовенства, щоб воно голосно і щиро сказало правду про свої потреби.

В наказі до всіх Преосвященних єпископів і архиєпископів на Україні від 18-го вересня 1919 року, № 1025 читаємо:

„Ваше Преосвященство Милостивий Архипастирю!

По закону Директорії Української Народньої Республики від 1-го січня 1919 р. державною мовою на Вкраїні єсть мова українська. Тому:

1) Все діловодство по всіх церковно-державних установах (Духовні Консисторії, Епархіяльні Попечительства, Місіонерські Ради, школи духовного відомства і т. и.), все діловодство й офіційне листування благочинних і приходських священиків, всі записи метричні, всі резолюції і написи на офіційному листуванню повинно провадиться виключно державною українською мовою.

2) Всі написи на установах духовного відомства, на вивісках, блянках, штемпелях і печатках, всі блянки метричні і инших церковних документів повинні бути виключно українською мовою, і, де слід, з державним українським гербом.

3) Плякати і всі світські написи в церквах, як знадвору, так і всередині і всі світські написи на річах в церкві також повинні бути українською мовою, і тільки ті російські написи на церковних річах

або стінах можуть залишитися надалі, знищення котрих для зміни напису українською мовою загрожувало б попсуванням самих річей чи стін, або порушенням їх з художнього боку.

4) Всі офіційні видання церковного відомства, періодичні й неперіодичні, видаються виключно мовою українською, і лише твори наукового змісту в виданнях вищих духовних шкіл тимчасово допускаються мовою автора.

Повідомляючи про це, маю за честь прохати Ваше Преосвященство негайно вжити заходів, аби все вищезазначене було переведено в життя в дорученій Вашому віданню єпархії протягом одного місяця в губерніяльних і повітових містах з 18-го вересня, а в инших місцях протягом одного місяця з дня одержання про це розпорядження благочинного, а церковні печатки було перероблено протягом трьох місяців.

Також ласкаво прошу Ваше Преосвященство покласти на підлеглих Вам Духовну Консисторію і осіб, котрі стоять на чолі других церковних інституцій, а також і на благочинних обовязок простежити за своєчасним і повним здійсненням розпоряджень, які будуть зроблені Вами в цій справі, з попередженням, що за невиконання таких розпоряджень винуватих буде позбавлено їхньої посади і притягнено до судової відповідальности.

Прохаючи святих молитов Ваших і благословення, маю за честь бути Вашого Преосвященства слуга ласкавий

Міністр Ісповідань, проф. І. Огієнко".

Наказом від 24-го вересня 1919 року № 1082 по вищенаведеній адресі міністр ісповідань пропонує, щоб Святе Євангеліє читалося українською мовою, по перекладу, надрукованому з благословення російського Синоду в 1906 році; щоб проповіді в церквах виголошувалися обовязково державною українською мовою, а виголошення промов иншою мовою провадити за дозволом єпископа в порозумінню з Міністерством Ісповідань; щоб всі служби Божі, всі читання і співи в церкві та всі треби неодмінно правити з українською вимовою, себто, як було на Україні довгі віки.

Далі подає правила та приклади вимови в церковнославянському тексті: букву „ѣ" вимовляти скрізь як „і" — (хліб, Діва Марія); букву „е" — „э" — (небо — нэбо), але спочатку слів і в середині після голосної букву „е" вимовляти як „йе" (ѣ) — (есть, един); букву „и" — „ы" — (Господы, мыр всім), але спочатку слова і в середині після голосної „и" — як „ї" — (ихъ, твоимъ), але в волевому способі однини „и" — „ы" — (просты) і в вольовому способі множини

„и“ — „і“ — (предадім); закінчення „аго“ в прикметниках вимовляти як „ого“ — (от лукавого); закінчення „ецъ“ — „ець“ — (отець, Творець); склад „ца“ — „ця“ — (отця), склад „цу“ — „цю“ — (Отцю); закінчення „тъ“ в теперішньому часі 3 особи однини і множини — як „ть“ — (судить); закінчення „етъ“ в дієсловах теперішнього і прийдучого часу — як „е“ — (да прийде (ть) Царствіе Твое); закінчення „ться“ в дієсловах третьої особи теперішн. часу однини і множини — „ця“ — (да святиця імя твое); прийменники „съ“, „со“ — „з“; „зо“ — (сшедшого з небес); в закритому складі в українській мові „о“ і „е“ переходять в „і“ — (во віки віків); слова — живот, Бог— залишити без зміни.

В цьому ж наказі міністр ісповідань просить їх Преосвященства надалі рукополагати й призначати на церковні й инші посади духовного відомства тільки осіб, що знають українську мову. Усі духовні школи — вищі, середні і нижчі — повинні були негайно, з дня одержання цього наказу, перейти в читанні славянського письма і в церковних співах на українську вимову. Законовчителі по школах Міністерства Освіти повинні були додержуватись тієї ж вимови. Українську вимову мали „заводити поступово й лагідно, і сама вимова повинна бути милозвучною“. Останній термін переходу на українську вимову був призначений на 24-го жовтня 1919 року. Загрожувалося, що особи, які не будуть виконувати цього наказу, або виконуватимуть його навмисне зле, будуть позбавлені своїх посад і притягнені до судової відповідальности. Просилося Преосвященних переведення наказу покласти на духовні консисторії й осіб, що стояли на чолі других церковних інституцій, а також і на благочинних, і просилося копії розпоряджень в цій справі прислати до міністерства.

Нарешті, наказом від 7-го жовтня 1919 р. № 2128 до всіх Преосвященних єпископів і архиєпископів міністр ісповідань приписує, щоб „всякі призначення і переміщення осіб, що народилися не на Україні, провадились з дня одержання цього тільки в порозумінню зі мною“ ц. б., міністра ісповідань.

Накази залишилися наказами тільки на папері та для тих, хто їх писав. Не було того, хто б ці накази переводив в життя, і не було тих, хто б ці накази виконував. Дійсність залишалася дійсністю і нічого в ній не змінилося ні у внутрішнім життю, ні у життю зовнішнім. Єдине тільки можна було й почути після цих наказів, як „слуги церкви“ говорили, що „начхать мы хотѣли на такіе приказанія“.

Паскудною була ота дійсність. Ворожа агітація й надалі провадилася в церквах проти української держави та проти її уряду. Все йшло по старому, а новим було те, що Кам'янецький єп. Пимен, пе-

реслідуючи українців та ігноруючи і висміюючи розпорядження української влади, рукополагав в священики офіцерів утікачів — п'яниць та царських „держиморд“ — з денікинської армії. Разом з оцими своїми помішниками єпископ ретельно і діяльно підготовляв денікинський переворот в місці осідку нашого правительства. Пименовські баби — „клікуші“ мали більше значіння в церковних справах, ніж Міністерство Ісповідань У. Н. Р. і мали більший вплив на селах, ніж всі міністерства разом взяті. Ці баби, з благословенства еп. Пімена, мандрували з села до села, з хати до хати і розповідали про „антихриста Петлюру“, що прийшов кінець світа на землі, бо „Ванька“ (так називали українського міністра ісповідань) хоче, щоб служба Божа в церквах правилася „мужицкимъ, хахлацкимъ языкомъ“.

І сам високий достойник церкви еп. Пимен нераз виходив із себе, одержуючи той чи инший наказ від Міністерства Ісповідань. Був такий випадок. Міністерство Ісповідань вислало до „его первосвященства“ за підписом свойого міністра прохання — ласкаво прибути до міністерства за одержанням деяких вказівок та порозуміння в переведенні наказів по епархії Міністерства Ісповідань. Докладають — уважно слухає „его преосвященство“. Читають — „воно“ виймає платок і спльовує слину, яка уже не вміщувалася в його роті. Читають далі — червоніе... Як тільки прочитали підпис — Міністр Ісповідань, проф. І. Огієнко — еп. Пимен позеленів і крикнув: „какой-то Ванька будетъ мнѣ приказывать“ потім нервово вляв ручку з пером і написав: „Вамъ кажется извѣстно, гдѣ находятся покои Его Преосвященства и пріемные часы, куда и прошу пожаловать. Еп. Пименъ“.

Ці кроки епископа звичайно були санкціоновані бабами - клікушами, „чорно-монархичним стадом“ та „вірною паствою“. Цей випадок був відомий у цілій парафії через вірних „сестриць“ та „братів“. Знало про це й Міністерство Ісповідань, але, як води в рот набрало і мовчало. Еп. Пимен зростав в своїй силі й впливах, блід авторітет української влади, а останній випадок не пошкодив Міністру Ісповідань Огієнкові пізніще бувати на„ епископських трапезах“.

Та й серед цієї ворожої агитації для „чорної зграї“ були для них дісонанси, а для української справи — поліпшення. Це зміцнення українських національних позицій в церковних справах і активна робота нашого духовенства та Кирило-Методіевського Брацтва. Само життя приготувало плодючий грунт, а останні уже прямували до багатого жнива.

* * *

Місяць жовтень можна назвати місяцем свята. 22/X. 1919. відбулося свято національної культури, свято української науки, свято річниці існування Кам'янецького Державного Університету (див. газету „Україна“, ч. 58 од 22-го жовтня 1919 року).

РОЗДІЛ III.

Спроби консолідації і болючі розбіжности. Фронт.

1. Перша Державна Нарада у Кам'янці. 2. Диктатор, Панейко — дипльомат у Парижі і Головний Отаман. 3. Катастрофальне становище армій під оглядом заосмотрення.

Внутрішня політична боротьба з причини шукання орієнтацій не припинялася. Між галичанами й наддніпрянцями в цей час були такі відносини, що вони неначе два ворожі табори, озброєні з ніг до голови, оружно виступали одні проти других. Був чудовий грунт для провокації і запідозрювання одних другими, до чого особливо спричинялася кам'янецька преса. Не раз і не два, памятаю, Головний Отаман кликав до себе редактора газети „Україна", П. Певного, і говорив: „Що ви власне хочете робити з вашими повідомленнями і статтями в газеті про галичан? Хіба Ви не знаєте, що „Україна" вважається за урядовий орган? Це все утруднює моє становище в роботі з галичанами. Можете йти!" І тут редактор давав обіцянки, що більше не міститиме подібних річей і пояснював, що це були відповіді на виступи галичан у пресі. Робилося щось подібне й з редакціями других газет, але то були вже твердині партій і годі було чогось там осягнути. Головний Отаман від'їздив на фронт, а преса знову писала що тільки хотіла.

Не буду спинятися на виступах „Стрільця" й „Боротьби", які переходили усякі межі. Це все ще більше загострювало взаємовідносини між галичанами і нами. Та треба було шукати виходу і то виходу негайного з цієї ситуації, яка затроювала фронт і державне життя в центрі.

Тимчасом відносини так загострилися, що здавалося виходу не було. Замість сконсолідованого громадянства у нас було: Директорія— одно, Уряд — друге, Диктатура — третє, партії — четверте і т. д. і т. д. А народ ?... це було знову щось инше. Годі було найти спільну мову, годі було погодити і помирити ворожі табори. Інтриги, підкопи, підюжування, запідозрювання, недовірря, партійна боротьба — розбрат, ось що було на порядку дня. Здавалося, що не тільки во-

роги нищили українську республику, а що й свої одповідальні громадські та урядові чинники також усі стали на шлях руйнування своєї держави, аби лише догодити партійно-особистим інтересам. Не вірилося своїм очам, щоб так могли порядкувати свої ж люде на шкоду У. Н. Р., а на користь ворогам.

Таке-то було тоді становище в українській державі. Потрібний був тоді такий чоловік, щоб стукнув по головах нерозумних, які через свої особисті інтереси вели державу і державну справу до руїни, до загибелі. Парляменту не було, ситуація — кажу — здавалося була безвихідна. Та само життя, його суворі вимоги допомогли справі, даючи змогу Головному Отаманові на один день буквально вийти з цього становища в спосіб державний і в спосіб достойний громадян, які люблять свою державу і готові для неї на всякі жертви.

Денікинська навала поставила надзвичайно гостро справу консолідації сил і от, з ініціятиви Головного Отамана, Директорія, не можучи скликати парляменту, але бажаючи, щоб громадяне У. Н. Р. подали голос в державних справах, 25 жовтня 1919 року скликала першу Державну Нараду. В тих тяжких обставинах внутрішнього життя нарада ця мала заступити парлямент, хоч і не мала права законодавчої ініціятиви й контрольних функцій, а лише дорадчий голос. На цій нараді Головний Отаман і представники уряду яскравими фарбами змалювали внутрішне і закордонне становище України, повідомили про всі важніщі державні справи, про напрям політики сучасних урядів України та висловили побажання почути що до цього всього думку організованого громадянства.

З приводу Державної Наради ще 24-го жовтня Керуючий Справами Директорії повідомляв широкі кола громадянства („Україна" від 24/X. 1919. ч. 60): „Висока Директорія Української Народньої Республики, маючи намір вияснити перед громадянством сучасну політичну ситуацію і вислухати його думку, — на засіданню своїму 22-го жовтня б. р. ухвалила скликати Державну Нараду, на котру запросити:

1. Раду Народніх Міністрів.
2. Уряд Західної Области У. Н. Р.
3. Трьох представників від Буковинської Національної Ради.
4. Представників від політичних партій, а саме: а) від наддніпрянських по три представники від кожної з партій — соціял-демократів, соціялістів революціонерів, селянської спілки, соціялістів федералістів, народніх республиканців, селянської соціялістичної партії; б) галицьких: по три представники від кожної з партії — соціял-демократів, радикалів і народньої трудової партії (н. д.); в) еврейських:

по три представники від кожної з партій — Бунду, Поалей-Ціон і Фолькс-Партай.

5. По одному представнику від Почтово-Телеграфної Спілки і Спілки Залізничників.

6. По одному представнику від Кооперативних організацій, Земств, міської управи, Товариства Економистів, Учительської Спілки і „Союзу Українок".

Державна Нарада має відбутися в суботу, 26-го жовтня о 5-й годині вечора в будинку комісаріяту (що на губернаторській площі). Всі делегати від політичних партій та громадських організацій повинні мати відповідні мандати від своїх організацій, які й пред'явити при вході".

На згаданій нараді була знайдена спільна мова між представниками народу й Верховною Владою У. Н. Р. Вперше за весь час з дня виступу Директорії з Київа було чути голос національних сил, які сконсолідувалися в питаннях боротьби з ворогами, що зазіхали на суверенні права українського народу, і вперше за цей час почуло тут Правительство У. Н. Р. оцінку своєї діяльности від організованого громадянства.

„Державна Нарада з'ясувала той ступінь суспільної революції, котрий пройшов наш народ за час російської, а з нею й української революції. Аналізуючи настрої всіх груп, котрі брали участь у Державній Нараді, ми нині сміло можемо сконстатувати, що наше демократичне громадянство, особливо його найлівійші відтінки, перейшли вже критичний рубікон східно-европейської революції. Перша її фаза — фаза негативна, завдання якої лежало в знищенні всіх старих форм нашого політичного, соціяльного й національного гнету, для нас, Українців, минула вже безповоротно. Ми вступаємо вже в другу фазу української революції, творчу, котра на руїнах старого невольничого життя починає закладати підвалини під нову будівлю рідного національно-державного побуту нашого народу з новим соціяльним і політичним змістом. На Державній Нараді не було чути демагогичної фразеольогії про владу пролетаріяту, про побіду інтернаціоналу, а натомість принесено дружний поклін ідеї зміцнення наших національних здобутків. В Державній Нараді 25 жовтня 1919 року Українці вперше по сотках літ неволі найшли себе, зрозуміли і полюбили, та почули себе рідними синами одної матери — України. Це такий великий історичний факт, якого нам довіку не забути. Україна, український народ, українська держава — це ті синоніми, на яких об'єдналися в цей історичний день Українці всіх областей, всіх партій, всіх соціяльних груп". *)

*) Газета „Україна", ч. 65.

У Державній Нараді взяли участь: Головний Отаман і Голова Директорії Симон Петлюра, члени Директорії А. Макаренко і Ф. Швець, Диктатор Галичини д-р Петрушевич, Голова Ради Народніх Міністрів і Міністр Внутрішніх Справ І. Мазепа, Міністр Праці О. Безпалко, Міністр Шляхів С. Тимошенко, Військовий Міністр полк. Петрів, Керуючий Міністерством Юстиції Л. Михайлів, Міністр Земельних Справ М. Ковалевський, Міністр Народнього Господарства М. Шадлун, Міністр Здоровля й Опікування Д. Одрина, Міністр Фінансів Б. Мартос, Міністр Праці й Інформації Т. Черкаський, Міністр Жидівських Справ П. Красний, Керуючий Міністерством Пошт і Телєграфів Паливода, Міністр Ісповідань І. Огієнко, Товариш Міністра Освіти П. Холодний, Державний Секретар Л. Шрамченко, т. в. о. Державного Контрольора І. Кабачків, Керуючий Справами Директорії М. Миронович, Головний Начальнік Постачання М. Стасюк, Головний Державний Інспектор В. Кедровський, Помічник Державного Інспектора І. Романченко, Державний Інспектор Військового Міністерства Ап. Певний; Державні Секретарі Галичини: д-р С. Голубович, д-р О. Бурачинський, інж. І. Мирон, д-р І. Макух; представники від політичних партій та організацій і громадських установ, а саме: від об'єднаного українського студенства — Черняхівський, від Української Селянсько-Соціялістичної партії — Є. Архипенко, С. Бачинський та П. Чайківський, від жидівської партії „Поалей-Ціон" — Б. Айзенберг, Л. Шрага і І. Драхлер, від жидівської партії „Цієре-Ціон" — З. Шраткин, Ш. Блаткин і М. Гальперин, від У. С. Д. Р. Р. — П. Феденко і П. Бенюя, від У. П. С. Р. — І. Лизанівський, М. Любинський та І. Часник, від Українського Товариства Економистів С. Остапенко, від Буковинської Національної Ради — С. Іванович, В. Сороневич і М. Кочерган, від жидівської партії „Фолькс-Партай" — М. Бондарь і Г. Солодарь, від Под. губ. нар. Управи — В. Приходько, від „Союза Українок" — Баранова і Одрина, від галицької У. Р. П. (радикалів) — А. Шмигельський, А. Домбровський і А. Крушельницький, від „Бунда" — Ф. Мнаше, Р. Брайтман І. Гумінер, від Укр. Нар. партії — М. Байєр, А. Балабан і Н. Богун, від Всеукр. Учит. Спілки — С. Веселовський, від Української Народньо-Республиканської партії — М. Медзвідський, В. Флоринський і К. Вротновський-Сивошапка, від кооперативних організацій — О. Мицюк, від Трудової партії (Галич.) — Гр. Тимощин, Л. Сенчишин і

О. Юрчинський, від Подільської міської управи М. Килимник, від У. П. С. Ф. — М. Корчинський, Л. Білецький та С. Гаєвський, від У. С. Д. П. (Галич.) — В. Темницький та О. Устіянович, від Всеукраїнської Селянської Спілки — О. Щадилів, І. Миколайчук та Одинець, від Кирило Методіївського Брацтва — М. Мороз, від Техничного Товариства — Титаренко, від президії Трудового Конгресу — В. Злотчанський, від Пошгово-Телєграфної Спілки — Ф. Литвиненко, від Центрального Бюра Залізничників — Омельченко.

Точно о 6-тій годині вечора увійшли до залі Державної Наради (будинок Кам'янецького губерніяльного комісаріяту) члени Директорії У. Н. Р. з Головним Отаманом на чолі, в товаристві Диктатора Західної Области та Ради Народніх Міністрів У. Н. Р. і заняли призначені місця, а вслід за ними розмістилися й всі члени Державної Наради. Засідання відкрив Голова Директорії і Головний Отаман С. Петлюра.

„Державну Нараду, — сказав він, — скликала Директорія У. Н. Р. по спільному порозумінню з Диктатором Західної Области У. Н. Р., Уряду Наддніпрянської України, всіх політичних партій та економичних і культурних організацій. Український Уряд, стоючи на принціпах широкого демократизму і парляментаризму, але не маючи змоги зараз ізза стратегичних обставин скликати парлямент або передпарлямент, уважає Державну Нараду під теперішню політичну ситуацію тим можливим, поки що єдиним, сурогатом парляментаризму, який допоможе Верховній Владі і Урядові найти з народом спільну мову, одну волю і думку в засадничих питаннях нашого державного життя. Тут Уряд находить цю публичну трибуну, з якої може дати народові відчит з усієї зробленої ним до тепер державної роботи і шукати у представників організованих народніх мас авторитету й реальної підтримки в своїй важкій праці на користь здійснення спільного нам найвищого ідеалу — Самостійної Народньої Республики. Як у Верховної Влади, Диктатора Західної Области, Уряду Наддніпрянщини і в обох арміях панує гармонія, згода, одна воля, один національний могучий дух, так і в усіх політичних та громадських організаціях, у цілім народі мусить повстати також один могучий порив, одна воля, один дух, спільнє всім бажання — посвятити всі свої фізичні і духові сили, всі матеріяльні засоби, всю енергію творчого всенародного генія для єдиної, найсвятійшої нашої мети — виборення нашої незалежности. А вона вже не за горами. Ще одно неперервне напруження сил цілого народу, — і світла картина нашої будучини розгориться перед нами в усій своїй красі і величі. Вико-

ристання всіх народніх сил для доброї організації запілля і реальної допомоги фронтові всім необхідним постачанням створять з нашої армії, бадьорої патріотизмом, багатої пребагатої моральними силами, той незломний барєр, о який розібються всі найлютійші вороги нашого національного щастя і волі. Єдність думок і діл уряду й громадянства, організоване запілля і реальна допомога нашій єдиній геройській армії — це ті найважнійші лозунги дня, для котрих мусить скупчитися наша думка, воля й творча праця!"

Диктатор Петрушевич підкреслив: „В галицького уряду, в галицькім громадянстві та армії панує повна згода поглядів і єдність діл у всіх основних питаннях державнвго життя з Верховною Владою й урядом наддніпрянської України. Непорозумінь і сепаратних виступів у важних проблемах внутрішньої і закордонної політики ні один уряд не робив без порозуміння з другим, і через те всі нерозумні чутки й підозрювання, що в останніх часах оббігли навіть частину нашої преси, являються плодом інтриг (підозрілий кашель по лівім боці серед членів наради — О. Д.) наших ворогів, котрі всіма способами намагаються ослабити відпорну силу нашого народу. Галицьке громадянство леліє ті самі національні ідеали, що й наддніпрянська Україна, а наддністрянська армія своєю кровію від Збруча аж по Київ позначила хресну дорогу любови до Соборної України. Вона піддається одному Головному Командуванню і спільно з наддніпрянськими лицарями прямує до одної високої мети. Для осягнення тіснішого зверхнього і внутрішнього об'єднання буде утворений один спільний військовий орган — Головне Командування й Військове Міністерство. Галицький уряд, громадянство та армія стоять твердо й непохитно на становищі акту Національної Ради з 3-го січня 1919 р. й акту Трудового Конгресу з 22-го січня 1919. про об'єднання обох областей України й утворення Соборної України. Згідно з конституцією Національної Ради, аж до ратифікації акту злуки Українськими Установчими Зборами, Західня Область У. Н. Р. мусить мати своє територіяльне правительство. Через те і з огляду на інтереси армії та закордонну ситуацію Диктатор не сміє зложити своїх повновластей, аж доки галицьке громадянство не зможе виявити своєї збірної волі з сього приводу. В усіх справах нашого державного життя Диктатор думає і творить одну волю з урядом Наддніпрянщини, а його армія освячує сю святу едину волю своєю цінною кровю".

Після промови Диктатора Західної Области У. Н. Р. виступив Голова Ради Народніх Міністрів, який в довгій промові засвідчив, що вся праця кабінету міністрів, який він представляє, спирається на глибокій вірі в правоту й успіх української боротьби за визволення

та в орієнтації на власні народні сили. „Уряд іде по лінії зміцнення внутрішнього становища України і навязання реальних зносин з найближчими і найдальшими сусідами з метою прискорення визнання европейськими державами самостійности України. Наслідки вже перед нами. Румунія й Польща входять з нами в економичні договори на підставах товарообміну. З Польщею заключений договір на 900 міліонів гривень, а з Америкою—на 12½ міліонів долярів. Товарообмін уже зачався, а вслід за ним підуть і політичні порозуміння, яких остаточна мета —' визнання нашої самостійности".

На денікинську навалу прем'єр не звертає великої уваги, бо знає, що Денікин стоїть серед моря народнього гніву, що Антанта в нім також зневірилася та що він скоро закінчить свою ролю на Україні. „Наша пряма лінія демократичної політики, орієнтація виключно на себе самих, зачинає здобувати, що раз ширші симпатії серед европейської демократії. З нашого єдиного становища — Самостійної України — ми ніколи не зійдемо, і тільки під тим прапором ми певні побіди. Теперішній уряд стоїть на принціпах широкого демократизму і парляментаризму та разом з обовязанням усіх демократичних груп громадянства об'єднатись коло державної праці", закликає він усі демократичні українські партії й національних меншостей стати до активної допомоги українському правительству. А далі премєр І. Мазепа урочисто заявив: „Серіозних непорозумінь на грунті внутрішньої і закордонної політики в Уряду Наддніпрянщини і Наддністрянщини не було і не може бути. Наддністрянці борються за ті самі високі ідеали, що й наддніпрянці, і коли вони так само переймуться глибокою вірою в кінцеву перемогу нашої національної справи, так між двома рідними братами знайдеться все і всюди спільна мова, воля й чин. Справу деяких непорозумінь у Диктатурі треба вважати внутрішнім питанням галицького громадянства, яке в свій час розвяже його згідно зі своєю волею та конституцією".

Виступав також тодішній Військовий Міністр полк. Петрів. В своїй промові заявив полк. Петрів, як представник війська, „що ми маємо таку армію, якої ніхто не має в світі" і далі, побрязкуючи зброєю, представив армію цілком заосмотреною й готовою до боротьби з ворогом. Про всі болячки та дефекти в армії полк. Петрів замовчав і не звернув уваги присутніх на те, що ж робиться в „найкращій в світі армії", що вона має і чого не має, що може і чого не може?.. Хто ж, як не армія, в цей час була головним чинником і зброєю в руках правительства, а тимчасом на нараді не звернено на неї належної уваги!

Президент галицького Секретаріяту д-р Голубович у вис-

пах промовців ріжних партійних відтінків добачує живий доказ нашої національної енергії та волі до творчости й направи того, що до тепер являється хибним у нашім державнім життю. „Здорова критика окремих груп або поодиноких наших діячів очистить політичну атмосферу і дасть нам змогу сміло глянути на всі хороби нашого національного й державного організму. Коли трапляються деякі промахи з боку адміністрації або військових органів, то їх треба, не похвалаючи, все ж таки виправдати в деяких випадках тими ненормальними обставинами нашого народнього життя, які привела зі собою війна й революція. Нам треба віри не тільки в саму нашу національну справу, але й також тих людей, котрих ми поставили колокерми нашого державного корабля. І ми, знаючи їх минулу діяльність, віримо і знаємо, що вони доведуть нас туди, куди прямує весь український народ".

„Так говорили представники обох правительств. Одначе партії говорили инакше" — писав М. Лозинський (Галичина в р. р. 1918-1920, Відень 1922, ст. 182). Отже представник галицької трудової партії Гр. Тимощук зложив таку заяву:

1. Українська Трудова партія стоїть на грунті конституційних актів Національної Ради з 3-го січня 1919. та Трудового Конгресу з 22-го січня 1919. в справі злуки наддністрянської й наддніпрянської України, себ-то, що ці акти мають бути затверджені Установчими Зборами, а до того часу мусить остатися непорушний територіяльний уряд Наддністрянщини.

2. Зміну територіяльної влади Західної Области У. Н. Р. вважає неможливою через те, що галицький народ не має в цей час змогу виявити свою волю в цій справі, а також закордонне становище і добро та цілість наддністрянської армії не оправдують непотрібних експериментів.

3. Причини дрібних непорозумінь між наддністрянським і наддніпрянським урядом добачує в рижницях світогляду й громадського виховання цих частин українського народу, що сотні літ жили в двох відмінних від себе державах.

4. Орієнтацію на Схід, як що вона була в окремих одиниць, пояснює критичним становищем армії, котра заздалегідь повинна знайти можливий вихід з неможливого положення. Про щось серіозніще і мови не може бути".

Представник Галицької Радикальної Партії проф. Крушельницький говорив: „Непорозумінь між обома урядами в важних, засадничих питаннях існування нашої держави ніколи не бувало. Всі ми однаково віримо в успіх нашої боротьби, а коли й прогомонить

випадково який голос зневірря, так се, по словах Франка, з надмірної любови і віри в Україну". Обстоює думку, що „армію не можна деморалізувати політичною боротьбою окремих партій, але треба виховувати й вести її до ідеалу спільної всім національної держави. В справі постачання армії треба вживати рішучих заходів і тут не можна обвинувачувати окремих органів військової влади, котра піклується довіреними собі частинами". Не похвалює плямування деякими нашими партіями найкращих наших національних діячів. „Кождий культурний народ шанує своїх великих діячів, а їх промахи старається справляти. З огляду на міжнародню політику, внутрішне положення і добро армії партія обстоює незмінність галицького територіяльного уряду".

Представник Всеукраїнської Учительської Спілки заявляє, що „українське учительство, котре стоїть найближче до народніх мас, з самого початку революції зрозуміло, що наша сила тільки в нас самих, в нашім народі. Підпора наших народніх змагань — наша армія. Крім доброго постачання її потрібний також оперативний центр. Наша витрівала боротьба з большевиками звернула на нас увагу Европи, а непремирима війна з Денікином та массові селянські повстання проти него прихилять до нас симпатію всієї европейської демократії. Учительство положить всі свої сили для організації народніх сил у боротьбі з ворогами нашої державности".

Представник Б. С. Д. П. Міністр Праці Безпалко думає, що нема потреби турбуватися дуже за долю окупованих ворогами областей України, коли тільки серед нас пануватиме гармонія думок і діл. „Галицьке громадянство і армія тільки тоді сповнят, свою історичну місію, коли матимуть на оці цілу Україну, а не окремі її частини. Дорога до всіх областей України веде тільки через Київ, інакше ми самі себе можемо погубити. Спільність думок і діла осягнемо тоді, коли цілий нарід, а не одиниці, допущений буде до вирішування найосновнійших питань існування держави". З цього погляду він вважає хибною конструкцію влади Західної Области У. Н. Р. На галицьку армію промовець покладає великі надії, але думає, що крім поверхової, чисто техничної дисципліни, їй потрібна ще й дисципліна духа, котру можуть влити в неї тільки такі найвищі керовники, для котрих наші найвищі національні й соціяльні ідеали не будуть чужими. Галичане мусять зрозуміти психіку та соціяльні ідеали тієї частини українського народу, серед котрого їм приходиться зараз проливати кров за спільні нам усім ідеали". Оцінюючи законодавчу діяльність теперішнього уряду та цілість його політики, промовець находить, що й навіть наші правійші партії не можуть мати

серіозних причин бути незадоволеними з цього уряду та повинні активно стати в допомогу до праці в державній роботі. „Уряд старається пізнати психольогію мас, виховати їх громадянами демократичної держави, щоб вони могли стати не тільки пасивними глядачами, але й брали участь в державному житті".

Представник Селянської Спілки селянин Одинець перенятий глибокою вірою в нашу армію, особливо в наддністрянську. В часі переходу через фронт, він пізнав дух і настрої галицьких стрільців, та переконався, що вони горять великим вогнем любови до України, і через те всякі чутки про якусь орієнтацію галичан на Денікина вважає звичайними видумками. „Селянство вірить нашому урядові і не відмовить йому й дальше допомоги в важкій боротьбі з ворогами".

Член Трудового Конгресу Злотчанський домагається вироблення конституції Соборної України та пригадує працю Трудового Конгресу в справі об'єднання обох частин України. Для усунення можливих непорозумінь промовець вважав би доцільним об'єднання обох урядів та армій. Найкращою формою правління він визнає парляментарний устрій держави, і через те „Трудовий Конгрес зможе передати свої уповноваження тільки Українському Парляментові, спертому на принціпі широкого демократизму".

З різкими виступами проти Диктатури, в яких були домагання знесення останньої та утворення одного правительства, одної армії виступали п.п. Вітик (галицько-буковинський есдек) та М. Любинський (у. с.-р.) як бачите, однодневна гармонія та згода дуже скоро змінилися дісонансами та розбіжностями...

В промові резюме прем'єр І. Мазепа висловлює свою велику радість з наслідків дискусії і головне тому, „що хоч представники окремих партійних груп і громадських організацій у своїх промовах і ріжняться в деталях що до методів і тактики уряду в забезпеченню самостійного існування нашій Республиці, ц. б. потребі консолідації всіх живих сил українського громадянства та безпощадного ведення війни з ворогами нашої держави до побідного кінця панує єдність думки, гармонія всенародньої незломної волі„.

З дискусії виявилося, що громадянство вважає доцільною частинну реорганізацію наших народніх самоврядувань та заведення парляментаризму на Україні. Прем'єр з радістю стверджує, що „погляди уряду на ці державні питання не тільки сходяться з бажаннями народніх мас, але що в тих справах є вже позитивні постанови нашої влади, а переведення їх в життя затримується тільки хвилево подіями на фронтах. З хвилею остаточного вияснення нашого стратегичного положення, уряд негайно приступить до перевиборів На

родніх Управ і здійснення ідеї парляментаризму". Вичікуюче становище деяких українських партій у відношенню до сучасного уряду ні трохи не дивує прем'єра. Він розуміє, що „громадянство вимагає від свого правительства живих діл, а не слів, а діяльність теперішнього уряду того роду, що вона скоро згуртує під нашим національно-державним прапором усі демократичні партії, як українські, так і неукраїнські. Уряд зі свого боку зробить усе, що від нього залежить, аби це об'єднання чим скорше провести на практиці і дати можливість усім політичним відтінкам нашого громадянства стати до активної праці при державній машині.

„Сучасний український уряд, у своїй більшости соціялістичний, веде строго демократичну політику на зразок західно-европейських соціялістичних урядів. Своєю політикою, котра не хитається ні вліво, ні вправо, але старається триматися золотої середини европейського демократизму, уряд осягнув максімум державного правопорядку в нутрі держави, який у теперішніх обставинах можна осягнути, довів до великого напруження народню активність у боротьбі з зовнішними ворогами та з'єднав для Української Народньої Республики реальні симпатії европейської демократії, доказом чого служить постанова Люцернської Соціялістичної Конференції про визнання нашої самостійности.

„Рахуючись з реальними фактами міжнароднього життя, Уряд У. Н. Р. в своїй закордонній політиці вступив ва дорогу порозуміння з тими державами й народами, які або безпосередньо заінтересовані в визнанню самостійного існування української держави, або вважають таке визнання конечним актом міжнародньої справедливости та европейської рівноваги. Наше порозуміння з найближчими нашими сусідами — Польщею і Румунією — випливає іменно з отсих реальних міжнародніх обставин.

„Що ж торкається наших відносин з т. зв. Антантою, то Уряд думає, що в усіх аліянсах колишньої Антанти безумовно є щирі симпатії до нашого визвольного руху. Не є навіть виключене, що ті держави, котрі нині активно підтримують нашого ворога Денікина, коли переконаються в твердій волі нашого народу скинути з себе раз на все московське ярмо, погодяться з фактом самостійного існування Української Народньої Республики і пригадають Денікинові його найближчу мету та фактичні, назначені йому стратегичні завдання. Курсом нашої внутрішньої політики, більше чи менше лівим або правим, европейські держави менше цікавляться і певно, що тією міркою не мірятимуть своїх симпатій чи антипатій до нас".

Становище нашого уряду в справі взаємовідносин з урядом За-

хідної Области У. Н. Р. ясне. Прем'єр ще раз ствердив, що в обох урядів панує цілковите порозуміння і згода що до найвищої мети нашої національної політики, а малі ріжниці поглядів на деталі тактики абсолютно не можуть бути причиною яких-небудь небажаних наслідків. Форма краєвого уряду Західної Области У. Н. Р. належить до компетенції збірної волі галицького громадянства, і коли прийде пора на її вселюдний вияв, то воно зуміє це хатнє питання розвязати звичайним парляментарним шляхом. Коли ж дивитися на Галичину зі становища закордонної політики, так уряд розглядає це питання тільки з пункту цілости й єдности етнографичних земель Соборної України".

Сконстатувавши наостанок загальний ріст наших національних сил, п. прем'єр взиває всі партії до напруження своїх сил для організації народніх мас. „Загальне враження з дискусії таке, що всі представники організованих кол нашого громадянства глибоко вірять у щасливе закінчення нашої боротьби за здобуття волі, а коли ця віра переміниться в живі діла, Україну чекає світла будучина".

Останнє слово забірає Головний Отаман і говорить: „Наш уряд твердо стоїть на грунті останньої декларації про заведення парляментаризму на широких демократичних підставах. Події на фронті поки що не дають перевести цей державний лозунг у реальне життя. Щоби все ж таки хоч у невеликій частині підготовити грунт для нормальної парляментарної діяльности, уряд наш скликав отсю першу Державну Нараду для обміну думок з представниками народу в найважніших політично-державних питаннях. Доки не виясниться остаточно наше стратегично-політичне становище і не дасть змоги урядові скликати парлямент чи передпарлямент, Державна Нарада нераз ще матиме нагоду зустрінутися з Верховною Владою і урядом для обміркування тих пекучих питань, про які бажано мати авторитет ширшої громадської опінії".

„В обективній критиці взаємовідносин обох урядів—Наддніпрянщини і Наддністрянщини" — Головний Отаман бачить „у принципі туж саму волю всього громадянства, яку оба уряди уже здійснили на практиці, ц. б. тісне порозуміння і об'єднання всіх діл на користь цілого українського народу, на спільне добро Соборної України".

Ще більше радує Головного Отамана щире бажання нашого народу в справі органичного об'єднання обох наших армій. „Перші кроки до такого об'єднання зроблені вже Штабом Головного Отамана. Складена спеціяльна комісія з представників обох армій для вироблення статутів однородної організації, створення одного командування та одного керуючого центру — Військового Міністерства. Коли

тільки це все переведеться в життя, тоді легко буде обминути ріжних помилок і небажаних непорозумінь між цівільною адміністрацією та органами військової влади, яку прифронтовій смузі, так і в глибокім запіллю. Важно те, що таке органичне об'єднання зміцнить боєві сили нашої армії і стане їй в допомогу при виконанню положених на неї великих історичних завдань".

Оцінюючи з історичної перспективи успіхи нашої праці коло зміцнення здобутих нами прав на національно-державне життя, Головний Отаман не без глибокого зворушення пригадав ті недавні часи, коли „невеличка громадка ідеалістів приступила до титаничного діла — створення нації і її держави. Майбутні історики з безмежним пієтизмом аналізуватимуть колись те святе безуміє, з котрим наші герої і політичні діячі приступили до закладання перших фундаментів нашої державности. Наші вороги затьмили нашу національну фізіономію, вирвали з нашої памяти нашу історичну традицію, загубили наше національне імя, ограбили нас з усіх матеріяльних і моральних ресурсів, оставили нас без народа, — і ми створили те, в що самі майже боїмося повірити, те, на що з подивом дивиться весь культурний світ. Це найвимовнійше свідоцтво на право нашого державного існування, реальний свідок наших живих народніх сил і оправдання тієї безмірної віри в наше святе діло — історичної місії. Перетворім цю безмірну віру в Сизифову працю і діла буденної, чорної праці, а сонце нашого державного щастя раю усміхнеться уже скоро!

„За два роки революції ми зробили те, що другі народи роблять мирним шляхом впродовж десятка і соток літ. Ми створили нашу націю. Коли до революції національна свідомість палала ярким світом тільки в умах наших національних рідких діячів, то по двох роках нашої „безумної" праці всі наші села, навіть маленькі діти підняли високо прапор національної свідомости. Сьогодні і малі і старі, жінки і чоловіки знають, що вони українці, їх рідна батьківщина — Україна, їх рідна армія — українська армія, яка обороняє їх перед чужими наїздниками. Коли виходити з правди, що народ має такий уряд, на який заслуговує і який відповідає його реальним потребам, то і склад, і діяльність сучасного українського уряду справді відповідають реальним вимогам та відношенню сил, котрі беруть активну участь у будівлі нашої держави. Основні переміни в теперішнім уряді або відхилення його політичної лінії золотої середини щирого демократизму, не оправдуються ніякими реальними потребами життя або пропорціональним відношенням суспільних груп. Через те уряд у своїй основі дальше продовжуватиме свою твердо намічену дер-

жавну політику, притягаючи до активної участи і ті політичні елементи, які до тепер ще не приступили до державної праці в складі уряду.

„Значіння і діяльність сучасного уряду оправдуються ще й тією могутньою ролею, яку відіграють у нашій боротьбі з ворогами народні повстання. Нарід немилосердно б'є ворогів Української Республики і свої почування, свої надії та побажання звертає в один центр, в сторону Директорії та її уряду, вважаючи їх виразниками й оборонцями своїх ідеалів та кривавих змагань за них. З отсим великим фактором у нашій кривавій боротьбі ми мусимо рахуватися і підтримувати той уряд, до якого інстинктивно спрямовують свої державно-політичні розуміння народні маси. Ми мусимо пам'ятати, що без народніх повстань, котрі з таким довіррям ставляться до сучасного нашого уряду, наше стратегичне становище було би далеко важчим, чим воно є, і наш прямий обовязок не виривати повстанцям зпід ніг тієї моральної опори, яку вони почувають у цім уряді.

„Забезпечення нашої армії всім необхідним, опіку над хорими і раненими козаками мусить взяти на себе цілий нарід. Особливо наше жіноцтво повинно проявити в цім напрямі всю силу свого серця, чуття і природніх своїх здібностей облегчувати гірку долю наших лицарів-героїв. Їм потрібна не тільки матеріяльна допомога, але й не менче также моральна. Щире, привітне слово ніжної жінки додає бідному, знеможеному козакові тих духових сил, котрі допомагають йому переносити найтяжчі терпіння і горе. Жінки повинні сповнити це святе післаництво любови ближнього.

„Віри і діл треба нашому ...ві. Коли вони подадуть ... ми можемо сміло дивитися ... будучину. Нема на світі сили, котра могла б побороти віру ... народів. Не поборе ж ... бо нарід наш вірить у свою святу справу, та приложить рук до її здійснення". *)

Словами „до побачення" Головний Отаман закінчив засідання першої Державної Наради.

З приводу Державної Наради у Кам'янці д-р О. Назарук у своїй книзі „Рік на Великій Україні" ст. 255 писав: „А на дворі відбувалося ще краще „еднання". Площу перед губернаторскою палатою, де відбувалося „еднання" політиків, обсадили наддніпрянським військом. Коли про це довідалася галицька залога, прийшла також на ту площу, щоби у потребі боронити Диктатора. Як наддніпрянці побачили, що галичане привезли „техніку" (так називають там машинові кріси і т.п.), післали свою „техніку". І так скріплялися майже цілу ніч".

Справді, з огляду на те, що в губернаторському домі з'їхалися всі одповідальні політичні діячі і для уникнення всяких несподіванок

*) Вицвівши мої нотатки не дають можливости возстановити опущені слова, а преси під руками не маю. О. Д.

(замаху большевицьких або денікинських організацій) був зроблений наряд для варти. Я сам говорив про це з наказу Головного Отамана з от. Юнаковим та Військовим Міністром полк. Петровим. Про арештування кого б то не було нікому навіть у голову не приходило у цей час, — це мабуть д-ві Назарукові привиділося підчас прогулки по Кам'янцю „без цілі". Дивно, що д-р Назарук і в цей день скриготав зубами, хоч це одповідало його плянам по викопанню прірви між наддніпрянцями й галичанами.

Державна Нарада не приняла жадних рішень та й не могла цього зробити, і рани ятрилися далі. Зійшлися, послухали одні других, поминаючи болючу дійсність і не називаючи предметів власними іменами, — і цим справа скінчилась. А події розвивалися своєю чергою. Сім днів пізніще по Нараді Головний Отаман закликав мене до свого кабінету і сердито сказав: „Зніміть копії з цих листів", передав мені два листи, додаючи: „Тепер я певний, що Петрушевич не утримається на своїй теперішній позиції що до Москви... Хто їх знає, як воно там є... Сидоренко одно, Панейко друге... Сидоренко українець і самостійник, Панейко теж українець, але мріючий про федерацію Галичини в російській державі. Не можу ж я сам від'їхати зараз до Парижа і особисто переконатися, про що, власне, ходить". Я мовчав. Одержавши згаданих два листи, я зараз же пішов до своєї кімнати і почав списувати копії. Зміст їх був такий:

До п. Диктатора З. О. У. Н. Р.

„Париж, дня 17-го жовтня 1919.

Дякую Вам за телеграму. Ситуація недобра. Так що до Галичини, як і Соборної України. 1. Що до Галичини: Поляки, котрі виросли на велику мілітарну силу, абсолютно зі своєї сторони противляться провізорії і статутові. А що союзники з одної сторони їх потрібують, а з другої вже ізза самого сорому не хотять компромітуватися очевидним нездійсненням нашого права, самоозначення, то усунули галицьку справу поки що зовсім з порядку, лишаючи її в завішенню. Очевидно, що користь з того полякам, котрі є „**beati possidentes**". 2. Що до Соборної України: Видача війни Денікинові викликала тут в союзних кругах, особливо (а се найнебезпечнійше) в англійських кругах просто обурення. Англійці, котрі тепер взялися добре по своєму до політики в Росії, побачивши, що з нами нема з ким говорити, увійшли в тісну конвенцію з Денікином і дали йому вільну руку також в справі України. Передвчера я сконстатував те в цілогодинній конференції з компетентним референтом англійської делегації: заявив він мені, що Англія нині абсолютно не може впливати

на Денікина не то в напрямі федерації, а навіть в напрямі автономії (про самостійність і не говорять). Були часи, коли Англія домагалася від Українців проекту федерації, яку була би накинула тоді ще слабому Денікинові. Петлюра був би дістав зброю і поміч, — тепер се виключене, — хіба що Денікин в переговорах з Петлюрою сам на се згодиться. З газет, які привезено свіжо з Кам'янця, виходить, що там живуть в рожевім оптимізмі що до міжнароднього становища. Поляки грають подвійну гру: підюджують Петлюру на Денікина, а Денікинові пропонують союз проти українського сепаратизму. А наші — як діти йдуть на тім польським шнурочку. Боюся, що ліквідація прийде скорше, ніж хто думає.

Стискаю Вашу руку Панейко.

До п. посла Сінгалевича,

Париж, 20-го жовтня 1919.

Одержав нині дві телеграми від Вас. Дуже дякую. В справі ліквідації пішлю ноту і буду особисто інтервенювати, одначе маю дуже мало надії на успіх. Наслідком засліпленої політики Кам'янця-Подільського (делікатно вона називається польсько-румунською орієнтацією) становище українства перед Антантою стає що-раз гіршим. А добрим воно ніколи не було. Божевільний помисл, щоби Румунією і Польщею шахувати політику Англії в російській справі, дає вже свої овочі. В останній картці писав я Вам висліди своєї конференції в англичан в справі Соборної України. Нині доповнюю сі вістки донесенням, що Румунія і Польща одержали довірочний зазив від Антанти (Англія), щоби Україну Петлюри бойкотувати на рівні з Росією большевицькою. Прошу передумати собі, що таке рішення означає. Не можу Вам, Дорогий Пане После, сказати, як мене серце болить, що Петрушевич не знайшов у собі рішучости доволі, щоби здержати Петлюру від авантюристичних підшептів. Тоді, як я писав йому, ще був час останній, нині вже пізно, щоби бодай тепер ще, замість утікати до Румунії на безвиглядну еміграцію (до сього мусить прийти), порозумівся з Денікином і зискав вплив у нього. Одначе не маю надії, що станеться так. Фрази у нас мають більше значіння, а кров не коштує нічого. Відси з Парижа робиться де-що, щоби зневтралізувати в окруженню Денікина вплив реакціоністів і націоналістів. Поїхав туди з тим наміром Маклаков, навіть Крамарж буде в тім дусі працювати. Петрушевич міг би багато помогти, як би знав, як стоїть справа, і мав цивільну відвагу. А так... **Falsus utinam vates sim!** Стискаю Вашу руку Панейко".

Так провадив свою роботу п. Панейко. Одірваний од усіх і всього, не зважившись всього pro і contr'а, з чого тільки й можна було виходити в закордонній політиці своєї країни, збаламучений підступами москалів, здалека, аж з Парижа, впливав на політику свойого уряду, захвалюючи союз з чорною Москвою. Вірний йому Ерле теж без утоми працював в цьому напрямі серед війська, вірніще — серед старшинства. Але Диктатор, шукаючи шлях для виходу зі становища, ще не вирішив остаточно лінії свого поступування на грунті орієнтацій.

Наші радилися... А фронт конав в агонії тифу... Акції на фронті проти Денікина розпочалися... Перший їх розпочав полк. ген. штабу Мішковський, коли побачив, що з денікинцями не дійти до жадного порозуміння, — зачала саме Волинська група. Наші дипльомати говорили, що буцім то це зробило недобре враження на Антанту, особливо на Англію. Та щож було робити, коли ворог не щадив нічого, а руйнував і нищив усе, що мало на собі українські прикмети.

Телєграми за телєграмами поступали до Головного Отамана, Правительства, Головного Постачання, Штабу Головного Отамана від Командарма з вимогою про відпуск грошей. В цих телеграмах сповіщалося, що пороблені замовлення на велику кількість убрання, взуття, білизни (жиди допомагали), та брак грошей не дозволяв одібрати все замовлене для армії. Бракувало грошей... Літаки, які ці гроші привозили з Берліну, не встигали їх настарчити. Один з таких літаків розбився і загинув, а з ним загинуло й триста міліонів гривень народніх грошей. (Частину підібрали Румуни і не віддали до цього часу?) Як і появлялися гроші в скарбниці, то негайно й зникали: видавали добові або допомоги (за півроку й більше, — була навіть думка видати кожному урядовцеві річне удержання разом, а дехто й одержував), видавали партіям, кооперативам, а за армію забували, та все обіцяли. Замовляйте мовляв, а ми виплатимо, але чим і звідки?

Постачання в цей час находилося в руках відомого громадського й кооперативного діяча п. Стасюка, а Головна Інтендантура — в руках есера Аркадія Степаненка; начальником постачання при Штабі Наддніпрянської армії був полк. Бондарівський, а при Н. К. Г. А. — начальним інтендантом був д-р Ілько Цокан. До Головного Постачання входив також і представник од Диктатури, а тим самим і од галицької армії. Чого ж краще? Здавалося, що ці люде усе зроблять для заосмотрення армії, та так тільки здавалося...

При мені, пригадую собі, в Жмеринці Командарм Наддніпрянської от. Сальський просто атакував Головного Отамана за гроші і

загрожував залишенням команди армії. Головний Отаман дійсно щиро хотів допомогти арміям і, взявши з собою от. Сальського, пішов до прямого проводу для розмови з прем'єром Мазепою, якого я вже перед тим викликав. „Скажіть що-небудь доброго, потіште їх від армії", — говорив Головний Отаман. І от. Сальський виконав доручення: він привітав в імені армії привительство з надією, що воно (правительство) не забуде про армію і заопікується нею, а зміцнена духом армія і добре заосмотрена піде вперед на ворога, і уряд знову почує про лицарські вчинки найкращих синів свого народу. Після цього, підкресливши, що тут при проводі слухає й Головний Отаман, от. Сальський просив про як найскорше асигнування триста міліон'в гривень (уже відомих прем'єрові) для армії. Головний Отаман потвердив вимогу Командарма. Прем'єр І. Мазепа подякував за привітання і запевнив, що зараз же переведе цю так потрібну асигновку. А результатом цього було, що армія всього одержала лише дванадцять міліонів гривень, а решту — девяносто міліонів, призначених для армії (на ріжні закупки власними засобами через своє армейске постачання), передано кооперативам.

Пізніще, на запитання от. Сальського у Головного Інтенданта А. Степаненка, що він може одержати для армії — „крім конфітури й повидла, більш нічого", — була відповідь останього.

Галицька армія спочатку перебувала у кращому становищі за нашу що до свого заосмотрення: їй був одведений район з цукроварнями, де Н. К. Г. А. через свої корпуси мала право безконтрольно продавати цукор і на прибутки робити заготовки для армії. Цукор таки продавався, але армії з того нічого не попадало, і вона, як і раніш, нічого не одержувала і була гола й боса. Деж дівалися гроші? Їх одержували „добрі" люде, які дбали, щоб як найбільше та найкорисніще випродати останки запасу цукру.

Про наслідки такого заосмотрювання армії начальний інтендант сотник Цьокан докладав в Диктатурі 25 жовтня отсе: „Стрільці з голоду кидаються під шини, хорі втікають зі шпиталів в горячці. Поживи нема. Армія, обдерта і гола, розпадається. Сильно десяткує її тиф. В Жмеринці й околицях згинуло з зимна і голоду або тепер догибає 10.000 галичан, — вони конають в бараках на гною. А при тім проти галичан йде шалена агітація. Наддніпрянці одержують теплі одяги, а галичане ні". А 28 жовтня 1919. ч. 02826 з Жмеринки, Командарм Наддніпрянської от. Сальський писав:

„Телєграма — Головному Отаманові, копія Голові Ради Міністрів, копія Військовому Міністрові, копія Наштаголта.

Докладно ознайомившися по вступі в командування армією з від-

сутністю всього необхідного для армії на зиму, я видав наказ негайно приступити до заготовки теплого одягу, чобіт, шенелів то-що шляхом підрядів. При чому, за браком часу, я в першу чергу поставив задоволення армії яко змога скорійш усім необхідним, в другу чергу поставив економію, бо тільки належне заосмотрення армії дасть боєві успіхи, а з ними й добрі політично-економичні наслідки. Під наглядом Начпостач Наддніпрянської групи та дивізії склали контракти, і вся справа була тільки в грошових знаках, від акуратної виплати яких залежала й поставка замовлених річей. Начпостач Наддніпрянської попередив про потребу в грошових знаках Головного Начпостач, а Ви, Пане Отамане, на підставі мойого докладу дали належні вказівки при мені по апарату Голові Ради Міністрів.

„Маю відомости, що до Кам'янця прибуло два транспорти грошових знаків, які вже розійшлись, але в доручену мені армію з них попало тільки одинацять з половиною міліонів карбованців, але при яких виїмкових обставинах одержано пять міліонів карбованців з цих грошей Вам, Пане Отамане, відомо. Наслідки цього: поставки по підрядах препинені, козаки, які як були голі й босі, так і лишилися, вся армія за два-три місяці не одержувала утримання. При чому після бувших боїв армія сильно зменшилася в числі багнетів, деякі частини більш як у десять разів, не через ворожий вогонь, а—дезерцію голих і босих людей.

„Ті герої, які зараз бються, згинуть від хвороби або теж врештірешт розбіжаться. Я вже не кажу, як таке становище людей погано відбивається на вбертости їх у сторожевій та розвідчій службі. В той же час я дізнаюся з числа 61 часопису „Україна", що вже складено законопроект для поліпшення стану урядовців центральних установ — видати їм допомогу в розмірі річної платні зо всіма додатками на дорожнечу, в той час, коли армія так бідує без грошей.

„Значна кількість грошей, як мені відомо, з прибувших транспортів пішла не на задоволення гостро пекучих бужучих потреб армії, а видана кооперативам на майбутні заготовки для армії. Першою такою заготовкою для армії від кооперативів оказалися конфітури і повидла; це в той час, коли великих зусиль приходиться вживати, аби давати хорим булку; манної крупи для тифозних і досі нема. З тяжким болем констатую, що не відчувається все лихо нашої Великої Страдалиці, нашої героїчної Армії, що лозунг — перш усего все для армії — існує лише на папері, а не в житті.

„Для того, щоб армія могла виконати покладені на неї сучасними обставинами стратегичні завдання, необхідно:

1. Зараз же здобути чоботи, білизну, теплий одяг, яких би грошей не коштувало;

2. Зараз же дати не менш двацяти тисяч рушниць, бо в сучасному складі армія існувати не може, а поповнитися може тоді, коли будуть рушниці;

3. Забезпечити безупинне постачання амуніції;

4. Поліпшити санітарне становище.

„Коли ці потреби не будуть задоволені, не можна сподіватися осягнути що-небудь військовою силою, а треба шукати инших шляхів, аби не загубити й того, що досягнено тяжкою двохрічною боротьбою.

„Свідомість великої відповідальности, яку я несу перед Українським Народом, Вами, Пане Отамане, й тими героями, що в таких нечувано нелюдських обставинах бються й гинуть, — свідомість всього цього примушує звернутися до Вас з вищенакресленим докладом".

РОЗДІЛ IV.

Боротьба з Денікином.

1. Без порозуміння один протибольшевицький фронт і деталі київської епопеї 1919 року. 2. Правительство У. Н. Р. до народу і протест перед державами Антанти. 3. Денікин навіть проти української культури. 4. Протест культурно-просвітніх організацій та їх боротьба. 5. Заходи Уряди У. Н. Р. і повстанці. 6. Настрої народу, війська та громадянства. 7. Офіційні переговори з Денікином. 8. Вандали та їх розбишацька робота. 9. Головний Отаман до народу та його заходи що до заосмотрення армії. 10. Проголошення війни Денікинові, як наслідок народніх демонстрацій за неї.

В той час, як українське військо під проводом Головного Отамана Петлюри в 1919 році звільняло правобережну Україну, від московських окупантів большевиків, на півдні України в протибольшевицькі лави влилася нова сила — Добровольча російська армія на чолі з генералом Денікином.

Большевики зо всіх боків були охоплені залізним кільцем, переживаючи в середині розклад. Без усякої згоди між силами, що вели боротьбу з большевиками, утворився спільний під військовим оглядом фронт, який в кінці липня і початку серпня 1919 року ішов від гирла Дністра до Ямполя і далі в районах ст. Вапнярка — Винниця, Літин — Старокостянтинів, Сарни — Лунинець, Якобштадт — Острів — Псков, Нарва — Білоостров — Петрозаводськ — Онега — Пінега, Верхотурє — Тюмень — Курман — Троїцьк — Оренбург — Уральск — Новоузинськ і Чорний Яр біля Царицина.

Замкнуте стратегичне положення Совітської армії давало змогу розгорнути акцію в першому ліпшому напрямку зазначеного фронту, а особливо зі сходу України, з південних степів. Соціяльно-економичне положення лівобережної України найкраще сприяло поваленню большевизму. Селянство пересвідчилося, що большевизм є лише руйнуюча сила, якд нищить економичний добробут краю і, відчувши на своїй власній спині увесь жах большевицького поневолення, цілком вороже поставилося до нього. По деяких місцях тут розпочалися проти боль-

шевиків збройні виступи, які спочатку серпня 1919 року набрали стихійного характеру. Ця стихійна повстанська хвиля змітала цілі большевицькі армії, але подолати большевизм селяне самі не вміли, бо у них бракувало тієї ініціятиви, яка перетворює революційний виступ в організаційну силу, міцно закріплюючи вже здобуте в боротьбі. А тому своїми силами селяне не вміли справитися з большевизмом, хоч у боротьбі були переможцями: Вони не вміли зорганізувати кордонну охорону, не вміли як слід поставити адміністративну справу, не вміли скоординувати свій повстанський рух. Тому нову силу, яка активно боролася з большевиками, селяне відразу зустрічали дуже прихильно, й допомагали їй, хоч потім нерідко нищили свого нового спільника, коли пересвідчувалися, що він не підходить під національний та соціяльний уклад їхнього життя.

Денікин використав сприяючі умови для знищення большевизму на лівобережній Україні і розпочав наступ з південних степів. Селянство охоче допомагало денікинському війську і великий простір Лівобережжа аж по самий Кремінчук і Єлисавет — Харьків, був звільнений від большевиків майже в 10 день. Таким чином для добровольчої армії відкривався вільний шлях на Москву, бо під натиском української армії на правобережній Україні большевики кинули туди майже всі резерви з Лівобережжа та з центру Росії. Як би Денікин пішов відбудовувати демократичну етнографичну Росію, він найшов би співчуття українського народу і при допомозі України збіжжем легко відродив би ще тоді економичний добробут Московщини. Українське командування, не знаючи, які має цілі Денікин, запропонувало йому порозумітися що до спільних військових акцій проти большевиків. Та не тим шляхом, який мусів підказувати його здоровий розум, Денікин пішов.

Заручившися матеріяльною допомогою держав Антанти, цей царський генерал своєю реакційною політикою відвернув від себе селянські маси, кінець-кінцем, не вважаючи на те, що для повалення большевизму як у Росії, так і на Україні були сприяючі умови, лише зміцнив позиції большевиків і тим самим на довгий час відтягнув справу їх повалення. Замість того, щоб піти на зустріч українському командуванню, Денікин ганебно напав 31-го серпня 1919 року на військо У. Н. Р., коли воно здобуло Київ. Українське військо примушене було залишати свою столицю, відбиту з великими трудношами від большевиків, як про це вже й подавалося вище.

В освітленню історичних документів цей перший напад добровольчої армії на українське військо виступає так: *)

*) Складено на підставі документів, які містилися в періодичній пресі, з звітів штабу армії та розмов із свідками київских подій 31-го серпня 1919 року.

Ще за два дні до здобуття Київа, по місті ширилися чутки, що наближається військо Петлюри. Про Денікина переказували, що він іде на Москву. Всі були певні, що буде з'єднання сил Петлюри і Денікина проти большевиків. Населення чекало кожну хвилину вступу українського війська. Могутнім натиском української армії були розбиті червоні війська, і вночі на 30-те серпня наші частини почали вступати до Київа. Радість і підйом киян були такі, що багато не могли вимовити й слова за сльозами втіхи. Кореспондент одної з газет, що видавалася в центрі осідку Уряду У. Н. Р., під свіжим враженням зустрічі українського війська у Київі, надіслав телеграму, яка починалася словами вірша Олеся — „З журбою радість обнялась" — до того сильне було враження зустрічі рідного війська.

Ранком величезний натовп рушив на Софійську площу і Хрещатик. В церквах дзвонили. Українські частини ішли з національними прапорами й оркестрами музики. Населення щиро їх вітало вигуками „Слава Україні", „Слава Отаманові Петлюрі".

На Софійській площі відбувся парад. Далі натовп попростував до будинку міської думи. Тут були й українські старшини, яких населення щиро вітало і закидало квітами. Особливо підвищений настрій був, коли на балконі з'явився старшина з українським прапором. „Слава Отаманові Петлюрі, слава вам славні сини України!", кричала многотисячна товпа. Старшина вітав населення від імени української армії. Кожне його слово натовп зустрічав вигуком — „Слава, слава Петлюрі!"

Але в цей час почали купками підходити до будинку думи й місцеві чорносотенці. Коли їх набралося досить значна кількість, вони почали настирливо вимагати, щоб на думі був виставлений і трьохкольоровий російський прапор. Голова київської думи, п. Рябцов, теж піддержав це прохання, мотивуючи його тим, що тепер проти большевикі борються дві сили. Після суперечок замаяв поруч з українським і російський прапор. Чарносотенці не задовольняються цим і вимагають, щоб оркестр, який грав „Ще не вмерла Україна", відіграв і російський гим, і щоб крім того було закликано для привітання й представника добровольчої армії, яка наближалася до Київа. Дійсно, авангард добровольчої армії в цей час підходив до Київа з боку Печерська. Незабаром на Хрещатику з'явилися й добровольці, але побачивши українську кінноту біля думи, повернули назад і відкрили стрілянину, яка тягнулася 10-15 хвилин.

Увечері добровольці появилися знову на Хрещатику. Російський прапор, який українські кіннотчики скинули, знову висів на будинку думи.

Командуючий київською групою українського війська ген. Крауз,

щоб уникнути сутичок з добровольцями в місті, вислав до добровольчого командування делегацію, яка мала розмежувати райони обох військ і встановити у Київі демаркаційну лінію. Але добровольці, як ми побачимо далі, не пішли ні на які уступки і розпочали обстріл українського війська.

Учасник цих подій от. Сальський в своїй статті „Східнє питання. Аналіз стратегично-політичного становища на Україні в 1919 році" („Воля", т. I ч. 8 від 28/II. 1920.) ось що пише про вступ денікинських частин і обезброєння українських військ у Київі: „На другий день несподівано ввійшли до Київа денікинські відділи, яких українське військо ні в якім разі не рахувало за ворогів, настільки безглуздою та непотрібною уявлялася взаїмна боротьба на очах у спільного ворога. Українське військо було до всього підготовлене попередніми наказами командування і населенням, звільняємих од большевиків місцевостей. Скрізь, куди наше військо приходило, передавалися прощальні слова большевиків: „Українці і денікинці між собою поб'ються, і ми не пізніше як через два місяці повернемося",— і до сього завжди додавалося: „Але Бог дасть, ви між собою битися не будете". Почалися пертрактації з добровольческим командуванням про встановлення демаркаційної лінії, а тимчасом деякі українські частини (3 куріні і батарея), які, повторюю, ні в якім разі не рахували денікинців за ворогів, були денікинським військом оточені і обезброєні. Характерно, що оточення переводилося мирно і спокійно, на очах нічого не підозрівавших оточуємих українських частин".

Пізніще, от. Сальський був ласкав поділитися зі мною своїми вспоминами (неопублікованими) про події в звязку з київською операцією. Він розповідав: „Після захоплення Василькова створено київську армейську групу для захоплення Київа. В склад групи увійшли: I-й і III-й галицькі корпуси та запоріжці. К-чим був ген. Крауз, к-р III-го гал. к-са. По пляну запоріжці повинні були: 1) забезпечити праве крило київської групи з півдня, де були ще значні большевицькі сили та 2) допомогти III-му к-су, що наступав à cheval залізниці на Київ, в боях на останній. II-й к-с наступав лівійше III-го, через Бердичів. Запоріжці блискуче виконали обидва завдання. 8-а дивізія розгромила большевицьку бригаду (3 полки) у Липовця (станція), потім її рештки було догромлено остаточно запоріжцями на ст. Зарудинці (на схід від Козятина), 6-ю див. при допомозі Зеленого було вщент догромлено бр-ду (3 п.) у Б. Церкви, де було захоплено 3 бронпотяги (один самої досконалої конструкції), багато всяких набоїв і ріжного майна; Козятин взяв III-й к-с при допомозі 7-ої див., яка в той час, як Галичане ще бились на півд. захід від Козятина

вийшла большевикам в тил до с. Чернявка (недалеко від ст. Чорнорудка), чим примусила втікти завчасно большевицькі бронпотяги (головна їх сила) і вплинула на впертість большевиків під Козятином. Особливо тяжкі бої прийшлося мати запоріжцям на півдні від Василькова (2 дні). Річ в тім, що большевицьке командування, маючи на Дніпрі флотилію, використало Дніпро для маневрування резервами ззаду київського плацдарма. Значні большевицькі сили були скупчені в трикутникові Київ — Васильків — Дніпро, звідки вони мали вдарити по крилу Галичанам, що наступали по Васильківській дорозі та Житомирському шосе, не зустрічаючи сильного опіру. Вже Галичане були майже під Київом, як запоріжці ще билися під Васильковим (на південь). Од Василькова запоріжці наступали між Дніпром і Васильківською дорогою виключно: по лісистому, сильно гористому з піщаним грунтом теренові, на якому гарматні коні вибивалися з сил. В день захоплення Галичанами Києва (30-го серпня пополудні, щось коло 15-16 годин), передові запоріжські частини були на південь од Києва на 15-17 верст. Становище запоріжців було ще ускладнено підходом з півдня денікинц'в. Докладно про останніх далі, а поки що скажу, що, не зовсім довіряючи нашому новому спільникові в боротьбі з большевиками, як Денікина виставляло наше вище командування, я з власної ініціятиви залишив 6-ту дивізію на лінії Васильків—Трипілля, наказавши пильно стежити кіннотою за рухами денікинців, не пускати їх на північ від вказаної лінії, тримати звязок з Зеленим, який у Трипіллі мав перейти на східній беріг Дніпра згідно наказу ген. Крауза.

„Коло 11-ти годин (23 г.) веч. 30-го серпня, мною у Василькові (я затримався тут для з'ясування становища денікинських частин, які показалися здовж Дніпра, недалеко від Трипілля і надання відповідних вказівок 6-ій дивізії) було одержано наказ ген. Крауза. В останньому повідомлялося про захоплення Києва, галицькі частини обсаджували ріжні райони Києва (кадецькій корпус, думу, арсенал і т. и.), галицькі частини мали зайняти всі мости через Дніпро, крім залізничого. З 8-ми годин ранку запоріжцям було наказано: заняти залізничий міст і висунутися на схід від Києва на 6-7 верст для створення плацдарму. Додано було, що на 9 годин ранку призначається урочистий вхід до Києва усіх частин, про що буде додатковий наказ. На це я зараз же доніс: запоріжські передові частини в 15-17 в. на південь від Києва і 31-го не встигнуть вийти на східній берег Дніпра, крім того вони сильно стомлені. По тих же причинах запоріжці не зможуть взяти участи в урочистому вступі до Києва. Додав ще про всі обставини, які мали місце в цей день з денікинцями

і що вони примусили мене лишити 6-у дивізію у вказанім вище районі. Коло 1-ї години вночі 31-го серпня, мною було одержано наказ про урочистий вступ до Київа о 4-і год. пополудні, для того частинам зійтися коло двірця. Мною було наказано: 7-ій дивізії як найранше кинути всю кінноту для зайняття залізничого моста у Київі, який потім заняти піхотою з артіллерією; решті 7-ої дивізії і 8-ої розташуватися на південь від залізниці Коростень — Київ (коло самого Київа); для урочистого вступу призначити репрезентаційні частини (по 1-2 кур. від див.) найкраще одягнутих.

„В 6 годин ранку 31-го серпня я вирушив зі штабом на Київ. На перехрещенню Васильківської дороги з залізницею (збірний пункт для донесень) я одержав донесення від к-ра Чорних запоріжців, що міст ним занято, підійшовший зі сходу денікинський бронпотяг з гарнізоном він на міст не пустив і бронпотяг чатує на східнім березі. Після 14-и годин я прибув на двірець, де ще ні одної частини і ні одного штабу не було. На двірці, замість себе, я лишив н-ка штабу полк. К у щ а, наказавши чекати прибуття штабу ген. К р а у з а, якому зробити відповідний доклад, а сам поїхав до сем'ї, яку не бачив 9 місяців і про яку весь час не мав жадних відомостей. Побачившися з сім'єю (коло 30-и хвилин) я біля 4-ої години вернувся на двірець, де полк. К у щ мені доклав, що Галичане мостів, згідно наказові, не заняли і денікинські частини вільно увійшли в Київ. Зараз прийшов до мене державний інспектор Д е р е щ у к, який мені повторив відомости полк. К у щ а і додав, що він вкупі з ген. К р а у з о м був на Печерську у ген. Бредова, який іде на порозуміння: прелімінарно уже встановлено демаркаційну лінію, яка проходить коло памятника Кочубею та Искрі і що при ньому ген. Бредов зробив розпорядження, аби цієї лінії ніхто не переходив. Тут же я побачив ген. К р а у з а, який сказав мені, що він дуже здивований і не розуміє, чому мости не були заняті Галичанами, через що денікинці вільно вступили в Київ і заняли Печерськ, звідки вийти не хотять, але він вже говорив з Бредовим, порозуміння осягнуто і повторив відомости п. Д е р е щ у к а.*) Ген. К р а у з сказав, що Галичане уже урочисто вступили до Київа ранком і наказав мені з запоріжцями йти до думи, де він зробить парад, зачекавши на ст. одного куріня Галичан, з

*) „На мою пропозицію викинути денікинців з Київа силою, ген. К р а у з рішуче відмовив, зазначивши, що він, як старший тут начальник, вважає це неможливим в силу одержаних інструкцій, а також недоцільним, маючи на оці спільного ворога — большевиків, і що він, як салдат, прагне лише до військового порозуміння, залишаючи справу всебічного розвязання цього питання урядом. При тому ген. К р а у з мені з обуренням казав, що зі слів Бредова він довідався, що до цього часу ніяких пертрактацій між на-

яким ми мали пройти по вулицях Київа і вкупі парадувати. Коло 5-ої години Галичан ще не було, тому ген. Крауз наказав мені витягувати запоріжців головою по Безаківській вулиці до перехрещення її з Фундуклеївською, де зачекати галицький курінь. Так було зроблено. Після того як приєднався галицький курінь, запоріжці по Фундуклеївській вулиці пішли на Хрещатик. Було свято. Населення дуже радісно нас вітало, але ні одна українська організація нас не зустріла: мабуть не були попереджені про запоріжців.

„Тепер слід згадати для з'ясування дальнійшого про наше становище віоносно денікинців. Ще за два тижні до захоплення Київа одержувалося щодня, а то й два рази на день точні копії розпорялжень Штабу Головного Отамана про те, що при зустрічі з денікинцями в бій не вступати, попереджати їх, що ми з ними не воюємо, що далі просимо не йти. Надсилались такі копії Штабу Головного Отамана про згоду, осягнуту між нашими частинами й денікинцями на ст. Цвітково *) та инших місцях і про те, що негайно виїздить наша делегація для остаточного порозуміння з Денікином. Між иншим в той день, коли я 6-ту дивізію лишив між Васильковим і Трипіллям, маючи недобре враження од поведінки денікинців, з Хвастова прибув до мене звязковий старшина, який передав мені персонально, сказані йому слова Головного Отамана: „За Денікина не турбуватися, а спокійно йти на Київ". Хоч ген. Крауз вів переговори з Бредовим на підставі згаданих розпоряджень, але все єство протестувало проти перебування денікинців у Київі, тим більше, що цього не було би, коли б Галичане навіть зранку 31-го серпня зайняли мости.

„Що ж до настрою запоріжців відносно Денікина, то вони були безумовно ворожі, але все безглуздя боротьби з Денікином на очах у спільного ворога було так ясне, так відчувалося кожним, що здавалося цієї боротьби не буде: ні ми, ні Денікин на неї не підуть.

„Тепер — дальший хід подій. Коли я верхи, будучи на чолі кінних запоріжців, порівнявся приблизно з кавярнею „Семадені", то

шим урядом та Денікином не було, наших делегацій — теж, що він знаходиться в становищі, якого перед цим не знав. „Але я буду ділати як салдат, не торкаючись політичних питань", закінчив ген. Крауз. Прибувший на двірець к-р 7-ої дивізії доклав мені, що Чорних запоріжців на залізничому мості змінив Мазепинський полк з батареєю, і що Чорні запоріжці зі здивованням бачили, як вліво, по Ціпному мосту, коло 11-ти год. ранку почали вільно входити до міста денікинці".

*) От. Сальський мав на увазі демаркаційну лінію — Мокра Калигорка, розїзд Кисілівка, Ольшана та Корсунь, запропоновану денікинцями от. Ю. Тютюникові і лінію — розїзд Марянівка, Вязовок, Городище з бронпотягом в Шполі, запропоновану останнім. Але це були тільки „прелімінарні" переговори, а справді нічого ще не було реального, про що й згадує вище от. Сальський. О. Д.

побачив на думі, оздобленій українським прапором, і російський прапор. Першим моїм, майже інстинктивним розпорядженням було, рукою зупинити їх кольони: я не міг вести запоріжців в наш тяжко вистраждáний і горяче вимріяний Київ мимо міської думи під російським прапором. Коло лівого входника була вишикована якась кінна галицька частина, вулиця була запружена натовпом, який сильно обурювався і хвилювався. Багато людей (просто й добре одягнених, чоловіків і жінок), підіймаючи руки, благали лише скинути з думи російський прапор, декотрі ставали на коліна. Проїхавши сам трохи далі, я побачив на Хрещатику за Інституцькою вулицею схвильований російський натовп, який кричав, щоб російського прапора не здіймати. „Это русский городъ“ було чути вигуки. Я підкликав до себе галицького старшину, н-ка кінної частини і спитав. „Чому на думі російський прапор?“ Він відповів, що з наказу ген. К р а у з а, але коли я накажу, то прапор можна зняти. В цей час до мене почали під'їздити к-ри частин з докладами, що запоріжці сильно хвилюються, настрій натовпу находить у них повне співчуття і захоплює їх. Моє становище було тяжке: з одного боку я був цілком на боці своїх запоріжців і українського натовпу, а з другого боку — розмова на двірці з ген. К р а у з о м, думка про порозуміння, доклад галицького старшини мене стримували. Але треба було приймати рішення: я наказав галицькому старшині російський прапор зняти. Пройшло кілька хвилин — прапор висів, обурення всіх піднеслося надзвичайно, тоді я наказав старш. Божко, помішнику к-ра Чорних запоріжців, російський прапор зняти, що він негайно й виконав. Неможливо оповісти до чого досяг ентузіязм натовпу, коли було скинуто російський прапор. деякі кидалися цілувати мого коня і т. и. Невдовзі почувся стріл з будинку біржи, який було начальником мешкавшої там тимчасової охорони міста приписано випадковости. В той час проїхав на автомобілі в напрямі на Купецьке Зібрання ген. К р а у з (перед ним проїхав з білим прапором міський голова), який зупинився приблизно не доходячи Ротса і показав, що чекає мене. Коли я під'їхав, ген. К р а у з наказав витягнути голову кольони до памятника Олександру II-му, вишикувати запоріжців, яких він тут буде вітати і дякувати. Після того, додав він, я поїду до Бредова остаточно скласти „чисто військову умову“ про розмежування. В цей мент з боку думи роздалась безпорядочна стрілянина, автомобіль ген К р а у з а швидко знявся і поїхав вперед, а я, повернувшись, побачив кінних, що їхали в напрямі на мене галопом (вискочили, як казали з подвірря думи) і стріляли. Мій конвой і сотня Чорних запоріжців (тільки всього їх і було) кинулися за ними, а частина оточила мене. В цей мент посипались

кулі з кулеметів від Купецького Зібрання і було кинуто бомбу з високого будинку (як розказували), якою було вбито коня у вахмістра мойого конвою. Зачалась страшна паніка, коні розбіглися у всіх напрямках, були коні без людей, наскакували одні на других і падали. Я звернув на ходник, приблизно коло склепа Маршака, і тихо доїхав до думи. Паничний натовп змішався з військами, розстроїв їх і почав втікати. Хрещатик вмент опустів. Було тоді коло 7-ої години вечора. Коло думи я побачив к-ра 7-ої дивізії, який докладав, що частини розпорошені в бічних вулицях. Я наказав йому: в першу чергу зібрати бувший тут Наливайківський полк, яким заняти думу вкупі з бувшим тут галицьким курінем, решті ж частин і к-рів збиратися до своїх частин і чекати розпоряджень. Занявши думу Наливайківцями, я був певний в її утриманні, як редута, передбачаючи на другий день бій, а сам боковими вулицями виїхав на Васильківську дорогу. На перехрещенню останньої з залізницею, я зустрів к-ра 7-ої дивізії, який доклав, що денікинці, напавши з тилу, зрадницьки захопили коло 4-х годин Мазепинський полк та батарею і обезброїли галицький курінь в арсеналі, що запоріжців на вулицях Київа він не знайшов, тому дума ними не занята. Я зі штабом тут розташувався на ніч, встановивши звязок з військом. Для звязку зі штабом ген. Крауза на двірці, я викликав бажаючих іти пішки на двірець зараз же. З бажаючих я вибрав двох: державного інспектора Дерещука та свого старшину для доручень Євтимовича. Це я робив, передбачаючи бій з денікинцями на слідуючий день.

„Коло 6-ої години повернулися Дерещук і Євтимович, які оповіли, що вночі захоплений денікинцями двірець, деякі штаби Галичан втікли, деякі теж захоплено. Було вислано шукати відомости про галицькі вищі штаби на залізницю. Мене не залишала думка про бій за Київ, але не було ніяких відомостей та звязку з Галичанами, крім того бракувало вже припасів. Коло 7-ої години повернулись старшини, що шукали штабів ближчих галицьких частин, яким пощастило знайти штаб галицької бригади, де ми оповіли що ген. Крауз находиться на Посту Волинським (ст.), що штаби І-го і ІІІ-го корпусів були захоплені на двірці денікинцями, але останніх випустили на підставі умови, складеної з ген. Краузом. Цією умовою встановлювалося розмежування з денікинцями і встановлювалася демаркаційна лінія, що проходила через Васильків (останній наш). Вони, згідно наказові, зараз вирушають за цю демаркаційну лінію. Одночасно з цими повідомленнями одержався наказ ген. Крауза з 1-го вересня зі згаданими відомостями та вказівкою запоріжцям теж відходити за демаркаційну лінію.

„Тажко зараз навіть пригадувати все те, що прийшлося пережити в ці хвилини. Все єство рвалося на Київ у всіх, мені ще тяжче було все переживати, бо бачив свою сім'ю в дуже тяжкому матеріяльному стані і, провівши з нею не більше 30-ти хвилин, лишив її у Київі, можливо на поталу денікинцям, яким факт з прапором міг бути відомим. Але вносити анархію своїм сепаратним наступом на Київ я не рахував можливим в цей мент, маючи дві дивізії стомлених і без вогнеприпасів, крім того, як кажуть — „наказ есть наказ" — і з тяжким серцем прийшлося його виконати, заспокоюючи схвильовані частини.

„Оцінюючи зараз київську операцію, приходиться визнати, що ця операція не визріла стратегично: ми брали Київ, маючи значні большевицькі сили на півдню не захопивши Корестеня. Але, коли це можна виправдати тим, що національно-політичні імпульси й почуття перемогли холодні міркування стратегії, яка всеж таки зробила все з військового боку, щоб найкраще забезпечити операцію, — то нема ніякого виправдання тому, що наша дипльоматія своєчасно не підготовила цієї операції, не виявивши що таке, відносно нас, Денікин. Фактично делегацію до Денікина було вислано в 10-х числах вересня, хоч повідомляли про це війська з місяць назад, і то військову делегацію. Гадаю, що наш соціялістичний уряд боявся запаскудити свою репутацію розмовами з Денікином і поклав все на військо та хід обставин, вбачаючи сприятливі для себе симптоми в військовій згоді у Цвітково та инше. Але це була помилка під оглядом державним. Я персонально читав наказ Денікина від 18-го серпня, що голосив: „боїв з петлюрівцями при зустрічи уникати, переманювати їх до себе. а на випадок незгоди — у всякий спосіб обезброювати". Цей наказ блискуче денікинці виконали у Київі, зрадницьки захопивши Мазепинський полк з батареєю і два галицьких куріні (1.500 багнетів) в арсеналі та думі. (Мазепинський полк з своїм командіром пізніше в цілому складі втік з полону). З таким портнером ми мали діло, входячи в Київ, заспокоєні вказівками та повідомленнями нашого вищого командування відносно Денікина.

„Я гадаю, що ці вказівки й повідомлення спричинилися до того, що війська не були в належній боєвій готовности і Галичане не заняли мостів, рахуючи денікинців у всякому разі не за ворога. До того треба додати, що взагалі з самого приходу Галичан до нас, вони були проти війни з Денікином (моя розмова з ген Тарнавським та иншими командірами корпусів). Чим же инакше пояснити той факт, що Галичане занявши Київ на цілу добу ранійше, так легко його здали денікинцям?

„Повертаючися до інціденту з прапором, мушу зазначити, що ген. К р а у з, своїм дозвілом вивісити російський прапор на думі, поставив запоріжців, з'окрема мене, в дуже тяжке становище. Денікинці не мали на це ніякого права. Інакше зробити, як я зробив, не можна було: було би страшним глумом перш за все над собою парадірувати після захоплення Київа перед російським прапором. В перші хвилини після подій коло думи я пучував себе винуватим в тому, що сталося, але коли я в той же вечір від к-ра 7-ої дивізії довідався про зрадницьке захоплення Мазепинського полку з батареєю і галицьких курінів в арсеналі на 1-2 години раніше інцідента з прапором, а пізніше про наказ Денікина від 18 го серпня, я був цілком задоволений, що так сталося з прапором.

„У Київі нашому війську і старшим к-рам довелося зробити те, чого не зробила своєчасно наша дипльоматія: виявити дійсне обличча Денікина, правда, що це коштувало дорого, але чим раніше це сталося, тим краще.

„В цьому інціденті я бачу відзнаку, пророкування більш-менш недалекого майбутнього, коли врешті остаточно буде зірвано російській прапор з Київа, а також і всієї України.

„Навмисно тут одповів на зачеплені запитання докладно, не жаліючи часу для того, щоб був ясний малюнок. Правда, я учасник сих подій, але факти викладено правильно, на підставі щоденника".

О тім же самім часі, от. Ю н а к і в мені говорив: „Дати військову оцінку операції на Київ — Одесу, витягти з неї військово-стратегичні висновки, дати характеристику большевикам і Денікинові під оглядом військовим, а також схарактеризувати нашу армію та її тодішне становище, я зараз не можу: бракує мені відповідних документів. Зрештою, Ви мої погляди, як начальника Штабу Головного Отамана вже подаєте спочатку своєї праці. Одно можу додати, що операція на Київ була самою блискучою, які я тільки памятаю. Ця операція з військово-наукового боку була розроблена в деталях, вона була й переведена і відкривала широкі обрії у внутрішнім життю держави та її закордонній політиці. Стратегія зробила все... Людська халатність, а може й чия зла воля, (але про останнє — тільки припускаю), стали на перешкоді щастю нашого народу...

„Що до київського інціденту. Пригадуючи події кінця серпня і початку вересня 1919 року, я рішуче відкидаю припущення, що серед чинників зверхнього керування (в лиці представника в Штабі Головного Отамана) галицькою армією виявилося щось таке, що наштовхнуло ген. К р а у з а на не досить рішучі кроки в справі оборони Київа від денікинської армії. Добре памятаю, як уночі, здається

з 31-го вересня, приїхав до мене ген. Курманович з сумною вісткою, що якісь-то відділи денікинців ввірвалися до міста Київа. Він був страшенно знервований, майже в стані розпуки, і ми вкупі з ним не могли знайти жадних пояснень тому, як це могло статися? Штаб Головного Отамана на нашу думку, дав ген. Краузові всі засоби для утриманя Київа в наших руках.

„Дальнійший хід подій відомий. Боротьба, політичні розбіжности, як наслідок запідозрювання галичан у „зраді" — не було вже жадної роботи. Неналагодженість у постачанню армії теж давалася взнаки. Панував лютий тифус, наближалися холода, а армія була боса й гола. Нераз мене питали тай ви зараз запитуєте чому я, як начальник Штабу Головного Отамана, взяв на себе тільки функції оперативно-політичні, поминувши справу заосмосрення армії й позоставивши її в других руках, в руках не Штабу Головного Отамана? Де-хто навіть мене обвинувачує за це. І-от на це питання я й хочу відповісти вам більш детально.

„Перед моїм призначенням на посаду начальника Штабу Головного Отамана я стояв дуже далеко від оперативної праці, бо служив у Головній Геодезичній Управі, знаючи про події на фронті стільки ж, скільки знали й всі инші громадяне. Цілком несподівано до мене приїхав Військовий Міністр полк. Петрів і зазначив мені від імени п. Головного Отамана про бажання приняття мною на себе обовязків начальника Штабу Головного Отамана. Я одповів, що перебуваючи не в курсі військових подій і почуваючи себе хворим, я ледве чи зможу приняти на себе таку відповідальну посаду. На це полк. Петрів відповів мені, що моя згода мала б державне значіння, бо лише при умові обняття мною посади начальника Штабу можна сподіватися, що пощастить налагодити спільні з нашою армією операрації галицкого війська проти Москалів. В дальнійшій розмові полк. Петрів пояснив мені, що на начальника Штабу буде покладено відповідальність лише оперативну (стратегичну працю), а справу постачання армії мається на меті залишити у військового міністра. Це пояснення не здивувало мене, бо згідно організації б. російських штабів (Штаб Верховного Головнокомандуючого і штаби головнокомандуючих фронтами) справа постачання ніколи не належала до компетенції начальників відповідних штабів. Нарешті мотиви, що були приведені полк. Петровим, в звязку з моїм попереднім досвідом у справах керування операціями війська, схилили мене до згоди на пропозицію, що їм була зроблена і ми умовилися, що я негайно вживу рішучих заходів для боротьби з моєю хворобою і коли мені в цьому пощастить, то через короткий час прийму на себе обовязки начальника Штабу

Головного Отамана. Так і сталося. З наближенням зіми я переконався в тому, що постачання армії не було в стані виконати покладеного на нього завдання, але не робив жадних кроків, щоб перебрати на себе керування постачанням з таких мотивів: 1) справа постачання ніколи не була моєю спеціяльністю, а через це я й не міг бути певним, що зможу цю справу полагодити; 2) оперативні обовязки начальника Штабу Головного Отамана були настільки складні, що вимагали від мене прнсвячення їм всіх моїх сил, енергії та часу. Збільшити обсяг моєї діяльности якою-б то не було новою працею, це означало б — навмисно шкодити оперативній праці".

Ось знаменитий документ, котрий свідчить, як ганебно поводилися добровольці супроти української армії. Старшина, який був у складі делегації від українського війська до добровольців, як парляментер, сповіщав Начальну Команду Галицької Армії:

„Дня 31-го серпня 1919 року прибули перед полуднем на пасажирську станцію Київ до команди галицького корпусу денікинські старшини з заявою, що їх частини мають увійти в Київ з лівого берега Дніпра. Супроти сього, що Київ був занятий після кривавого бою нашими частинами 30-го серпня і тільки вони мали право находитися у Київі, для уникнення непорозуміння, — бо до того часу наша армія боролася разом з денікинською проти большевиків, — вислано мене до коменданта денікинського війська, яке вже находилося в области Печерської Лаври у Київі, для вияснення справи.

„Мене приняв денікинський полк. Штесель і з ним дійшло до тимчасового порозуміння. В часі переговорів з полк. Штеселем офіцер з його штабу втік з моїм конем, вартости 200.000 гривень, з сідлом і вирядом вартости 8.000 гривень. Полк. Штесель прирік звернути мені коня, однак того не зроблено. Перед вечером того самого дня виїхав я, як парламентер з генералом Х до денікинського генерала Бредова для переговорів в цілях недопущення до конфлікту між нашим військом з денікинцями, які мали ввійти в місто. Коли наш автомобіль з великою білою флагою їхав вулицею між міською думою і Печерською Лаврою, занятою денікинськими військами, денікинці повернули проти нас зброю і здержали серед диких назв і образ.

„Коли я виліз з авта, щоби витолкувати їм наше призначення і не допускати до образ парляментерів, накинулися на нас денікинські старшини з револьверами, хотіли розстріляти і кричали на нас всякі найганебніщі слова образи. Від розстрілу врятував нас ген. Бредов, який прибув автомобілем. В його присутности обскочили мене його старшини і, ображаючи словами, здерли шапку, подерли її, видерли

українську відзнаку, потоптали її, віддерли старшинські відзнаки, причому подерли мені гімнастьорку. При тому поштурхували мене, били зі всіх сторон кулаками і рівночасно перешукували мені кишені, а котрийсь зі старшин, бо тільки вони напали на мене, витягнув мені з кишені гроші, коло 40 50 тисяч гривень і квити на суму коло 50.000 гривень та відібрали револьвер і шаблю. З рук своїх старшин увільнив мене по якімсь часі ген. Бредов, і я виїхав на його кватирю, на якій застав вже генерала Х, якому скорше вдалося втікти перед словесною і чинною образою".

Штаб Головного Отамана про замах добровольців на українське військо офіційно повідомляв так:

„В серпні місяці б. р. українська армія, почавши при надзвичайно тяжких умовах методичний наступ з району: Ямпіль, Бар, Проскурів, Волочиськ, виявила величезну напруженість сил і наслідком цього самостійно визволила від большевиків значну частину Правобережної України в межах району Ямпіль — Умань — Васильків — Житомир — Новоград Волинський — Шепетівка.

„В останніх днях серпня, коли українське військове командування скупчило свої сили в 15 верстах на південний захід від Києва і повело рішучий наступ на столицю України, большевики, продовжуючи вперту оборону проти нас на правому березі Дніпра, разом з тим очистили фронт перед денікинськими військами, які наступали від Полтави, утворивши таким чином для них вільний шлях на Київ.

„Наслідком цього виникло слідуюче: Українські війська після трьохденного бою під Києвом зломили опір большевиків і вдерлися да міста. Але не встигли ще вони дійти до мостів через Дніпро, як з лівого берега вступив в Київ без бою авангард денікинських військ під керуванням генерала Бредова, за яким посувалися на Київ і другі, ще більш значні частини денікинської армії.

„Маючи на увазі, що українська і денікинська армії повинні були, як здавалося, переслідувати одну і ту ж військову ціль — боротьбу з большевиками, і не рахуючи можливим, при склавшихся в Києві обставинах, починати новий бій з військами Денікина, керуючий київською групою українських військ генерал Крауз попробував персонально почати переговори з Денікинським командуванням. Але надії генерала К р а у з а не здійснилися. Денікинські війська, замість мирного розвязання склавшихся обставин, — використали наступившу ніч і нагло цілком в ганебний спосіб напали на наші перетомлені боєм частини та примусили їх залишити Київ.

„Зазначений факт приніс безсумніну користь большевикам через те, що тимчасово поставив українську армію в надзвичайно тяжке стратегичне становище для продовження дальнійшої боротьби з большевиками".

Далі, 6-го вересня 1919 року Штаб Головного Отамана оголосив і ті документи, які малися в його розпорядженню в справі українсько-денікинського конфлікту і які з'ясовували щире бажання українського командування порозомітися з генералом Денікином, щоб уникнути тих самих сутичок між обома арміями. В офіційних повідомленнях Штабу Головного Отамана говорилося, що „перша зустріч українських військ з добровольцями (денікинцями) виникла між ст. Шпола і Цвітково ще в половині серпня, після чого Українська Головна Команда передала добровольчій армії свою конкретну пропозицію відносно встановлення такої демаркаційної лінії, яка б давала нам можливість вільного ведення операції в напрямку на Київ.

„Хоч відповіді на цю пропозицію від добровольців не було одержано і добровольці продовжували поступово просуватися вздовж правого берега Дніпра в напрямку на Київ, але поводження їх відносно зустрічавшихся з ними українських військ було цілком здержливе і до озброєних сутичок діло ніде не доходило.

„В тім часі, коли українські війська вступали в рішучий бій з большевиками під Київом, найближчі невеликі частини добровольців на правому березі Дніпра знаходилися біля Ракитна (в 15-ти верстах на південний схід від Білої Церкви). Про розташування добровольців можна було судити головним чином по большевицьким радіо, з яких було видно, що на лівому березі Дніпра йдуть успішні для большевиків бої біля Переяслава (75 верст від Київа), і що деякі частини добровольців появилися біля Броварів і Боришполя, але большевиками були відігнані на схід. Воздушна розвідка 29-го вересня не виявила ніяких пересувань добровольців на Київ по лівому березі Дніпра. Зі всього зазначеного видко, що Головне Українське Командування мало повну надію на те, що Київ буде занятий нашими військами раніше добровольців, як воно в дійсности і сталося.

„З другого боку було ясно, що найближчими днями по заняттю Київа — до столиці підійдуть добровольчі частини, що наступали по лівому березі Дніпра, а тому підчас київських боїв — в Хвастові (центральний пункт між Київом і Білою Церквою) знаходилася вислана Головним Українським Командуванням Комісія на чолі з Отаманом Омеляновичем-Павленком з представників наддніпрянської і наддністрянської армії, Міністерства Закордонних Справ

Державної Інспектури. Ця Комісія, якій надані були цілком конкретні військові уповноваження, повинна була вжити заходів для уникнення можливих непорозумінь, а головне — повинна була добитися установлення точної демаркаційної лінії, яка дозволила би нам в найкращих військових умовах продовжувати боротьбу з большевиками.

„З попередніх оголошень Штабу Головного Отамана видно, що обставини під Київом склалися так, що вступити в переговори з добровольчим командуванням прийшлося не от. Омеляновичові-Павленку, а ген. Краузу, котрий хоч і заявив командуючому добровольчими військами ген. Бредову, що близько від Київа знаходиться Комісія на чолі з от. Омеляновичем - Павленком, але одержав відповідь, що ген. Бредов наддніпрянської армії не визнає, от. Омеляновича - Павленка не прийме, а коли він з'явиться, то його буде арештовано. Таким чином, завдяки ясно ворожому відношенню ген. Бредова до наддніпрянської армії всі переговори, необхідні для розвязання київських подій, прийшлося вести представникам наддністрянської армії — спочатку ген. Крауз, а потім Комісія з уповноважених від Галицької Начальної Команди на чолі з от. Бубелою.

„З цих переговорів заслуговує уваги слідуюче:

1) Ген. Бредов заявив ген. Краузу, що звільнення наших обезброєних в Київі козаків і вільний відворот зібраних під Київом наших військ будуть допущені лише в тім разі, коли галицька армія визнає себе незалежною від наддніпрянської і не маючої спільного командування.

2) Колн Начальна Галицька Команда передала через Комісію от. Бубели, що від приняття таких умов вона відмовляється через те, що в дійсности галицька армія складає частину армії Соборної України і оперує під керуванням Головного Отамана Петлюри, то ген. Бредов заявив, що дальші переговори з галицькою армією не мають ціни і що він залишає за собою свободу ділання.

3) Разом з тим ген. Бредов заявив от. Бубелі, що лозунг добровольчої армії — „єдина, неділима Росія", в котрій Україні буде предоставлена автономія.

4) Що невизнання Україною лозунгу „єдина, неділима Росія) поведе за собою просування добровольчої армії до „передвоєнної границі Росії".

„Зі всього зазначеного видно, що ген. Бредов відмовився від переговорів у межах військової необхідности, а став на цілком по-

літичну площу. Тому Головне Командування припинило дальші переговори і передало всі документи в руки українського уряду".

Поки не було формального оголошенн Правительством У. Н. Р. війни Денікину, українське військо було примушено все ж таки зробити перегруповання на випадок наступу добровольчих частин. Таким чином боротьба проти большевиків ослабла, що дало змогу останнім оправитися після понесених поразок і скупчити знову свої армії на півночі України.

Почали долітати й перші ластівки про денікинське панування на Україні, яке перебільшило навіть пляни тієї групи чорносотенців, що стояла навколо самого ген. Денікина. Для ілюстрації наводимо витяг з його офіціоза „Народная газета" ще від 2-го липня 1919 року, який в песимістичних фарбах передає про перші симптоми народження реакційности серед денікинсько-добровольчого руху. Газета писала:

„В сучасний момент підіймають голови, квітчаючи їх кашкетами з червоними околицями, крайні праві течії, які поховалися й були у поневірці підчас революційного руху, завданням яких є за всяку ціну повернути революцію вправо, повернути свої права та привілеї й відновити минулий вузько-упривілейований порядок. Прислухайтеся до надій цих „емігрантів", що повернулися, і вас охопить жах.

„Ще Україна не звільнена від большевнків, ще не взятий Київ, Росія під владою насильників, а панове емігранти в звільнених місцевостях, не рахуючися з бажанями і надіями населення, вже мріють про цілковите поневолення „первенствующого сословія" з жандармами, урядниками і трохи не земськими начальниками".

Денікинці цікавилися й частенько писали про нас в дуже „неодобрительномъ тонѣ". Наприклад, про нашу самостійність відомий Борис Суворин в Петербурсько-Харьківській газеті „Вечернее время" ч. 36 від 10/IIIV, в передовиці під наголовком „День за днемъ" писав:

„Когда я читал в газетѣ о том, что президент Вильсон желает созвать на Принцевых островах конференцію, которая объединила бы всѣх — от добровольцев до большевиков, от генерала Деникина до Бронштейна, я не повѣрил: казалось мнѣ, вздорным слухом и счел это за неумѣло подстроенную провокацію. С тѣх пор кое что увидѣв, я не так недовѣрчив и, прочтя в полтавской газетѣ о том, что мирная конфдренція рѣшила признать Украину с ея атаманом Петлюрой, я не удивляюсь. В экспериментах президент Вильсон — не имѣет себѣ равнаго. Я не удивляюсь и французам, при всем моем уваженіи к Клемансо, но что же дѣлать, когда понятіе о Россіи все таки сказано с развѣсистыми клюквами и бѣлыми мѣдведями,

„Кто меня удивляет, если, конечно, все это правда, так это англичане. Неужели они не понимают весь ужас новаго эксперимента? Неужели можно поддерживать тѣх „Украинцев", которые сбрасывали в пропасть Россію еще до большевиков, звали нѣмцев, заключали с ними мир? Неужели можно признавать Петлюру и Винниченка, работавших на радость Австрійских самостійников, в то самое время, когда добровольческая армія стоит у Днѣпра, когда одна эта армія была вѣрна себѣ і вслѣдствіе этого — союзникам?"

...„Измѣнники дѣлу союзников — это настоящіе люди. Тѣ, кто, заключал гнуснѣйшій мир — это тѣ люди с которыми можно считаться, но с тѣми, кто всегда вѣрил союзникам, с тѣми, на кого пала вся задача борьбы с большевизмом, этих не считают. **„Atamane Petloura"** — хорошо звучит. Когда я был в Константинополѣ, я удивлялся, читая в газетах даже сочувствующих нам, описанія подвигов Григорьева и Петлюри. Почему то французскому воображенію они казались романтичнѣе, чѣм армія, которая просто и честно идет на возсозданіе Родины за своими вождями. Теперь, очевидно, парижскіе шептуны, видя неминуемо паденіе Кіева перед ударами добровольческой арміи, забѣжали и нашептали тѣм, кто думает, что управляет судьбами мира.

„Исторія и сильнѣе, и умнѣе Вильсона, и она все исправит, но наши союзники не должны забывать, что Вильсону безразлично, какова будет Россія, но нашим Европейским друзям нужна Россія сильная, единая, а не одѣяло из лоскутов. Такого отношенія к себѣ Россія не потерпит и никогда не простит".

Газета „Молнія" від 11-го серпня 1919 року (походний орган агітаційного поїзду імені ген. Каледіна, донского відділу пропаганди при головнокомандуючім силами „Юга Россіи"), в статті „За честь и свободу Россіи" принесла інтерв'ю з ген. Шкурою в справі захопленія Київа та самостійности Кубані: „Сейчас у нас вопрос паденія Кіева — нѣскольких дней, это уже предрѣшено и так будет. Мать городов русских ждет нас и мы там будем в самом ближайшем будущем".

... „Я не вѣрю в это предпріятіе, просто чепуха, это выпады мѣстной кучки интеллигенціи и они исчезнуть. И всѣ Бычи Макаренки — чепуха. У нас великая задача — возрожденіе Россіи".

Газета „Голос Юга" від 11/IIIV. 1919. ч. 6, в статті „К Украинскому вопросу", писала: „Под таким заглавіем во вчерашнем № „Полтавскаго Дня", появилась статья Я. Имшенецкаго. Выдающееся общественное мнѣніе автора заставляет нас с особым вниманіем отнестись к нѣкоторым выводам, которые он дѣлает, и с которыми мы никак

не можем согласиться. Почтенный автор является горячим сторонником предоставленія украинскому языку широких правъ".

„Я. Имшенецькій не объясняет, какой же язык он имѣет в виду — народный ли малорусскій, язык Шевченка и Котляревськаго, или язык Австро-Галиційскій, изготовленный Австрійскими профессорами во Львовѣ с совершенно опредѣленной цѣлью — сколько можно болѣе отчуждить украинскій язык. Автор предлагает даже всѣм правительственным учрежденіям принимать всякія бумаги написанныя на этом иностранном языкѣ".

І як швидко посувався Денікин, так швидко розкидувало своє павутиння чорносотенство. Населення дійсно знову побачило старі знайомі, ще дореволюційного часу, постаті губернаторів, справників та урядників. Хазяйнування нової зграї дійшло до того, що навіть Денікин, щоб хоч трохи себе відокремити від поводження чорної сотні, примушений був віддати наказ про введення розбійництва і грабунків у більше-менше законні форми. Так, у наказі ч. 2481 Денікин писав: „По тим відомостям, які надходять до мене слідом за військом, як тільки воно вступає в місцевість, звільнену від большевиків, з'являються власники маєтків-поміщики, які силоміць поповняють, не рідко при безпосередній допомозі військових частин, порушені в ріжні часи власні права на маєтки, вживаючи при цьому засобів, які мають характер зведення особистих рахунків".

Інакше кажучи, сталося те, що було при гетмані, коли поміщики катували народ при допомозі карних відділів. Тільки тепер ці відділи змінила добровольча армія.

Чорносотенники таки добралися до влади, і жахом повіяло знову по всій Україні. Під гуркіт дикого танцю чорної зграї у Київі почав виходити „Киевлянин" і як чорна примара давніх кошмарів появився Шульгин, який з слинявою захопленістю галасував у своїй рептильці:

„Вони повернулися!

„Дорогі, безмежно вистрадалі друзі! Що можемо сказати?

„Вони повернулися!

„Вони повернулися і на своїх орлиних крилах принесли нам те, що, як здавалося маловірним, було безповоротне: вони принесли нам Росію. Півстоліття тому, розпочинаючи „Киевлянина", Витал. Яков. Шульгин почав його словами: „Цей край російський, російський, російський.

„Сьогодні я хочу повторити слова батька. Так, цей край російський. Ми не віддамо його ні українським зрадникам, ні єврейським катам. В ряді величавих щаблів, що ведуть до Храму єдиної Росії — Київ щабель передостанній".

З захопленням Київа денікияда набрала ще виразнішого чорносотенного обличча і поруч з реакційним придушенням здобутків революції, розпочався похід проти того, що носило український характер: всі здобутки українського народу, які він осягнув у революційній хвилі, були відразу знищені, замкнуто всі українські школи, палилися українські книжки і пудручники, кооперативи розігнано й пограбовано. Протестуючих розстрілювано.

Але правительство У. Н. Р. не склало зброї перед новим хижаком і з'ясувало свою позицію в отсій відозві до народу:

Від Правительства Української Народньої Республики.

„Наступом об'єднаних наддніпрянських і наддністрянських військ 30-го серпня була взята столиця України м. Київ. Російські большевики-комуністи, обороняючи Київ від наступаючих українських частин, відкрили фронт для рідних їм по національности військ генерала Денікина. 31-го серпня частини російської добровольчої армії ввійшли в Київ, при чім без попередження напали да українських козаків.

„Народнє Правительство Української Республики знало про боротьбу війська Денікина з комуністами на території України і вважаючи, що обовязок всякого Правительства берегти народню кров, хотіло мирним шляхом розвязати справу з військом генерала Денікина. З відома Правительства, ще до взяття Київа, наше вище командування вислало військову делегацію до команди добровольчої армії в справі встановлення взаємовідносин між військами, які борються проти комуністів-большевиків на території України. Заходи Правительства не мали успіху. Командування частин добровольчої армії заявило, що українські війська, які б'ються під командуванням Головного Отамана Петлюри, є большевиками, і що добровольча армія буде вести війну з військами Української Народньої Республики.

„Правительство Української Народньої Республики заявляє всім громадянам України, що воно вело боротьбу з чужеземною силою російських комуністів за землю, волю та добробут нашого народу в Незалежній та Самостійній Українській Народній Республиці. Коли тепер командири добровольчої армії, після довгої нашої кривавої боротьби з большевіками, нас, всю нашу славну Армію, весь Український Народ називають большевиками і нахваляються, що будуть вести війну з нами, то Народнє Правительство мусить голосно заявити свій протест проти таких намірів командуючих кругів добровольчої армії.

„Нехай знають всі, що Правительство Української Народньої Республики не допустить порушення найсвятіщого права вільного самоозначення українського народу. Українській народ має закріпити уже нераз висловлену свою волю у всенародно вибраному Парляменті (Установчі Збори) України і тому ніхто з чужинців не сміє накидати нашому народові своєї волі.

„Народе України! Настав рішучий час, коли має вирішатися надовго твоя воля. Чи буде український народ вільним і рівним з другими народами, чи стане він безсловесним рабом-невільником своїх сусідів, гноєм, на якому ростимуть пишні квіти чужої культури і розвиватимуться багацтва російських поміщиків.

„Українське Народнє Правительство хоче бачити свій народ визволеним зпід ярма чужинців. Всі сили покладає, щоб зробити це мирним шляхом. І коли проллється кров, — то не по нашій вині, а по вині неситих імперіялістів і поміщиків бувшої великої Росії, які, не покінчивши навіть боротьби з комуністами-большевиками, для своїх егоїстичних інтересів нападають на наше військо, бажаючи запанувати над українським народом.

„Народнє Правительство вірить, що весь український народ без ріжниці клясів, і вся щира демократія инчих національностей, які заселяють Україну, піддержать своє Правительство в його ссремлінні добитися визволяння української землі і оборонитися від тих наших сусідів, які захотіли б установити свою власть на території Української Народньої Республики.

Голова Ради Народніх Міністрів І. Мазепа.

Державний Секретар Л. Шрамченко".

В той же день (4/IX. 1919.), приймаючи кореспондента газети „Україна", прем'єр І. Мазепа в розмові про сучасний момент, торкаючися взаємовідносин з денікинським військом та сепаратних виступів Галичан у Київі, заявив: „На Сході ми маємо денікинський фронт, який тепер у звязку з київськими подіями притягає до себе найбільшу увагу нашого громадянства. Відношення правительства до Денікина, в звязку з подіями у Київі, висловлено в спеціяльній відозві, яку вчора ухвалив кабінет міністрів. До того можна ще додати, що помиляються ті, хто надає київським подіям велике й серіозне значіння. Вихід нашого війська з Київа є безумовно для нас ударом з військового і морального боку, але серіозного значіння для нашої дальшої боротьби за Українську Народню Республику це не може і не буде мати. Навпаки, ганебним поводженням з нашим військом

денікинська армія викопала між собою і українським народом ще більшу пропасть, а разом з тим підняла авторитет нашого війська перед народом. Доказом цього є початок повстань проти Денікина в районі Білої Церкви і в инших ближчих місцях до Київа. Взагалі короткозора, груба, реакційна політика правительства Денікина безсумнівно несе з собою нові заворушення в народі, а для його армії неминучий розклад. Приймаючи на увагу реакційний і рішуче антиукраїнський напрямок політики Денікина, наше правительство дивилося на захоплення його армією лівобережної України, як на тимчасову окупацію української території, і в цілях успішної боротьби з большевиками наше командування вживало заходів що до усунення можливости збройних сутичок між нашими і денікинськими військами і досягнення повного стратегичного порозуміння. І коли тепер командування Денікина не тільки не стало говорити з нашою військовою делегацією, але дозволило собі цілком ганебне поводження з нашим військом у Київі, то це повинно переконати всі наші недовірливі кола і цілий світ, що Денікин іде на Україну не лише в цілях поборювати большевиків, але переважно для боротьби з українським народом та його демократичним устроєм. Само собою розуміється, що не ми понесемо відповідальність за можливі наслідки всього того, що сталося у Київі.

„В звязку з київськими подіями багато говорять про якісь сепаратні виступи галицького війська. Можу з певністю заявити, що ці розмови не мають під собою певних підстав. Галицька армія в 2-х місячних спільних з нашим військом боях найкраще доказала свою братерську єдність з наддніпрянською армією і безумовно і надалі як наддніпрянкські, так і наддністрянські війська можуть і будут виступати як об'єднана армія з єдиним головним командуванням.

„Безумовно вороги Української Народньої Республики не сплять і в їх інтересах за всяку ціну і шляхом всяких комбінацій є роз'єднати і розкласти нашу українську силу. Це робота наших ворогів, які є ворогами в однаковій мірі, як для Наддніпрянщини, так і для Галичини, ведеться давно і досить умілими руками. Але галицький народ добре знає що таке денікинщина, бо він ще не забув діяльности гр. Бобринського і єпископа Євлогія у Галичині підчас нашої війни з Німеччиною. Отже і далі є повна гарантія того, що галицький народ і галицьке військо вкупі з його командуванням не підуть на цю провокацію і за всяку ціну збережуть єдність наших сил для дальнійшої боротьби за Українську Самостійну Народню Республику".

Денікин так нахабно вів себе тому, що з одного буку його оточували чорносотенці, які йшли цілком свідомо на провокацію, щоб

визвати українську армію на виступ проти добровольчих військ і тим самим здискредітувати Правительство У. Н. Р. в очах світових держав і представити український рух як большевицький, а з другого боку тому, що він уже заручився згодою на підтримку держав Антанти, а через те і гадав, що ці йому будуть сліпо вірити, бо він їх прибічник і піддержує переможнів у світовій війні.

Правительство У. Н. Р. своєчасно зрозуміло тактику Денікина і тому вважало своїм обовязком з'ясувати державам переможцям правдиві заміри Денікина і позицію, на якій стоїть Правительство У.Н.Р. в боротьбі з большевиками. Увечері 4-го вересня 1919 року до держав згоди і держав, які стоять в дружніх зносинах в державами згоди, вислало Правительство У. Н. Р. ноту такого змісту:

„Вже два роки минуло, як український народ на весь світ проголосив свою волю на вільне, незалежне життя і з того часу провадить невпинну боротьбу з московськими комуністами большевиками. Мимо всяких міжнародніх труднощів і остаючися в ізольованому положенню, Українська Народня Республика продовжувала боротьбу проти большевиків, ставлючи непереможний барєр у поході большевиків на захід.

„Та боротьба, яка коштувала численних жертв у людях і великої сили матеріяльних засобів, увінчалася вкінці значними успіхами, звільняючи велику українську територію від окупантів. Вінцем цих успіхів для славного українського війська було здобуття після тяжких крівавих боїв столиці України — Київа, яке наступило памятного дня 30-го серпня цього року о годині 6-ій вечора.

„Дня 31-го серпня цього року о годині 9-ій ранку вступили до міста без бою добровольчі відділи армії Денікина під командою генерала Бредова. Війська Української Народньої Республики не мали наміру битися з військами Денікина на вулицях Київа і збройно не боронили вступу, вважаючи можливим полагодити справу мирним шляхом і сподіваючися, що й денікинці не мають чого брати Київа, коли вийшли з нього большевики, вибиті українськими військами.

„Сталося однак інакше: денікинці увійшли в більшому числі до Київа, відразу заняли оружно-вороже становище, супроти військ Української Народньої Республики, розпочали сутички й збройні виступи та обезброєння окремих частин. В наслідок цього українські війська, виходячи з інтересів людности і необхідности недопущення бійки на вулицях міста, опустили свою столицю.

„Таким чином армія Денікина, не вважаючи ... загрожує спільний ворог — большевики, пос... на те, що й далі мету передусім знищити самостійність Ук... ставила собі за головну ...раїнської Народньої Рес...

публики, за що також боролися і большевики. Відділи військ Денікина вступили до Київа без всяких зусиль тому, що большевики кинули всі свої сили проти військ українських і відкрили фронт денікинський.

„Довідавшися про похід армії Денікина проти большевиків за підмогою держав Антанти, Правительство Української Народньої Республики вживало всіх заходів, аби не допустити сутичок і дійти до стратегичного порозуміння з Денікином, гадаючи, що завдання його є боротьба з російськими большевиками, а не з українським військом, яке доказало свою сталість і непохитність також у боротьбі з большевиками. Ще до здобуття Київа Головне Командування українських військ вислало спеціяльну делегацію до військ Денікина на чолі з генералом Омеляновичем-Павленком, але, на пропозицію місії вступити в переговори, командуючий групою військ Денікина відповів, що вважає військо Петлюри большевицьким і від переговорів категорично відмовився, загрозивши арештуванням місії, коли б вона захотіла перепущення до командування добровольчої армії.

„Одночасно на території України, окупованій військами Денікина нова влада провадить рішучу боротьбу проти української культури: забороняє українську мову в школах, церквах, в громадських і державних установах. Пригнічуючи народню думку і народню совість, уряд Денікина обурює проти себе народні маси, утворює атмосферу гострого незадоволення, що дає грунт для нових повстань, для нового пролиття крови.

„Замість стратегичного порозуміння в боротьбі проти большевиків, Денікин своєю короткозорою політикою фактично допомагає большевикам, ослабляючи свої і наші сили і утворюючи сприятливу атмосферу для нової большевицької агітації.

„Тому Правительство Української Народньої Республики, енергійно протестуючи проти такого поводження військ Денікина, сподівається, що держави Антанти в загально-людських інтересах подбають, аби Денікин порозумівся з Головним Командуванням українських військ, звільнив негайно територію здобуту українською армією, а потім поступово звільняв територію України в міру посування українських військ уперед.

„Стоючи на грунті рішучої боротьби з большевицькою анархією, Правительство України гадає, що тільки розумне стратегичне порозуміння зо всіма силами, що активно борються з большевиками, доведе до остаточної перемоги і повної ліквідації російських комуністів.

Голова Ради Народніх Міністрів І. Мазепа.

Міністр Закордонних Справ А. Лівицький.

4-го вересня 1919 року. ч. 1395. Кам'янець на Поділлю".

Крім того Правительство У. Н. Р. зробило ще одну спробу для припинення безглуздого наступу добровольчого війська, як про це вже й згадувалося в вищенаведеній правительственній ноті, пославши в цій цілі делегацію до Денікина в складі — голови, от. Омеляновича-Павленка і членів — сот. Мечника, чет. Певного та п. Трепета. А на Україні терор не зменшувався: двоглавий російський орел знову пишався там, де ще не так давно були українські відзнаки, чорносотенство знову було на чолі влади, появилися старі постаті, знані ще за часів гетьмана Скоропадського, як люті україножери. Знову лютував на Харьківщині бувший гетьманський староста Залеський, але вже в ролі губернатора. Всюди відновлено старий царський адміністративний апарат губернаторів, справників та урядників.

У Київі чорносотенники зруйнували памятник Шевченкові а на памятнику Богдану Хмельницькому для приїзду Денікина відновлена напис—„Богдану Хмѣльницкому единая недѣлимая Россія",—при чім губернатор Май-Маевський на одному з бенкетів зазначив: „Пусть ни одна кощунствующая рука не осквернит этой надписи".

В тижневий речінець комендант Київа наказав зняти всі вивіски на „малороссійском языкѣ" і замінити вивісками на „русском языкѣ". Навіть вивіска на Софійському соборі, дозволена большевиками — „Український Софійський Собор" — також була знята.

У Київі запанував страшенний терор, якого українці не знали навіть за большевиків. Добровольці розшукували українських діячів, членів Центральної Ради і взагалі осіб, які брали участь в повстанні проти гетьмана, і арештовували їх. Робітничі професійні спілки закривалися, а їх фундатори та члени замикалися до тюрем, а потім розстрілювалися. Також розстрілювалися й проводорі національних повстань. Так, на ст. Амур під Катеринославом, був розстріляний відомий і популярний серед народніх мас провідник повстанців Бондаренко, маючий всього 24 роки від роду. Через такий терор українська інтелігенція, селяне та робітники почали масами залишати Лівобережжа і прилучатися до своїх національно — республиканських військ, а дехто йшов до повстанців.

Хто ж знущався над українським народом та його національною культурою?

Ось як передає чорносотенно — брудний „Кієвлянин" про державний устрій на суходолі, який занято військами золотопогонників: Верховна влада належить ад. Колчакові, який був визнаний Денікином як верховний правитель Росії 30-го квітня б. р. Колчак призначив ген. Денікина своїм замісником на „півдні Росії", передавши

йому і свої права. Перебуваючи одночасно головнокомандючим арміями ген. Денікин переводить свою військову владу безпосередньо через начальника штабу командуючих добровольчими військами генералів: бар. Врангеля (східний фрот), ген. Сидоріна командуючого донськими частинами (північний фрот) і ген. Май-Маєвського (західний фронт).

Громадське управління переводиться ген. Денікином через так зване „Особое Совѣщаніе". Фундаторами „Особаго Совєщанія" являються, як каже „Киевлянин" В. Шульгин та ген. А. Драгоміров. Склад цього органа був такий: голова — ген. Драгоміров, замісник — ген. А. С. Лукомський. Морське управління — віце-адмірал А. М. Герасімов, його помішник А. У. Тіхменев; державний контрольор В. А. Степанов, пом. А. Д. Прісєлков і А. А. Васильєв; закордонних справ — С. Д. Сазонов, пом. А. Нератов, а за їх відїздом — Б. А. Татіщев; внутрішні справи мав сенатор Носович, народню освіту — І. М. Малінін, землеробство і землеустройство — В. Г. Колокольцев з пом. Г. Г. Бурлаковим, фінанси — М. В. Бернадський з пом. І. О. Гейманом та Г. М. Курилом, юстицію — В. М. Чемляєв з пом. І. М. Сміт-ніним, продовольчі справи — С. Н. Маслов з пом. С. П. Шликевичем, торг і промисловість — В. А. Лебедев з пом. А. В. Карповим, відділ пропаганди — К. І. Соколов з пом. В. А. Енгельгардтом і Е. Грімом, відділ законів — К. У. Соколов з пом. А. Щетініном, тимчасове управління ісповідань — кн. Г. Н. Трубецкой і комаднуючий державною стражою ген. В. П. Нікольський. Крім того в скад „Особаго Совещанія" входили по должности: начальник штабу головнокомандуючого ген. І. П. Романовський, головний начальник постачання А. С. Санніков, головний начальник комунікації А. У. Тіхменев і міністри без портфелів — Н. Астров, М. Федоров і Н. Савіч. Управляючим ділами був С. В. Безобразов. В. Шульгин вийшов зі складу „Особаго Совещанія" в квітні 1919 року.

Оце були могильщики для української державности, оце були заправили терору над українським народом і нищенням української культури, а генерали Слащови, Май-Маєвські, Осипови, Шатілови, Бредови, Ніпеніни й инші були їх слухняними виконавцями.

Українське населення переживало сумні й важкі часи. По селах, де ще недавно лунала українська пісня, тепер панувала мертва тиша, бо пристави й урядники забороняли навіть і українські мельодії. Грабіжництво, розбой, крадіжка та гвалти дівчат і жінок на селах дійшли до нечуваних розмірів. Народ стогнав від реквізицій, які були лише грабунками. Поміщики люто катували селян. Добровольці в своїому нахабстві не мали ніяких перепон і котилися все нижче. Зруйнувавши добробут українського селянства, вони взялися за знищення

культурних багацтв і в озвірілій люті, бажаючи раз назавжди припинити український рух, розпочали похід проти української школи й мови. Главноначальствующий Полтавською, Катеринославською й Харьківською губернією ген. Май-Маєвський заборонив українську мову викладати в школах і видав спеціяльний наказ „о малорусском якыкѣ", в якому знищено навіть саме слово „українській", як ненависне московському чорносотонству. Цей наказ цілком відновив старі царські часи. В ньому читаємо:

„Приказъ № 22-й
Главнональствующаго губерніей Екатеринославской, Харковской, Курской и Полтавской.
г. Харков, 3 августа 1919 г.

I. Объявляю основныя положенія, принятыя особымъ совѣщаніемъ по вопросу объ „украинскихъ школахъ".

1) Всѣ школы, в которыхъ до появленія „украинскихъ" властей преподаваніе велось на русскомъ языкѣ, а затѣмъ по распоряженію украинской власти языкомъ преподаванія былъ сдѣланъ малорусскій языкъ, должны вернуться вновь къ преподаванію на русскомъ языкѣ.

2. Въ согласіи съ закономъ и правилами 1 іюля 1914 года преподаваніе на малорусскомъ языкѣ допускается в частныхъ учебныхъ заведеніяхъ содержимыхъ частныии лицами или обществами (ст. 7 правилъ 1 іюля 1914 года).

3. Въ согласіи съ законоположеніями изданными до 25 октября 1917 года, отпуски кредитовъ изъ казны на содержаніе учебныхъ заведеній съ преподаваніемъ на малорусскомъ языкѣ не допускается.

4. Въ согласіи съ пунктомъ "б" статьи правилъ 1 іюля 1914 г. земствамъ и городамъ не предоставлено права учреждать и воспособлять учебныя заведенія съ преподаваніемъ на малорусскомъ языкѣ.

5. На основаніи вышеприведенныхъ пунктовъ 2, 3 и 4 дальнѣйшее существованіе учебныхъ заведеній съ преподаваніемъ на малорусскомъ языкѣ открытыхъ „украинскими властями", а также земствами и городами возможно при условіи принятія ихъ на содержаніе частными лицами и обществами въ порядкѣ правилъ 1 іюля 1914 г.

II. О правахъ учащихся учебныхъ заведеній съ преподаваніемъ на малорусскомъ языкѣ.

1. Права учащихся въ учебныхъ заведеніяхъ съ преподаваніемъ на малорусскомъ языкѣ опредѣляются статьей 29 правилъ 1 іюля 1914 года.

2. Начальнику Управленія Народнаго Просвѣщенія предоставляется право преобразовать вищеупомянутыя заведенія съ правомъ

правительственныхъ, если постановка преподаванія в ніхъ будетъ признана Управленіемъ равной постановкѣ въ правительственныхъ учебныхъ заведеніяхъ, а по духу своему преподаваніе будетъ признано укрѣпляющимъ идею единой русской государственности.

Поясненіе къ § 2. Это преподаваніе, не измѣняя источниковъ содержанія учебнаго заведенія, повлечет за собой предоставленіе права Педагогическому Совѣту выдавать выпускам свидѣтельства и аттестаты, а въ отношеніи лицъ преподающихъ — права государственной службы.

III. О преподаваніи „украиновѣдѣнія“ и малорусскаго языка.

1. Преподаваніе украиновѣдѣнія (исторія и географія Украины) упраздняется.

2. Преподаваніе малорусскаго языка и литературы допускается въ качествѣ необъязательныхъ предметовъ на общихъ основаніяхъ.

Подлинный подписалъ:

Главнокомандующій генер.-лейтенантъ Май-Маевскій“.

Нема чого й говорити, що фактично цим наказом українська школа розвязувалася, бо хоч було допущено відкриття приватніх українських шкіл, але ні на одну з них не було дано дозволу.

Анальогичні накази були видані й в инших царинах українського життя. З наказу „Комисіи для сбора матеріяловъ по исторіи освободительной войны отъ большевиковъ“ було конфісковано й знищено українснких книжок 117 назв. Ось цей історичний список:

1. Альбом історичних портретів; 2. Байєр — Соціялізація чи земельна власність; 3. Боротьба за землю і волю Россії; 4. Бочковський — Поневолені народи царської імперії; 5. Відозва Українського Державного Союзу до німецького народу; 6. Вибір політичних і инших статей з журналу „Літер.-Науковий Вістник“; 7. Винниченко — Боротьба, 8. йогож — Солдатики; 9. Вовчанський — Чи варто нам жаліти за царизмом; 10. Волховський — Як мужик попав у ярмо; 11. Історія українського народу; 12. Гаврильченко — Співець в стані українського республіканського війська; 13. Гетьман Іван Мазепа — борець за волю україни; 14. Годі нам бути в ярмі у чужинців; 15. Іструкція для військових агітаторів; 16. Головко — Який державний лад мусить бути; 17. Грінченко — Листи з України наддніпрянської, 18. йогож — На роспутті, 19. йогож — Як жив український нарід, 20. йогож — Брат на брата; 21. Грушевський — Українська Центральна Рада, 22. йогож — Україна й Росія, 23. йогож — На порозі нової України, 24. йогож — З політичного життя старої України; 25. Грищинський— Пролетаріят пануючих та пригнічених націй; 26. П. С. — Про авто

номію і федерацію; 27. Грушевський — З біжучої хвилі; 28. Гумлярус Г. — Самостійність Фінляндії; 29. Д. Ц. — Ірляндська республика; 30. Донцов — З приводу одної єресі, 31. йогож — Історія розвитку української державної ідеї, 32. йогож — Культура примітивізму; 33. Драгоманів — Пропащий час; 34. Єфремов — Єврейська справа на Україні, 35. йогож — Як визволятись робочим людям; 36. Заклинський — Іван Франко як публиціст; 37. Збірничок пісень січових; 38. Злобінцев — Автоном. Україна; 39. Зразки судових актів; 40. Леонід К. — В справі герба України; 41. Календар просвітній; 42. Календар благодійного товариства за 1918 рік; 43. Календар благодійного товариства за 1919 рік; 44. Капельгородський — Українці на Кубані; 45. Кауцький — Національна держава, імперіялістична держава і союз держав; 46. Кащенко — Тяжкий гріх; 47. Кобиляньська — Юда; 48. Кащенко — За що? 49. Коваленко - Коломацькій — Каїн і Авель; 50. Українська історія; 51. В кривавім тумані; 52. Чи шкода нам Мазепи; 53. Кочубей Лев — Україна і московська імперія; 54. Коваленко — Оповідання з української історії; 55. Козлов — Неволя; 56. Козаччина; 57. Короленко — Кінець царської власти; 58. Київське королівство по проекту Бісмарка; 59. Костельник — Встань Україно! 60. Котов — На передодні війни; 61. Кропоткин — Комунізм і анархія; 62. Левенко — Чому ми хочемо самостійної України; 63. Якої треба самостійности Україні; 64. Левітський — Вільна Україна; 65. Сироти України; 66. Сусіди України 67. Український марш; 68. Юрт — Гетьман Іван Мазепа; 69. Союз визволення України; 70. Лібкнехт — Пауки і мухи; 71. Маєвський — Загальні російські установчі збори; 72. Федерація і конфедерація; 73. Федерація; 74. Червоний імперіялізм; 75. Майстренко — В огні та крові; 76. Михайленко — Визвольні маніфести; 77. Відносини до війни; 78. Назарук — Суспільні кляси; 79. Огієнко — Вчімося рідної мови; 80. Островський — Гетьман Іван Мазепа; 81. Полуботок--мученик за волю України; 82. Поляки і Євреї; 83. Піменова — Постійне військо та міліція; 84. Програм і стан українських партій; 85. Рай — Сучасне політичне становище Індії; 86. Ренер — Проблеми сходу; 87. Різніченко — Батуринський шлях, 88. йогож — На могилі гетьмана Мазепи; 89. Пилип Орлик; 90. Смерть Мазепи 91. Про гетьмана П. Орлика; 92. Рідні зітхання; 93. Робітнича справа в програму народньої освіти; 94. Ручка — Російські соціялісти і теперішня війна; 95. Русова — Русини та Москалі; 96; С. — Що то є автономно-федеративний лад; 97. Садовський — Спомини з російсько - турецької війни 1877-1878 р.; 98. Саліковський — Чого домагаються Українці та инші народности Росії; 99. Самійленко — Україні; 100. Скварко — Програм нар. - дем. і рад партій; 101. Скоропис-

Йолтуховський — Табори полонених Українців; 102. Стебницький — Українська справа; 103. Старицька-Черняхівська — Каїн та Авель; 104. Сьогобочний — Чим нам шкодять Євреї; 105. Суд на Україні і його завдання в сучасний мент; 106. Терниченко — Кривда українського хлібороба; 107. Тищенко — Хто такий Винниченко; 108. Штуба — Державна казна; 109. Украинская жизнь (збірник); 110. Україна і Московщина; 111. Чого пішли Німці на Україну; 112. Чи є в нас по закону автономія; 113. Шевченко — Пісні вільної України 114. Шульгин — Політика; 115. Ще не вмерла Україна; 116. Щадилов — Економична політика України; 117. Юркевич — Сучасні сільські малюнки.

Таким чином російські чорносотенці, яких між иншим в цей час підпирали й російські соціялістичні партії, одним розчерком пера бажали виключити з книги битія цілу українську націю. Ясно, що не було чого чекати доброго від нової московської навали.

Головний Отаман Петлюра держався тієї думки, що з Денінином треба негайно вступити в боротьбу, але мусів вичікувати моменту, коли всі верстви українського народу переконаються, що політика Денікина — це продовження большевицького терору, і що методи боротьби за єдину, неподільну Росію однакові у всіх Москалів та несуть за собою панування над українським народом і знищення його добробуту та насильство над його національним почуттям. Головний Отаман був переконаний, що народ, свідомий своїх прав і національної гідности, скине одним порихом денікинських паразитів і що не військо, яке було в розпорядженню державного центра, а сам українсякий народ відіграє головну ролю в поваленню денікиніяди. І він мав рацію: підчас наступу Денікина „українська суспільність різко розкололася по лінії клясових інтересів. Українська дрібна буржуазія вбачала в Денікині більше клясового приятеля, чим національного ворога". *) А тому треба було виграти час, щоб сконсолідувати громадянство. Головний Отаман цілком виразно з'ясував свої думки що до денікинської навали в розмові з п. Джазбіном, представником американських журналістів, що прибув з Парижа для ознайомлення зі станом річей на Україні.

„Ідея розвязання східної проблеми озброєними чужоземними силами,—сказав Головний Отаман,—потерпіла свою невдачу і взагалі план Антанти урегулювати відносини в бувшій російській державі викликає здивування своїм змістом, бо Антанта не лише об'єктивно поінформована про відносини на Сході, а навіть ігнорує змагання таких великих націй, як українська, що прагне самостійного незалеж-

*) Див. П. Феденко—„Фермент нації", жур. „Вільна Україна" за 1921 р. ч. 1-2, ст. 126.

ного життя. Проблеми Сходу за моральною і матеріяльною допомогою Антанти найкраще розрішили б самі народи бувшої Росії, що стремлять до самостійности, чим можна було б уникнути поневолення цілих націй та великих крівавих конфліктів у будучині. Большевизм на Україні пережився і надалі також не матимеме грунту, як що акція денікинського типу, піддержувана деякими буржуазними колами держав Антанти, знову його не посіє соціяльною і національною реакцією, котра заволоділа Київом — столицею України і нищить там усі культурні цінности українського народу включно до знесення памятника Шевченкові.

„Український народ, що побідив гетьманщину та вигнав з свойого краю німецьку півмілионову окупаційну армію, не спиниться перед знищенням чорносотенного імперіялізму і за свої національні права, за свою незалежність і самостійність своєї Республики буде битися до повного вичерпання всіх своїх сил і засобів, а жертви синів його забезпечують перспективи його будучини. Ніяка сила не має змоги підбити собі український народ і примусити його зректися своїх національних прав. У всякім разі Європа може почувати себе безпечно. Ми не допустимо, щоби денікинці посіяли у нас знову виметений большевизм ослабленням єдиного большевицького фронту безпідставною навалою на наш край".

Тяжке враження після залишення українським військом столиці України було у Головного Отамана, та він не тратив надій, що й новий ворог буде розбитий і знову золотоверхий Київ буде в руках українського народу. Свою віру він передав і військові, коли до нього звернувся з такими словами — наказом:

„Славне вояцтво!

„Тяжкою боротьбою з'єднаних сил Соборної України був визволений з пазурів російських червоносотенців золотоверхий Київ — сердце нашої України. Але російські чорносотенці — ці большевики з правого боку, не дали нам зкористати з наслідків нашої перемоги: вони напали вніч на 1-е вересня на наше військо в Київі і тим примусили його залишити столицю.

„Славетне козацтво! Глибокий жаль огортає козацьке серце від думки, що рідний Київ знову в неволі у чужинців. Про те дарма. Чим страшніща кривда нашому народові, тим міцніща сила його вояцтва, що зазнало вже всякого лиха від лютого ворога. Пригадаймо, що рік тому наша Україна була в міцних лапах добровольців та гетьманців, які гадали знищити нас, але могутнім народнім повстанням вся ця ворожа нам сила на протязі місяця була знищена

і вся Україна стала вільною. Так буде і з армією чорної сотні, що захопила хвилево великі простори нашого краю. В лавах наших не повинно бути зневірря, а тим паче розпуки. Навпаки, кожний замах, кожний крок ворога вперед нехай піднесе ще більше запалу в боротьбі за недалеке визволення рідного краю. Весь світ бачить, що ми з чистими руками розпочинаємо кувати своє власне щастя, що ми не хочемо ані краплі людської крови, ані клаптика чужої землі і нехай же він ганьбою ославить ославивших себе царських зажерливих служак.

„Лицарі рідного краю! Геть зневірря, — подаруймо його легкодухим і кволим. Не забуваймо, що Київ — золотоверха столиця України, нарешті буде не в червоносотенних і не чорносотенних, а в наших чистих українських руках. Вперед... до невтомної праці, до непереможної боротьби за щастя рідного краю!

Головний Отаман Петлюра.

Начальник Штабу Головного Отамана от. Юнаків.

Отаман Квартирмейстер Штабу Головного Отамана генерал Курманович".

Військо і його керовники вірили своїм проводирям і чекали наказу про наступ проти нового ворога. А селянство казало на Денікина, що це прийшов той самий Скоропадський (що скоро падає), тільки прикрився иншим імям. У Київі почали виходити газети: „Русь — орган „Союза освобожденія Россіи", „Вечерніе огні" — газета Суворина, „Кіевлянинъ" — Шульгина. і „Кіевское Ехо" Василевського, того самого, якого большевики судили за контреволюцію і дарували йому життя за те, що він заявив себе ідейним комуністом та прихильником совітської влади. Поверталося все старе... як за царя, а селяне говорили, що прийшов кінець світові.

Для Галичини офіційно був призначений генерал-губернатор і генерали адміністратори при ньому, які були ще за Бобринського. Денікин заявляв кореспондентам газет, що він не визнає ніякого галицького уряду і рахуватися з ним не буде. Всі справи адміністративно-політичного характету доручається генерал-губернаторові, який буде одержувати директиви від російського уряду.

Панування добровольців, ультра — реакційне і шовіністичне, з найгіршим на світі шовінізмом — московським — диким, брудним і безоглядним, було на руку українській державности. Інтелігенція і народ однодушно протестували проти московського вандалізму, чого ще не знала українська революційна боротьба, який руйнував усі галузі людського життя, а найголовніще — галузь культури. Не було

міста, містечка, села, хутори на цілій Україні, щоб не протестували проти знесення української школи, проти заборони рідної мови. „Не треба нам московської школи, ми свої повідчиняємо і самі будемо утримувати своїх учителів", — ухвалювали селяне на своїх сходах, на численних зібраннях. І справді відчинялося багато українських гімназій, у всіх нижчих школах був запроваджений виклад на рідній мові під обороною самого селянства. Це був перший красивий жест з боку нашого народу після трохсотлітньої неволі.

Усі культурно-просвітні організації України, хоч і відірвані від державно-політичного центру, але звязані з ним ідейно та й по власній ініціятиві стали до боротьби з Денікином та його прибічниками. Стали на боротьбу з самим „Особим Совѣщаніем".

Так, після оголошення приказу № 22 Май-Маєвського названі організації подали до Головного Командування добровольчої армії на „Югѣ Россіи" і „Особаго Совѣщанія" отсей меморандум:

На правахъ рукописи.

МЕМОРАНДУМЪ

ПО ВОПРОСУ ОБЪ УКРАИНСКОЙ ШКОЛѢ,

поданный украинскими учительскими и культурно-просвѣтительными организаціями Главному Командованію вооруженными силами на Югѣ Россіи и Особому Совѣщанію при Главномъ Командованіи.

„Основныя положенія, принятыя Особымъ Совѣщаніемъ по вопросу объ украинскихъ школахъ и Декларація Главнокомандующаго всѣми силами Добрарміи на Югѣ Россіи — въ части, касающейся украинскаго языка и украинской школы — явились громомъ на ясномъ небѣ національнаго просвѣщенія и культуры украинскаго народа. Эти акты вновь возвращаютъ украинское населеніе къ тѣмъ старымъ принудительнымъ формамъ школьнаго образованія, которыя, быть можетъ, удовлетворительно выполняли свою политическую задачу — руссификаціи народныхъ массъ Украины, но за то сильнѣйшимъ образомъ тормозили ростъ народнаго просвѣщенія и культурности. Эта, уже испытанная, система вновь угрожаетъ потрясеніями мирной культурно-просвѣтительной работѣ среди украинскаго народа, уже ставшей было за послѣдніе годы на твердую почву.

„Украинское общество уже свыклось съ мыслью, что право народа получать просвѣщеніе на его родномъ материнскомъ языкѣ сдѣлалось всѣмъ извѣстною истиною; что времена отстаиванія этого права отошли въ прошлое; что, наконецъ, украинскій народъ можетъ свободно творить свою національную культуру наряду съ другими народами, съ коими его объединяла въ недавнемъ прошломъ россійская государственность. Казалось, что уже въ сознаніи самыхъ представителей этой государственности идея великорусскаго націонализма, принесшая столько вреда дѣлу культуры и прогресса народовъ Россіи, потеряла свой кредитъ. Но в упомянутыхъ распоряженіяхъ вдасти мы вновь встрѣчаемся съ господствомъ той же идеи, не взирая на то, что за послѣднее время національный вопросъ принялъ очень сложныя формы, переплетенныя съ политическимъ, соціальнымъ и экономическимъ моментами въ народной жизни.

„Въ качествѣ представителей украинскихъ общественныхъ круговъ, для которыхъ наиболѣе дорогимъ является дѣло просвѣщенія украинскаго народа, мы считаемъ своею нравственною обязанностью указать правящимъ сферамъ на опасность тенденціи къ возврату старыхъ формъ россійскаго единообразія въ дѣлѣ просвѣщенія: та политика, въ основѣ которой лежала традиціонная идеологія единства русскаго племени, въ практикѣ государственнаго строительства дореволюціонной Россіи привела не только къ полному упадку просвѣщенія на Украинѣ, но вызвала антагонизмъ между двумя родными народностями, который принялъ формы вмаимнаго недовѣрія и непріязни, явившись несомнѣннымъ источникомъ идеи „самостійництва". И возсозданіе старой системы великорусскаго націонализма въ наше время вновь не замедлитъ породить въ украинскомъ народѣ стремленіе противопоставить этому націонализму свое національное самоопредѣленіе, опирающееся на самобытности украинской исторіи и культуры.

„Правительство царскаго режима не всегда отрицательно относилось къ культурно-просвѣтительной дѣятельности украинской интеллигенціи. Еще в концѣ 50-хъ и и въ началѣ 60-хъ годовъ минувшаго столѣтія вопросъ о національной украинской школѣ, при благожелательномъ отношеніи правительственныхъ круговъ, былъ поставленъ на практическую почву: въ селахъ основывались народныя школы съ преподаваніемъ на украинскомъ языкѣ; въ городахъ получили широкое развитіе воскресныя украинскія школы; учебная администрація того времени сама придавала важное значеніе примѣненію въ школѣ родного языка учащихся и даже, въ лицѣ отдѣльныхъ педагоговъ, занимавшихъ видное оффиціальное положеніе, принимала участіе въ разработкѣ этого вопроса. В *) положительном смыслѣ этот вопрос разрѣшался и корпораціями педагогов Кіевскаго учебнаго округа. Но с 1863 г., под впечатлѣніем польскаго возстанія, в сферѣ національных вопросов внутренняя политика рѣзко измѣнилась, и украинскому языку был закрыт доступ в народную школу.

„С того времени, — почти безпрерывно до 1917 г., различныя общественныя учрежденія и съѣзды обращались к правительству с многочисленными заявленіями и ходатайствами о допушеніи украинскаго языка в школьное преподаваніе. В 1870 г. такое ходатайство возбуждается черниговским уѣздным земством. В 1887 г. вопрос о родном языкѣ в школѣ поднимается на съѣздѣ народных учителей Херсонской губ., по иниціятивѣ котораго с соотвѣтствующим ходатайством выступает Херсонское губернское земство. В 1900 г. подобныя ходатайства возбуждаються Черниговским губернским, Полтавским губернским, Борзенским уѣздным земствами. В 1902 г. в том же смыслѣ высказываются комитеты о нуждах сельскаго хозяйства: Ананьевський, Бердянскій, Воронежскій, Конотопскій, Лохвицкій, Лубенскій, Новомосковскій, Полтавскій, Черниговскій, Херсонскій, Хотинскій. В 1903 г. технический съѣзд в Петербургѣ опредѣленно высказался за введеніе родного языка учащихся в начальное обученіе. В 1905 г. Одесская городская дума ходатайствует о снятіи ограниченій, тяготѣющих над украинским словом. В том же году совѣт Харьковскаго университета, в своей запискѣ по вопросу о цензурных ограниченіях украинскаго языка, высказывается за введеніе в начальных школах края обученія украинскому чтенію и письму, а также за разрѣшеніе педагогических пособій на украинском языкѣ. В 1907 г. епархіальный съѣзд Подольскаго духовенства возбуждает перед Св. Синодом ходатайство о приспособленіи школьнаго преподаванія к реальным потребностям украинскаго народа. Неоднократно тот же вопрос возбуждался Петербургским комитетом грамотности и Харьковским обществом грамотности. Далѣе, вопрос о необходимости украинскаго преподаванія в школах украинских губерній поднимался на съѣздах: Кіевском кооперативном, Кіевском сельско-хозяйственном, Московском и Петербургском по народному просвѣщенію; из них послѣдній в своих резолюціях особенно детально освѣтил значеніе украинскаго языка в школѣ и общественныя пожеланія в этом направленіи.

*) За браком в друкарні „ъ" — він далі опускається. О. Д.

„Экономическое совѣщаніе Юга Россіи, происходившее в половинѣ октября 1915 г. в Одессѣ, заявило, что препятствія к экономическому развитію и благосостоянію Украины коренятся в постановкѣ школьнаго дѣла и запрещеніи родного языка учащихся. На съѣздѣ потребительских обществ в Одессѣ же, по иниціативѣ крестьян и рабочих, вынесена резолюція об обязательном обученіи при условіи преподаванія на національном языкѣ, и вопрос о языкѣ в школах Украины разрѣшается в пользу украинцев. В ноябрѣ кооперативный съѣзд в Полтавѣ постановил ознаменовать пятидесятилѣтіе кооперацін устройством школ для кооперативных работников с преподаваніем на украинском языкѣ. На ту же точку зрѣнія стал и январьскій (1916 г.) съѣзд кооператоров в Кіевѣ, признав на ряду с отмѣной всѣх національных ограниченій, и необходимость школы на украинском языкѣ. Педагогическое общество в Одессѣ, разсмотрѣв в 1916 г. матеріалы, полученные на экзаменах в земских школах, единогласно пришло к рѣшенію о необходимости введенія преподаванія на украинском язикѣ.

„Сессіи земских собраній 1916 г. на Украинѣ останавливаются перед неразрѣшенным вопросом о культурной изоляціи украинскаго народа о средствах к устраненію этого печальнаго положенія. Всѣ постановленія их сводятся к требованіям школы на родном языкѣ учащихся и радикальнаго измѣненія системы образованія. Уничтожающія обвиненія бросаются по адресу школы: она не стоит тѣх затрат, которыя производятся государством и земствами.

„Нельзя, наконец, не отмѣтить, что и высшія правительственныя учрежденія имѣли случай высказываться в положительном смыслѣ относительно роли украинскаго языка в просвѣщеніи народных масс Украины. В 1906 г. в университетах кіевском, харьковском и новороссійском читались украинскія дисциплины частью на русском, частью на украинском языках. Св. Синод указом 12 октября 1907 г. разрѣшил приходским школам Подольской епархіи пользоваться украинским языком, особенно в началѣ обученія. В силу того же указа разрѣшалось ввести во второкласных школах и в Винницкой церковно-учительской школѣ обученіе украинскому якыку. В 1904 г. Комитет Министров, при обсужденіи вопроса о цензурных ограниченіях украинскаго слова, ясно высказал, что эти ограниченія значительно затрудняют распространеніе среди украинскаго населенія полезных свѣдѣній путем созданія на понятном для крестьян языкѣ книг и препятствуют подъему культурнаго уровня народа. Не касаясь непосредственно вопросов школы, этот взгляд в то-же время раскрывает всю сущность идеи просвѣщенія на материнском языкѣ и документально подтверждает, что политика преслѣдованія украинскаго языка исходит, во всяком случаѣ, не из интересов народнаго просвѣщенія и культуры.

„Всѣ перечисленные шаги общественных учрежденій в украинском вопросѣ не имѣли никаких реальных послѣдствій в области школьнаго дѣла. Голос этих учрежденій был пустым звуком для политических кругов, проникнутых идеологіею великорусскаго націонализма. Война 1914—1917 г.г., в связи з тою-же идеологіею, кладет свою тяжелую печать на украинское національное движеніе. Украинское слово переживает крайне тяжелое время: пресса перестает существовать, печатаніе украинских книг почти прекращается в силу невозможных цензурных условій, просвѣтительная дѣятельность кооперативов взята под подозрѣніе, а общества „Просвіти“ почти всѣ были закрыты администраціею и притом без сколько нибудь основательной мотивировки.

„Только событія 1917 г. открыли свободный путь раціональному строительству в области народнаго просвѣщенія Украины. Накопленная в теченіе десятков лѣт духовная потенція украинскаго общества проявилась в энергичной творческой дѣятельности интеллигентных сил, которой отвѣчали яркія вспышки пробудившагося національнаго самосознанія народных масс. Сельскія общества и городскія общественныя управленія вы-

носят приговоры об открытіи низших школ и средних учебных заведеній с преподаваніем на украинском языкѣ. Основываются десятки украинских издательств; на рынок выпускаются милліоны книг оригинальной и переводной украинской литературы, широким потоком разливаются онѣ по крестьянским хатам, сельским школам и библіотекам. Земства, идя на встрѣчу стихійному спросу на родную книгу и школу, ассигнуют крупныя средства на открытіе нових школ и библіотек. Средоточіем работы по внѣшкольному образованію становятся разсѣянныя на украинской территоріи „Просвіти", которых насчитывается не менѣе тысячи, с многотысячным числом участвующих в них активных работников просвѣщенія. Этим просвѣтительным организаціям, как наиболѣе популярным и близким по своему духу к настроеніям народных мас, приходят на помощь своими субсидіями правительственныя и земскія учрежденія. Результаты этой широкой общественной самодѣятельности, направленной на созданіе національной школы, как основы культурнаго подъема украинскаго народа, были поразительны: в теченіе двух лѣт было открыто указанным выше путем 25.000 комплектов низших начальных школ, 1134 высших начальных школ и 78 средних учебных заведеній, в которых обучалось около 2 милліонов дѣтей — украинцев. Сверх того было учреждено три украинских университета — в Кіевѣ, Полтавѣ и Каменец-Подольскѣ, украинская академія художеств, высшее архитектурное училище, и, наконец, украинская академія наук.

„Этот сухой перечень является лучшим доказательством того, что стремленіе придать народной школѣ на Украинѣ національный украинскій характер не искуственно привито украинскому народу, но выходит из глубин народной души, как проявленіе яснаго и трезваго взгляда на роль родного языка в дѣлѣ духовнаго развитія и культурнаго роста широких народных масс, призванных событіями к сознательному участію в судьбах своей родины. На этом пути творческому духу украинскаго норода открывались широкія перспективы, обѣщавшія ему постепенное исцѣленіе от глубоких ран, нанесенных долголѣтним гнетом великорусскаго централизма.

„Декларація генерала Деникина („К населенію Малороссіи", изд. 12 августа 1919 г.) в части, касающейся народнаго образованія, и основныя положенія, принятыя Особым Совѣщаніем по вопросу об украинских школах (повторенныя в приказѣ ген. Май-Маевскаго за № 22), внезапно вновь возвращают украинское общество к исходным точкам, казалось, уже пережитаго трагическаго положенія. Милліоны наших дѣтей очутились перед плотно закрытыми дверьми родной школы, а общественная инициатива в дѣлѣ народнаго просвѣщенія встрѣтилась с возобновленіем системы административных репрессій против живых сил украинскаго народа. Хотя формально правительство не уничтожает украинской школы, а лиш отказывает ей в содержаніи на государственныя средства и ставит нѣкоторыя препятствія в чисто правовом отношеніи, но фактически в этом рѣшеніи заключается угроза для всей охарактеризованной выше большой и сложной организаціи школьнаго дѣла и широкой просвѣтительной дѣятельности украинской интеллигенціи. Правда, украинской школѣ указано средство спасенія — в переходѣ на финансированіе частными средствами. Украинское общество широким фронтом откликнулось на призыв к матеріальным жертвам; сам народ принял горячее участіе в этом дѣлѣ многочисленными приговорами сельских обществ о матеріальной поддержкѣ школам. Но взять на свои плечи все бремя содержанія школы народ не может уже в силу невозможности создать областной аппарат для планомѣрнаго самообложенія различных общественных групп и завѣдыванія организаціею этого сложнаго дѣла. Даже отдѣльныя попытки общественных учрежденій поставить помощь народной школѣ на твердую почву встрѣчают со стороны администраціи серьезное противодѣйствіе: украинскіе учительскіе союзы распускаются, их члены арестуются, просвѣтительная дѣятельность кооперативов и „Просвіт" преслѣдуется. При подобном отношеніи администраціи

к частной самодѣятельности, конечно, нельзя разсчитывать на такіе результаты в организаціи школьнаго дѣла, какіе отвѣчали-бы широтѣ связанных с ним просвѣтительных и культурных задач. Очевидно, при таких условіях, что перевод всѣх украинских учебных заведеній в положеніе частных школ равносилен разрушенію всего, что создано за послѣдніе два года напряженіем духовных и матеріальных сил украинскаго народа в сферѣ народнаго образованія.

„Мы полагаем, что вопрос этот заслуживает пристальнаго вниманія правительства Главнаго Командованія вооруженными силами на Югѣ Россіи. Нельзя признать цѣлесообразным принужденіе украинскаго народа к двойному обложенію на просвѣтительныя цѣли — в формѣ оплаты и правительственной и частной народной школы. Правительство не может игнорировать тѣх чисто педагогических мотивов, которыми была продиктована организація украинской школы, и его долг по отношенію к украинскому народу — содѣйствовать упроченію созданной этим народом системы школьнаго дѣла в духѣ родной культуры. Необходимо возстановить государственный характер украинской школы, возвратив ей права и приняв ея содержаніе на казенныя средства. Ибо оставленіе школы в нынѣшнем состояніи безправія может лишь повести к ненужной и нежелательной борьбѣ народных масс за утраченные права и будет мѣшать спокойной работѣ всѣх здоровых элементов украинскаго общества на благо народа и государственности.

„С тревогою слѣдя за тѣм, как широкія массы нашего народа стремятся к объединенію со всѣми слоями своей интеллигенціи в общей работѣ ради возрожденія своей національной жизни, а в то-же время правительство, взяв ошибочный курс, намѣревается подавить это естественное, стихійное движеніе, общее всѣм народностям своеобразной исторіи и культуры, мы, представители многочисленных кадров украинской педагогіи и культурно-просвѣтительных украинских организацій, вынуждены обратить вниманіе правящих сфер Добровольческой Арміи на тѣ тяжелыя послѣдствія, которыми грозит такое направленіе внутренней политики нашему народу, его просвѣщенію и культурѣ.

ДЛЯ УСТРАНЕНІЯ ЭТИХ НЕЖЕЛАТЕЛЬНЫХ ПОСЛѢДСТВІЙ НЕОБХОДИМО:

1. Незамедлительно всѣ школы с преподаваніем на украинском языкѣ уравнять с такими-же русскими школами. Ибо несправедливое дѣленіе школ на полноправныя и безправныя может только вызвать естественное недовольство со стороны украинскаго народа, который, составляя, в среднем, на территоріи украинских губерній до 80% всего населенія, несет на себѣ главное бремя государственных налогов и вправѣ, поэтому, разсчитывать на вниманіе правительства к его культурным интересам.

2. Украинскія школы принять на государственный счет, а учрежденіям земскаго и городскаго самоуправленія предложить также взять находящіяся в их вѣдѣніи украинскія школы на свое содержаніе, наравнѣ с иными.

3. Пріостановить преслѣдованіе украинских профессіональных учительских организацій и дать им свободу развитія наравнѣ с аналогичными русскими организаціями.

4. Пріостановить преслѣдованіе обществ — „Просвіт“ и кооперативных учрежденій в их культурно-просвѣтительной дѣятельности, в виду высокаго ея значенія именно в наше время, когда государство не только не в состояніи вести планомѣрной просвѣтительной работы, но не располагает и средствами, чтобы вполнѣ удовлетворить просвѣтительныя стремленія украинскаго народа.

Центральне Бюро Всеукраїнської Учительської Спілки (Центральное Бюро Всеукраинскаго Учительскаго Союза).
Рада Товариства Шкільної Освіти (Совѣтъ Общества Школьнаго Просвѣщенія).
Рада Товариства „Просвіта“ (Совѣт Общества „Просвѣщеніе“).
Українське Наукове Товариство (Украинское Научное Общество).
Рада Товариства Допомоги літературі, науці й штуці (Совѣтъ Общества Вспомоществованія литературѣ, наукѣ и искусству)“.

Не можу не подати тут іще одного дуже цікавого й історичного значіння документу, з якого також видно заходи Денікина що до ліквідації української школи й культури та боротьбу проти цих заходів Ради Товариства Шкільної Освіти. Цей документ ще цікавіщий тим, що Рада Товариства Шкільної Освіти була тоді фактично Міністерством Освіти на цілу Україну тому, що Міністерство Народньої Освіти У. Н. Р., з огляду на численні евакуації, не могло само з центра, як офіційна установа, провадити свою роботу на цілу Україну.

Існування таких організацій, як Товариство Шкільної Освіти й инші, що підписалися під меморандумом до Денікина, є запорукою тому, що ні Денікин, ні большевики, і ніхто другий не зможуть ліквідувати державности українского народу. З іскорки розгорівся великий національний огонь, якого вже ніхто не згасить, а український народ з кожним днем має все нових і нових бойців за національну ідею, за свою Республику, виховуємих в рідних школах теоретично і в тяжкій боротьбі з ворогами практично.

Про Раду Товариства Шкільної Освіти, про її внутрішню організацію та роботу її дуже мало зналося в державному центрі, як також і мало було поінформоване про неї й активно-діюче громадянство. І на ці питання ми знайдемо відповідь в тексті вищезгадуємого документа:

СПРАВОЗДАННЯ
РАДИ ТОВАРИСТВА ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ
з дня 26 березня 1919 року по 1 січня 1920 року.

Кілька вступних уваг. Рада Товариства Шкільної Освіти в складі,

обраному на Загальних Зборах Товариства 26 вересня ст. ст. 1919 р. виступила на працю в виключно тяжкий час української культурної історії. То був час, коли армія Денікина і ті громадські групи, що цю армію підпирали, нищили все українське: закривали українські журнали і газети, палили українські книжки, провадили цінічно-одверту боротьбу з українською школою і з українською громадською думкою — словом, робили організовані спроби звести на нівець всі здобутки революції 1917 року для українського народу не тільки в царині політичній, але і в царині суто-культурній. Делегації „Союза Возрожденія Россіи" Денікин одверто заявив у відповідь на прохання припинити переслідування українського культурного руху: „Культуру от политики отдѣлить нельзя", і цім, власне, вже заздалегідь зазначався той курс політики, який мусить виправдати всі скорпіони на українське слово в очах культурного світу.

„В наслідок цих заходів центрального уряду, разом з вступом на Україну добровольчої армії, були скрізь оповіщені і приняті до виконання відомі „Основныя Положенія, принятыя Особым Совѣщаніем по вопросу об украинских школах". Цими „Основными Положеніями" українська школа була поставлена в невимовно тяжке становище: 1) її було позбавлено рішуче всяких допомог не тільки з боку держави, але й з боку земських і міських установ, 2) од неї забрано було „права", які мали певне привабливе значіння для громадянства в умовах старої поміщицько-чиновницької держави і 3) частину українських шкіл примушено перейти знову на російську викладову мову, не рахуючись з жадними законами розумної педагогії. На місцях адміністративна сваволя поширювала навіть ті майже безмежні заборони, які ми спостерігаємо в цих „Основных Положеніях". Добре розуміючи загальний українофобський настрій, місцеві адміністратори забороняли те невеличке, що вважалося дозволеним центральним урядом, і через те з перших же днів на Україні утворилася атмосфера певної безправности та сваволі, коли ніхто не знав меж дозволеного. На шкільній справі це відбилося особливо прикро. Школа залишилася без коштів, без організації, інколи — без учителів, батьки починали турбуватися про дальшу долю української школи, і все українське громадянство, вбачаючи в школі один з найбільш цінних здобутків революції, з великою трівогою стежило за процесом розпаду налаженої української школи. Отже завданням нової Ради Товариства Шкільної Освіти було—зібрати докупи роспорошені українські культурні сили і організувати постійний центр для матеріяльної допомоги та ідейного керування школою, спіраючися на все організоване українське громадянство; плян діяльности Ради Товариства був в

перших же днях ухвалений на нараді з представниками таких організацій, як українські центральні кооперативні установи, Всеукраїнська Учительська Спілка, „Просвіта“ і таке инше.

„Але, звичайно, ця випадкова праця по охороні української школи не заступала перед Радою тієї основної мети, яка стояла перед Товариством з перших днів його заснування в квітні місяці 1917 року. Рада ввесь час продовжувала попередню славну працю Товариства, бажаючи її поширити і пристосувати до нових вимог життя. Розвиток української школи в найріжноманітнійших її формах, як могутньої бази української культури, — ось, власне, як можна сформулувати в кількох словах ту мету, що її собі ставила Рада. В цю формулу Рада Товариства вкладала багатий зміст і пристосовувала до неї всі свої заходи. Ясно, що підчас денікинщини перед Радою на перший плян виступили суто-практичні завдання — зберегти українску школу від загибелі, і на це було звернуто особливу увагу.

Фінансування шкіл. Уже в вересні вияснилося, що українські школи не можуть далі існувати без організованої фінансової допомоги якихсь центральних установ. Через це Рада товариства Шкільної Освіти з перших же днів своєї праці і майже до останнього часу асигновувала кошти на утримання українських шкіл і таких наукових закладів, існування яких являється особливо цінним з національно культурного погляду. Асигновуючи гроші, Рада проте додержувалася таких умов: 1) кожна школа чи науковий заклад повинні до максімуму використати місцеві кошти, місцеві фінансові джерела, щоб тільки в крайньому випадокві користуватися допомогою Товариства Шкільної Освіти, 2) кошти асигновувалися тим установам, діяльність яких буде абсолютно необхідною для розвитку української культури, головним чином — школи.

„На підставі цих принціпів довелося в першу чергу ухвалювати допомогу київським школам і установам, які майже цілком не могли мати жадних місцевих коштів. Щоб мати певні відомости про дійсні потреби шкіл і щоб на основі цього скласти хоч приблизний бюджет Товариства і тим забезпечити школи і надалі, Рада Товариства ухвалила розіслати по школам анкету такого змісту:

До Педагогичної Ради.

„Товариство Шкільної Освіти, вступаючи в новий шкільний рік свого існування при визначених для української школи умовах, просить Вас дати вичерпуючу відповідь на нижчезазначені запитання.

1) Назва школи та її адреса. 2) Кількість клясів і які саме? 3) Кількість учнів на 1 жовтня 1919 р. 4) Чи забезпечено школу відповідним помешканням і на яких умовах? 5) Чи забезпечено школу паливом і по якій ціні? 6) Чи забезпечено підручниками? 7) Яка платня за навчання і на скільки можливе її підвищення в біжучому році. 8) Який матеріяльний стан школи? 9) Чи мається повний штат учителів і з яким цензом?

„Крім того бажано мати прикладовий до цього коротенький нарис про стан школи за весь час її існування по цей день; прибутковий і видатковий кошторис утримання школи на 1919/20 шк. рік, а також докладні відомости про місцеві умови дальшого існування Вашої школи, як української, в разі припинення кредитів державою.

Відомости просимо дати, як мога в ближчому часі.

Голова Ради Т-ва (підпис) А. Лещенко.

Секретарь О. Дорошкевич.

„Після одержання відповідів на цю анкету Рада Товариства систематично ухвалювала асігновки на українські школи, і перші місяці діяльности Ради в новому складі в значній мірі проходили в задоволенні утриманням українських шкіл. В першу чергу пішли тут українські середні школи, які дійсно опинилися зразу в безпорадному становищі і не сподівалися хоч на яку-небудь допомогу від добрармії. Поруч з ним були задоволені потреби міських вищих початкових шкіл з українською викладовою мовою, яким міська управа з перших же днів рішуче відмовила в утриманні. В такому ж становищі опинився Український Державний Університет, якому вже на засіданні 14/I жовтня Рада Товариства ухвалила першу асигновку за серпень місяць, а потім забезпечила утриманням в 563.980 карб. до 1-го січня 1920 року.

„Що до инших українських шкільних і наукових закладів, то тут Рада Товариства чекала вияснення відношення уряду добрармії до фінансування цих закладів. До цих закладів в першу чергу треба зарахувати Українську Академію Наук, найціннійше придбання української культури за часів революції, поки вияснилося, що Денікинська влада не потерпить розвитку української науки і що тут найбільше потерпить історично-філологичний відділ Академії, як український по характеру праці і по скупченим там силам. Рада Товариства асигнувала на засіданні 23/10 жовтня 690.000 карб. на утримання історично-філологичного відділу У. А. Наук. Така ж доля спіткала і другу нашу національну інституцію — Українську Академію Мистецтва, і вже на засіданні 13 жовтня (30 вер.) Рада Т-ва робить ухвалу про

те, що Академія Мистецтва переходить на утримання Товариства Шкільної Освіти.

„Іще 20/7 жовтня в Раді Товариства повстало питання про допомогу українським початковим школам, які ввесь час були на утриманні міста. Річ у тім, що міське київське самоврядування за часів денікинщини в особі завідуючого відділом освіти д. Ярошевича і міськаго голови д. Бутенка не відмовляється спочатку рішуче від утримання початкових шкіл з українською викладовою мовою, надсилаючи відповідні „проекти" і „докладні записки" в Ростов і сподіваючися відтиля пільги тільки для українських шкіл. В цій справі Товариство провадило постійні і настирливі переговори з Управою і тільки 18/5 листопаду міська управа, за підписом А. Ярошевича, розіслала по українських початкових школах наказ (ч. 923):

„Согласно основным положеніям, принятым Особым Совѣщаніем по вопросу об „украинских школах" и утвержденных Главнокомандующим вооруженными силами Юга Россіи 26 іюля с. г. земствам і городам, в согласіи с пунктом „3" статьи 7 правил 1 іюля 1919 г., не предоставлено право учреждать и воспособлять учебныя заведенія с преподаваніем на малорусском языкѣ.

„На основаніи сего Отдѣл Нар. Обр. сообщает, что содержаніе ввѣреннаго Вам училища на счет города прекращается с 27 сентября с. г. и предлагает поставить в извѣстность Отдѣл, на средства каких учрежденій и лиц в дальнѣйшем будет содержаться училище".

„Ще до одержання цього наказу міська управа припинила платню учителям нижчих початкових шкіл з українською викладовою мовою, і Рада Товариства на засіданні 20/7 жовтня порушила питання про допомогу учительству, а 8-го листопаду (21 жовтня) вже було зроблено першу асигновку на допомогу учительству, щоб потім провадити це систематично аж до грунтовної зміни політичної ситуації. Одночасно з цим перед Товариством Шкільної Освіти повстало гостро питання про допомогу українським бурсам, притулкам, захисткам і навіть садкам, які з уступленням радянської влади і з анулюванням радянських грошей опинились в жахливому становищі, бо установи добрармії або рішуче відмовляли в допомозі, або затягали справу з вирішенням, і нещасні діти буквально сиділи без шматка хліба. Вже на засіданні 9-го жовтня (26-го вересня) Рада Товариства ухвалила першу асигновку в 25.000 українським бурсам і допомогу дитячому захисткові на Шулявці; пізніще пощастило передати їх на утримання Всеросійському Земскому Союзові, а дошкільні установи довелося звести до мінімума; по докладу предствника Учительської Спілкі ухвалено утримувати лише 4 дошкільні установи на кошти Товариства Шкільної Освіти.

„Піклування про українські школи і величезні витрати на їх утримання, при непевних фінансових перспективах, примусили Раду Товариства з обережністю ставитись до позашкільної освіти, бо було очевидно, що коштів на це не вистарчить. Але все ж таки Рада Товариства не давала загинути тим установам, що вже існували і провадили свою працю: з таких установ згадаємо Підготовчі курси до Українського Університету і гімназії для дорослих (обидві в Київі), які Рада Товариства об'єднала в одну установу й ухвалила асигновку в 50.000 карбованців.

„Щоб закінчити справу з фінансуванням київських українських закладів, треба звернути увагу на ті з них, які тільки частинно задовольнялися Товариством, як Українське Наукове Товариство, Вища Архитектурна Школа, Український Педагогичний Відділ Фребелівського Інституту, або й зовсім не задовольнялися, як Економично-Адміністративний Інститут. Мотиви цих постанов базувалися на зазначених вище принціпах, при чому особливу увагу Рада Товариства звертала на доцільність і корисність існування тих чи инших установ за тодішніх скрутних обставин і на обсяг дійсної праці, яку вони провадять. Фінансування українських шкіл на прикінці складало порівнюючи невеличкий відсоток з відомих усім причин: тут і перерва комунікації, і самоохорона, і самоорганізація місцевих сил — все це мало своє значіння. Але Рада Товариства з охотою допомагала коштами і книжками усім, хто до неї звертався з дійсними вимогами, наприклад: Ряжщівська, Потапецька і Мекеличська гимназії на Київщині, Баришпільська Бовківецька на Полтавщині, вищі початкові школи— Будаївська, Звонківська, Сайківська (Київщина), Синонежська (Черниговщина), Воронківська (Полтавщина), нижча початкова школа Товариства „Просвіта" в с. Горянка Київського повіту.

„Всього витрачено на утримання українських шкіл і наукових закладів — 3.659.693 карб. 21 коп.

Допомога школі й учителю. Рада Товариства весь час стояла на тому, що українська школа не повинна бути перекладом на українську мову російського оригіналу, який підчас Денікина нагадував жахливі часи експериментів Кассо і Шварца, відомих „просвітителів". Рада прагнула того, щоб ідеї нової трудової школи не забувалися працьовниками української школи, оскільки, звичайно, це було можливо в умовах поміщицько-чиновницької денікинської „держави". При Раді Товариства засновна була спеціяльна Педагогична Комісія з метою вироблення або перегляду програмів і плянів української школи і взагалі дальшої реалізації ідей трудового виховання. Ця Педагогична Комісія тільки розпочала свою діяльність на протязі відчитного часу, а розцвіт її припадає вже на пізніщий період.

„Поруч з цим Рада Товариства вживала всіх заходів, щоб зробити взагалі становище школи більш тривким і по можливости забезпечити її працьовника-учителя. Так, деякі українські школи в м. Київі дістали власне помешкання за допомогою Товариства Шкільної Освіти, наприклад: вищі початкові школи № 9, 10 і 13, нижчі початкові школи — № 78, № 131 і № 133, ботаничний кабінет Українського Університету. Рада Товариства пильнувала того, щоб в кожному районі м. Київа українські школи мали своє власне помешкання і тим творили міцний культурний осередок; з цією метою підшукувалися відповідні помешкання, наприклад, на Печерську (Нікольська 11), в центрі міста (Колегія Павла Галагана), але ці помешкання не завжди вдавалося взяти до своїх рук. Школам також допомагала Рада Товариства робити ремонт, щоб розпочати працю, уряджати вечірки, бібліотеки, лекції і таке инше.

„Але Рада Товариства особливу свою увагу звертала на матеріяльне становище учителя, дуже добре розуміючи, що лише тоді можна сподіватися від учителя праці, коли будуть забезпечені його матеріяльні потреби. І ми з задоволенням можемо тепер сказати, що український учитель підчас денікинщини і навіть до останніх часів був в кращому становищі, ніж учитель опікуваної всіми російської школи. Перш над усе Рада Товариства ухвалила свої оплатні норми для вчителів нижчої початкової, вищої початкової і середньої шкіл (по старій термінології). Ці оплатні норми пристосовувалися до тодішніх денікинських ставок з деякими варіяціями, при чому одна з найбільш грунтовних варіяцій — це тенденція зрівняти оплату вчительства по школах ріжних типів. Шкільні працьовники по оплатних нормах Товариства Шкільної Освіти одержували врешті трохи менше від учителів російських шкіл, але становище їх було безумовно кращим, бо цей оплатний мінімум український учитель одержував фактично, на руки, а з денікинськими ставками учителі знайомились тільки на папері, з газет, за недостачею готівки у Державній Скарбниці.

„Крім того, Рада Товариства з охотою допомагала організації учительського кооперативу „Укр. Школяр. Крамниця", як могутньої фінансової бази учителя: своїми асигновками раніш в 100.000 карб., потім у 500.000 карб. Рада Товариства бажала забезпечити широкий розвиток цієї надзвичайно потрібної організації.

„Звернена була увага і на задоволення господарських потреб українських шкіл, оскільки це було можливо за тяжких обставин минулого року. 20/7 листопаду була заснована при Фінансово-Господарській Комісії спеціяльна „Паливна Підкомісія" на чолі з д. Клеєм і

асигновано в її розпорядження 300.000 карб. Ця підкомісія через Шулявський Кооператив по можливости задовольняла паливом всі українські школи і наукові заклади, які до неї зверталися, — од дитячого притулку до Університету й Академії Наук.

Справа з легалізацією шкіл. Всі ті великі асигновки, які робилися на зазначені нижче потреби, вважалися тільки позичкою, бо Товариство Шкільної Освіти ввесь час сподівалося одержати в тій чи иншій формі наказ про фінансування українських шкіл навіть денікинською владою. Власне, такий наказ врешті і був виданий в такій редакції:

„В виду возникших сомнѣній относительно права полученія пособій из казны и общественных учрежденій учебными заведеніями с преподаваніем на русском языкѣ, управленіе народнаго просвѣщенія при Особом Совѣщаніи разъяснило, что всѣ школы с преподаваніем на малорусском якыкѣ признаются существующими в качествѣ частных учебных заведеній. Онѣ могут получать пособія из казны в порядкѣ, предусмотрѣнном отдѣлом IV введенаго к штатам закона 4-го іюля 1919 года и от общественных учрежденій в порядкѣ ст. 30 правил 1-го іюля 1914 года“ (20 вересня 1919 р. № 4432).

„Але це розпорядження, як і багато инших, зосталося тільки на папері, а всі зусилля Товариства Шкільної Освіти були вжиті для боротьби з місцевою шкільною владою на чолі з професором і ректором університета д. Спекторським, для того, щоб примусити її виконати накази їхнього ж ростовського, денікинського уряду. Денікинський уряд, як відомо, скасував усі постанови, видані після 25-го жовтня, і цим самим більшість українських шкіл позбавились юридичної бази для свого існування: вони опинилися без „прав“, без грунту з погляду денікинської влади. Але навіть ті українські школи, що не підлягали цьому розпрядженню, наприклад 2 і 3 київські гімназії, що їх одчинено ще з наказу Тимчасового Уряду, все ж таки не бачили иншого відношення з боку Денікина та його київських прибічників: той факт, що школи „українські“, — це вже позбавляло їх всякої підтримки з боку „руской“ влади. Отже першим завданням Товариства Шкільної Освіти було „легалізувати“ школи, знайти їм юридичного „хазяїна“, згідно з признаним тоді законом 1-го липня 1914 р. і тоді вже дбати про кошти, про педагогичний склад, учнів, помешкання, майно і т. инше. Ми не будемо в цьому справозданні детально зупинятися на обставинах одвідування київської влади — попечителя проф. Спекторського, помішників його — д. д. Базаревича і Ліперовського, окружних інспекторів — Троцького і Черняєва, хоч, може, для історії української школи, — для вияснення її терни-

стого шляху, нарешті — вияснення справжнього обличча тих, хто має сміливість звати себе російськими прогресистами,ця сторінка нашого життя і має велике значіння, але деякі характерні риси все ж таки зазначимо хоч в примітці. Ось, наприклад, схематичний переказ двох одвідин п. Попечителя проф. Спекторського 25 12 жовтня і 2 19 листопаду:*)

„Ця розмова уявляє собою схему всіх тих переговорів, які провадили представники Товариства Шкільної Освіти з Київською Шкільною Округою за денікинських часів; дещо було можливо на папері за денікинськими підписами, і нічого не дозволено було в житті на практиці.

---

*) „В розмові п. Попечитель познайомив представників Товариства з поглядом офіціяльних ростовських сфер на будучність української школи і зазначив, що, згідно з останніми циркулярами, нижча початкова школа може користуватись українською мовою як „подсобною": — це не буде українська школа (підкреслив п. Попечитель), але фактично там буде українська викладова мова, особливо спочатку. Що до вищої початкової і середньої школи, то всі розпорядження влади залишаються тут в силі; українські середні школи тепер, власне, юридично не існують, і він, попечитель, міг би їх позакривати, як цього і вимагають деякі кола громадянства. Щоб вони існували юридично, необхідно їх одкрити в „законному порядку", згідно з „Правилами" 1-го липня 1914 року. (На питання одного з представників Товариства, хто може бути юридичним власником всіх шкіл — Товариство Шкільної Освіти, чи може, окремі товариства, п. Попечитель відповів, що краще було б не передавати всі школи Товариству, бо „там" можуть сказати, що Товариство — це таємне Міністерство Освіти).

„В питанні про „право" шкіл п. Попечитель підкреслив, що він взагалі не чинитиме жадних перешкод українським („или малорусским— дѣло не в названіи") школам і прикладе всіх сил, щоб протягом місяця всі українські школи одержали повні права. Але для цього поповинні підготуватись самі школи, бо перед вирішенням питання про права школи підлягатимуть ревізії (не Ростовській, яку пощастило обминути п. Пепечителю і підчас розмови з представниками влади, а місцевій окружній), треба викинути з шкіл всякий „самостійницький дух", оскільки він виявляється в книжках, загальному напрямі школи, а також почистити персонал, позбавивши його відомих, яскравих „самостійників". Я не хочу грати ролю жандарма, додав п. Попечитель, не хочу руйнувати українські школи, і гадаю, що найкраще це виконаєте ви самі.

„Нарешті п. Попечитель підкреслив, що майно б. державних гімназій він передасть новим приватним школам Товариства.

„На другий же день Рада Товариства Шкільної Освіти подала в Округу прохання про відкриття 3-х приватних гімназій (одну — ім. Т. Г. Шевченка, другу ім. Кирило-Методіевського брацтва, третю

„Перш над усе, головна причина, як потім вияснилося, через що українські школи не легалізовано, полягала в тому, що Товариство Шкільної Освіти хотіло „монополізувати" справу, хотіло зробитися майже єдиним „хазяїном" усіх українських шкіл на Київщині, а згодом, може, і по всій Україні. Генерал Драгоміров, як „конфінденціяльно" сповіщав нас д. Спекторський, боявся, що Товариство Шкільної Освіти зробиться „Міністерством" і відродить серед української людности ті „самостійницькі" традиції, які хотіла остаточно поховати добрармія. Ось через це власне д. Спекторський радив не подавати прохання про легалізацію шкіл од ріжних інституцій, та утворювати на селах особливі „товариства" батьків („щоб це росло знизу, а не насаджувалося згори"), а врешті затягував справу; іноді ректор Університету дозволяв собі робити всякі наклепи на Товариство, або просто плести дурниці: так, цей добродій, кілька разів переказував байку про те, що Товариство Шкільної Освіти ніби то видрукувало агітаційну книжку — „в лапах у Москви", при чому тут Товариство

ім. І. М. Стешенка) 2-х вищих початкових шкіл і учительської семінарії. В проханнях було зазначено помешкання існуючих українських шкіл і підкреслено, що програми шкіл будуть пристотовані до шкіл російських, взагалі виконано всі ті формальности, які вимагає ст. 12 закону 1-го липня 1914 року (зроблено це все після наради з помішником попечителя д. Базаревичем).

„Але коли представники Товариства Шкільної Освіти прибули до п. Попечителя 2-го листопаду, щоб довідатись про долю своїх прохань, то виявилося, що попечительська рада в засіданні своєму 30-го жовтня відмовила в проханні Товариству через деякі формальні мотиви. Насамперед, прохання написані українською мовою, а в декларації ген. Денікина нічого не сказано про право подавати прохання українською мовою і п. Попечитель, не надаючи цьому принціпового значіння, не хоче витворювати з цього прецедента, бо „над ним, ще є старші". Не бажаючи ображати українців поверненям проханів — п. Попечитель запропонував подати поруч з ними нові, писані російською мовою. Представники Товариства змагалися в цьому питанні з п. Попечителем, посилаючися на ту ж декларацію, але врешті заявили, що для них особисто формальні моменти мають другорядне значіння з головною метою — відкрити українські школи.

„Далі, п. Попечитель вимагає прикласти до проханнів детальні учебні плани шкіл і розполог лекцій (чи викладається там, наприклад, російська мова? — таке питання цікавило п. Попечителя).

„Він підкреслив, між иншим, що останні циркуляри дозволяють видавати допомогу українським школам з боку державної скарбниці, земств і міст, але придбати конкретні форми ця допомога може не раніш Різдва, коли буде остаточно з'ясований педагогичний стан українських шкіл".

Шкільної Освіти в одну купу звалювалося з крамницею „Освіта", де, здається, офіцери витрусили якусь подібну брошуру. Потім оте недвозначне бажання вижити „самостійницький дух" серед українського учительства переносилося і на керовників Шкільної Освіти, які безперечно були „на підозрінню„ у тих, хто звик рахуватися лише з губернаторською „благонадійністю", і про саме Товариство уперто ширилася чутка, що воно має бути розігнане з наказу денікинського уряду, як „небланагодійна" установа. На це, між иншим, не двозначно натякав д. Спекторський, виставляючи при цій нагоді себе, як великого „оборонця" Шкільної Освіти. Вреші Рада Товариства ясно бачила, що київська влада не схоче виконати навіть тих мінімальних можливостей що до розвитку української школи, які давала влада ростовська в своїх офіціяльних постановах. Крім офіціяльної зневаги до українського шкільництва, на кін виступало ще оце знамените „усмотрѣніе" місцевих помпадурів, які вже не рахувалися ні з чим (напр. в Лубнях, комендант заборонив одчинити гімназію, яку вже дозволив полтавський попечитель). На підставі цього Рада Товариства ухвалила взяти участь в публичному протесті всіх українських культурно-освітніх організацій проти такої ганебної політики влади. Цей протест приняв форну „Меморандума по вопросу об украинской школѣ", яку, разом з иншими організаціями, підписала й Рада Товариства Шкільної освіти.

„Меморандум" розіслано до редакцій політично-пристойних опозиційних газет, на адресу відомих політичних діячів, по деяких офіціяльних інституціях і таке инше. Але, не зважаючи на енергійні заходи Ради Товариства, жадна українська школа не одержала права на легальне існування від денікинської влади, і це ми тепер повинні зафіксувати в аппалах нашої школи на спомин прийдешнім поколінням. Про кошти нема чого й говорити: денікинська влада не платила грошей навіть своїм школам, отже справа з українськими школами відсувалася на невідомий час і через те, не вважаючи на всі заходи в цій справі Ради Товариства, не довелося й шага одержати.

Догляд за школами і контакт з ними. Отже юридично школи не належали Товариству Шкільної Освіти, але фактично воно, даючи гроші на утримання шкіл і вважаючи себе громадським оком, було єдиним культурним центром, куди школи зверталися за порадами і де вони знаходили організовану відповідь.

„Крім того, Товариство повинно було стежити за тим, щоб громадські кошти дійсно витрачалися доцільно на ту мету, на яку їх призначено, і щоб школи українські за найбільше несприятливих обставин високо тримали прапор української культури. От з цих

ріжноманітних мотивів виникли форми контролю і форми контакту у взаїмовідносинах між Товариством Шкільної Освіти, як широкої громадської організації і окремими українськими школами, що витворилися в наслідок громадської енергії й самодіяльности. Форми контролю, догляду Рада Товариства переводила через своїх спеціяльних інструкторів і членів Ради. Уже на засіданню 23/10 жовтня Рада Товариства ухвалила зробити обслідування як київських українських шкіл, так і провінціяльних, обравши для останнього завдання особливого інструктора, д. Червиньського. Отже, таке безпосереднє ознайомлення з українськими школами давало Раді матеріяли для висновків; крім того, багато корисних відомостей давала місцева учительська спілка, з якою Рада Товариства була в тісному єднанні протягом усього часу. Що до форми контакту, то Рада стала на шлях делєґування представників Товариства в ті установи і школи, які користуються матеріяльною допомогою Товариства. Таким чином Рада могла вступити в найтіснійші зносини з Українською Академією Наук, Українським Університетом, Українською Академією Мистецтва, деякими середніми школами і т. ин., де були представники Товариства.

„Досліджуючи становище української школи, Рада Товариства іноді зустрічалася з безпорадним, навіть катастрофичним станом і тоді Рада, виконуючи доручення українського громадянства і спираючися на його довірря, ставала на шлях цілковитої реорганізації тих шкіл. Особливо яскравих випадків було тільки два — Ржищівська і 3-я київська гімназії, але дуже часто траплялося, що люде з міст приїздили за порадами, і Рада Товариства направляла працю по тих чи инших школах (наприклад, Баришівська гімназія на Полтавщині). Що до Ржищівської гімназії, то тут був цілковитий розвал в наслідок тих події, які відбулися в тій місцевости: директор Бабич загинув, учителі розбіглися, учні розійшлися по домівках і гімназія, що була колись справжнім культурним осередком, опинилася на передодні загибелі. Цим скористувалися місцеві русифікатори і повели агітацію за те, щоб українська школа перестала існувати, а учні перейшли до російської гімназії. В наслідок цієї агітації в Ржищів було послано Київською Шкільною Округою д. Орлова, б. директора Коростишівської Учительської Семінарії, і цей добродій подав такий доклад, після якого в Ржищеві не було місця українській школі на думку денікинських агентів. Але учні гімназії не зрадили своєї школи: вони рішуче відмовилися піти до російської школи і звернулися до Товариства Шкільної Освіти за порадою. Товариство зорганізувало Педагогичну Раду гімназії на чолі з д. Пан. Ковальським, асигнувало 50.000 кар. на утримання і почало провадити справу з легалі-

зацією школи. Таким чином, Ржищівська гімназія працює тепер повним темпом, маючи в своїм складі до 200 учнів.

„3-я українська гімназія в м. Київі так само вимагала повної реорганізації, бо й учебна і виховальна справа там провадилася не гаразд, в чому Рада Товариства пересвідчилася через свого інструктора, який одвідував гімназію і бурсу при ній. Заява Батківського Комітету, подана до Товариства Шкільної Освіти, остаточно підтвердила всі підозріння і дала підставу для Товариства розпочати заходи по реорганізації школи. Педагогична Рада 3-ої гімназії з свого боку приєдналася до думки про те, що в гімназії ішло не все гаразд, указавши на невідповідність директора гімназії д. Власенка своєму призначенню. Вся Педагогична Рада ухвалила податися до димісії перед Товариством, як суто громадською установою, і Рада Товариства організувала разом з представниками батьківського Комітету і попередньої Педагогичної Ради нову Педагогичну Раду на чолі з д. Глухеньким; цю реорганізацію затвердив пізніше з деякими варіяціями і Губвідділ Наробсвіти. Тепер 3-я гімназія переживає добу творчої діяльности і готується до того, щоб розпочати систематичні заняття.

Культурно-освітня агітація. Рада Товариства ввесь час дбала про те, щоб яко мога більше розворушити українське громадянство, яко мога тісніше з ним звяватися і тим самим зробити й справу українського шкільництва — справою загально-національною, загальнонародньою. Рада Товариства добре тямила, що особливо за часів денікинщини тільки в громадській організованости, в громадському співчутті можна шукати собі опори й допомоги, і через те на цей бік була звернена особлива увага Ради.

„Ще до перших загальних зборів Товариства 26 вересня була видрукована в пресі і поширена серед громадянства перша відозва такого змісту:

До українського вчительства і громадянства.

„Історичний хід подій привів український нарід до нових змагань за свої права, яко нації: накази влади хотять позбавити українську школу права на державне утримання, залишаючи його тільки за великоруськими школами на Україні. Цей факт ставить українське громадянство перед необхідністю готуватися взяти замість держави на свої плечі весь тягар справи національної освіти, відновляючи таким чином стародавні славетні традиції XVII—XVIII ст., коли нарід український власними силами одстояв свою національну гідність і культуру. Глибоко ж переконане в тому, що ніяка сила в світі по слову поета „не скує душі живої і слова живого“, Товариство Шкільної Освіти, вірне своїм завданням і нині, як два роки тому

не вагаючись ні хвилини, бере на себе ініціятиву обєднання живих громадських сил біля справи освіти на рідній мові.

„Приступаючи до праці, Товариство вірить, що на замах позбавити український нарід елементарних прав людських, громадянство дасть ту відповідь, якої вимагає від нього національна честь і високе почуття своїх обовязків.

„Тому Товариство звертається до всього учительства України з закликом спокійно приступати до праці і твердо стояти на сторожі інтересів рідної освіти, памятаючи, що воно не самотне і за ним стоїть все свідоме громадянство, а Товариство Шкільної Освіти готове кожну хвилину прийти на допомогу школі з боку матеріяльного.

„Звертається Товариство одночасно до громадських організацій, до міських та земських самоврядувань і всіх синів України з закликом своєю активною діяльністю морально і матеріяльно прийти на допомогу Товариству, розуміючи всю вагу справи, від якої залежить наше майбутнє, бо щастя і слава України в руках наших дітей.

„Станьмо ж, як один, до праці над освітою рідного народу, над охороною культурних придбань, здобутих віковою працею найкращих синів його за оборону чести, слави і щастя рідної України!

Рада Товариства Шкільної Освіти.

Пізніше була видана друга відозва, яку окремими відбитками поширено на провінції.

ГРОМАДЯНЕ!

„Українському людові загрожує небезпека знов зостатися без національної школи.

„З наказу влади наука може викладатись українською мовою тільки в приватних школах, а на державний кошт навчання на Україні буде вестися виключно в російській мові.

„Всі українські школи — од нижчої до вищої, — які Україна встигла закласти протягом останніх двох років, — опинилися таким чином без грунту, без засобів до продовження своєї просвітньої праці.

„Але ж, коли держава зрікається вести шкільну справу, то за покинуте державою діло повинно взятися громадянство.

„І ми віримо, що українське громадянство не попустить, щоб народня освіта на Україні знов занепала, щоб наш народ знов здобував собі знання тернистим шляхом через чужомовну школу. Народ уже оцінив велику вагу рідної мови й культури, він прагне світла і науки в рідних йому національних формах. Він уже знає, що навчання рідною мовою на всім світі визнане за єдиний правдивий шлях до освіти.

„Громадянство України повинно взяти українську школу під свою охорону й спілку. Потреби українських шкіл всякого типу повинні бути забезпечені від занепаду громадським коштом і громадською роботою.

„Організацію допомоги школі взяло на себе Товариство Шкільної Освіти. Воно збірає жертви, з яких складає спеціяльний освітній фонд. Коштів треба дуже великих, але свідоме громадянство не повинно перед цим спинятись. Хто не може дати багато, нехай дає хоч трохи. Коли не стає засобів на одноразову жертву, призначте щомісячне відчислення з вашого заробітку; коли й на це спромогтися трудно, улаштовуйте на користь шкільного фонду концерти, вечірки, лотерії то-що, організуйте комітети для збірання грошей на школи, використовуйте всі инші способи, які виробила практика благодійних інституцій.

„Цими самими способами маленька Галичина твердо поставила у себе справу народньої освіти, і ми певні, що наша країна, з далеко ширшими засобами, з більш численним громадянством — тим легше спроможеться повести власними силами цю справу.

„В час добрий! Не гайтесь! Не занехайте рідної школи!

Рада Товариства Шкільної Освіти. Київ, Іринінська 4.

„З метою популяризації ідеї української школи і забезпечення її коштами були видані два плякати такого змісту:

Г Р О М А Д Я Н Е!

Не забувайте про потреби рідної школи!

Рада Товариства.

„Крім того, звичайно, постійно друкувалися заклики по газетах, в педагогичному журналі „Вільна Українська Школа“ і т. ин. Але частенько ці заклики натикалися на ворожий опір з боку денікинських агентів, які сиділи скріз тоді по інституціях; варто тут згадати знамениту резолюцію, яку поклав такий добродій на відношенні Товариства до Управи Правобережних Залізниць: „Украинским товарищам*) Прошу написать по русски, украинскаго языка не знаю“.

Організація філії і звязок з місцями. В завдання Ради входило як найкраще організувати провінцію, заснувавши скрізь філії Товариства. Рада вважала, що по суті Товариство Шкільної Освіти в Київі мусить стати центральним освітнім органом на всю Україну, який через свої місцеві відділи — філії засновує міцні звязки з провінцією й організує там базу для охорони української школи від

*) Підкреслення автора цієї резолюції.

наскоків денікинців. Таким центром і зробилося фактично Товариство Шкільної Освіти у Київі. Перерва комунікації ставала на перешкоді заходам Товариства що до заснування філій, але всеж таки Рада одержала відомости про заснування їх в таких місцях: м. Сквира, Звенігородка, с. Королівка (на Київщині), м. Ніжин на Чернигівщині (там, власне, відновлено стару філію Товариства в м. Чернигів), с. Вороньків (на Полтавщині). Можливо, що заснувалися філії і по инших місцевостях, але в Товаристві поки що немає про це відомостей.

„Власне, формальна відсутність філій заважала Раді підтримувати найближчий контакт з тими українськими організаціями, що вже існували на місцях, як учительські спілки, „Просвіти", культурно - просвітні відділи кооперативів. Представники цих організацій при першій можливости зверталися до Товариства за порадами, і Товариство всіх задовольняло в тій чи иншій мірі. На Полтавщині всі культурно-освітні організації обєдналися в могутній союз „Українська Культура" з відділами на місцях, і з цим союзом Рада Товариства вступила в зносини; тут особливо довелося порушити питання про те, чи на Полтавщині можуть поруч з відділами союзу „Українська культура" існувати філії Товариства Шкільної Освіти, і Рада Товариства вирішила це в позитивному напрямкові.

„Щоб фактично зміцнити це єднання з місцями, Рада Товариства мала на меті запросити кількох розїздних інструкторів, крім того скрізь на місцях мати своїх постійних представників, які б вважали своїм обовязком підтримувати постійний звязок з Радою Товариства і переводити в життя її заходи що до охорони української школи. Але з цих інструкторів фактичну працю провадив лише один, який встиг за 5 тижнів побувати в Полтаві, Харькові та деяких місцевостях Правобережжа, а потім захворів на поворотний тиф і від дальшої праці мусів одмовитися.

Збірання коштів для Товариства. Звісно, що всі ці широкі заходи, які малися в пляні діяльности Ради, можна переводити тільки тоді, коли в розпорядженню Ради маються відповідні фінансові засоби, солідні кошти. Без цієї основної бази, очевидно, всі заходи Ради мусіли б так і залишитись у повітрі. Отже Рада багацько уваги звертала на збільшення коштів Товариства. Головний фонд, як це виявиться з фінансового справоздання скарбника, склали внески Червоного Хреста й українських кооперативів, але вже спочатку на заклик Товариства надзвичайно однодушно відгукнулися ріжні верстви громадянства, і пожертви почали прибувати до каси Товариства в значних сумах. Рада прагнула одного — впорядкувати це джерело прибутків і зробити його постійним. Вже 29/16 вересня Рада вислу-

хала доклад представника Українського Фінансового Комітету д. Літвиненка про методи фінансової допомоги Товариству, а 6-го жовтня відбулася широка нарада з участю представників кооперативів і українських видавництв, де доклад Ради Товариства про організацію своєї фінансової бази було затверджено.

„Після того фінансування Товариства приняло більш систематичні форми. Кооперативи ухвалили певний відсоток од всіх своїх організацій давати на користь Товариства Шкільної Освіти, урядовці і працьовники багатьох установ відраховували певний відсоток з своєї місячної платні, деякі видавництва („Книгоспілка") накладали на книжки відсотки з цією ж метою.

„Ці більш-менш постійні прибутки Рада Товариства збільшувала через підписні листи, які розіслані були по багатьох інституціях, пожертви через газети (особливо багато зробила тут газета „Слово" через метод „викликання" на пожертву), ріжні вистави, концерти і т. п. В усіх цих заходах для збільшення своїх коштів Рада Товариства додержувалася того погляду, що необхідно створити власну фінансову базу для Товариства, а не покладатись головним чином на инші установи і вияви благодійности. Початком реалізації цього погляду Ради Т-ва було видання книжкового календаря на р. 1920. (а пізніше і Табель Календаря під редакцією П. Пелиха та П. Стебницького). Цей календар повинен був не тільки дати кошти Товариству (що він безперечно виконав блискуче), але й популярізувати само Товариство й ідею української школи серед широких кол людности. В календарі давалися відомости про школу й Товариство, і в цьому відношенні значіння його велике.

Організація праці в Товаристві. Фактично всією працею в Товаристві керувала Рада Товариства. Вона давала загальний напрямок праці, намічала тактику організації і перевіряла працю виконавчого органу. Рада Товариства протягом всього відчитного часу відбула 26 засідань, при чому засідання призначалися двічі на тиждень. Виконавчим органом була президія в складі 3 х душ: голови, скарбника і секретаря. Президія провадила всю бужучу працю, виконувала постанови Ради, виготовляла доклади для Ради і Загальних Зборів, керувала канцелярією і т. п. Президія обовязково щодня бувала в помешканні Товариства, але постійні засідання призначала тричі на тиждень. При Раді Товариства існували такі комісії (пізніше вони реорганізувалися): фінансово-господарська з секцією по організації вистав та концертів, організаційно-інструкторська, педагогична і видавнича. Кожна комісія мала свого голову, якого обірала Рада, і крім того в склад її входив член Ради для загального керування і

піддержаня контакту з Радою. Головою фінансово - господарської комісії був І. М. Білінський, вона виробила оплатні норми для українських шкіл, основи їх фінансування; дбала про організацію шкільних господарств і особливо — про постачання для шкіл палива, розглядала кошторис шкіл і сама складала обрахунки для Ради Товариства. Організаційно-інструкторська комісія, на чолі якої стояв О. П. Пастернак, дбала про кращу структуру всього Товариства, особливо про звязок центру з периферією, про заснування філій і про надання їм певних інструкцій. Нарешті, Педагогична Комісія мала нові завдання — виробити плян нової української школи, але особливо інтеисивна праця її припадає на нинішній період.

„Техничний апарат Ради Товариства складався за цей час з таких осіб: інструкторів, які дбали про організацію філій Товариства на місцях, обслідували школи і взагалі виконували постанови Ради; діловода та помішника його, бугальтора, друкарщиці і курієра. Цей порівнюючи техничний невеличкий апарат пощастило організувати дуже вдало, і через те він справлявся зі всіма справами, які набігали до Товариства.

„Склад Товариства протягом відчитного часу дуже помітно збільшився. Особливою діяльністю в поширенню ідей Товариства Шкільної Освіти і придбанні нових членів визначився д. Мірошниченко, якому Рада Товариства на засіданні 6-го листопаду ухвалила висловити за це подяку. Головою Ради Товариства був А. І. Лещенко, якого обібрано на Загальних Зборах 26-го вересня, підчас його відїзду обовязки голови виконували члени Ради — Ф. П. Сушицький— і Я. Чепіга. Рада складалася з таких осіб, обраних на Загальних Зборах: Дорошкевич О. К., Зеров М. К., Єфремов С., Стебницький П., Сушицький Ф. П., Чепіга Я., Шило К. С.; кандидати до них: Зайцев П. І., Прокопович В. К., Стешенкова О. М. і Приймак-Приймачевський. 24-го листопаду член Ради Стебницький відмовився від своїх обовязків і замість його в склад Ради вступив перший кандидат П. І. Зайцев. Потім виїхав на довший час Сушицький Ф. П. і його заступив другий кандидат Прокопович. Нарешті постійним членом Ради був Дурдуковський, як представник українських середніх шкіл. Крім того, Рада Т-ва, бажаючи зберегти повний контакт з організованим українським учительством, ухвалила запросити в свій склад представника Центрального бюро „Всеукраїнської Учительської Спілки"; таким представником був Вакаміньский А. (такі представники Центрального Бюро були й по всіх Комісіях Това-

риства). Президія Ради Товариства складалася з голови — Л е щ е н к а, скарбника Ш и л а і секретаря Д о р о ш к е в и ч а.

„Ми закінчили огляд діяльности Ради Товариства Шкільної Освіти за найбільш тяжкий час в житті українського народу. В новому 1920 році українську школу забезпечено радянською владою, що замінила панування денікинців.

„Але, не вважаючи на це, Товариство Шкільної Освіти і надалі може і повинно відограватн визначну ролю в розвиткові українського шкільництва, що є найбільшою ознакою української культури.

„Перед Товариством Шкільної Освіти розгортаються широкі обрії громадського шкільного будівництва; воно повинно притягти до праці на користь народньої освіти всі живі сили українського народу, бо тільки спільними силами можна ліквідувати народню темряву. Отже Товариство і далі провадитиме свою культурно-освітню працю".

Державно-політичний центр У. Н. Р. так само боровся проти русифікаторських заходів Денікина на Україні, як про це вже й згадувалося вище. Але хіба можна порівняти цю боротьбу з реальними чинами Товариства Шкільної Освіти? Не то що робота, а й само Міністерство Освіти У. Н. Р. зі своїм величезним апаратом блідніє в порівнанню з вищенаведеною роботою. Що воно зробило в цей час? Рада Міністра Народньої Освіти виготовила протест проти Денікина для вміщення в закордонній пресі, але й цей протест остався тільки на папері, — зуміли написати, та не зуміли оголосити...

Головний Отаман у порозумінню з Правительством видав наказ усім нашим послам і головам дипльоматичних місій за кордоном запротестувати проти вандалізму Денікина перед цілим культурним світом, предклавши як найбільше фактичного матеріялу.

А матеріялу було аж забагато...

Боротьба проти Денікина свідомого громадянства та повстанців свідчила за те, що він, з його переважаючими військовими силами, буде переможений. Тоді Денікин йде на провокацію, заявивши, що він порозумівся з українським Правительством. Це викликало загальне здивування. Невже? З ворогом? З тим, хто пролив тільки безневинної крови і зруйнував народнє господарство? З тим, хто нищить культуру українську?

Невже? Якою ціною?...

І посунулися до центру посланці за виясненням правди. А державний центр чекав ласки у всесильної Антанти. Гадали, що Антанта пришле місію, яка накаже Денікинові не виступати проти українців. Забули, що та сама Антанта, виряжаючи за свої гроші Денікина, віддала йому

Україну на ласку й неласку. Треба було мати віру проф. Мацієвича в „спокій“ та „благодать“ (він якраз мав „привезти“ цю місію), щоб здатись на ласку Божу і чекати у моря погоди. Треба було рішучих урядових чинів, але за нарадами та наддніпрянсько - галицькою гризнею не було часу. Думали та чекали... Не чуть було владного голосу, який би де кому пригадав що й индик думав, а все ж таки здох. А уявіть собі рух, одно або друге побиття Денікина разом з повстанцями, — отоді напевно сама прибула б очікуєма місія Антанти. Отоді б напевно не мала грунту панейківсько-ерліховська акція (про порозуміння з Денікином) у Диктатора, серед галицького громадянства та галицької армії, бо Диктатор хилився за вітром, який розводили його парижські дипльомати. А повій сильніщий вітер на місці, він би й за ним похилився. А тоді б напевно розбились комбінації німців та „австрійського сміття“ серед офіцерів галицької армії молодою генерацією галицького старшинства, для якого не було б перешкодою для наступу проти Денікина і ліквідація „офіцерських харчівень“. Про галицького стрільця не було чого турбуватися. Цей прекрасний український стрілець пішов би туди, куди б йому було наказано. Та не було цього наказу...

Приходиться дивуватися нашим найбільш активним демократичним колам, що й вони підпали гіпнозові безвихідного тупика, коли його ще в дійсности й не було і він будувався власними національними руками. Для звичайного смертного ясно було, що політична пострація державного центру на той час доведе справу визволення українського народу до руїни, до катастрофи.

Замість одного наказу — прийшли численні наради, замість активних дій на фронті — писалися протести і декляраціи до держав Антанти, замість однолитого фронту — запанували галицько-наддніпрянські розбіжности. Яких тільки красивих слів не писалося в деклярациях: і про „трьохсотлітню неволю українського народу“, і про „людські сльози“, і про „море крови“, і про „безліч жертв“, і про „морди дітей, жінок і батьків“, і про „узурпацію й вандалізм Денікина та большевиків“, і про „нищення української культури“, — чого-чого тільки там не писалося („говорили-балакали, сміялись і плакали до самої смерти та все чортзнащо“) — всих тих красивих слів зараз вже й не пригадаєш. І до кого це все писалося? До бездушних і нечулих політиків Антанти. Так, до тих, що з поневолених людських сліз і крови будували свій власний добробут і в своїх кабінетах сміялися з українських „бандитів“.

Наші лякалися людських сліз і крови, якби можна уявити собі відбудову держави без них. Консеквентний політик з камяним спокієм дивиться на оті людські сльози і кров, і коли він наперед знає, що

підчас відбудови держави загине половина її населення, він без вагання іде й на це, коли другій половині буде забезпечено вільне життя і майбутній розцвіт його країни. Там де боротьба — там і кров, де кров — там жертви і сльози... Кров же породжує національних месників, вона ж зміцнює національну державність, а не фанфаронство, сентименти й облудлива демагогія.

Слова, слова — скажуть... Легко говорити про „рухи", пропаґації на фронті, а може б не пішли Галичане проти Денікина, а брак постачання, а десятки тисяч хорих на тиф?.. Як сатані хочеться сміятися і відповісти на це все, що не так вже й безвиглядна була ота боротьба. Розумні „рухи" могли зменшити кількість хорих, бо топчучися на місці й вдихаючи отроєне повітря до легнів і харчуючи розкладово-розбратними якостями урядової політики свій мозок, міг і здоровий чоловік захворіти і дійти до чортиків, не маючи ні звідки а ні підтримки, а ні допомоги. Хорих та вибувших зі строю безповоротно можна було замінити чудово-вишколеними кадрами мобілізованих наддніпрянців. Зброю... Дай Боже щоб ми справилися з тим, що було захоплено у Києві. Зрештою її можна було ще й докупити, зменшивши величезні видатки в закордонній валюті на наші представництва (наприклад п. Севрюк у Римі одержував 30 тисяч італійських лір на місяць спочатку 1919 року?). Були харчі, можна було з одіжжю і взуттям полагодити, але про це поговоримо далі.

А якби цього всього і не було? То значить капітулювати? То значить віддати все здобуте відразу ворогові? Коли ж „боєздатність країни полягає не стільки в грошах, як в людях міцних духом і тілом, здібних на всяку працю і труднощі". Ще Гарібальді казав до своїх вояків: „Воякові ось що я пропоную тим, хто піде за мною: голод, холод, снеґу, а ні хліба, а ні кварт, а ні привалів, а ще постійні турботи, ойкання, фарбовані жорна й штики багнетами. Хто любить — нехай іде за мною". Бо він розумів природу боротьби, бо він розумів моральний ефект перемоги чи лицарської смерти, він розумів одно — або перемогти, або з честю вмерти за свою батьківщину. На війні не можна часу. При виконанні боротьбі вся увага мусить бути звернена на свій народ, бо „підтримання військового духу є життєве питання для народу; з ним він держиться і гине з його відупадом" (Богуславський).

А може не було грунту для боротьби? Але без грунту нічого не росте, не відбувається й не відбувалася без грунту визвольна боротьба. Отже постараємося навести, що ми мали реального, що робив ворог і до чого ми дійшли з великим запізненням.

Як я вже й говорив вище (ст. 176), що Головний Отаман держався тієї думки, що з Денікіном треба негайно вступати в боротьбу, але під примусом мусів вичікувати моменту, коли всі верстви українського народу переконаються, що політика Денікина — це продовження большевицького терору, і методи боротьби за єдину неділиму Росію однакові у всіх Москалів, які несуть за собою панування над українським народом. Військо і свідоме громадянство поділяло ці його думки і на їм'я Головного Отамана поступала сила телеграм, приїздили депутації від повстанців і громадських інституцій з того боку фронту, які висловлювали йому свої спочуття і докладали про свої бажання вести боротьбу з новими окупантами та інформували його з настроєм населення по той бік фронту. Свідчили вони, що повстанчий рух проти Денікина і добровольців набірає що раз більших розмірів і тому прохали Головного Отамана дати їм відповідні інструкції та інформації.

17-го вересня 1919 року до Головного Отамана прибув відомий організатор повстанців от. Зеленний і прохав директив. Успів побувати у нього й співробітник газети „Україна" і запитав, як ставиться він і його козаки до Денікина. От. Зеленний відповів: „Ми б'ємося з ним і будемо битися. В 7 битвах з Денікіном ми поганцю його били. Ми не звертаємо уваги на те, що війська Директорії утримуються від бою з Денікином, ми б'ємося, щоб показати, що влада Денікина нам не до вподоби і що населення з цею владою не помириться.

На запитання співробітника, чи правда те, що от. Зеленний має тримати Київ в блокаді, останній відповів: „Не вважаючи на те, що це дуже тяжко зробити, бо бідне населення сел не може жити без торговлі з містом, все таки поки що нам це вдається зробити".

„А чи позволити знати мету Вашого приїзду?" запитав співробітник. „Я власне не мав наміру їхати до тимчасової столиці. Мені потрібно тільки зговоритися з Головним Командуванням. Ніяких політичних завдань мій приїзд немає. Я зараз не належу ні до яких політичних партій і ставлю собі одну мету: увільнити наш розшарпаний край, любу Україну від ворогів", відповів от. Зеленний.

Це говорив отаман понад 7-ми тисяч організованих повстанців, які мали свою газету, де містилися накази У. Н. Р., статті, вірші і відозви. Останні одзначалися запальчивістю, щирістю і гарною народньою мовою. Так, в їхній газеті „Український Повстанець" в статті „Тернистим шляхом" читаємо: „Брати повстанці! Поруч з вами плече в плече борються за визволення України наші брати зпід Карпат галицькі Українці. Чи знаєте ви яке значіння має ця спільна

боротьба, чи всі повстанці розуміють це велике єднання нашого народу в боротьбі за кращу долю, в змаганню за визволення рідного краю? Більшість повстанців це знає, вони зрозуміли це в боях, пролита на степах України кров з під Карпат злилася з кров'ю з понад Дніпра. Але, ще багато є й таких серед нас, які не зовсім розуміють жертву наших братів Галичан. Народ наш був в неволі триста літ, він триста літ носив кайдани темряви й гніту, і хоч бурливі часи останніх років розбудили його до самостійного життя, хоч народ наш, мовила одна бабуся, „сам себе вже пізнав", але все ж за такий короткий час трудно було нашому селянинові розібратися докладно в просторах своєї землі, трудно було уяснити собі життя і працю кожної частини нашої землі. Брати Галичане в цьому становищі почувають себе краще, вони мали свою школу, мали все ж хоч щось подібне до проявлення своєї самобутности, їх село не було таким диким як наше спочатку революції. Вони більше свідомо відносяться до сучасних подій, ніж наше село, і через те часто дивуються. Але хай наші брати з під Карпат зрозуміють через що стала дикість наддніпрянського села і простять нам наш невинний гріх. Вони простять, вони його прощають, бо коли б було инакше, вони б не кинули своєї землі і не пішли б обмивати наші гріхи кровію своєю, не пішли б боронить нам сонця правди, розсипаючи червоні перли над Дніпром. А наш обовязок зрозуміти братню жертву Галичан. Тож їх країна зараз під поляком, край їх рідний там лежить в неволі. А вони пішли, пішли за сотні верст на допомогу нам. Чи зрозуміло це для вас, брати повстанці й селяне, ми бились тут, ми боремося дома. Ми терпим голод, холод, але у себе дома, це наші злидні, наш холод і недоля, ми гинемо від куль ворожих, від хороб, але все ж таки це дома. Наші це хороби і на нас, безпосередньо, ворог направляє свої стріли. І навіть смерть стрічаємо ми тут під нашим сонцем, тут цей шелест і шопот своїх гаїв, а кров червона наші ниви поливає. Чи ж розуміем ми братів з під Карпат?

„Лише тільки в снах їм маряться країни рідної садки, лише тільки в тузі їм ввижаються змордовані лиця їх жінок, дітей, батьків і матерів. Вони ж у вас на чужині. Сотні верст ішли вони сюди вмірати, обдерті, голі, босі, вони прийшли сюди не для своїх вигод, лише для нас. Чи був із вас, брати повстанці і селяне, хто на чужині голодний, чи зрозуміла вам болюча туга за батьківщиною? А вони голодні, а вони тужать. І нарешті хочется спитатися тих селян, що полишалися дома. Чи подумали ви, щоби з своїх достатків нагодувати голодного? Чи пригадуєте ви большевицькі і гетманські грабіжі? Чи розумієте ви, що для оборони нашого добра прийшли го-

лодні Галичане? Чи знайдеться серед вас хоч один, який би нагодував і обігрів страдників фронту? Не будемо шукати відповіді на ці запитання. Ми повинні зрозуміти наші обовязки перед ними. Нехай кожна хата нашого села буде рідною для них, нехай останній кусок хліба на столі буде харчем для них і наша щирість хай замінить їм щирість їхньої батьківщини. А діток своїх, діток малесеньких учіть вітати їх при зустрічі у кожному селі. Оповийте радістю і теплотою їх страждання та терпіння, хорим з них хай приютом буде кожна хата. А в смертний час, в тяжкий останній час земного пробування, нехай уста прошепчут клятву: „Брате мій! за смерть твою — твоїй землі, я смертею своєю відплачу!"

17-го ж серпня були у Головного Отамана також два представники од голови повстанців Чернигівщини й Полтавщини от. Ангела, які передали йому привітний лист такого змісту:

„Ми — повстанці Чернигівщини й Полтавщини щиро вітаємо Тебе, Великий Страднику за волю України, і все безсмертне лицарство— козацтво, що на багнетах своїх несе волю обкраденому, закутому в кайдани, нашому рідному краю.

„Півроку зі зброєю в руках ми билися з комуністами за самостійність України, і вже здавалося Україна вільна, але не так сталося, як жадалося! Замість дурних комуністів, Україну вкрили чорні круки з золотими погонами. Бачучи таке відношення до українського народу, ми виступаємо проти цих грабителів. З'ясовуйте нам міжнародне становище України, а Твоє, Батько, слово для нас — закон! Чи бити, той бити! Ще раз щиро вітаємо Тебе, непоборний лицарю, і славне військо українське і шлемо свій братерський привіт та натхнення сил. Повстанці Чернигівщини й Полтавщини. От. Ангел".

Донісся голос іще й з Лівобережжа від повставшого селянства і робітництва, яке зверталося до всього народу і державного центру з закликом негайно всім стати до зброї проти Денікина. В цьому закликові читаємо:

„Брати Правого Берега! Ми чуємо, що ви провадите своє життя під рідним нашим прапором, під керуванням Директорії і Головного Отамана, нашого рідного батька Петлюри. Ми чуємо, що ви там користуєтесь волею і землею, у вас там все своє рідне і вам ніхто не перешкоджає в вашій праці на користь нашій Україні. Але до нас, брати, прийшли чужинці, наймити-денікинці, які перед наступом на Україну запевняли нас, що добровольці ідуть вкупі з Головним Отаманом, про що вони офіційно повідомляли нас через волосні сходи. Ми повірили цій провокації і допомагали Денікину в його боротьбі з большевиками. Зараз же ми чуємо, що Директорія веде озброєну

боротьбу з денікинцями, які весь час нас дурили, що вони йдуть поруч з українцями. Знайте, рідні наші брати, що армія Денікина на Лівому Березі цілком складається з синків поміщиків і буржуазного елемента, знайте, що в денікінській армії немає наших синів селянства, яке здобуло своєю святою і чистою кровію собі волю і землю. Денікинці, замість, волі принесли нам кайдани, національне поневолення. У селян добровольці забірають скотину, хліб, білизну, за що не платять ніяких грошей. Для нас настали часи ще гірші гетьманщини. Таке ганебне відношення денікинців до українського селянства викликало на Полтавщині озброєне повстання проти наших ворогів-чужинців.

„Брати Правого Берега! Бийтеся з денікинцями до загину, ми йдем вам на допомогу. Ми певні в тому, що незабаром ми з вами зустрінемось і принесемо нашому поневоленому селянству й робітництву землю і волю, без чого не можна жити. А від Денікина землі й волі нам нічого чекати через те, що в маєтки вже повернулися власники і ріжні їх наймити, які прийнялись за попередню свою працю: одбірають у селянства землю, вимагають гроші за ту землю, якою селянство володіло підчас революції, багато наших батьків і братів гине по вязницях, куди їх кинули добровольці. На села повернулись справники, пристава й урядники, які розпочали свою ганебну працю і звернули особливу увагу на селянство. Денікинці хотять зробити нас кріпаками, хотять закувати нашу волю в кайдани і знову над нами запанувати. Але ми до цього не допустимо, ми повинні захищати свою Волю і своє Щастя зі зброєю в руках, ми повинні висушити ті сльози матерів та сестер, які ллються через те, що наші батьки й брати сидять у вязницях. На нас лежить обовязок звільнити їх з вязниць і назавжди припинити катування нашого селянства й робітництва. Ми повстали; повстання на Лівому Березі з кожною хвилею поширюється. А ви, козаки, славні сини Петра Дорошенка, Сірка, Богдана Хмельницького, Гонти й Залізняка, теж продовжуйте свою боротьбу з денікинцями, пишіть до своїх батьків і братів листи, аби вони теж ішли до війська і чим тільки можливо допомагали вам! Зараз кожний селянин і робітник повинен бути у війську, ніхто не має права сидіти дома. Зараз в моєму повстанчому загоні приймає участь мій батько 56 років, його всі сиві товариші, — дома залишаються тільки малі та хорі.

„Всі до зброї, всі до захисту своїх рідних хат і рідної України, Самостійної України!

Слава вам повстанці, слава вам непереможне козацтво!

Отаман повстанчого селянського загону,

сотник Микола Гаврашенко".

Прибули також повстанці й з Катеринославщини і повідомили Головного Отамана, що добровольці прийшли тільки тоді, коли повстанці розбили большевиків і забрали у них 2 бронепотяги, 6 гармать і багато ріжної амуніції, що самі денікинці бояться приходити в місцевости заняті повстанцями і появляються там лише тоді, коли повстанці звідти відходять, що денікинці не визнають українських культурних організацій, скрізь позачиняли „Просвіти" і кооперативи; розповіли про самочинні реквізиції, які провадять добровольці, та як денікинці грабують населення; на сільских зборах селяне заявили, що будуть піддержувати лише Петлюру та його уряд і чекають від них розпоряджень.

Надійшли повідомлення і про реальні чини повстанців. Так, на Полтавщині відділи от. Зеленого зайняли — Золотоношу, Переяслав, Боришпіль і цілий ройон Гребінки біля Миргорода. От. Ангел на Чернигівщині зайняв Ніжин та Бровари. На Катеринославщині повстанці зайняли — ст. Синельниково, Павлоград і Лозову, а махновці появилися в районі Лугановки і Славяносербська. На Херсонщині повстанці оперували в районі Єлисавета, Олександрівська і Долинської. Селяне й робітники Харьківщини та Таврії були на передодні повстання.

Почали надходити відомости й з міст. 5/9 відбулося велике зібрання робітників і населення міста Козятина та його околиць. На зібранню було піднято питання відносно тодішнього політичного становища України. Промовці, що виступали на зібранню, зазначали, що Денікин є ворог українського народу і несе з собою нове ярмо, і що в сучасний момент законною владою на Україні є Директорія. Ухвалили резолюцію про підтримку уряду У. Н. Р. в його боротьбі з Денікином.

Аналогичні зібрання відбулися в більших місцях і містечках по цілій правобережній Україні.

4-го вересня 1919 року Головна Рада Співробітників Центральних Установ ухвалила таку резолюцію: „Дізнавшися про те, що денікинська армія, замість походу на большевиків, зрадницьким способом захопила здобутий українськими козаками Київ і повернула зброю проти війська У. Н. Р., Головна Рада Співробітників Центральних Установ У. Н. Р. заявляє від імени співробітників свій рішучий протест і звертається до всіх вірних синів України з покликом міцно з'єднатися, дати опір новим ворогам вільного життя українського народу, денікинцям, які несуть за собою поневолення, реакцію і поваленний царський режим, і тим показати, в яких надзвичайних муках та перешкодах з боку всіх навкруги бореться народ за право бути вільним".

3-ій Окружний З'їзд п.-т. робітників Поділля слідом за районними з'їздами надіслав до Директорії, президії Трудового Конгресу, Головного Отамана, Диктатора та Ради Народніх Міністрів таку телеграму: „3-ій Окружний З'їзд поштово - телеграфних робітників Поділля, обговоривши сучасне політичне становище й ознайомившись з великою загрозою нашій батьківщині, ухвалив: Вітати пана Головного Отамана, Високу Директорію Голову Національної Ради Західної Области У. Н. Р. і Демократичний Уряд в їх неухильній боротьбі за самостійність, щастя, добробут рідного краю і ті мудрі заходи, що нарешті припинили партійну ворожнечу і обєднали всі творчі демократичні сили нації, які, З'їзд глибоко вірить, визволять вкупі з трудовим народом Україну зпід червоно-чорного російського імперіялізму і вивидуть її на широкий міжнародній шлях мирного життя. 3-ій Окружний З'їзд п.-т. робітників Поділля, які завжди стояли і будуть стояти за незалежність і самостійність У. Н. Р., висловлює побажання, аби як можна скоріше розпочав свої функції передпарлямент і щоб в найближчому часі змучений український народ досяг своєї давнішньої мрії, почув свій вселюдний голос через своїх кращих людей в народньому парляменті.

Голова З'їзду І. Турченюк. Писарь Чернякин".

16-го вересня другий краєвий з'їзд, працюючих в цукровій промисловости, в кількости 78 делегатів від 48 цукроварень, приймаючи на увагу що 1) „большевицьке панування на Україні оставило тяжку спадщину через руйнування промисловости, грабування народнього добра і підготовку грунту для реакції, викликавши проти комунізму незадоволення та широкий народній рух; 2) серед сил, які боролись і борються з большевиками, маються чорносотенні елєменти, котрі залили місця жидівською кровю і чорною плямою покрили рух, який мав на меті скинути большевицьке ярмо; 3) посіяна невідповідальними елєментами національна ворожнеча ще більше ускладнила становище і знесилила демократичні сили, які є необхідні для боротьби з реакцією, яка насувається з боку Денікина та мирового імперіялізму; 4) маючи на увазі, що український уряд став на шлях демократичних реформ і закликає демократію всіх національностей України до спільної праці в напрямку економичного та національно-політичного відродження краю, що Україні загрожує реакція з боку Денікина, по всьому світу йде боротьба встановлення демократичного ладу, З'їзд постановляє: а) підтримувати український соціялістичний уряд самим активним способом що до встановлення та зміцнення демократичних засад на Україні; б) зазначити урядові про необхідність усунення тих елєментів, котрі використовують повстанчий рух для погромної агіта-

ції та притягнення їх до суду, а також про пекучу потребу „власної політики комісародержавія та отаманії"; в) закликати демократію всіх націй України до тісної спільної праці шляхом утворення єдиного демократичного фронту". З'їзд надіслав такі привітання Головному Отаманові й прем'єр міністрові:

„Високоповажаний п. Отамане! Другий обласний з'їзд працюючих в цукровій промисловости Подільського краю, вперше зібравшись в м. Винниці після большевицької навали, щиро вітає Вас і славне українське козацтво, яке несе в жертву батьківщини своє життя в боротьбі з ворогами демократичної незалежної України. Прийміть це привітання від нас за ознаку повної готовности підтримати ваші змагання за кращу долю української демократії.

„Високоповажаний п. міністре! Другий обласний з'їзд, працюючих в цукровій промисловости Подільського краю, вітає Вас і весь соціялістичний уряд, який в ці тяжкі для України часи несе відповідальну працю по збудуванню суверенної держави на сталих демократичних засадах. Представники з'їзду висловлюють соціялістичному урядові своє цілковите довірря і будуть на місцях всіма засобами цідтримувати його".

Ось ще один документ: „Єкстренний районний лікарський з'їзд, що відбувся у місті Кам'янці 28/31 серпня ц.-р., закінчивши свою працю, вітає побідоносну українську армію, яка під проводом свойого улюбленного Отамана Симона Петлюри звільняє батьківщину від тяжкого гніту большевицького кулака, а також вітає народнє правительство і Високу Директорію, які через своє міністерство здоровля й опікування, шляхом об'єднання всіх розріжнених досі медично-санітарних установ, будують державу нашу на здорових і міцних підвалинах. Президія З'їзду".

З Брацлавщини надійшла сила листів, в тому числі й від повітовогв учительського з'їзду, в якому останнє висловлювало довірря верховній владі та бажало „вкупі з нею стрункими лавами" іти на захист прав українського народу. Учителі Проскурівського повіту писали: „Ми учителі Проскурівського повіту, зібравшись на з'їзд нині 21 вересня б.-р. вітаєм в особі Директорії найвищого керовника нашого державного апарату і обіцяємо їй зі свого боку повну піддержку в її техничних змаганнях для здійснення великого ідеалу закріплення нашої державности. Президія З'їзду".

Селянський повітовий з'їзд Брацлавщини на імя Головного Отамана надіслав 25 вересня таку телеграму: „З'їзд радісно вітає Головного Отамана українського війська батька Петлюру й голосно гукає: Слава батькові Петлюрі — визволителю українського народу

зпід ярма чужинців! Слава всім борцям за долю й щастя працюючого українського народу! Президія З'їзду".

Староконстянтинівський селянський з'їзд в кількости 154 делегатів одноголосно ухвалив підтримувати вищу владу в боротьбі зі всіма ворогами. Литичівський селянський повітовий з'їзд о тім самім часі одноголосно ухвалив резолюцію, якою „щиро вітає славне, непереможне республиканське вояцтво на чолі з Головним Отаманом Петлюрою, яке своєю кровю захищає право народу і, рішуче підтвержуючи необхідність цієї боротьби, заявляє, що допомагатиме йому в цій боротьбі всіма засобами". Селяне Овручського, Мозирського та Чернобильського повітів так само прислали на імя Головного Отамана привітання і запевнення в підтримці у боротьбі проти ворогів, „хоч би і всім прийшлося загинути". (Селяне повстанці 3-х повітів проти большевиків з от. Закусилом на чолі були готові для боротьби й проти нового ворога Денікина).

Бердичівський селянський з'їзд одноголосно висловився за мобілізацію, за постачання армії зброєю, одягом та харчами і за підтримку Уряду в його боротьбі проти ворогів. Гайсинський селянський повітовий з'їзд (3-го вересня, 200 делегатів) в ухваленій резолюції висловився за негайну підтримку Головного Отамана й Уряду в їх державних змаганнях. Голова Гайсинської Ради Ільченко та секретар Міхальченко в імені повітової Ради селян та робітників, як революційної повстаньчої влади в повіті, вислухавши доклад Щадилова про тодішній політичний момент на Україні, вітали Головного Отамана, козацтво, повстанців і Уряд, котрому висловлювали своє довірря, і обіцяли підтримку. Аж Верходніпровська повітова Рада переслала запевнення Урядові в активній його підтримці та неухильній боротьбі проти ворогів.

Районна конференція українських есерів, скликана у Винниці, щиро вітала славне козацтво, Головного Отамана і бажала „успіху в дальшій боротьбі з московськими окупантами большевиками і чорними імперіялістами, які хмарами обклали Україну та загрожують соціяльним й національним здобуткам трудового народу України. За Голову Конференції Паливода". 15-го вересня до Головного Отамана прибули представники партій українських с.-д. і с.-р., котрі йому принесли від своїх організацій привіт та запевнення в відданности інтересам республики і в патріотичному настрою всіх синів України, що готові битися до повної побіди зо всіма насильниками над українським народом, з якого б боку вони не були — большевицько-червоного чи реакційно-чорного.

Катеринославці, що покинули свою країну перед большевицькою

навалою, зібравшись на нараду 5/6 вересня й заслухавши інформації очевидців київських падій, а також інформації з ріжних місцевостей України, висловили: 1) крайнє обурення з приводу незрозумілої втрати сердця нашої Батьківщини — Київа, здобутого кровю кращих синів України; 2) впевненість в тім, що буде переведено негайно слідство з приводу віддачи Київа і що винуваті понесуть саму сувору кару; 3) не менчу впевненість, що причини всіх наших невдач і зла виходять від тих фаховців-москалів, котрі як павук павутиною заснували всі наші як військові, так і цівільні установи, займають не малі відповідальні посади, свідомо саботують, гальмують і руйнують наше молоде державне будівництво; 4) повну надію, що урядом буде вжито всіх заходів до негайного усунення фаховців-москалів зі всіх посад; 5) що ж до навали Денікина на територію України, то Катеринославці виносять свій горячий протест і вірять в те, що українське правительство подбає про належну організацію народу, аби дати одсіч імперіялістичному прагненню нашого віковічного ворога Москаля"

Аналогичні постанови поступали і від представників инших „земляцтв" (Слобожанського, Полтавського, Херсонського і Таврійського), а також і од громадських організацій Поділля та Волині. Та найбільш яскраво вилилися настрої населення підчас подорожі Головного Отамана на фронт між 17-20 вересня 1919 року.

17-го вересня Головний Отаман виїхав для огляду запілля і фронтових військових частин у супроводі представника румунського уряду при Штабі Головного Отамана полк. Радулеско та представника американської преси (співробітника **„New Iork World"**) Альзбера. В Гайсині Головного Отамана зустріло все населення на чолі з представниками міської влади і вітало його хлібом-сіллю, дякувало через представників міських організацій за визволення від большевиків та пропонувало свої сили для боротьби з новими гнобителями української волі — добровольцями. Представник від громадських організацій звернувся до Головного Отамана з такою промовою: „Славний й могучий Отамане українського війська та Голово Високої Директорії! Гайсинський повіт, що на чолі з Виконавчим Комітетом вигнав московських грабіжників з своєї території, не зневірився і був певний себе, і в той час, коли наша армія хвилево уступала перед напором численної ворожої армії все на захід до Галичини. Ми знали й вірили, працюючи весь час разом з народом по обороні свого краю, що прийде час, коли народня українська влада вернеться і ще твердіще стане на сторожі добробуту нашого народу. Тому з більшим почуттям щастя і вдячности вітаємо Вас, як невпинного героя в боротьбі за кращу долю нашого народу і незалежність нашого краю.

В Вашій особі сердешно здоровимо все українське військо і оголошуємо йому: „Слава„. Голова народнього самоврядування, вітаючи Головного Отамана, сказав між иншим таке: „Великий Отамане, Батьку і визволителю України! Після довгої і невпинної боротьби за визволення України зпід ярма чорних та червоних імперіялістів, Гайсинський повіт, що один з перших сполохався і взявся за зброю для загальної боротьби за незалежність України і за кращу долю народу, в особі місцевого самоврядування удостоївся високої чести вітати великого гостя, Симона Васильовича, визволителя України. Сподіваємося, що народ під проводом нашого Отамана спроможеться стати на свої власні ноги і рівним, вільним та незалежним увійти в сім'ю великих держав світу.

„Гайсинське народне самоврядування прикладе сві свої знання і сили, аби стати в допомозі правдивій організації запілля і постачання війська хлібом, бо тільки взаємне довірря, загальна праця всіх мешкаючих на Україні допоможе нашому Батьку Симону Васильовичу, досягти тих ідеалів, за котрі ще ведеться боротьба. Дорогому нашому герою і всьому війську Соборної України слава!"

У відповідь на привітання Головний Отаман сказав:

„Вільні громадяне! Привіт ваш зворушив мене, але він відноситься до того славетного війська, що поборюючи всі тяжкі перепони, йде вперед здобувати вільність нашій Республиці та свободу нашому народові. Боротьба наша за волю нашу та успіхи і ентузіязм, з якими наше військо і народ провадить її, дають певність та розбивають всяке зневірря і будучина наша стає для нас ясніщою.

„Воля і свідомість народу нашого вже викристалізовується в непохитне стремління його до повної своєї незалежности і тепер він сміливіще ступає по шляху здобуття своїх ідеалів. Мусимо твердо памятами і домагатися цього, аби на нашій землі запанувала організована воля нашого народу, аби ця воля мала єдине право керувати українським народом. Подвиги війська та настрій населення забезпечують здійснення нашого бажання. Гайсинський повіт один з перших увільнений від большевиків і один з перших він мусить завести у себе лад та спокій, що допомогло б державному будівництву У. Н. Р. Хвиля, що її переживаємо, вимагає від усіх нас найбільшого об'єднання всіх груп нашого народу, аби полегшити перевести в життя ті завдання, що ставимо собі.

„Я та Уряд Республики стоїмо на тому, аби довести народ до того, аби воля його могла виявитися цілком, аби забезпечити йому можливість висловлення цієї волі в парляменті.

„Чужеземне панування Москви, що з підлесливими обіцянками

підкрадалося під нашу національну єдність, довело вже масам народнім, що тільки в своїй хаті може запанувати своя воля й правда, і в наслідк цього вони бачать ту руїну нашого життя, що принесло з собою чужеземне панування. Поступування та патріотичні вчинки Гайсинського повіту підчас боротьби з чорвоними Москвинами дають підставу сподіватись, що й у боротьбі з черними імперіялістами добровольцями Уряд зустрічає певпу піддержку з боку вашого. Аби захистити волю та добробут народу українського я закликаю вас до твердости, міцної єдности та щирої спільної роботи і оголошую разом з вами „Славу" нашій Республиці та її військові".

19-го вересня Головний Отаман прибув до м. Умані. На двірці, після приняття параду почесної сотні, Головний Отаман прийняв ряд делегацій, які з'являлись з привітаннями: Комісара Уманьщини, від міецевого самоврядування, від земств, від жидівської общини, від учительства, від жіноцтва і від багатьох інституцій. Делегації вітали Головного Отамана хлібом-сіллю.

Ця подорож переконала Головного Отамуна, що національна свідомість населення виявляється ясно і твердо і що українська влада є широко популярна, а це все служить запорукою успіху українського війська проти Денікина.

Відповідний настрій був і серед українського війська. Так, Державний Інспектор одного з корпусів надіслав телеграму, в якій передав про настрої серед козацтва і населення в звязку з сутичкою добровольців у Київі.

— Настрій серед козаків корпусу, — писав Державний Інспектор 6-го вересня 1919 року, — який склався в звязку з залишенням Київа, такий, що військо з кожною годиною все більше й більше хвилюється, що не дозволено до цього часу битися з добровольцями. До мене й до командуючого безупинно прибувають з фронту посланці, через котрих війська жадають наступу. Державний Інспектор Х-ої дивізії пише, що становище тяжке, козаки й старшини хвилюються відходом з місцевостей политих кровю синів України. Добровольці заявляють, що вони будують „єдину неділиму", а від Начальної Галицької Команди до цього часу йдуть директиви — не бити їх, а коли денікинці йдуть вперед, то питати, чого вони йдуть. Козаки вважають це безглуздям. Надалі таке становище продовжуватися не може. Війська маневрами робили по 30 верст у день, люде стомлені, коні теж. Приїздив до мене інспектор і розповідав мені, що всі від найстаршого до найменшого вимагають наступу. Обурення всіх селян росте не тільки проти добровольців, але й проти нас за те, що не б'ємо добровольців. Одні тільки повстанці то тут, то там

вступають з добровольцями в сутички і мають успіх. Маю велику силу інформацій з Київа та Білої Церкви, які коротенько передаю: у Київі зараз шалена реакція, особливо проти українців, з котрих дуже багато забито. До нас прибувають партії втікачів від денікинського раю. Стан тяжкий, як був підчас панування большевиків. Позавчора у вівтар Софійського собору підчас служби Божої на українській мові влетів генерал при зброї зі своїм штабом і почав: „Довольно вам плести тарабари. Чтоби мої уші не слишалі ні одного хамскаго слова. Молітесь по рускі, как і прежде".

„Нагаєм побито архієрея Шаровського. Російське населення Білої Церкви дуже гарно вітало добровольців, але тепер розбігається по селах, бо ще ніхто за всю революцію так жорстоко і нахабно не поводився з ним. Білу Церкву страшенно розграбовано, є сила жертв серед жидівського населення.

„Один полковник російської служби інформував мене, що в грабунках, навіть кооперативних крамниць брали участь офіцери і він своїми очима бачив, як прапорщик та штабс-капітан продавали награбовані речі і навантужували крадене піяніно в вагон. Позавчора денікинці хотіли захопити Хвастів з боку Білої Церкви, але П я т н и ш к о відбив їх з великими для них утратами. З добровольчого відділу лишилося тільки 800 чоловік самих ранених. Повернулося лише чоловік 350. Ще раз повторяю, що всі, хто живе в цьому районі, дуже бажають битися з добровольцями. Всіх хвилює вістка про якісь переговори з добровольцями що до порозуміння. Всі в один голос вимагають наступу, а всякі балачки вважають зайвими".

Відповідний тон тримала й українська преса, яка правдиво освітлювала всі події.

Вже 10-го вересня в газеті „Україна" було уміщене таке повідомлення: „З офіційних джерел нас інформують, що настрій серед регулярного війська та серед усього селянства дуже підвищений. Регулярне військо не може дочекатися наказу про початок наступу і рветься в бій з гнобителями. Вся маса як селян, так і козаків надзвичайно обурена проти Денікина та проти його війська. Влада У. Н. Р. вживає всіх заходів, щоб утримати як військо, так і селянство від виступу проти денікинської влади. По всіх відомостях та донесеннях можна чекати, що цей виступ буде не тільки рівним виступу проти гетьмана в листопаді минулого року, але ще більшим і рішучим. До чого цей виступ приведе — невідомо. Чекається і це буде напевно, що не тільки денікинці — Москалі будуть викинуті по той бік Дніпра, але виступ може наробити великих турбот, бо народ після цього може піти за ворогом всього світу.

„Влада У. Н. Р. чекає відповіді на ноту, яка була надіслана до держав всього світу. Які будуть наслідки вжитих за кордоном заходів невідомо, але ж чекаючи наслідків, влада вживає заходів стримати як військо, так і всю масу селянства. Не одержання відповіді такої, яку повинні дати закордонні держави і яка примусила б Денікина негайно залишити територію України, викличе з боку української влади рішучий наступ на денікинців. Такий бадьорий настрій війська та селянства підтверджується фактами. Мобілізація в одній Винниці на протязі 5 днів дала 3500 чоловіка. Литичівський повіт не тільки дав показану йому кількість козаків, але всі козаки йдуть до війська озброєні й одягнені".

5/9. співробітник газети „Україна" мав розмову з представниками Н. К. Г. А. відносно останніх київських ганебних подій з боку добровольців, котрі заявили, що „галицьке військо надзвичайно незадоволене вчинком добровольців до українців, які своєю кров'ю здобули столицю України — Київ і першими туди увійшли. Галицьке військо має своєю метою знищення комуністів, встановлення спокою й порядку на Соборній Україні. На підставі цього для нього зовсім несподіваним з'явились відносини добровольців до галицької армії, тим більше, що цю мету має на увазі і добровольче командування, яке, одначе, позволило собі зробити на нас напад. Галицьке військо, переступаючи Збруч, поклялось „душу і тіло положити" і зараз перебуває в такому настрію". Але до цього мушу додати, що це говорили старшини Начальної Команди, котрі бачили на свої власні очі ворожі настрої українського народу до Денікина і хотіли щиро співпрацювати з наддніпрянцями для здійснення ідеалу Соборної України. Та зверхники Н. К., їх оточення, їх приспішники на місцях при корпусах засвоювали думку стрільцеві, що Денікин не ворог, що з ним треба порозумітися за всяку ціну, що він визволить Галичину.

Щоб ще більше сконсолідувати громадську опінію і вияснити бажання всіх шарів людности, у Кам'янці було відкрито віче на тему „Боротьба українського народу за визволення від денікинсько - московського ярма". Це віче дійсно сконсолідовує думку. Подамо лише найцікавійші промови, які характеризують цілком ті настрої, що опанували в той час громадянство України. Першим виступив В. Чеховський, бувший Голова Ради Міністрів першого Кабін. Директ., котрий сказав:

„Боротьба за визволення України ще продовжується. За часи революцій український народ зумів зорганізувати сили і поширити свідомість. Не зважаючи, що народні партії наших сусідів стоять за визволення націй — діло ж визволення тільки справа на папері. Одне — слово, а зовсім друге інтереси пануючих клясів. На Україні не хоче поступитися московський купець, московський інтелігент,

Здавалося, що наш народ уже скинув своїх ворогів і чуже ярмо — Німців, Скоропадського, комуністів, але ворог все ще є — новий ворог — пан московський.

„Треба оглянути цього ворога. Ми вже його знаємо — за часів Центральної Ради за спинами Німців стояли добровольці-гетьманці— ці раби московського пана — „южная армія". Тепер ці самі знов появляються на території України, це ті самі кати, що 300 років катували наш народ, що заборонили наше слово. Вони бачуть, що свідомість народу нашого росте. Отже вони рішили боротися з визвольним рухом. Для цього вони користуються впливом на військові круги большевиків, провокацією і саботажем. Старі діячі царату свідомо переходили до большевиків. Таким чином крайні праві елєменти руйнували революційну діяльність взагалі. Саботаж головним чином виявився в харчовій справі (руйнування транспорту, підняття цін). Все це робилося, аби показати нездарність уряду. Викликано роз'єднання і боротьбу між селом і містом. Ця партія старого режиму весь час провадила свою роботу і в армії. Московська демократична влада не могла встати проти них. Завдяки саботажу й провокацій правительства, влада перейшла до большевиків. Хитрий борець завжди додержується відомого — „поділяй і пануй". Ми знаємо, що большевики обіцяли нам самовизначення, але військові круги большевицькі, де працюють діячі царату, проти з'єднання всіх демократичних сил бувшої Росії. Вся робота цих діячів зводилася до роз'єднання всіх демократичних сил. За часів гетьманщини було з'єднання німецької і російської буржразії, вже тоді було відомо, що гетьман підлягає команді Денікина. Перший удар Україні наніс Дон, а не большевики, затриманням нашого вугілля на кордоні, завдяки чому була зруйнована наша комунікація. Повстання нашого селянства все знесло — і Німців, котрих було більше 600.000, і гетьманщину. Але знесилений ворог працював скрито. Політика їх була — наклепи, брехня, перекручування фактів. На Мировій Конференції голоса поневолених не почули і гнобителі взяли верх. Тепер ми стоїмо перед старими гнобителями, ідеольогією котрих являється ідеольогія відомого Пуришкевича, котрий в Харькові заявив, що „Союз истинно-русских" — є демократичною партією. „Союз освобожденія Росії" — є панська партія. Як та, так і друга партія нічого здорового утворити не зможе. Глибоко помиляються західно-европейські політики, коли вони кажуть, що ці партії зможуть утворити порядок у Росії. Коли б найправійший европеєць знав, яка ця російська буржуазія, він би жахнувся. Це буржуазія зовсім нездатна до будівничої роботи.

„Україна з самого початку виявила надзвичайну впертість в

боротьбі, наші робітники — катеринославці (ізмайловці, волинці в Петербузі) підняли революцію. Коли Протопопов розставляв по домах кулемети — він не доцінював сил українського пролетаріяту. Український пролетаріят наніс перший удар царату. Нехай думають, що німці видумали Україну, хай бавлять себе такими гадками. А тимчасом ми повинні консолідувати всі свої сили. Ви інтелігенти, кличте всіх до рішучого бою, за визволення України".

Від партії с.-р. виступив М. Ковалевський з такою промовою: „Я хочу провести аналогію між змаганнями Денікина і Леніна. Ми бачимо в обох одну завітню мету. Ленін — силою пролетаріяту хоче створити єдину совітську Росію. Другий—на поміщиках і офіцерських загонах хоче створити єдину монархичну Росію. В цьому і лежить вся гра соціальних змагань. Настав час виявити відношення до Денікина. Денікин—символ загальної реакції, він несе смерть всім нашим надіям. Нехай хто має сумнів, подивиться, що робиться тепер у Київі. В ряди денікинців заклнкаються всі діячі царату і гетьманщини, з українцями поводяться ще гірше, як большевики. Сліпий тільки може мати сумнів. Треба зауважити, що в наших інституціях також є багато прихильників Денікина. Настав час покінчити з ними. Геть з сумнівами. Останнім часом чуються голоси про необхідність поправіння уряду. Ці змагання тільки на користь Денікину. Зараз ми повинні сконсолідувати всі сили. Одкиньте робітників і селян в минулому й майбутньому нашого руху — що залишиться від української держави? Хто дав найбільше сил, хто перший вийшов на вулицю? Потрібна консолідація всіх тих сил, на котрих спиралась наша державність. Поки ми бачимо мобілізацію реакції, ми повинні оголосити мобілізацію революційних сил під стягом Отамана Петлюри. Коли ми зорганізуємося в запіллю, очистимо його від шкідливих елементів, тоді козак на фронті не буде мати ніякого сумніву. До консолідації, до скріплення основи нашої державности! До мобілізації всіх сил я закликаю суспільство!"

З промовою від партії с.-д. виступив п. Романченко.

„Зараз я хочу зробити деякі висновки і обрахунки. Коли спочатку нашого руху на першу українську маніфестацію прийшли тільки 80—100 чоловік, то тепер ми маємо армію далеко за 50.000 багнетів. Крім цього найдальші кутки нашої країни чекають нас, як визволителів. Яка причина цього руху? Це дала російська революція.

„В процесі революційної боротьби організуються народні сили, які можуть довести діло до кінця. Чим далі буде тягнутися революційна боротьба, тим швидче сконсолідуються сили. В цій революційній боротьбі росте свідомість нашого народу. Це доказує такий факт:

селяне повстають не вкупі з большевиками, а чекають війська Петлюри. Хочу ще зупинися на сантиментальности українського руху.

„Тільки на Україні може вижити така сила ворогів. Скільки їх на капітанському містку нашого державного корабля, скільки їх в машинному відділі? Через те наш державний корабель скрипить. Добре наше серце не дозволяє змести цих ворогів. Тепер же треба відкинути „хахлацьку" сантиментальність і взятися за боротьбу з ворогами зо всією нашою українською впертістю. Не забувайте, що з ними треба боротися всіма засобами. Зараз Україна переживає такий самий стан, який був за часів Богдана Хмельницького. Ми оточені навкруги ворогами і перед нами наш історичний ворог — Москва, московська буржуазія, котра є буржуазією нетворчою. Це маркитанти, які йдуть за військом і „устраивают" свої діла. Це старі банди Валенштейна, теж денікинці. З ними ми повинні бути безпощаднимй, бо наслідки можуть бути такі самі, як за Хмельницького. Треба зберегти єдність нашого народу. Коли ми візьмемо лінію, то вийдемо переможцями.

„Ми чуємо голоси про новий кабінет — правий. Буржуазна політика на Україні — це анекдот через те, що ми не маємо власної буржуазії. Це значить — дати керувати державою ворогові. Експеріментам місця не повинно бути. Раковський казав: „Україна пережила 10 режимів і тутешнє селянство вже навчилося володіти винтовкою". Боротьба зайшла так далеко, що про федерацію й говорить нема чого... Які ж наші перспективи? Спочатку нас було стільки, що ми знали один одного, тепер же ми маємо велику армію і свідомість нашого народу — в цьому наші дальші перспективи.

„Україна зараз робиться захистом для демократії всієї Росії. Одна тільки Україна вийшла переможцем у тяжкій боротьбі. На Соціялістичному Конгресі ухвалена самостійність України, за що голосували російські с.-р. і с.-д. Доки революція ще тягнеться, треба робити діло. Відкинемо сантиментальність, візьмемося за організацію наших сил з природньою нам упертістю, і ми вийдемо переможцями. Вже було два моменти, коли б инша нація капітулювала, — ми перемогли. Зараз ми в 10 раз сильнійші, ніж були на Збручу. Більше повітря нашому козакові і Денікин скінчить, як і Скоропадський. Треба вірити в душу нашого народу, бути сміливійшим, рішучим. Коли нам кидають з Київа, що України „нєт і не будет", ми повинні зброєю доказати, що це неправда".

Збори ухвалили таку резолюцію:

„Українці без ріжниці політичних переконань, зібравшися в Кам'янці на Поділлю на великий мітинг (віче) та обміркувавши ганебний напад денікинців на нашу Україну взагалі й на столицю нашу з'окрема — постановили: вимагати від Верховної влади й правительства та всього українського народу організації і напруження всіх сил Соборної України для відпертя й знищення московської армії — військового ворога, яка, не вспівши ще ні трохи увільнити московський нарід від большевицького терору, вже протягає руку, аби здавити народ український; домагатися від Правительства У. Н. Р. прийняти найрішучійші заходи, щоби викоринити денікинську провакацію і провакаторів, що до сьогодня, користуючись звісною українською гостинністю, знайшли вільний притулок в багатьох навіть урядових установах У. Н. Р., і візвати всі верстви українського суспільства, — щоби в противагу реальній консолідації сил реакції — мобілізувати всі без ріжниці демократичні українські сили під єдиним народнім стягом П е т л ю р и ; вітати Пана Головного Отамана й нашу славетню з'єднану армію з цею певною надією, що вони звільнять нашу Україну від нового ганебного ворога".

21-го вересня 1919 року повернувся Головний Отаман з фронту і міг засвідчитн Правительству У. Н. Р., що настрій війська виявився цілком певним що до своїх сил та досягнення мети, а надзвичайно ворожим відносно добровольчої армії.

На думку Головного Отамана становище українського війська стало не тільки міцнійшим, але й національне його почуття викристалізувалося цілком і набрало тих форм, в які втілюється національна ідеологія.

Стратегичне положення на загально-протибольшевицькому фронті в цей час трохи змінилося. Як і треба було сподіватися, конфлікт добровольців з українським командуванням, в чому винно було лише добровольче командування, дав гарні наслідки для большевиків, які знову почали наступ проти українського й добровольчого війська. На лівобережній Україні большевики повели наступ з боку Купянська на Харьків. Щоб локалізувати цей наступ добровольці примушені були пересунути частину військ зпід Царицина.

Друга большевицька група посунула на добровольців з боку Коренева. В склад цієї групи входили переважно матроси, а також дві дивізії каторжан. Війська большевиків несподівано з'явилися і біля Великої Писарівки, звідки з наказу Денікина добровольчі частини були пересунуті в кінці серпня на Київ з метою попередити заняття Київа українським військом.

Через те большевики перемогли в цьому районі і примусили

добровольців відійти до Сум. Швидко большевики заняли Ворожбу, Конотоп, Бахмач і почали просуватися на Полтавщину в район Ромна.

На правому ж березі большевицькі 45 і 47 кінні дивізії, які під Христиновкою — Уманю були дуже побиті українським військом, відступаючи від Христиновки, з'явилися в районі Попельня — Хвастів.

Весь цей наступ большевиків та їх успіхи на денікинському фронті яскраво свідчили про те, що денікинське командування своїми власними силами ніколи не переможе большевиків, які звернули на Україну особливу увагу, бо в боях з'явилися нові частини з Колчаківського фронту.

Розтягненість українського фронту, як наслідок відкриття нового фронту проти добровольців, відбилася також й на стратегичному положенню війська У. Н. Р. На Звягельському напрямку 20 вересня 1919 року, перед переважаючими силами большевиків, українське військо відійшло за р. Случ.

Начальник Штабу Головного Отамана от. Юнаків, характеризуючи положення на фронті до 20 вересня, заявив кореспондентам газет таке:

„Київ можна було відібрати і відібрати легко, але у нас позаду на півдні була ціла большевицька армія. Хоча я й знав, що армія наша хвилюється, не знаючи, в чім справа, але тоді не можна було говорити про це, аби ворогові не відкривати своїх карт.

„Большевицька південна група спочатку неорганізовано намагалася пробитися на північ у напрямку на Вапнярку. Сподіваючися, що їхній наступ згодом буде більше пляновий і тому страшнійший, що загрожувало проривом нашого фронту, ми не могли розпорошити свої сили на два фронти і через те відступали, аби утворити такий коридор, по якому пройшли б большевики під перехресним вогнем нашим і денікинським.

„Правда, наші надії не справдилися, бо денікинці були лише в ролі глядачів і нічим нам не допомагали. Тепер ця група, пройшовши наш фронт, з'єдналася під Житомиром з Коростенською групою, завдяки чому там скупчилося багацько большевицьких сил і по стратегичним умовам, залишивши Житомир, наші частини відійшли за річку".

Українське командування мало наказ свого правительства не виступати проти добровольців. Ціною великих зусиль цей наказ виконувався, хоть тажко було утримати наше козацтво, котре рвалося до бою. Під кінець воно вже не розуміло мирових настроїв свого правительства що до Денікина, коли бачило на свої власні очі визивающе поводження добровольців, як також бачило, що денікинці на-

падали на їх побратимів повстанців і розброювали їх. От. Сальский так розповідає про один з нападів добровольців на повстанців: „Мені підлягав зі своїми повстанцями от. Зелений. Несподівано на частину з його отряду напали добровольці. Було кілька ранених і забитих, а найголовніще те, що денікинці забрали майже всі обози. Прилетів до мене сам Зелений і вимагав дозволу для наступу проти добровольців. Я доповів йому, що на всі донесення армейській команді одержувалася одна відповідь — чекати і жадних ворожих акцій проти Денікина не проявляти. З страшним обуреннем от. Зелений запитав мене: то значить ви наказу не дасте? Я з гіркою усмішкою на устах відповів йому, що ні, що не маю на це права. А щож робити? А що б Ви зробили на мойому місці? запитав мене от. Зелений. Я відповів, що попробував би відібрати обози. От. Зелений мовчки уклонився і вітром на коні понісся до свого відділу. Для звязку й з цікавости я вислав навздогін за ним свого старшину. Пізніше той старшина мені докладав: каже, прилетів от. Зелений до свого відділу сердитий, сам не свій. Вмить вірні йому побратими були на ногах. Коротко, в кількох словах отаман змальовує становище ворога і твердим голосом видає розпорядження. Нарешті почулась команда: „Чоботи геть, собачим кроком — руш". Наказ виконаний і повстанці рушили в трьох напрямках проти ворога, маючи перед собою денікинський Білоцерківський напрямок. Повстанці добре набили добровольців і знову повернули під команду Запоріжського Корпусу зі збільшеним вдвоє обозом".

Взагалі ж на фронті була тиша. Чекали й чекали, а добровольц перегруповували свої війська для наступу проти Українців. Тільки одні повстанці билися з добровольцями.

Звичайно, коли б Денікин доброзичливо поставився до завваг Правительства У. Н. Р. справа боротьби проти большевиків була б вирятована, але гасла відбудови єдиної неподільної Росії, які добровольча армія положила в основу її формування, де дали можливости договоритися до спільної боротьби і делегація від українського війська, яка поїхала до денікинського командування, примушена була повернути назад. І лише один протокол від 13-го вересня 1919 року й зостався німим свідком цих балачок. Зустріч делегацій відбулася на ст. Пост Волинський під Київом. Були присутні: Комісія військ У. Н. Р. в складі — голови отамана Омеляновича-Павленка, членів — сотника Менчика, четаря Певного та п. Трепета; Комісія двбровольчої армії в складі голови — генерала Непеніна та члена-корнета Цімермана.

„Повновласть української військової комісії уповноважує вступити в переговори з командою армії генерала Денікина для уникнення

взаємних непорозумінь при зустрічі обох армій та обговорення питання про спільну акцію проти большевиків.

Повновласть же комісії добровольчої армії ген. Непєніну від 28/VIII ст. стиля 1919 р. за ч. 0988 звучить: „Генерал-майору Непєніну. Предписываю Вам к 14 часам 29 августа отправіться на ст. фастов і вступіть в переговори с уполномоченими от Главнаго Командованія войск Петлюри. При переговорах руководствоваться данними мною Вам указаніями. Об отправленії мнє донести. Генерал-Лейтенант Бредов. Начальник Штаба, Генеральнаго Штаба полковник Еверт".

По прочитанню уповноважень Голова української комісії отаман Омелянович-Павленко відчитує такі пункти вступного слова: 1) Головна Команда українських військ перша в світі розпочала боротьбу з большевиками та провадить її вже на протязі двох років; 2) вона завжди прагнула утворення загального протибольшевицького фронту; 3) в сучасний мент Головна Команда українських військ вважає ворога - большевика ще сильнійшим; 4) боротьба між двома протибольшевицькими арміями — небажана, бо буде лише на користь большевикам; 5) з свого боку Головна Команда У. Н. Р. зробила все, щоб уникнути сутичок з військом Добрармії: а) видала наказ українському війську уникати непорозумінь з військами Добрармії, не вважаючи її в стані війни з українською армією; б) призначила особливу комісію для встановлення демаркаційної лінії; в) залишила Київ, не бажаючи непорозумів; 6) Комісія має уповноваження на вирішення чисто військових питань, а тому прохає Комісію Добрармії висловити в сій площі свою думку що до утворення демаркаційної лінії і спільної акції проти большевиків.

У відповідь на це Голова Комісії Добрармії зазначив, що добровольча армія йде під лозунгом відбудування „єдиної неділимої Росії" в межах до військового часу з важливою вставкою про широку автономію окраїн і що тоді лише можливі будуть переговори, коли український уряд приєднається до цього лозунгу. Українська армія, додав від далі, — може бути нам або дружньою, або невтральною, або ворожою і в першім випадку вона мусить визнати над собою верховне командування генерала Денікина.

Член української комісії Певний звертає увагу на те, що повновласть представників Добрармії видана лише командуючим Полтавським відділом ген.-лейт. Бредовим і висловлює гадку, що комісія Добрармії не має права говорити від імени Головної Команди Добрармії.

Ще перед заявою п. Певного голова української комісії у відповідь на декларацію генерала Непеніна зазначив, що той порушив в своїй заяві політичні питання і що українська військова комісія має розглянути лише чисто військові питання і не має права торкатися політичних питань та просив вести розмови тільки в військовій площі.

Генерал Непенін, а за ним корнет Цімерман у відповідь на заяву п. Певного стверджують, що їх заява є заява Головної Команди Добрармії тому, що генерал Бредов давав інструкції, базуючися на поглядах генерала Денікина, а через те вони вважають, що мають право говорити від імени Головної Команди Добрармії.

П. Певний зазначає, що крім фронту Полтавського відділу ми маємо стичність з Добрармією на півдні та на сході, і рішення комісії генерала Непеніна не буде обовязковим для частин инших відділів, крім того твердження генерала Непеніна про права комісії є словесні, а ми вже мали випадок, коли генерал Бредов, зазначивши в розмові з генералом Краузом про свій намір заарештувати голову української комісії отамана Омеляновича-Павленка в випадку його приїзду до Київа, одмовився від того при розмові з другою комісією от. Бубели, тому грунтуватися комісія може лише на документальних даних.

Корнет Цімерман пояснює, що разом з вказівками генералу Бредову Головна Команда Добрармії надіслала вказівки всім командірам груп що до відносин з українською армією, тому південна і східна група будуть однодумні з Полтавським відділом, а через те вважає свою комісію правомочною до ведення переговорів.

П. Певний зазначає, що це лише думка корнета Цімермана і що треба не забувати також про деякі порушення Добрармією демаркаційної лінії, зазначеної умовою генерала Крауза з генералом Бредовим *), та виявлення ворожого відношення вже за демаркаційною лінією.

Корнет Цімерман спростовує порушення демаркаційної лінії і каже, що це мало місце в районі Білоцерківської групи, котра не підлягала команді Полтавського відділу.

Комісія У. Н. Р., звертаючи особливу увагу на акції одних відділів Добрармії в часі переговорів других, вважає цей факт рішучим доказом того, що комісія генерала Непеніна, яко представника Полтавської групи, не може вести переговорів в імени Головної Команди Добрармії.

*) Ця умова була складена ще в Київі, по ній українське військо вийшло з Київа аж до Білої Церкви.

Через це комісія Добрармії згоджується, що її уповноваження не вистарчають для переговорів від імени Головної Команди Добрармії і, формулюючи це, корнет Цімерман указує два виходи зі становища: 1) або комісії української армії від'їхати з дозволу ген. Бредова разом з комісією Добрармії до Київа і чекати відповіді Головної Команди Добрармії, або 2) від'їхати в межі розташування українських військ, з'їхатися знову лише по повідомленню з Київа про отримання відповіді з Таганрога. Одначе він вважає необхідним додати до цього, що в звязку з акціями червоних у відомому українській комісії Сквирському напрямку Полтавський відділ може вжити наступу, що зіпсує справу переговорів, тому він вважав би, коли українська комісія погодиться, можливим і необхідним розпочати частинні переговори про взаємовідноси українських та добровольчих відділів на фронті Полтавської групи.

Українська комісія, не маючи на те готової відповіді, попрохала окремого засідання, на що добровольча комісія згодилася.

По відновленню засідання українська комісія зазначає, що вона згідна приступити до обговорення часткового питання вирішення взаємовідносин відділів на фронті Полтавської групи Добрармії, але з тим одначе, щоб санкція рішення належала Головній Команді військ У. Н. Р.

Корнет Цімерман дав відповідь, що добровольча комісія здіймає це питання з обговорення, бо не має права розпочинати обговорення часткових питань до прийняття українською комісією основного лозунга Добрармії, боючися створити казус для порушення основної їх позиції.

На цьому кінчається засідання і складається нижчеприкладений протокол:

Протокол засідання військових комісій Добрармії та війська У. Н. Р.

1919 року вересня 13 дня (31 августа) о 19 і півгодині на Посту Волинському зустрілися військові комісії Добрармії та війська У.Н.Р. При провірці уповноважень виявилося, що: 1) українська військова комісія має уповноваження від Головного Командування війська У.Н.Р. для переговорів з представниками Верховного Командування Добрармії. 2) Представники Добрармії мають уповноваження лише від Начальника Полтавського відділу генерала лейтенанта Бредова. Обміркувавши уповноваження, комісії найшли неможливим розпочати переговори і ухвалили:

1. Військова комісія Полтавського відділу Добрармії має передати повновласть військовій комісії війська У. Н. Р. по телеграфу до Верховного Командування Добрармії.

2. Комісія війська У. Н. Р. від'їжжає до ст. Попельня, куди буде надіслана відповідь Верховного Командування Добрармії. Пост Волинський 22 год. 13 вересня (31 серпня) 1919 року. Підписали: Голова Комісії Полтавського відділу Добрармії генерал-майор Непенін, член комісії корнет Цімерман. Голова комісії війська У. Н. Р. отаман Омелянович-Павленко, члени комісії: сотник Мечник, четарь Певний, урядовець У-ої кляси Трепет.

З огляду на те, що комісія Добрармії відмовилася розглядати питання про акції проти большевиків, які оперували з півдня на північ, комісія У. Н. Р. зложила такий протокол: „Під час конференції на Посту Волинському дня 13/9 делегати Добрармії відмовилися обговорювати часткові питання про взаємовідносини на фронті Полтавського відділу, мотивуючи це тим, що вони не мають права в переговорах з комісією війська У. Н. Р. вирішати ніяких питань до прийняття останньою їхнього головного лозунга „Едина неподільна Росія", щоби не скласти тим прецеденту для порушення їх позиції. Таким чином відповідальність за прорив большевицької групи в районі Попельні спадає виключно на команду Добрармії. Голова Комісії отаман Омелянович-Павленко, члени — четарь Певний, Трепет, секретарь сотник Мечник".

Отже правительство У. Н. Р. вжило всіх заходів, щоб уникнути з Денікіном кривавих сутичок. Зате останній зовсім і не думав уникати отих сутичок з армією У. Н. Р. Як виявилося пізніше, цей генерал, ще перед заняттям Київа, надіслав таку телєграму своїм генералам Бредову та Ірманову: „Щоб запобігти заняттю Київа щовінистичними українськими військами, наказую вам негайно рушити на Київ всі вільні резерви військ, які перебувають в вашему розпорядженню". І справді через таку телєграму рушено війська з Катеринославщини, Полтавщини та инших районів.

Нагадував також Денікин і про наказ ч. 416 до військ київського напрямку, в котрому читаємо: „Відвагою і кровю армії одна за другою звільняють руські области. Оголошую державним язиком на всьому просторі Росії язик руський. Для боротьби за „единую и недѣлимую Россію", я кличу всіх".

На підставі зізнань в писаній формі утікачів та очевидців про вчинки добровольчої влади на Полтавщині, приходимо до таких висновків: повітовими начальниками призначені: Полтавського повіту — Хлєбніков, Зіньковського повіту — В. Бойс-Оггенес, Кобелякського — барон Рауш-фон-Трау-Зенберг, Лубеньського — Ковалевський, Гадяцького — барон Шален, Миргородського — бувший повітовий староста Харківщини — Состісовський, Костянтиноград-

ського — граф Коновніцин, Роменського — Сахно Устимович, Прилуцького — Білоград.

Полтавщина переважно була занята Осетинами, Чеченцями та Терцями. Кубанські козаки за їх симпатію до українського населения були пересунуті на Орловщину проти большевиків. В Хорольському повіті було заарештовано майже все поголовно учительство за україно-фільство. Мобілізовані старшини відправлялися так само проти большевиків з боязни, що на київському фронті вони перейдуть до українських військ. Мобілізація селянства провадилася за допомогою зброї, яку вживали карні старшинські відділи. Все це викликало страшне невдоволення з боку селянства, яке спочатку терпіло наруги від Денікина, бо останній говорив, що йде в порозумінню з Петлюрою. Але коли селяне довідалися, що це неправда, то повстали проти добровольців. Селяне Лохвицького повіту через своїх посланців жалілися на добровольчий терор та повернувшихся до маєтків поміщиків і просили допомоги. Влада тут, яка на цілому терені, захопленому денікинцями, в повітах належала начальникові повіту (тобто земському начальникові) і начальникові стражі — справникові. Отже оця братія та пяниці денікинські старшини, обдурюючи селян, що Денікин уже порозумівся з Петлюрою, що українського війська немає, та що воно не хоче битися з добровольцями, забирали буквально все у селян і ні защо не платили. Доброволець, гвалтуючи жінку під її надлюдський крик, і там говорив — „успокойся, голубушка, Петлюра і про это знает“ (оповіданнл очевидця).

Завинюючи у всьому Головного Отамана, добровольці всеж таки не знаходили попертя для себе серед селянства. Забираючи усе безкоштовно у селян „с позволенія Петлюри“, називаючи його імям собак і проблячи на устах з цим імям найгірші безчинства на світі, все ж таки вони бачили, що український селянин не вірив цій провокації і готувався до кривавої помсти за всі образи.

Денікинці почували себе небезпечно на Лівобережжу. Вони все думали, що національний рух на Україні є тілько балачками „сумазброднаго Петлюры“ і ніколи не припускали, що від української національної стихії вони знайдуть собі смерть.

Почалось це все з малого, з свят, на котрих ми й спинимся.

Наспіло свято Котляревського у Полтаві. Уряд, який дозволив похід по вулицях, не передбачав, які величезні форми прийме це історичне національне свято. На свято прибули представники не тільки з міст, але й з усіх волостей, і навіть з сел Полтавщини; тому такої сили народу, такого національного підйому, який переживала Полтава підчас свята Котляревського, вона ніколи не бачила. Коли похід з

великим уквітчаним портретом Котляревського рушив до Олександрівського парку, на зустріч вийшов відділ жандармів, який вимагав, щоб великий український прапор було замінено трьохкольоровим російським, який жандарми принесли з собою. „Ганьба!" понеслося з усіх боків... Але після недовгих суперечок жандармський прапор було взято і кинуто на дорогу, по якій ішов народ, а маніфестанти зі співами „Ще не вмерла Україна" і „Не пора, не пора" пішли далі.

Через деякий час, коли жандарми побачили, що знов над портретом Котляревського майорить жовто-блакітний прапор, вони знову під гучні викрики народу змінили його трьохкольоровим, але й цей опинився, як і перший, під ногами маніфестантів.

Ця сцена повторювалась де-кілька разів, але коли поліцаї побачили, що це викликає страшенне обурення, і що те бурливе море людей, яке розлилося по Полтаві, рознесе їх вщент, вони одійшли, але почали заарештовувати всіх більш-менш видатних Українців. А губернатор, перелякавшися підйому, негайно розіслав по губернії телеграми, щоб скріз, де провадяться свята Котляревського, не було допущено вуличних маніфестацій, а де вони вже почалися, там їх зараз же припинити. Таке поводження денікинців було найкращою агітацією проти Московщини, і ті, хто були свідками цього свята, а потім арештів (на другий день було заарештовано біля 500 Українців), понесли з собою по селах те обурення, яке весь час так непокоїло і так заважало денікинцям.

17-го вересня в Ромнах, з дозволу влади, було влаштовано свято кооперації. Але потім воно прийняло такі форми, що було не стільки кооперативним, скільки національним святом. Почалося свято з кооперативної виставки, де можна було по кооперативних, надзвичайно для тодішнього часу низьких цінах, купити всі товари, які мала кооперація, починаючи від сільсько-господарчих машин і кінчаючи товарами бакалійними. Влада вимагала, щоб як місто, так і сама виставка були уквітчані виключно російськими прапорами, але керовники святом рішуче проти цього запротестували і згоджувалися уквітчувати виставку тільки українсько-національними. Після довгих суперечок влада виторгувала і погодилась на тому, щоб через три українських був один російський прапор.

Збори на українську гімназію, які провадились на території виставки, викликали велике співчуття і дали до 30 тисяч карбованців грошей. Маніфестації по вулицях генералом Юзефовичем були рішуче заборонені. В будинку міського театру було улаштовано реферат, який мав читати п. Давиденко на тему: „Кооперація та національне визволення", але перед рефератом його було заарештовано і тому

замість нього реферат став читати інструктор Ткач. В театрі, в якому була велика кількість народу, панувало надзвичайне національне захоплення, і читання реферату нераз переривалося гучним „Слава“, або гімном „Ще не вмерла Україна“. Після реферату просвітянською трупою була улаштована п'єса Старицької - Черняхівської „Останній сніп“. Поліцаї, присутні в театрі, були страшенно незадоволені тим, що діялося, але втримувалися. Правда, цієї мужности вистарчило тільки до того місця п'єси, де батько проклинає сина-зрадника України. Тут поліцмейстер не витримав і голосно закричав: „Опустить занавѣсъ!“ Завісу спустили. В театрі почалось хвилювання і різкі вигуки по адресі Москалів. Аби заспокоїти публику, завісу підняли знову, і з естради було сказано промову, в якій, між иншим, зазначалось, що через те, що влада не поважає своїх же дозволів, свято переривається, але треба рахуватись з сучасними обставинами і зустріпути це спокійно. Хто бажає одержати назад гроші, мусить завтра звернутись до каси і гроші, які мали піти на українські школи, будуть усім повернуті. Але звернулось потім за грішми тільки 6 чоловік. Народ встав з місць і з співами гимна „Ще не вмерла Україна“ почав виходити з будинку театра і з саду.

Ну другий день в спілку Споживчих Товариств з'явився відділ контррозвідки, яким була запечатана книгарня і забрані майже всі книжки, навіть і економичного змісту. Був також заарештований член правління Василенко. Призначили суд, але його було виправдано, а потім знов заарештовано і посажено до в'язниці. Обвинувачували його по 102 ст. (державна зрада), яка загрожувала смертною карою. Між иншим, за виправдання Василенка усунені з посад усі судді, військовий начальник, начальник гарнізону і комендант. Заарештовані крім Василенка—кооператор Сергійко і голова многолавочного споживчого кооператива Лисенко. Взагалі майже усюди провадилися труси й арешти української інтелігенції. Позаарештовано багато народніх учителів і коло 70 старшин російської служби, які з'явилися на учет і зарегіструвалися, як Українці.

В Ромнах не тільки в'язниця, але й де які приватні будинки, які зареквізовані під арештанську, цілком було переповнено. Такої сили людей в'язниця в Ромнах ще не бачила ні за царські часи, ні підчас большевизму, навіть підчас гетьманщини. Життя заарештованих було дуже тяжке. Годували їх хлібом та водою. Одержати перепуски родині на побачення з заарештованими було надзвичайно тяжко і коштувало багато грошей. Як поводилися з заарештованими, свідчать такі факти: були випадки, коли Чеченці цілою юрбою заходили у в'язницю, вибірали де кілька заарештованих і збивали їх до крови. І за це ніякої ні

кари, ні відповідальности. Переказували, що так порядкували денікинці не тільки на Полтавщині, але й по всій Україні.

Населення Одеси чекало, що добровольці принесуть зі собою лад та спокій, але стало ще гірше ніж при большевиках. Добровольці вривалися в помешкання громадян та робітників і робили у них труси, забирали ріжні речі, заарештовували невинних і без суда розстрілювали. В Олександрівському паркові знаходили трупи розстріляних людей. На березі Чорного моря знаходили молодих жінок і чоловіків в студенських вбраннях, перших згвалтованих. На трупах були сліди ран (донесення начальника Портового району). Начальник Фонтанського району повідомляв, що в помешкання Ш. Шарнопільського (Французький бульвар 52) ввірвалось 6 чоловік добровольців, забрали гроші, майно і згвалтували 13-літню дочку Шарнопільського. На площі біля університета знайдено десятки трупів, як також знайдено багато було трупів в ріжних місцях м. Одеси. В числі розстріляних — багато жидів. На площу біля Валейківського проулку кожний день звозилося десятки трупів невідомих осіб. Розстріли провадилися і в самих помешканнях. Так, особи в формі добровольців на Кобелевській вулиці розстріляли двох синів Нестермана, а третій був арештований і невідомо де дівся. Розстріли також ішли на пасажирському двірці. Оце вам кільки прикладів, приведених на підставі офіціяльних донесень денікинських начальників районів м. Одеси. А скільки ж подібних випадків не було зарегістровано навіть „государственною стражею?"

Населення, яке пережило весь жах большевизма и „чрезвичайки", зараз поховалося і чекало приходу українських військ. Навіть одеська преса звернула на це увагу і заапелювала до добровольчого командування вжити заходів до припинення арештів, грабунків і розстрілів населення. Зате одеська буржуазія асигнувала на потреби добровольчої армії 1 мільон карбованців.

Очевидці розповідають, що добровольці, розстрілюючи Кельмансона (голова комісії по відібранню контрибуції), Леннка, Труха і Песочного (представники надзвичайного торговельного порту), Лесніченка (член чрезвичайки), не мали тої насолоди, з якою розстрілювалися „самостойники".

Заходи українських організацій перед главноначальствующим Одеси бароном фон-Штемпелем ні до чого не приводили. Барон не бажав собі говорити з „хахлами" і 18/IX заявив співробітникам одеських газет: „Наше завдання — це будування Росії в попередніх межах. Старих міських дум не існуватиме, я їх скасую, члени управ повинні бути назначені мною і затверджені міністерством внутрешніх справ.

Ми користуємся законами старої імперії і „особаго совѣщанія“ при ставці Денікина. Ніяких українських законів ми не визнаємо“.

Нарівні з губернатором угискав учительство і одеський попечитель А. Д. Білімович (проф. одес. унів.), котрий 14.IX заявив співробітникам місцевих газет: „В своїй праці я буду користуватися існуючими законоположеннями, виданими до жовтня 1918 року, де просто зазначено, що попечитель округи не мусить керуватися волею професійних союзів. Мене обвинувачують в тому, що я маю ворожий настрій до учительства; я, як попечитель округи, ні в якому разі не буду виконувати волю учителів і офіційно з ними „совѣщаться“.

Долетіли вістки й з Харьківщини. Мандрівник так розповідав про свої враження: *)

Першим до міста Харькова з боку Люботина вступив відділ Шкури, який складали переважно кавказці, а з боку Чугуєва — корніловці. По розказах тих, що перебували в той час у Харькові, та по повідомленнях газет, зустріч війська була урочиста: інтелігенція, робітники всіх підприємств та городяне вийшли на вулицю з квітками і засипали ними козаків та офіцерів армії; знімали з коней несли на руках і кричали „ура“, „да здравствуетъ Деникинъ и единая недѣлимая Россія“. Потім інтелігенцією була зроблена постанова, що хто з молоді не піде до армії, того бойкотувати, не здоровкатися з ним і не подавати руки. Почалася запись добровольців до армії, яких в перший же день зареґіструвалося до 3000 душ і вони зразу ж виїхали на фронт в напрямку на Білгород. Купці та буржуї зробили самооподаткування в де кільки міліонів карб. на користь добровольчої армії.

Селянство зустріло денікинське військо більш пасивно і зразу звернуло увагу на зовнішній вигляд армії, на золоті погони з просвітами та на новеньку англійську одіж, в яку була одягнена армія Денікина, і зразу почали балакати:

— Немає чого сподіватися добра від цієї армії,—це старорежимці.

— Бач, як вирядились! Росплачуватися ж за цю одіж прийдеться нам.

— Ні, що не кажи, а тільки один П е т л ю р а нам бажає добра та його вояки, які скинули гетьмана, вигнали Німців, не заводили старого режиму і не давали отій комуні вивозити з України хліба.

— Що ваші петлюрці, — гримав якийсь конокрад - большевик: вони нашого брата били шомполами.

— Не шомполами, а нагаями та різками таких, як ти, треба бити. Де ти сидів, як скидали гетьмана та приганяли Німців? — нарікав хтось з натовпу: а як прийшли бузовіри большаки, то й сам пішов грабувати нашого брата. Геть з очей!..

*) „Україна“, ч. 18.

Але селяне, хоч і дуже були незадоволені денікинськими порядками, одначе раділи, що спекалися комуністів і побоювалися їх приходу вдруге.

Прокотилися через села військові події, не залишивши після себе ніяких позитивних наслідків для селянства. Стали розповсюджуватися ріжноманітні чутки: одні казали, що козаки прийшли, щоб віддати селянам панську землю, а другі, що буцім-то козаки хотять настановити царем Михайла Романова. Селяне і вірили й не вірили цим чуткам. Аж тут надійшло розпорядження військової влади, по котрому повинні всі негайно приступити до праці бувші за царських часів волосні старшини та сільські старости.

— Починається, — гомоніли селяне, чухаючи потилиці: а-ну, що то воно буде з панською земелькою? І стали мовчазно ждать. Коли через два тижні являються: земські начальники, урядники, волосна поліція, а слідком за ними — панки, що повтікали було від большевиків.

— Ну, тепер,— почалось, а що буде далі — само собою видно,— журилися дядьки.

— Отож було держаться купи, як казав Петлюра, той не було б цього, що є зараз, — докоряв якийсь сивенький дідок.

— Де там, наче почумілі люде — давай їм большака та й годі! От і наробили „товарищи". Тепер бери батога та йди сперягаться з паном, — додав якийсь рудий дядько... Ті селяне, що засіяли панські землі, ходили з поклоном до панів землевласників вияснити справу. Пани їх зустріли „милостиво", але за одну десятину арендної плати потребували до 600-800 карб., а де-які і по 1500 карб.

— Ну й порядки! нарікали дядьки: в розправі вивішено об'яву, що земля переходе до селян за викуп, а панки деруть такі гроші тільки за аренду і то за один рік. Дожились: знов у панських руках! Незадоволення росло з кожним днем і в звязку з цим ширилися поміж селянами чутки, що армія Петлюри уже недалеко, що вона б'є дениківців і вони втікають, що війська Петлюри забрали Катеринослав і підходять до Ростова, аби з'єднаться з кубанцями, щоб не дати Денікину вивезти урожаю в Англію та Московщину. Ширилася ще й така поголоска, — буцім-то Денікин з'єднався з комуністами, а Петлюра — з большевиками — (комуністами селяне називали Кацапів та Жидів), і тут забалакали селяне про самостійність.

— Яке мають право всякі зайди встановляти на Україні свої порядки? Не дозволим, руки коротки. Ось прийде Петлюра — він їм покаже, — гомоніли селяне, і, дивлючись на гарну одіж деникінців, додавали:

— Ох, як не прийдуть наші українські козаки з Петлюрою,

пропаде наш гарний урожай, — вивезуть в Англію, а нам дадуть нікому непотрібні керенки та Єрмака. Добровольців селяне боялися ще й через те, що вони, коли побють большевиків, теж заведуть „комуну", будуть реквізувати в селян хліб і, без обміну на инший крам, вовозити в голодну Московщину.

Як тільки Денікин зайняв Харьківщину, зараз же була оповіщена мобілізація за 4 роки. Спочатку мобілізація пройшла гарно. Але днів через пять шість більша половина мобілізованих селян розбіглась, а ті, що залишились, казали: при першій нагоді ми перейдемо на бік тих, з ким нас будуть примушувати воювати, проти ж Українців ні за що не підем, бо то наші брати, вони за нас і з большевиками воюють.

Спершу залізничники були задоволені приходом добровольчої армії, бо було поновлено залізничний рух, товаровий і пасажирський. Цим вони користувалися і помаленьку спекулювали: перевозили крам з тих місцевостей, де він дешевший в ті, де ціни стояли високі. Але, коли влада оповістила дуже велике скорочення штатів, зменшення місячної платні, а залізнична адміністрація наділа погони, — зразу почало виникати непорозуміння і незадоволення. Залізнича адміністрація так гаряче стала підтримувати уряд Денікина, як комуністи уряд Леніна та Троцького. А найбільш свою увагу адміністратори — „общероси" звертали на Українців, самостійників, — як вони казали, і вели чорну агітацію поміж залізничниками, ваньковуючи одних на других.

В склад армії Денікина входили головним чином — 1) корніловці, 2) добровольці, 3) Дончаки, 4) Терці, 5) Кубанці і 6) Дика дивізія, складена з ріжних кавказських туземців.

Корніловці — це відділ із офіцерів та юнкерів і людей самого звичайного старорежимного напрямку. Всі в погонах та військових ознаках. Приймали саму активну участь в організації влади на містах. По деяких відомостях кількість їх доходила до 12 тисяч

Добровольців було далеко більше корніловців. По політичних переконаннях були ліві й праві. Були мобілізовані і такі, що пішли в армію, аби помститися на большевиках, хоч і не співчували діяльности армії Денікина. Добровольців, як росказували, було до 60.000.

Дончаки трималися окремо. До добровольчої армії ставилися неприхильно і казали, що дальше Дону не підуть. Поміж ними велася агітація за самостійність Дону. Билися вони в напрямку Балашова та на схід від Дону.

Терці, Кубанці та Дика дивізія займали західний фронт до Харькова. Вони зайняли Харьків, Катеринослав та Полтаву. Потім же Ку-

банці від'їзжали на Кубань, що почали робити після вбивства чорною сотнею в Ростові голови Кубанської Ради Рябовола. Шкура уже раніш виїхав на Кубань. Настрій Кубанців — самостійницький, багато було між ними свідомих Українців.

Як тільки Денікин захопив Харьків, зараз же харьківсько-московські газети почали свою чорну роботу про „самостійників" та про „добровольців". Навкруги Харькова ще гриміли гармати на большевицькому фронті, але „общероси" та їх газетні прихвостні не звертали на це уваги, і присвячували цілі передовиці та статті в газетах „добродіям самостійникам", виливаючи помиї на їх голови в огидної кацапської газети—„лоханки". По їх міркуваннях виходило, що большевик „не вреден", що то їх „родной братець", а „вот хахол проклятий" не дає їм легко дихнути. Вся харьківсько-московська преса що до Українців ішла спільно з большевиками. Так, наприклад, коли большевики мали будь які успіхи на нашому республиканському фронті, то про це харьківські газети старалися як можна ширше оповістити населення. Цю звістку друкували великими літерами (горобцями) на першому плані. Коли Жмеринка була взята большевиками, то „Южний Край" писав: „По сообщенію совѣтскаго радіо ставка Петлюри бита. Жмеринка взята обратно совѣтскими войсками. Взято два бронепоѣзда и много другого имущества. Остатки петлюровских банд вмѣстѣ со штабом окружены между Жмеринкой и Проскуровым. Рабочіе Жмеринки послѣ пріѣзда на фронт Подвойскаго поклялись защищать до послѣдней возможности Жмеринку". При повідомленні про бойові події на фронтах, коли йшла річ про операції республиканських військ, то большевицькі банди газети називали „совѣтскими войсками", а наші республиканські війська „петлюровськими бандами". Коли ж ішла річ про фронт Денікина, тоді большевицьких красноармейців називали „красными бандами", або просто „большевиками". Як на нашому фронті большевики одбивали часом яку станцію, то харьковські газети писали: „У Петлюри одбито таку-то станцію або місце", а як большевики відступали, то повідомлялось: „под натиском противобольшевицких сил большевиками оставлен такой-то город і на запит, які там війська наступають на большевиків, давали людям відповідь:— „Кажется, войска Щербачова или же польскіе легіони". Взагалі розповсюджували, що українських військ немає, а що залишились тільки „невеличкі банди" які живуть тим, що грабують населення Поділля і при першій же сутичці з „совѣтскими войсками" — розбігаються. Але не дивлячись на всі ці ганебні і брудні заходи кацапських шкурників та їх льокаїв,— між населенням все частіш і частіш розповсюджувалися правдиві чутки про нашу славетну народню армію та про

її геройські вчинки, і передавалося це з уст в уста з радістю, як якась святиня.

Щоб довідатися, як добровольці ставляться до нашого війська та до отамана Петлюри, оповідач підійшов до першого встрічного офицера і запитав:

— Что вы думаєте относительно Петлюри и его арміи?

— Видители, Петлюра из себя ничего особеннаго не представляєт, хотя всетаки с ним придется повозиться". Запитаний був і другий про теж саме, а він відповідав:

— Петлюры уже не существует, это идут польскіе легіоны, к которым присоединились остатки петлюровских бандитов". Де-які казали й так, що буцім-то Петлюра з'єднався з ними, добровольцями, і спільно б'ється з большевиками. Взагалі ж відношення денікинців до українців було дуже вороже; наприклад, забороняли влаштовувати українські вистави, або коли хто-небудь забалакав на станції по українськи, зараз же провіряли документи. Деяких українців на ст. Попасна невідомо за що забрали і посадили в Бахмутську тюрьму. Ті ж, що лишилися поки що на волі, ждали своєї черги.

Найбільше лютости, нетерпимости та жорстокости що до українців виявляв харьківський губернатор Залеський, бувший старорежимний генерал. За часів гетьманства Скоропадського цей Залеський був Харьківським губерніяльним старостою і чинив всякі утиски Українцям. Між иншим, він написав гетьманові доноса на тодішнього губерніяльного коменданта Харьківщини Мироненка та його помішника Аполона Певного, обвинувачуючи їх за українство та за ліві погляди, які ішли в розріз з діяльністю гетьманського уряду. Називав їх ставленниками Центральної Ради, що вони не визнають гетьмана і чекають випадку підняття повстання проти нього. Наслідком цього доноса було те, що й Мироненко й Певний мусіли тікати з Харькова.

Залєський, як явний й переконаний чорносотенець і україножер, в самому корні вищив всякі прояви українства. Учителям, які провадили русифікацію по школах, Залеський видавав більшу платню та нагороди, а хто з учителів відмовлявся це робити, того звільняв з посади. Взагалі, Залеський заводив на Харьківщині ще гірший лад, ніж був при самодержавії.

Утікачі з Харьківщини розповідали, що з приходом Денікина розпочалася організована боротьба з українським рухом, розпочалися арешти українських діячів, просвіти і всі українські школи були зачинені. Коли деякі українські діячі звернулися з протестом відносно останнього до начальника шкільної округи, то той відразу сказав:

„Вы вѣдь люди взрослые, зачѣм же вы говорите на собачем языкѣ?" Коли батьки учнів зачинених українських гімназій хотіли зробити зібрання спільне з учителями, то денікінська влада дала дозвіл на нього, але з умовою, що буде вживатися лише російська мова, і для догляду за цим було надіслано старшину. Звичайно на зібранню вживалася тільки українська мова, але на винесені протести денікінська влада не звертала жадної уваги.

На Харьківщині Денікін оголосив мобілізацію старшин до 45 років, інтеллігенції до 35 років, останніх за 4 роки (з 1895 по 1898 р.) Особливо тяжко приходилося мобілізованим старшинам, котрі мусіли пройти через „судную часть" і дати пояснення, чому не з'явився на Дон по наказу Денікина, де був при большевиках, гетьманові та Директорії. Багато мобілізованих тікало до повстанців або до республіканських військ.

Не можна обійти мовчанням і церковного життя на Україні за часів денікінщини. Отож до Київа повернувся митр. Антоній і вся чорна зграя з ним. Що не крок Антонія, то це було страшенне лихо для української церкви. Під його „священним" верховодством київська духовна консисторія розіслала благочинним єпархії обіжник такого змісту:

„По наказу його преосвященства пропонується вам зробити розпорядження, аби в церквах дорученої вам округи з цього часу на всіх виключно церковних службах поминали „Богохранимую Державу Россійскую, ея Верховнаго Вождя Колчака с градоправителями и христолюбивое воинство".

„Всі служби, які перше відправлялися на „українській" (це слово взято в лапки) мові, повинні відправлятися на церковно-словянській мові, книжки на „українській" мові, як що вони є в церквах, негайно зібрати і здати в церковний архів під особливу відповідальність церковного старости, все діловодство церкви повинно провадитися лише на державній російській мові, всі метричні, ісповідні й инші книги, які були написані на „українській" мові, негайно переписати по-російськи; за цим розпорядженням наказується вам стежити з особливою увагою".

Дбало російське духовенство й про організацію в церковній управі. Отож з наказу вищої влади була скасована київська консисторія і призначена єпархіяльна рада в складі протоієр. Гроса, Трегубова, Вишневецького та секретаря Браїловського, а від мирян — тов. прокурора Бутовський і Доброгорський. Тепла й по своєму чесна була ця кумпанія, а головне — були вони однодумцями Антонія.

Денікінська влада пильно стежила за виконанням наказів своїх

инших церковних керовників. Так, 26 вересня, підчас вечерні в Андріївській церкві явився околодочний наглядатель з вимогою до парафіяльної ради підписати, що служба Божа на далі правитиметься по словянськи—московською мовою. Цей тип жадних уповноважень на письмі не мав, а тільки покликався на словесні розпорядження митр. Антонія. „Околодочний" загрожував припинити службу Божу і то в той час, коли в Софійському та Миколаївському соборах і в Андріївській церкві служба Божа вже оддавна правилася на мові українській. Митр. Антоній призначив слідчу комісію над українським духовенством, яке обвинувачувалося в захопленні Київських соборів та відправі там служб Божих на українській мові. Одним словом гонили як за часів перших християн, але з тою ріжницею, що тут гонили служителі ж Христа.

Ось ще цікавий момент з боротьби Українців за свою церкву. Коли українці, не звертаючи уваги на Антонієвські репресії, продовжували правити службу Божу в українській вимові, то Назарій звернувся листовно до губернатора з проханням припинити службу Божу в Андріївській церкві на українській мові. У духовенства було одібрано підписку в тому, що воно виконає цей наказ. Парафіяне собору, не знаючи про це, 14-го вересня прийшли до всеношної і, увійшовши до церкви, застали вже там представника настоятеля О. Потахина. Він почав розмовляти з ними і обіцяв їм правити службу з українською вимовою. Парафіяне говорили, що не хотять зрікатися обраного ними причту. Присутні, з жалем покинувши церкву, живо обговорювали причину й наслідки заборони. Настрій був піднесений. Народу було щось коло 1000 чоловік. Всі стали на коліна і співали: „Під твою милость прибігаєм, Богородице Діво"... Чути було плач та істеричні ридання. Сцена ця зробила велике враження на сторонню публику; в настрої тих, хто молився, відчувався справжній релігійний екстаз. Неукраїнці також були настроєні прихильно до Українців і доводили, що нікому й ніде не можна заборонити молитися, як він хоче, і не можна перешкоджати релігійному єднанню. Один поважний старець Москвин, кричав: „Жидам вільно молитися, як хотять, штунді вільно, а православним Українцям — не вільно!" Дві якісь панночки говорили: „вот так насаждается сепаратизм!"

Ранком 28-го вересня перед замкненою церквою повторилися ті самі сцени. Між иншим, арештовано було п. Кузьменка, який, відповідаючи одній дамі, що говорила — „никакой Украини не будет", сказав: „хоч і не буде, а я все-таки завжди молитимусь по-українськи". „Дама" покликала державну варту і д. Кузьменка було арештовано. Серед людей, які були свідками цієї сцени, були й Москалі, які обу-

рилися проти цього вчинку. Таж дама говорила: „Не разойдетесь, так нагайками разгонят". Потім біля Андріївського собору була поставлена денікинська варта.

Навіть панихида по небіжчикові проф. Ш и р о ц ь к о м у, улаштована 10-ю українськими науковими й громадськими організаціями та редакціями газет, не могла відбутись в призначений публікацією в газетах час і в визначеному місці: громадянство знайшло двері Андріївського собору замкненими. Неможливість вшанувати память небіжчика тяжко відбилася на настрої громадян, які в великому числі прибували в назначений час до собору і з гірким почуттям образи розходилися по домах. Тимчасом ініціятивна група запросила духовенство до одної української наукової установи, і панахида відбулася не в храмі Божому, а в храмі науки, якій присвятив всі свої сили сам небіжчик.

Отож, як бачите, ішла страшенна боротьба за українську церкву. Митр. Антоній і денікинська влада спочатку хотіли зовсім одібрати всі церкви від Українців, але проти національної сили і волі одної не могли нічого вдіяти. Постановили дати українцям маленьку церковку в ограді Софійського собору, церкву на розі Безаківської і ще одну церкву на окраїні міста.

Зробили. Картина... В маленькій церковці рядом з Софійським собором товпилися десятки - тисяч прихожан, а величезний храм Св. Софії зовсім пустував. В напівтемних відділах храму можна було бачити одного чоловіка, в иншому місці — двох і більше нікого.

Нервувало це страшенно денікинців. Були випадки, що в церквах з'являлися зі зброєю в руках офіцери і жандарми, які несамовито кричали: — „Бросте же эти тары-бары, давайте молиться на общепонятном нашем родном русском языкѣ". Нічого не помагало. А Антоній все це виробляв в той час, коли Софійська парафія офіціяльно лічила в собі 10.000 членів, які вносили членські внески на утримання церкви та її причту.

Не раз і не два можна було бачити справжню бійку між прихожанами Українцями й „клікушами" Антонія та підставними особами денікинської влади. Та нічого не могли вони вдіяти, бо українська церква з кожним днем мала все нових і нових прихожан, відновлюючи міцні й непохитні свої стародавні традиції.

А тимчасом денікинські генерали, де тільки можна, викрикували за єдину неділиму Росію. Денікинський ген.-губерн. Київщини Бредов в розмові зі співробітниками чорносотенних газет 8/IX заявив: „Наш лозунг — „Единая недѣлимая" в до-військових межах Росія, а через те, по ліквідації большевизму в „Малоросії", я буду вести офензиву і на

Румун, щоб звільнити Бесарабію від них, а також і на польські війська з тією ж метою. Як в Бесарабії, так і в Польщі ми дойдемо до старого руського кордону, який був до війни, і закріпимо звільнені області за собою". Уряд Денікина зі слів Бредова не забував і про „Червоную Русь", себ-то Галичину. При чім Бредов зазначав, що хай Галичане забудуть мрії про якусь-то Соборну Україну і самостійність. Досить, хай задовольняться і російським ген.-губернатором. „В сущности никаких украинцев в Галичинѣ нѣт, — казав сатрап Денікина, — это все выдумки австрофилов". Далі Бредов з нахабністю зазначав, що у Галичан нема ні власної мови, ні власної літератури: перевертні німецьких впливів з перекрученою німецькою мовою і польською вимовою — ось, казав Бредов, характеристика галицьких малоросів. Ми відчинимо цілий ряд руських шкіл в Галичині і направимо заблудших овец на свій шлях".

Зате трохи в иншому тоні писала від 16/IX харьківська газета „Родина": „Союзники віддали Галичину Польщі. Східна Галичина — коренна русь, галицька русь, червона русь. Українське козацтво, провадячи боротьбу з Польщею за права свого народу, завжди казало: „Знай, ляше, що до Сяна, то — наше". І ось, ця руська земля, яка нерушимо звязана з іменами Ярослава Осмомисла і короля Данила, знов становиться польською провінцією. І дуже сумно, що і ті руські, які себе продовжують лічити русынами, і ті, котрі себе називають Українцями, не віддають собі відчиту про те, що робиться на наших очах. Судьба Галичини, котра мусить бути остаточно загублена для Росії, не тільки в політичному напрямку, але і в етнографичному, повинна нас примусити призамислитись і подбати про краще майбутне існування Галичини".

Ген. Май-Маєвський, на запитання співробітника „Кіевской Мысли" 16/IX що до Петлюри, заявив: „Петлюра или станет на нашу платформу единой недѣлимой Россіи с широкой территоріальной самобитностю, или ему придется з нами драться".

Співробітник газети „Україна", що перебував у Київі, 16/IX подавав: 11/IX в четвер у Київі на Софійській площі відбулася панахида по ен. Володимирові, ген. Духонінові, Келлерові і „всѣм гражданам гор. Кіева, звѣрски убіеным и замученым врагами русской государственности". На панахиді були присутні генерали: Май-Маєвський, Бредов, Юзефович та инші „начальствующія ліца". По скінченню панахиди Май-Маєвський сказав промову, в котрій вказав на „эти священныя завѣтныя цѣли", які поставили собі московські наїздники на Україні. „Россія истекает кровью, но среди обломков старой храмины російскаго государства народ русскій не умирает и не умрет,

и в кровавых муках рождает новую великую Россію, которая будет единой, недѣлимой".

Знущання денікинців над Українцями викликало конфлікт поміж ними та російськими есерами, котрі, бачучи непоборимі самостійницькі змагання Українців, хотіли не допустити до розвалу добровольчої армії. Отже вони запропонували в київській думі приняти декларацію, по якій на Україні повинно скликати Установчі Збори, котрі б вирішили про федеративну злуку України з Московщиною. Ген. Бредов не дозволив обговорення декларації в міській думі. Тоді с.-р. звернулися до преси, але ніхто не відважився надрукувати декларацію, а в газетах появилися статті, в яких зазначалося, що ніякої України не було і не буде. Тоді такі есери, як Зарубин і инші, вийшли з думи, а добровольці розпочали їх арешт.

Комітет Національного Об'єднання в декларації по українському питанню заявляв: 1) „що населення українського краю повинно нарівні зо всім населенням Росії брати участь в будуванні Російської Державної влади, через те, що тільки збудована загальними заходами Росія буде мати залог успішного національно-культурного існування кожної племенної вітки російського народу, 2) що російською Державною владою повинно бути дано українській мові права рівенства з російською мовою, 3) що російською владою повинно бути забезпечено вільний національно-культурний розвиток краю, і 4) що російська державна влада, децентралізуя управління Державою, повинна взяти на увагу особливости України і утворити автономне управління (форма якого не передбачається) згідно з особливостями України і вимаганням українського населення".

Отже характерно, що коли раніще Денікина і його концепцію підтримували всі, починаючи від російських есерів, есдеків і кінчаючи чорною сотнею, то побачивши зараз нищіння української культури Денікином та знущання над українським народом, від есера до кадета почали опозиційно виступати проти добровольческих замірів на Україні. Навіть російські кадети, і ті говорили, що від українського питання неможна відмахнутися рукою, що Українці зараз не задоволняться автономією, що треба негайно розпочинати переговори про терироріяльну автономію чи федерацію. Правда це все у них виглядало ще остаточно невирішеним, бо лякалися ворожих виступів селянства проти Денікина і не знали, на щоб пішли тепер Українці при переговорах. Всі вони в один голос доводили Денікинові, що з огляду на стихійний національний рух на Україні потрібні якісь негайні мірі, але в той же час негативно ви-

словлювалися проти „уенеровсько-петлюровського центру“ та передрікали загибель Денікина від повстання українських селян.

Про боротьбу з Денікином культурн.-просвітн. організацій ми вже знаємо, але працювали ще там і партійні угруповання, як от українські есефи та есдеки. Про роботу перших на культурній ниві ми так само вже знаємо, отже спинимся на роботі других, себ-то українських есдеків.

У Київі довший час залишалися без виїзду есдеки — М. Ковальський, Г. Довженко, Бензя, Літвиненко, Л. Чикаленко, В. Садовський та инші. Більш активні члени Ц. К. підтримували звязок з робітництвом і разом з ним провадили національну роботу. Кожний політичний крок обговорювався на спільних засіданнях більшістю. Вся увага їх була звернута на розбиття ворожих політичних сил особливо в таборі Денікина серед опозиції добровольчим заходам на Україні. Незабаром по приході Денікина почала виходити газета „Слово“. Звичайно має рацію М. Ковальський, коли говорить про величезне значіння виходу цієї газети хочби через те, що це був єдиний політичн. український орган у Київі на той час, в котрому висвітлювалися хиби денікинщини та большевиків, писалося про соціяльну революцію та її неуспіх і подавалися відомости про боротьбу центру У.Н.Р. Але ще більше рації має п. Довженко, який говорить, що ця газета не мала виразної фізіономії і що коли вийшла „Нова Рада“, то робітники ще більше почали говорити, що буржуазна газета і по змісту, і по напряму краща була за „Слово“. Занадто вже ця газета була обережною, що навіть в часи найбільшої реакції вона не зазнала ані конфіскації, ані ворожих заходів з боку добровольчої влади. Але незадовго, проти цієї газети посипалися офіціяльні протести з боку київського робітництва. Причиною до цього послужила стаття В. Садовського *) з лейт-мотивом, що всім державно-мислящим людям по дорозі з демократичними елементами серед кол, на які спирається Денікин і що справу України вирішать російські і українські Установчі Збори і що тоді, мовляв можна говорити навіть і про ферерацію. Так, як казали мені п.п. Довженко і Ковальський, зрозуміли цю статтю робітники Київа, і негайно ж проти неї запротестували. Коли довідався про цю статтю Ц. К. есдеків у Кам'янці, то негайно ж виніс постанову про виключення В. Садовського з партії, що було й зроблено.

Коли я запитав п. Довженка, чим пояснити невиразність газети „Слово“ і появлення подібного змісту статті, то останній відповів: „Невиразність газети можна пояснити невдалим складом редакторської колегії, на чолі якої стояв Садовський. Що

*) Все, що торкається п. Садовського укладено зі слів п.п. Ковальського та Довженка. О. Д.

до другого, то тут стояла справа так: Садовський сидів у чрезвичайці разом з Заславським (жид, російський меншевик, потім він увійшов до редакційної колегії газети „Слово"). Садовський задався метою Заславського заманити в лоно українських есдеків. Останній надавався до цього, але він, знаючи опозицію серед російських демократичних кол проти Денікина, заагітовував Садовського до порозуміння з тими колами, — в наслідок необмеженого впливу Заславського на Садовського і появилася злополучна стаття останього, бо перший мав на увазі всежтаки інтереси московські".

Головний Отаман, маючи на увазі отой розлам, розбрат та дезорієнтованість серед українського народу, звернувся до нього з отсею відозвою:

„ДО НАСЕЛЕННЯ ВСІЄЇ СОБОРНОЇ УКРАЇНИ.

Селяне, робітники і весь нарід України!

З подиву гідним завзяттям ось уже два роки Українське Військо одбиває напади то червоних, то чорних ворогів, що насуваються з Москви, аби підбити під своє панування Український Народ.

Голод і нужда, що часом доводиться терпіти, не зневірили оборонців свободи нашої Республики й міцною стіною стоять вони все так само віддано й щиро перед напором, спершу большевицьких, а тепер, добровольчих банд, крівава робота котрих ще не забута...

Тисячі ограбованих господарств, спалені села, люде, що живими закопувалися в землю, згвалтовані дівчата, убиті батьки, брати і сини — всі ці злочинні вчинки, як живі, стоять перед очима нашого многострадального народу.

Безсоромно, облудливо, брехливо підходять ці нові кати й підкравшись силкуються здавити нас, силкуються скористати з тих успіхів, що ними покрило свій славний шлях наше Військо. То взиваючи нас большевиками, з котрими билося до повної побіди наше Воярство, то простягаючи свою крівaву руку до порозуміння, ці нові хижаки всякими способами стараються захистити чужу національну нашому народові московську зграю чорносотенців і забезпечити її панування над долею Українського Народу.

Важкий шлях, народе України, до твого щастя... Терніями встеляють його Твої вороги і, як дикі звірі, вичікують хвилі, коли б кинутися на тебе й своїми забрудненими пазурами впитися в Твоє молоде тіло... й ссати з нього Твою святу кров. А Ти, зневірений і втомлений блукаєш серед цього бруду, чуток, провокацій, підлесливих обіцянок, котрі тільки розпорошують твої сили і розбивають дух Твій. Зневіррю, розчарованню не може бути місця в час, коли на довгі літа вирішується Твоя доля. Твоє щастя і Твій добробут. Тільки міць, єдність та тверде непохитне стремління до повної незалежности й свободи може бути нашим побратимом.

Твердо помитай і віруй, що Верховний Уряд Твій —та Міністри, ним призначені, розпочавши боротьбу за інтереси Народу України проти клятої гетьманщини й подолавши непридатний та ворожий нам большевизм, не припинили й не припинять боротьби проти всіх насильників, були б то большевицькі, чи добровольческі банди грабіжників, доки не забезпечить повної свободи, незалежности та добробуту Народові України.

Верховний Уряд Республики, Директорія, — під моїм головуванням, складається з членів — проф. Ф. Швеця та А. Макаренка. Між Директорією та Радою Народніх Міністрів панує повна згода й порозуміння що до правування Державою нашою,

Вороги народу ширять всякі брехливі чутки про наш Уряд та його завдання й цілі, а тому оголошую, що теперішнє Народнє Міністерство Республики Української є в такому складі: Голова Ради Народніх Міністрів і Народній Міністр Внутрішніх Справ Ісаак Мазепа, Народній Міністр Земельних справ Микола Ковалевський, Народній Міністр Фінансів Борис Мартос, Народній Міністр праці Безпалко, Військовий Міністр полк. Петрів, Міністр Юстиції і Керуючий Міністерством Закордонних Справ Андрій Лівицький, Народній Міністр Шляхів України Сергій Тимошенко, Інжінер, Народній Міністр Господарства Микола Шадлун, Народній Міністр Здоровля і опікування Дмитро Одрина, Народній Міністр Пошт і Телєграфів Паливода, Народній Міністр Преси й Інформацій Теофіл Черкаський, Міністр Культів Іван Огієнко, Міністр Єврейських Справ Красний і Державний Секретар Левко Шрамченко.

Найтяжча хвиля боротьби не зупинила праці Українського Правительства на користь та добробут Батьківщини. Уряд Української Народньої Республики знає, що все, що здобуто Українським Народом в Революційній боротьбі, повинно належати народові і тому, щоб збудувати міцну та вільну Українську Республику, в програм своєї діяльности покладає такі підвалини:

Перша підвалина: Самостійність і Незалежність Української Народньої Республики, — щоб ніхто з близьких та далеких сусідів не замахувався на наше самостійне, державне життя та добробут Українського народу.

Друга підвалина: передача земель казенних і всіх великих власників без викупу до рук селянства.

Третя підвалина: цілковите забезпечення робітничої кляси, як того вимагають інтереси самих робітників та інтереси Республики, 8-ми годинний робочий день і страхування робітників.

Четверта підвалина: загальне, рівне, таємне, безпосереднє, пропорціональне право оббірати своїх представників до всіх установ Народньої влади.

Пята підвалина: мир, добре співжиття зі всіма народами світа та завязання з ними торговельних зносин, щоб забезпечити Українське населення всім необхідним: крамом, сіллю, нафтою, шкірою, залізом, матерією і т. и.

Щоб остаточно збудувати та завершити будівлю Української Держави, Уряд, Республики при першій змозі скличе Велику Державну Раду, — яка прозветься Українським Парляментом з установчими функціями, до складу якого увійдуть представники найширших кол українського громадянства. Цей Парлямент, а не хтось инший, розвяже справу нашого Державного устрою і дасть нарешті спокій, лад і силу Державі.

Військо Українське, обороняючи інтереси народу, мусить провадити і далі визвольну боротьбу. Разом з ним боряться й наші брати Галицькі Українці (а не Австріяки, — як кличуть дурні люде); боряться щоб спільними силами здобути кращу долю для всіх нас синів Соборної Єдиної України.

СЕЛЯНЕ, РОБІТНИКИ Й ВЕСЬ НАРІД УКРАЇНИ!

Не вірте новим окупантам України — Денікинським добровольцям. Це ті „Гетьманці", які торік катували Вас і накладали на Вас контрибуцію, тільки в иншій шкурі. Вони разом з російськими поміщиками та жандармами хотять знову запрягти Вас в панське ярмо, відібрати від Вас землю, вони хотять знову завести царизм, який душив нас сотні літ. Ці чорносотенці роспускають чутки, нібито ми, Українці, йдемо разом з ними. Це брехня...

Будьте свідомими, не ймітъ віри нікому, хто дуритиме Вас, що ніби Петлюри й його війська вже нема; українська справа вже заснула. Петлюра

Українське Республіканське військо, Українське соціялістичне правительство є. Вони житимуть і працюватимуть доти, доки житиме лицарський свободолюбний Нарід Соборної України і що добре дадуться взнаки всім його ворогам.

Не тратьте ж духу, шукайте правди в своїй громаді і знайте, що за Вашою допомогою всі наші вороги будуть рострощені в пень, а ми, запанувавши у своїй сторонці, збудуємо таку Державу, — де ми, — Нарід сам, буде правити своїм життям.

Розум і совість, зброя і праця — запорука цьому.

Головний Отаман всіх військ Української
Народньої Республики П е т л ю р а

В Ставці року 1919, дня 17, м-ця вересня".

А громадянство так само йшло на допомогу своєму народові, розяснюючи йому через віча та реферати про Денікина. Треба тут підкреслити корисну діяльність для нашого народу „Галицьких відділів для освіти" та „Пресових кватир". Галичане в місцях постою за допомого наддніпрянців закладали освітні кружки, читальні, відновляли діяльність „Просвіт", улаштовували вистави і т. и. Пресова кватиря поділялася на 7 підвідділів: організаційний, (чет. Герасимович та прап. Онищук). інформаційний, (чет. Ткачівський) вічевий (А. Озарков), видавничий, (чет. Старосольский, чет. Герасимович, хор. Бобинський та чет. Масляк), історичний (чет. Колцуляк, хор. Шкрумеляк та І. Кревецький), бібліотечний (Ф. Івасевич), театрально музичний (П. Артимович, малося біля 40 артистів зі Львівського театру). При корпусних бюрах пропаганди були: чет. Гачкевич (1 корп), пор. Бабяк (2 корп.), чет. Чайківський (3 корп.). Керував цим всім спочатку чет. Герасимович, а потім сот. Левицький.

Багато було перешкод в цій культурно-освітній роботі: бракувало грошей, необхідних приладь, паперу, сувора цензура Н. К. для інформаційних відозв про Денікина. Та все ж таки мав рацію пок. Євшан коли говорив, що „ми сповнили наше історичне завдання. Наша боротьба в Галичині та над Дніпром, наша культурна праця тут на Великій Україні, — безслідно пропасти не можуть. Нехай ми загинемо й всі, до ноги, ми будемо погноєм для грядучого покоління, яке оцінить нашу працю й черпати буде з нашої муки собі свідомість, ідею, силу"...*)

Менш організовано виглядала культурно-просвітна справа у нас, якою відало міністерство преси й інформації, працюючи без ясно накресленого плану роботи, але це все направлялося по троху прес-кватирею при штабі армії (п. Певний, В. Коваленко, Крижанівський) та освітніми старшинами при дівізіях та полках і державними інспекторами.

Та ми почали говорити про допомогу в культурно-освітній справі самого громадянства. Отже воно, організоване в політичні партії

*) О. Лівицький. "Галицька армія на Великій Україні", ст. 86.

та угруповання, посилало своїх представників на села з відповідними інформаційно-агітаційними матеріялами. В центрі 21-го вересня так само була улаштована лекція - реферат на тему „Тюрма народів та її будівничі", де п. Безпалко говорив, що побідить в сучасній боротьбі тільки той, хто має за собою правду, „історичну і об'єктивну", промовець бачив 3 великих принціпи — підстав життя, котрі між собою ворогують. Ці принціпи — імперіялізм, большевизм і демократизм; далі він доводив, що історичну правду за собою має тільки демократизм. Цю правду демократизму відчувають і наші повстанці.

Промовець підкреслював велике значіння боротьби України за визволення націй на сході. Звертаючись до братів Галичан, п. міністр застерігав не слухати старих ідеольогів, таких, як К. Левицький, котрий весь час був льокаєм при австрійському уряді, — „такі провідники", на думку п. Безпалко, „не розуміють, чого бажає нарід" — закінчив промовець. Другий промовець Чехівський, схарактеризувавши роботу большевиків і чорної сотні по відбудові Московщини, підкреслив велетеньську боротьбу, яку витримала українська демократія і закінчив словами: „Воля далі нашого краю диктує нам взятись за боротьбу зі зброєю. Ні одної хвилі для власного життя!"

Дбали також Головний Отаман та Правительство і про заосмотрення війська, бо добре розуміли, що від цього залежить успіх боротьби з Денікином. В цій власне справі Головний Отаман звернувся до народу з такими відозвами:

„Г Р О М А Д Я Н Е!

Осінь ставить перед всіма нами завдання величезної ваги--тепло одягти за взути наших козаків. Як же полагодити цю справу — поміркуємо всі вкупі та подивимось.

Перш уского звернемся до нашого розуму — що уявляють собою наші козаки, себ-то наша армія? Це наше життя, це наша воля, це наші кохані діти, котрі своєю кровю будують нашу Республику і звільняють від чужинців нашу землю та захищають наш покій та добробут. Уявім собі хоч на хвилину, що нашої армії не стане, що наші козаки босі та голі не винесуть холоду і розійдуться по своїх хатах; що тоді станеться і з нашою волею, і з нашим спокоєм, і з нашим добробутом? Розум наш каже: армія повинна існувати, козаки повинні бути одягнені та узуті, щоб в холод, дощ і сніг стояти на варті та зберігати те, що здобули вони своєю кров'ю.

Наша промисловість поки що майже зовсім стоїть, а торговельні зносини з иншими Державами поки ще не залагодились, а через те наш розум нам роз'яснює, що в сучасний мент ми можемо та мусимо одягнути та узути наших козаків тільки тим, що у нас є: своїми свитами, кожухами, чобітьми та шапками — це нам каже розум; а що нам каже наше серце? Що вам каже ваше серце, батьки, матері, жінкі, сестри? Коли б ви забачили голого й босого свого сина або брата за роботою в холод, дощ і сніг, чи не потягнулась би рука ваша до теплого одягу та чобіт, чи не здушив би вас у грудях великий жаль, а у вас, жинки, чи не заблищали б на очах сльози, коли б на цвяху у вашій хаті не знайшлося б свитки для голого і чобіт для босого? І серце,

наше, Українське серце, нам каже: треба не баритись, треба одягнути і узути нашу армію, щоб забезпечити здоровля наших козаків, наших братів, наших дітей.

Одночасно, як Головний Отаман військ нашої Республики, я видаю наказ Ч. 146, щоб населення України задовольнило козаків зимовим одягом на умовах, які в цьому наказі зазначені.

Громадяне, прочитайте того наказа та виконуйте його не зі страху, а через те, що ви знаєте, що ви нарід Український, — маєте розум і серце і що ви повинні допомогти вашим синам та братам у війську пробуваючим.

Підписав: Головний Отаман П е т л ю р а.

2-го вересня 1919 року.

ДО ТРУДОВОГО СЕЛЯНСТВА.

Селяне! Наше славетне військо, а Ваші батьки, брати і сини, зараз женуть наших заклятих ворогів, комуністів, геть з рідної землі.

Але ж, щоб вигнати ворога з батьківщини і озброїти призваних до війська рекрутів і мобілізованих потрібні зброя, набої та инше приладдя.

Всі заходи про забезпечення війська зброєю зроблені, але поки вона не буде доставлена, Ваша допомога буде всеж таки необхідна.

Знаю, що в кожному селі зараз знайдуться кулемети, в кожній хаті—рушниця та набої і тому, як Головний Отаман, я вимагаю від Вас, Селяне, допомогти мені в справі негайного забезпечення зброєю наших славних лицарів-козаків.

Боятися банд грабіжників і грабунків і тільки для того задержувати набої і зброю у себе Вам не треба, бо зараз, коли ми об'єднані з нашими братами Західної України, ми уявляємо з себе велику організовану силу і Уряд має дійсну можливість захистити Вас і від ворога, і від грабіжників.

В надії на Вашу щиру помічь я віддаю наказ аби Корпуса, дивізії, а також Повітові Комісари одержали в кожнім селі набої та инше гарматне майно, що так необхідне для війська.

Вірю, що Ви виконаєте цей святий обов'язок перед батьківщиною.

За одержану зброю будуть Вам виплачені гроші, згідно розцінки, оголошеній в окремому моїєму наказі від 10 вересня за ч. 158.

Підписав: Головний Отаман П е т л ю р а.

В наказі по Головній Команді за ч. 146 було зазначено, що збору підлягають: шинелі (100 карб.), жупани (150 карб.), кожухи (250 карб), бушлати і свитки (150 карб.), шапки (10 карб), теплі онучі (10 карб) тілогрійкі (25 карб), ватяні або суконні штани (50 карб), і чоботи або черевики (250 карб.). Виконання цього наказу покладалося на органи місцевого та земського самоврядування та представників місцевої влади під їх відповідальність по суду. Всі вони мали збирати річі по вищезазначеній вартости від кожних 100 чоловік, починаючи від 17 років, по два комплекти одягу, білизни та взуття.

Збір річей на місцях почався успішно. Де-хто з селян привозив річі прямо до Кам'янця, але тут вони наривалися на парешкоди: не було кому приймати привезених річей. І от можна було бачити на вулицях Кам'янця селян, котрі ходили й розпитували хто ж приймає пожертви. 15-го вересня редакція газети „Україна“ фіксує такий

випадок: до редакції приходить селянин і каже: „Скажіть ради Бога, до кого мені звернутися, щоб здати білизну, яку я хочу пожертвувати для козаків на фроті? Ви ж писали про допомогу армії, так хто ж і де приймають пожертвувані річі? Звернувся до головного інтенданства, а там мені сказали, що ще не складена комісія для збору білизни та що б я повертав до дому й почекав. Пішов до Губкомісаріяту, але нікого не застав, ну, а як - би й хто був, то по всьому видно, що й там мені відмовили б". І таких випадків було багато. В центрі панував хаос.

Нарешті, хоч уже й звеликим запізненням, 2-го жовтня 1918 р. було ухвалено правительством і затвержено Директорією „правила про організацію повсюдного сбору жертв армії У. Н. Р. („Тижня українського козака"). Згідно цих правил утворювалися комісії — Центральна, Повітові, Волосні й Місцеві (Містечкові Сільські та инші). До роботи притягалися — представники усіх міністерств, Голуправи Червоного Хреста, Голпостачання, Губземуправи Поділля, Міської думи Кам'янця, Жидівської громади та Кам'янецької Кооперативної Ради Трох до Центральної Комісії і представники від Міської управи Повіткомісара, Наруправи, Земповітуправи, Робітничих організацій, Начзалоги, Союза Споживчих Спілок, Повучспілки, Міської жидівської громади і Селянської спілки до Повітової комісії. Теж було і з волосними й місцевими комісіями. Було точно зазначено компетенції комісій, які користувалися безплатним проїздом по залізчицях та телєграфом.

І от збір річей почався переводитися в організованих формах. 18-го жовтня можна було бачити на вулицях Кам'янця селян з підводами, навантаженими ріжним майном, котрі, на запит, куди везуть майно, відповідали: „Нам прочитали наказ Головного Отамана, нашого батька П е т л ю р и, про те, що наша армія має величезну потребу в теплій одіжі та взутті. Так ось ми зібрали і привезли до Кам'янця". При цьому селяне додавали, що вони бажали б, щоб одежа та взуття були негайао відправлені на фронт козакам. Отже на селян не треба було репресій, вони самі розуміли вагу моменту і йшли на допомогу правительству та армії з чим могли. Зібрано було багато, але пізнійші події не позволили не тільки цим майном скористуватися, а й, бодай з цікавости, навіть підрахувати.

Головний Отаман в порозумінню з правительством запропонував українським кооператорам (звичайно за позичені їм Державою гроші) закупити за кордоном як найбільше майна та медикаментів для армії й населення, на що одержав від Об'єднаних Українських Центральних Кооперативних Організацій за кордоном такого листа:

„Прага, 26/9—1919.

Високоповажний і Дорогий безмірно нам, Пане Головний Отамане!

По дорученню своїх товаришів кооператорів, я маю за честь висловити Вам щиру подяку за притягнення нас до активної роботи в справі постачання війська і цівільного населення необхідними товарами.

Ми розуміємо всю ту велику відповідальність, яка покладена на нас Вами, Урядом і всією Україною, але ми певні цеї відповідальности і свідомі своїх обов'язків перед Батьківщиною по мірі своїх сил і уміння зробимо все, щоб виправдати довірря Ваше і Батьківщини. Ми обіцяємо напружити всі свої сили, щоб там на Україні, як найскорше було видно наслідки нашої роботи в виді ріжних товарів, які ми віримо, швидко Україна буде мати.

Ще раз дякуємо щиро за Ваше довірря! Бажаємо Вам щастя й сил в боротьбі з ворогами України і віримо, що Ви переможете!

Од імени „Об'єднання Українських Центральних Кооперативних Організацій за кордоном" з правдивою і великою пошаною до Вас.

Євген Филипович". *)

Чи можна було сподіввтися, що кооператори виконали б своє зобовязання по постачанню для армії й населення? Можна було, бо хто ж мав цю справу переводити, як не найкращі представники громадянства? Можна було сподіватися ще й через те, що ще була територія, а правительство посідало організовану підтримку свого народу, а через це мало авторитет і владу. Майна було закуплено дуже багато в тому числі й військового. Правда з нього нічого не попало для армії і населення: воно було розкрадено отими самими „найкращими громадянами" — представниками кооперації в той час, коли десятки тисяч вигнанців Українців на чужині умирало з голоду. Що саме і хто розкрадав — про це ми поговоримо деинде в окремому розділі. Та в той час Головний Отаман підшукував засобів для перетранспортування закупленого майна за кордоном на Україну. Для цього потрібна була Одеса, хоч частина мала перевезтися через Польщу та Румунію ціною відомих загалові компенсації з боку українського правительства, — до цього треба було бути готовим.

Чудовий урожай в 19 році відкривав блискучі перспективи Урядові. По провізоричних підрахунках урожаю вистарчало не тільки для потреб населення та війська, але й була можливість поробити запаси на майбутність. Якраз в цей час відбувалася реалізація закону Директорії від 9-го березня 1919 року про„ хлібну повинність

*) Тепер правовірний комуніст і ретельний слуга Москви по вказівках Раковського на Україні. О. Д.

для держави".*) Селяне, як ніколи, її виконували. Ось кілька прикладів з реалізації врожаю: на 28 вересня 19 року в Кам'янецькому повіті було нажато для держави — 11.862 кіп жита, 42.604 кіп пшениці, 1.128 кіп ячменю, 5.034 кіп вівса, 24.698 кіп мішанки, 3.423 кіп гречки і проса, 238 кіп ярової пшениці; в Літинському повіті на 20 вересня — вимолочено хліба 29.969 пуд, зосталося до молотьби 49.284 кіп., уборка ярини ще не була закінчена; в Уманському повіті на 18 вересня — вимолочено хліба 3.500 кіп, намолочено 30.000 пуд, здано військовим частинам біля 15.000 пудів, молотьба закінчувалася; в Проскурівському повіті на 20 вересня зібрано — 59.033 кіп пшениці, 19.475 кіп жита, 6.738 кіп вівса, 3.179 кіп ячміню, 1.012 кіп гречки, 13 кіп гороху, 31 кіп чечевиці, 2.400 кіп. мішанки. Статистичних даних про збір урожаю в инших повітах не було, зате були офіціяльні повідомлення з усіх повітів Київщини, повітів — Винницького, Староконстянтинівського, Звягельського Бердичівського, Новоушицького, Могилівського, Литичівського і Брацлавського про виконання хлібної повинности для держави, як також повідомлялося про успішний хід мобілізації людей, коней та успішний збір річей для армії по наказу ч. 146. До 30 цукроварень прислали свої повідомлення про запаси цукру, про добрий урожай буряків та про приступлення до копки їх до наступного вироблення цукру. (Цукруварні Северинівська, Красилівська, Гніванська, Барська, Єлтушковська й инші — всі в місцях розташування галицької армії— з великими запасами цукру не фабриках та в вагонах, приготовлених большевиками для вивозу, були в розпорядженню Н. К. Г. А.; за проданий цукор вона мала робити заготовки для армії).

Докладної кількости цукру на той час, за браком статистичних даних, не можу подати, але знаю, що приблизний підрахунок запасів цукру давав можливість міністерству фінансів й міністерству народнього господарства оперувати багатьма десятками міліонів в золотих рублях, коли б запаси цукру було продано. Знаю також і те, що коли поляки в кінці 19-го року вивезли цукор тільки з волинсько-

*) По цьому закону посілости до 2-х десятин звільнялися від повинности, а по твердих цінах для держави передавалося: з 2-3 дес. — 3 пуд., 3-4 — 5, 4-5—8, 5-6—12, 6-7 — 17, 7-8 — 28, 8-9 — 30, 9-10 — 39, 10-11 — 47, 11-12 — 57, 12-13 — 68, 13-14 — 80 і з 14-15 дес. — 93 пуди зерна. В разі поганої якости землі кількість пудів для держави відповідно зменшувалася. В господарствах з непереведеною земельною реформою з перших 15 дес. для держави бралося 93 пуди, а з решти — увесь урожай. Половина з хлібної повинности мусіла бути достарчена житом та пшеницею, а решта— иншими зерновими продуктами. Для вимолочення врожаю в допомогу владі на місцях було призначено спеціяльні військові частини.

подільських цукроварень то це вплинуло на негайне пониження базарних цін в його цілій Польщі, — остільки були великі запаси цукру.

Чи буде мати ще який уряд отакі великі матеріяльні цінности до своєї розпорядимости на Україні? Буде мати, але нескоро.

Та все ж таки цей час був часом пекучої гарячкової роботи по будівництву держави та по підшуканню способів боротьби з марою карастрофи, яка наближалася. Робилося, як умілося. Характерним і цінним було те, що правительство й соціялістичні правительственні партії (есери та есдекі) зуміли не тільки розбурхати маси, не тільки кидати в них демагогичні гасла, не тільки вміли руйнувати (напади „неїснуючої буржуазії"), але й зуміли розбурхані маси використати в національно-державних цілях, масові, стихійні рухи зуміли направити по національній стежці, надавши їм організований вигляд. Зуміли маси—стихію ужити до творчої, допоміжної владі роботи в державнім будівництві. Зуміли серед хаосу й безправя нашого селянина поставити перед фактом існування закону, перед обовязком його перед Державою. В цьому їх заслуга, а наш народ слухався свого Уряду поки він мав авторитет і силу. А несила, як скрізь і завжди, породжує непередбачені конфлікти в людському життю, а й безсилля нашого уряду породило виступи проти нього свого ж народу...

Навіть жінки і ті, зрозумівши політичну ситуацію та її потреби так само прийшли на допомогу державно-політичним вимогам моменту. Отож вони в організований спосіб звернулися до жінок усього світу з такою відозвою:

„Дорогі сестри! Два роки б'ється Український нарід з усіма своїми ворогами за право свого існування, за самостійну, незалежну Україну, але ворожі держави не хотять визнати за ним того права і тим тягнуть надалі цей кривавий бій.

Марна праця!

Весь нарід Український, як один чоловік, визнав самостійність України, все українське жіноцтво стало на обороні свого рідного вогнища від ненаситних ворогів. Тої сили не поборе ніхто.

Але в тих невпинних народніх боях гинуть сини, чоловик й батьки наші на чолі чести і від тих невпинних боїв ширяться в нашім краї страшні пошесні хвороби, а ми не маємо чим курувати наших поранених та хворих, — вони гинуть без медичної допомоги, бо заборонено транспортувати до України ліки і перевязочний матеріял.

Ми не прохаємо допомоги: Держава наша багата хлібом, ми маємо чим заплатити за все, ми лише звертаємось до Вас сестри, з

проханням, щоб ви піднесли ваш голос перед Вашими урядами і вимагали знесення заборони імпорту до України медикаментів та перевязочного матеріялу.

Ви, жінки і матері, повиті вічною жалобою во імя чоловіків і синів ваших, що полягли на полі смерти, боронячи свій рідний край прийміть цю справу до Вашого серця.

Ви щасливі жінки й матері, яких чоловіки й сини повернули до дому і працюють нині над відбудуванням рідної Держави, Вам доручаємо справу життя нашого народу.

Яким законом міжнароднього права санкціоновано це нелюдське звіроцтво, що примушує гинути без медичної допомоги 40 міліоновий нарід.

Жінки всього світу: До Вашего серця й до Вашої совісти звертаються жінки України. Союз Українок".

Українські жінки, організовані в „Союз Українок", змагалися установити звязки з місцями, щоб і там поширювати свої впливи. В Кам'янці ж, за допомогою Міністерства Здоровля й Опікування, жінки улаштовують майстерню для пошиття білизни на фронт та для ранених і хорих козаків по шпиталях. В 2-3 дні шиють 300 комплектів білизни для випуску юнацкої школи. До півночі гарячково працювали, що б хоть частинно задовольнити потреби шпиталів в білизні. Але й тут можна було спіткатися з моментами, вражаючими неприємністю. Це були вчинки голови союзу п. Баранової, котра, кохаючись в представницьких ролях, обділяла білизною тільки виключно Галичан, обходючи наддніпрянців" при „візитації" шпиталів. Помітивши це й почувши нарікання, жінки випірають п. Баранову з головування і обірають на її місце п. Старицько-Черняхівську. З цього часу не було вже ріжниці між Галичанином і наддніпрянцем: кожний одержував рівно. Крім п. Черняхівської треба підкреслити корисну діяльність для блага батьківщини п.п.—С.Ф. Русової, О.О. Петлюрової, Н.М. Сіропол-кової, Одрини, Романченкової, Грабини та Годило-Годлевської. Поширенню їх роботи перешкодила листопадівська катастрофа.

Слідом за Кам'янцем, але без усякого звязку з ним, почали жінки працювати і в инших місцях як от в Проскурові та Могилеві. Але працювали найбільш свідоміші одиниці, а решта, як у самому центрі так і на провинції, залишалася нечулою до вимог батьківщини, до вимог моменту в інтересах батьківщини. Требе сказати правду, що темна сільська жінка була найбільш чулою до свого війська. Вона, даючи безплатно козакові хліб, молоко масло, сало, дала й не один комплект білизни, хоч і з грубого полотна, та

все ж таки випрацьованого та пошитого власними руками. Село не знає таких випадків як Кам'янец, де підчас самої енергійної роботи приходили навіть свідоміші жінки (п. Приходько), щоб поглянути на роботу других. Із зарозумілими фізіономіями оглядали вона і др. присутніх і дуже скоро виходили з невдоволеними обличчами контрольорів, боючися закаляти білесенькі рукавички та сукні зпід утюгів. Так, ми не мали українського жіночого загалу, але ми в цьому самі й винні: мусіли й мусимо його витворити на майбутнє, який умів би не тільки находити задоволення в „малоросійсько-пустозвонних" балачках, нарядах та танцях, але й зумів би перебрати на свої рамена частину національно-державного тягару і понести до народу національну свідомість...

Справа з постачанням для армії й населення медикаментів так само по троху залагоджувалася. 22 жовтня д-р Піснячевський привозить 20.000 доз неосальварсану і шпріци. Літаки, які тоді справно літали між Камянцем і Берлином, кожний раз щось привозили. О тім самім часі на стан. Атаки (по румунській стороні) прибуло 32 вагони з медікаментами і обслугою, і наш Уряд розпочав переговори з Румунами (Мін. Фін.) щоб його негайно перевезти на Україну і передати по належности. Багато майна мали перевезти кооператори, трохи закупленого, трохи подарованого від Міжн. Чер. Хр. Американцями.

Денікин тимчасом ділив Україну на области. „Киевлянин" від 16-го вересня містив відозву до населення „Малоросії" в якій говорилося: „Є одне положення — єдина Росія, єдиний московський нарід. Гра в самостійність й українство, потворливо виявлена Німцями, скінчена. Особлива нарада при головнокомандуючому на засіданні 7-го серпня під особистим головуванням Денікина вирішила поділити південну Росію на области — Київську, або Малоросійську, — Одеську, або Новоросійську, Харьківську, або Гірнопромислову. В склад Київської области мають увійти Київщина, Волинь та Поділлія, (крім Балтського повіту), більша частина Полтавщини та Чернигівщини. В склад Харьківської области мають увійти українські частини Курщини, Вороніжщини, Катеринославщини, Кривий Ріг на Херсонщині, північна частина Таврії і нарешті в склад Одеської області ввійдуть Херсонщина, крім Кривого Рога, весь Кримський півострів, Балтський повіт, Подільська губ. і Бесарабія. На чолі кожної області стоятиме генерал-губернатор, якому будуть надані надзвичайні уповноваження".

Видав Денікин закон і про землю, по якому всі поміщики мали повернутися до своїх маєтків і відновити господарства, а хто не бажав цього зробити, то мав право продати по тій ціні, яку сам установить.

Повернулися. Почали накладати контрибуції на селян. Звичайна річ, що такий земельний закон викликав заворушення серед селян. І от по селах пішли гуляти „карательные отряды“, а село почало полювати на „карателів“. В наслідок нечуваних гвалтів над селянами, реквізицій, контрибуцій, не кажучи вже про земельний закон — села повстали проти Денікина. Тогди він видав такий наказ от 10-11/9: „До мене дійшли відомости, що в де-яких місцях Малоросії селяне виступають проти славетньої нашої армії зі зброєю в руках. Випадки ці залишаються без слідства і винні особи не поносять за це ніякої відповідальности. На підставі цього наказую відповідній владі пильно стежити за порядком, а селян, які противляться владі, віддавати під суд по всій строгости законів“.

На Лівобережжу добровольці оголосили терор на селян. Полилася хвиля утікачів на Правобережжа. Селянство, пригнічене морально й матеріяльно, все ж таки на кожному кроці перешкоджало праці добровольців. В повітах Кобиляцькому, Кремінчуцькому, Золотонішському та Лубенському вибухло величезне повстання. Так, селяне м. Ганівка, в кількости 400 чоловік напали на Кобиляки і обезброїли добровольчий гарнізон після бою. Тоді з Полтави і Кремінчука добровольці вислали допомогу, але селяне розсипалися по лісах. Під Знаменкою, Полтавою й Лубнями повстанці кілька разів руйнували залізницю, через що на шляхах були призначені особливі кінні патрулі. За повстання добровольці спалили цілі села, а харьківська та полтавська вязниці були переповнені арештованими. Панували страшні розстріли та морди селян. Селяне чекали свого війська як збавителів, а щоб воно скоріще прийшло, то посилали до нього ходаків. Вимагали війни проти Денікина.

Правительство У. Н. Р. хоч було і добре поінформовано про злочини Денікина над українським населенням, про настрої наддніпрянської армії і громадянства по „цей бік фронту“, про накази Денікина про озброєння українських частин, а також і про те, що Денікин, пропонуючи командуючим дивізіями вступати в переговори з українськими частинами, в той же час наказував затягувати ці переговори до вияснення стратегичного положення добровольчої армії на Україні, все ж таки йшло обережним кроком, бо картина забезпечення армії військовим знаряддям, амуніцією, одягом була в жахливому стані. Дух серед війська був надзвичайно бадьорий, воно жадало скласти життя за рідний край, але наступаюча осінь при відсутности військового заощадення й одягу, при пошести тифа, яка передалася і в військо, мусила відбитися тяжко на загальному стані армії в майбутньому.

Отже в цьому була одна з причин, чому правительство У. Н. Р. затягло справу оголошення війни Денікину майже до кінця вересня. І от, коли були вичерпані всі засоби мирного порозуміння з новим окупантом, Правительство У. Н. Р. звернулося до народу України з отсим актом:

„НАРОДЕ УКРАЇНИ!

Вже два роки обороняєш ти свою Народню Республику, яка дає тобі землю і волю. Всенародним повстанням 1918 року скинута була власть гетьмана Скоропадського. Після того явилися большевики-комуністи, щоб годувати українським хлібом большевицьку Росію. І цього сильного і злого ворога удалося прогнати нашій славній армії. Та замість большевиків широкі простори нашої рідної землі забрав царський ген. Денікин. За його полками йде ледаче панство, яке хоче надалі панувати над нашим народом, як панувало за царя та за гетьмана.

Армія Денікина вертає панам добуту селянською кровю землю і відбирає громадянські права у робітника. Денікин не дозволяє українському народові вчитися в школі рідною мовою, народній український язик вигонить із державних установ, українські книжки палить, нищить українську кооперацію та всі культурні й господарські товариства, жорстоко переслідує українських діячів.

Російське панство намагається шибеницями, катуванням і розстрілами вірних синів України держатися на нашій землі. Українське народнє правительство не хоче забирати чужі землі, а оборонає тільки свій рідний край. Щоб одвернути ворожий наїзд на Українську землю, Вища Команда об'єднаного Наддніпрянського і Наддністрянського війська хотіла переговорами примусити добровольчу армію покинути територію України. Але замість якої-небудь згоди безпощадним терором проти національного і демократичного українського руху, приказом про наступ і нарешті зрадницькими нападами на народнє військо командування добровольчої армії виявило свою запеклу ворожість до українського народу і нашої Республики. *)

Всі нелюдські вчинки добровольчої армії на Україні і дальше перебування війська генерала Денікина на нашій землі викличуть тільки новий большевизм і нове поневолення України комуністами Росії.

Директорія, Правительство Української Народньої Республики не може допустити, щоб чужинці і надалі панували над нашим народом. В цей рішучий час нашої боротьби за визволення Вища власть Української Народньої Республики оповіщає, що закони про передачу землі в руки трудящого селянства та закони робітничі лишаються в повній силі незмінно і нерушимо.

В найближчому часі буде скликано вибраний на основі всенароднього, рівного, безпосереднього, таємного і пропорціонального виборчого закона Парлямент України з правами Установчих Зборів, якому має належати вся власть у самостійній Українській Народній Республиці.

---

*) Так ще 4/VIII ген. Шилінг, ком. III денікінським корпусом розіслав по денікінським частинам отсю телєграму: „Срочно. Вознєсенск, ген. Склярову, Комбригу, Николаев ген. Слащову, ком. 4 дівізіі, Одеса, полковнику Туган-Барановскому. В виду указаній Главкома приказываю при встрєчє с войсками Петлюри предлагать им разоружиться, или покинуть територію, занятую добрармією. В случаѣ неисполненія этих требованій обращаться с ними как с противником. При этом надлежит всячески затягивать разговоры и выяснять физіономію петлюровцев и их отношеніе к нам. Ген. Шиллинг". — Прим. автора.

Народня власть України буде до кінця боротися за нашу державну незалежність свободу і народні соціяльно-економичні реформи.

Ми Директорія і Правительство Соборної Української Народньої Республики звертаємося до нашого війська, селян, робітників і всього народа України з закликом непохитно боротися за демократичні здобутки української революції.

Ви, громадяне, повинні дати своїому війську людей, харч, одежу, бо поруч з правами, свободами й вигодами, які одержує громадянин від держави, він повинен виконувати і обовязки, без чого ніяка держава не може стояти.

Народня власть України знає, що об'єднане військо Наддніпрянської і Наддністрянської України, селянство, робітництво та вся щира демократія незалежно од національностей достойно оцінять цей відповідальний момент і всі свої сили віддадуть на оборону нашої рідної землі.

Знайте, що не один український нарід бореться проти відновлення царської Росії Вже вільні республики народів Кавказа, Естонії, Литви, Кубані повстали проти единонеділимої Росії Колчака і Денікина.

Під ударами нашого славного війська і повстанців, що жертвують своїм життям для щастя своїх дітей і онуків, впаде ця остання перешкода для вільного і самостійного життя Українського Народу.

Народе Український!

Настав слушний час. Всі, хто має силу і любов до свободи, в кому не згасло стремління до землі і волі, всі, кому дорога демократична Едина Соборна Українська Республика, вставайте до посліднього рішучого бою з нашим ворогом.

Народня власть Української Республики певна, що боротьбою нашого війська і працею всієї демократії України ми визволимо нашу рідну землю від нових гетьманців і ніколи не дамо їм запанувати над вільним українським народом.

Голова Директорії Головний Отаман Петлюра. Президент Української Національної Ради д-р Е. Петрушевич.

Члени Директорії: проф. Ф. Швець і А. Макаренко, Голова Ради Народніх Міністрів і Міністр Внутрішніх Справ І. Мазепа, Заступник Голови Ради Народніх Міністрів і Міністр Народнього Здоровля та Опікування Д. Одрина, Міністр Фінансів Б. Мартос, Міністр Юстиції і Керуючий Міністерством Закордонних справ А. Лівицький. В. о. Військового Міністра В. Петров, Міністр Народнього Господарства М. Шадлун, Міністр Земельних Справ М. Ковалевський, Міністр Праці Й. Безпалко, Міністр Шляхів С. Тимошенко, Міністр Еврейських Справ П. Красний, Міністр Преси і Пропаганди Т. Черкаський, Міністр по справах Західної Области У. Н. Р. С. Вітик, Міністр Ісповідань І. Огієнко, Керуючий Міністерством Пошт і телєграфів І. Паливода, В. о. Міністра Освіти Н. Григориїв, Державний Секретарь Л. Шрамченко.

В м. Кам'янці Подільському, вересня 24 дня 1919 року".

Підписання цієї декларації відбулося при таких обставинах: ще 25-го вересня у Голови Ради Народніх Міністрів п. Мазепи в звязку з оголошенням декларації Уряду відбулася бесіда, на якій були присутніми: Головний Отаман С. В. Петлюра, член Високої Директорії, п. Макаренко, Диктатор Західної Области У. Н. Р. д-р Петрушевич, всі міністри Народнього Уряду, представники політичних партій України, представники Земств і Кооперації, редактори місцевих газет, представники громадських та культурно - мистецьких установ.

З приводу тодішнього політичного становища було виголошено багацько промов. Прочитавши останню декларацію уряду, п. прем'єр звернувся з такою промовою:

„Шановні Гості! В тяжкий час ми зібралися. Ще наше військо не встигло вигнати нашого одного ворога — большевиків, як на нас повстав другий — ген. Денікин. Цей ворог упертий і хитрий.

Наш український нарід має мягке серце, він тяжкий на підняття, але коли вже він піднявся, то можна бути певним, що рішучо буде змагатися з ворогами.

Я вірю, що український нарід найде в собі сили, щоб виперти і цього нового ворога. В цій жорстокій боротьбі мені з приємністю доводиться констатувати, що зараз ми все збільшуємо і збільшуємо число своїх прихильників.

Певні кола демократій жидівської нації, признали своїм гаслом самостійність України і таким чином приєднуються до нас і збільшують наші сили. Я вірю, що не тільки жидівська, а й російська демократія прийме це гасло, і таким чином зміцнить нашу позицію. Що до закордонної політики, то вона теж стоїть не зле. Правда, ми ще не можемо сказати, що нас визнали европейські держави, але можемо одверто, від імени уряду заявити, що міжнародне наше становище в цей час дуже добре. За ці 2 роки боротьби за незалежне існування, вся Европа узнала Україну, їй вірять за кордоном може навіть більш, ніж ми самі. Невелике напруження — і нас визнають. Через те закликаю Вас, громадяне, до консолідації всіх сил, до об'єднання во імя здобуття найкращих наших ідеалів!"

Далі промовляв Головний Отаман, промову якого тут подаємо:

„Шановні товариші! Зібрались ми сюди, щоб в тісному гуртку ясно і певно поставить питання, що робить нам в звязку з оголошенням декларації? І я вам одповідаю: перевести акт в життя, напоїти його живим духом. Треба мати на увазі, що декларація, яку тільки що ви прослухали, обовязує всіх нас до великих діл, до надзвичайного напруження всіх сил. Сей момент являється рішаючим для нас і для долі України. Перед Україною стоїть запитання: бути, чи не бути? Ми мусимо потім дати відповідь не тільки за сучасний момент, але й за всю історію України. Ми всі, кожен із нас, яке б він становище не займав, повинен пройнятись цим настроєм відповідальности, кожного я закликаю до серіозного відношення до цього моменту. П. Міністр тільки що повідомив нас, що міжнародне становище нашої Держави ніколи не було таке міцне, як зараз. Але що ж це означає? Ми ще не маємо певного прагнення, але маємо інтерес до себе з боку ин-

ших европейських держав. Нас іще гонять, але вже й визнають за якусь силу, рахуються з нами. Од-же треба виправдати цей інтерес, треба доказать силу молодої нації. Перед нами два вороги, які нахабно пруть на нас свої сили. Чи найдемо ж ми в собі тверду волю, щоб витримати цю навалу? І я кажу — це від нас залежить; залежить від чесности в праці. Залог успіху у нас есть, бо народ тепер вже з нами. Наддністрянці, яким випало на долю працювати над національним відродженням народу, за десятки років виховали свій нарід в національній свідомости, ми ж, Наддніпрянці, могли звертатись до свого народу тільки два з половиною роки назад. Наш нарід не мав почуття національної свідомости, не розумів нас, інтелігенцію, і не йшов за нами. Ми приступили до утворення Держави без народу. Тепер нарід наш, наддніпрянській, відчуває себе українським, почуває національний звязок з нами. Наш нарід зараз уявляє з себе не аморфну масу, а свідомо-національний матеріял. Кожен повинен задовольнитись тим, що робота наша не пропала даремно: І тепер стоїмо ми перед новим іспитим: чи стане пороху в пороховницях? У відповідь на це я кажу: робота. Робота все вратує. Не тільки робота на фронті: праці потрібує не тільки фронт. Тут, в Кам'янці, ми повинні виконувати велику кількість праці, яка йшла б на допомогу війську. І військо має право на цю допомогу. П. Міністр казав про єдиний національний демократичний фронт, і я скажу про єдиний національно-демократичний фронт; нехай не буде більш сварок і розбрату між окремими партіями! Хай всі почувають себе перед небезпекою спільниками!

Шановні п.п. Міністри, звертаюсь до Вас. Я вимагаю найвищого напруження праці, я вимагаю жорстокої кари, за саботаж та вялість в праці. Нехай всі почувають, що момент визначний. З свого боку я твердо вірю, що ми його щасливо переживемо. До мене щодня з'являються люде з того боку фронту, які приходять до нас за вказівками. Це факт надзвичайної ваги, факт, який свідчить, що ми дійсно уявляєм єдину волю — Державу. Отже кличу всіх до надзвичайного напруження сил! Кличу до створення дійсного єдиного національно-демократичного фронту! Хай зчезнуть всі партійні суперечки! Все для війська, в честь якого я викликаю „Слава!"

Потім промовляли Диктатор Західної Оласти У. Н. Р. д-р Петрушевич, Міністр Здоровля й Опікування п. Одрина, Міністр по Галицьких Справах п. Вітик, представник Буковинської України д-р Кучерган, а також представники ріжних політичних партій від у. с.-р. п. Петренко, від у. с.-д. п. Чеховський, від „Селоспілки" п. Щадилів, від евр. партії „Поалей-Ціон" п. Гольдельман.

Всі висловлювали певну віру в перемогу українського війська, всі підкреслювали потребу скупчити всі сили проти зовнішнього ворога, залишивши партійні суперечки. Головним мотивом всіх промов було— єдиний національний демократичний фронт і орієнтація на власні сили селян та повстанців.

Одже вищенаведеною декларацією історичної ваги Правитель- У. Н. Р. офіціяльно проголосило війну Денікинові. Але й ця подія сталася в наслідок вимог свого народу — національної стихії.

Декларація була розіслана по всіх можливих адресах аж до сільського комісара включно. З торжественною відправою служби Божої відбувалося читання історичного акту на місцях. А на імя виконавців народньої волі (Головний Отаман, Диктатор і правительство) посипалася сила привітальних телєграм од селянських і учительських з'їздів, краєвих з'їздів Винницького і Подільського по піднесенню економичного життя в Державі, од ріжних установ і організацій та від окремих осіб.

Відбувалися демонстрації серед населення за війну з Денікином. Одна з таких демонстрацій відбулася 28/9 й у Могилеві-Подільському. Все населення було страшно обурене зрадницьким нападом чорносотенців. Похід з прапорами почався в 11 годин. Брали участь в ньому прибувші на з'їзд всі волосні і сільські комісари, а також земські гласні. Похід пройшов по головних улицях на Соборну площу, де відбувся молебень, а також чекала вже вся жидівська громада. Місцевим равином була відправлена служба за успіх наших військ. З промовою виступив селянин, котрий звав всіх до рішучої боротьби і спільної допомоги Народньому Урядові; після промов похід пройшов по базарній площі, де селянам було прочитано декларацію Уряду. Тут знов почались промови. Заходами Комісаріяту було надруковано велику кількість декларації й відозви і роздано на села. А Могилів-Подільський з'їзд волостних і сільських комісарів, заслухавши декларацію Правительства Соборної України від 24 вересня постановив: „Вітати Соборне Головне Військове Командування і славне вояцтво Соборної Української Народньої Республики, запевняючи його, що селянство прикладе всіх сил, щоб допомогти йому побороти лютого ворога трудового народу України, з якого б боку чи з лівого, чи з правого ворог цей не намагався поработити трудове укр. селянство. 2) Вітає наше соціялістичне Правительство і висловлює щиру подяку за його тяжку працю на користь трудового народу України, запевнивши його, що трудове селянство рішуче заявляє, цілому світові, що воно всіма засобами буде підтримувати свій соціялістичний уряд в його праці, бо селянство певне, що тільки соціялістичний уряд проведе всі ті ре-

форми по будівлі Української Народньої Республики — встановить ті закони, які дадуть в У. Н. Р. щасливе вільне життя трудовому селянству і робітництву. 3) Зокрема з'їзд вітає Великого Героя і борця за землю й волю трудового народу Головного Отамана П е т л ю р у, а також вітає президента Національної Ради д-ра П е т р у ш е в и ч а. 27 вересня 1919 р. Гозова з'їзду Повіткомісар Х р и с т и ч".

А в цей час наспіли свіжі відомости про повстання на лівобережній Україні.

Від людей, котрі прибули 27 вересня б/р. до Кам'янця, ми довідалися що робиться на Полтавщині. Отже вони оповідали: Вирушивши 22 вер. з Лівобережжа, там залишили повстанців розсипавшихся в Золотонішському й Переяславському повітах ще за часів большовицької комуни, котрі тепер містилися по лісах. Повстанці зібрали коло 400 сот. чолов., які робили набіги на Золотоношу й Переяслав. Так, 20 вер. б./р. був зайнятий повстанцями на чолі з отаманом В. Ш е п е л е м Переяслав, де його селяне прийняли дуже урочисто. На великому зібранні громадян отаман Ш е п е л ь закінчив свою промову так: „До сих пір я й моє військо билися проти большевицької комуни, а тепер будем битись до загину проти денікинської монархії й підтримувати владу У. Н. Р. та батька П е т л ю р у". Очистивши Переяславщину від чорносотенних грабіжників, отаман Ш е п е л ь вирушив на Золотоношу, звідки він сам родом. Натрапивши по дорозі на добровольчий загін в кількости 50 чоловік в селі Глемязово, він їх розбив, вирізавши до одного чоловіка, при чому захопив 5 кулем. 1 гарм., 27 підвід майна. Відпочивши годин 3—5, а тимчасом до них приєдналося ще зі 100 чол. повстанців, так що на Золотоношу пішло чоловік з 500. Дійшовши до Піщаної, отаман звелів вислати розвідку. Не доїждяючи верстви 2—3 до міста, а саме в Куличівськім хуторі повстанча розвідка наскочила на добровольчу залогу і, розбивши її, повернулася назад.

Щоб не дати добровольцям добре обміркувати справи, Шепель наказав всім діючим військам пообгортувати коням копити й тайком серед ночі підкрастися до ворога. Виступивши о 12-ій годині ночі, повстанці прибули до міста о 3-ій год. ранку і, наскочивши на ворожий табор, котрий находився в гуральні, після впертого бою заволоділи містом. Військова старшина, комендант, помішник коменданта, та ин. втікли зі своєю охороною. З Золотоноші військо піше й кінне вирушило на Канів і, заволодівши містом, пішло на Бобринську. Захвативши ст. Бобринську й лінію до Знаменки, повстанці не пропускали денікинських потягів.

До штабу одної з наших груп 25/9 прибули повстанці з Лубен-

щини й оповідали про виступи селян проти денікинських карних загонів. Повстання почалося з м. Шпилівки, де селяне напали на карний добровольчий загін, знищили його і рушили на Лубні. Під містом, коло мосту, виник бій, в котрім повстанці перемогли, захопивши місто й двірець. Добровольці відступили до Ромадану. Звідси повстання перекинулося на Кремінчуцкий та Кобиляцкий повіти, а також запалало повстання в районі Ромадан — Лохвиця. Селянські повстанчі відділи раз-у-раз робили наскоки на пункти опертя денікинців. 18 жовтня навколо Київа повстало 17 сел. Рух поїздів провадився з перервами. На короткий час повстанці захопили Полтаву й Миргород.

Повстанчий Комітет на лівому березі звернувся до українського населення з деклярацією, в якій зазначав, що „в сучасний момент на Україну сунуть чорні і червоні комуністи, які поставили своєю метою знищити українську культуру, поневолити український народ і вивезти його добро та хліб на Московщину". Декларація закликала все селянство і робітництво України до загальної боротьби з большевиками та денікинцями, а владу на всій території—передати Директорії на чолі з Головним Отаманом П е т л ю р о ю.

Почалися повстання і на правобережній Україні. Так, 6/10 одержано відомости, що майже увесь Васильківський повіт захоплений повстанцями, а 20 жовтня зеленівці заняли Канів, Переяслав, Пирятин, Корсунь і Городище. Повстання охопило також 15 сел у Сквирському повіті. Селяне виступали проти комуністів і добровольців, особливо проти останніх за їх нелюдські вчинки. Добровольці палили оселі повстанців та грабували майно селян. Були випадки вбивства ними „мазепинських дітей" підчас розшукування зброї. Біля Черкас повстанці обстрілювали залізничі валки. Де добровольці мали тимчасову перемогу, там вони нещадно розправлялися з селянами. В с. Шамраївці добровольці повісили кількох селян і розграбували цукроварню і кінний завод п. Браницької. В районі Чигирина оперувало до 1500 повстанців. У всіх була жадоба помсти над чорними круками. Всі дрібні повстанчі відділи через своїх посланців намагалися свої акції скоординувати з акціями й чинами регулярного війська У. Н. Р.

А Денікин, заскочений українською народньою повстанчою стихією, обробляв Галичан, щоб цим обезсилити свого противника, розповсюджуючи серед них отсю відозву:

„Дороги братья галичане!

Честь і слава Вам за то, що поднялися против отвѣчных ворогов на оборону родной землі.

На жель Вы не смогли власными силами оборонити родную землицю отъ перевышающаго своім числомъ Ваши силы ворога, который

наложив свою тяжку руку на наши родни земли. Ясно, що для освободженя нашой земли треба нам найти сильного союзника. Таким союзником нашимъ може бути нікто другій, якъ водроджена Россія. Ваши дотеперешни предводители не смогли выповнити своих обѣцянок и Ваших желань и довели Вас своею политикою до безвиходного положеня в яком Ви теперь находитось. Ваши хати спалени, Ваши родніи не мають где голову склонити, Ваши женки и сестры, отцы и дѣти убиты, повѣшены або звѣрски замучены нашимъ отвѣчным ворогом.

Вы же сами находитеся як бы между небом и землею. В родную Галичину Вам вернутися не можно, в Россіи удержатися трудно, бо против заманивших Вас на братоубійственную войну петлюровцевъ йдуть великіи войска, передъ которыми ніякая сила не устоить і которіи зметут ихъ такъ що и слѣдъ за ними загине.

При тому пострадаете невинно и Вы, если будите дальше поддерживать тѣх самостійников, которим не залежит на Вашем добрѣ. Они говорят Вам що будьто, на Украинѣ всѣ самостийники. Се неправда. Все населеніе Украіны, и навить жители самого Кіева, дуже радостно, с цвѣтами, встрѣчает Добровольческую Армію якъ своих освободителей и гонитъ самостийниковъ.

Съ того тяжкого положеня другого выхода нема, якъ шукати помочи у нашихъ братей въ ведродженой Росіи въ лицѣ Добровольческой Арміи. Добровольческая Армія ставит себѣ задачу собрати всѣ русскіи земли въ одно и тымъ самымъ найстаршіи рускія земли Галичину, Буковину и Угорскую Русь.

Кромѣ освободженя от чужого ярма несе Вамъ соединеніе съ ведродженой Росіей много инших великих вигодъ Генералъ Деникинъ обѣщалъ передати великіи земельни посѣлести въ руки сельского народа. Кромѣ того, якъ сами знаете, в Россіи много, премного незаселенных земель, лѣсовъ и другихъ великихъ богатствъ, которіи по окончаніи войны будут переданы въ руки народа, принимавшаго участіе въ освобожденіи родної земли.

Ясно що безъ соединенія нашей родной земли съ возрожденной Россіей для насъ свободной жизни нема и бути не може. Часть нашихъ краянъ зрозумила се и поступила вже в ряды Добровольческой Арміи, где утворила Карнато-рускій отрядъ. Тоже и военно-плѣнные образували въ далекой Сибири при арміи адмирала Колчака много тысячный отрядъ, изъ Италіи выѣхали добровольцами на фронтъ ген. Деникина наши военно-плѣнные зъ итальянского фронту, а наконецъ и наши переселенцы въ Америкѣ образовали боевой отрядъ, который мае прибути на общій фронтъ.

Одже-жъ и вы не упускайте случайности, бо больше подходящаго момента для нашого освобожденія отъ чужого ярма въ исторіи не буде.

Ударивъ послѣдній часъ! Не дайте пропасти родной землицѣ и не покидайте ея въ тяжкой годинѣ.

Кидайте Вашихъ неудачныхъ предводителей и нѣмецку команду, та перехоты въ ряды Добровольческой Арміи, гдѣ Вас съ открытыми руками встрѣтятъ Ваши браря въ Карпаторусскомъ отрядѣ.

Кіевъ, въ сентябрѣ 1919 г.*)"

Відозва ця розповсюджувалася серед галицьких частин, попадала вона й до наших. Успіху вона не мала навіть серед Галичан.

Надійшли звіти про перші бої з добровольцями. Це був однолитий ентузіязм. В ніч під 3 жовтня денікінська розвідка хотіла пробраться в район наших військ, але застава пішого полку на чолі з сотником Нахмарчуком вступила з денікинцями в бій і кулеметним вогнем примусила їх відступити. Добровольці залишили нам 6 ранених і 4 забитих. З нашого боку ніяких втрат. Наше козацтво висловлювало радість, що український Уряд не пішов на згоду з золотопогонниками і розпочав з ними боротьбу. Прибувшому на фронт нашому кореспонденту вояцтво заявило, що воно буде битися до загину, а не дозволить панувати на Україні її ворогам і особливо денікинцям, які несуть з собою кайдани для українського народу.

Наше вояцтво мало надзвичайно бадьорий настрій і нищило денікинців на кожному кроці. Полки не знали втоми і весь час перебували на передових позиціях.

4 жовтня були доставлені гармати, які вояки захопили у денікинців. Козаки добре знали, що денікинці всіма засобами захищали ці гармати, але їх перемогли і примусили денікинців розпорошитися. Козаків, які привезли гармати і инші трофеї, їх товариші по зброї, зустріли гучними криками: „Слава Отаманові Петлюрі, Слава Українській Народній Республиці": Крики „Слава" далеко, далеко розносилося по лісі, де був розташований полк.

Та скоро фортуна повернулася до нас спиною... Про це ми довідаємося з наступного розділу.

---

*) Подаю цю відозву без виправлення орфографичних і стилістичних помилок, ц.-б. такою, — якою вона була в оригиналі. О. Д.

РОЗДІЛ V.

Од нарад до зради? Галицькі проводирі доконують переходу їх армії до Денікина.

1. Військові наради в Винниці, Жмеринці, Деражні і перехід галицької армії до ген. Денікина. 2. Оборонна промова на суді над ген. Тарнавським. 3. Витрати на галицькі установи та армію. 4. Безпідставність галицьких нападів і цифрові висновки. 5. Виправдання галицькими істориками переходу їх армії до Денікина.

ЗГАДАЙ ПРО НІМЦІВ-ГЕТМАНЦІВ І ПОДУМАЙ ПРО ДЕНІКИНЦІВ.

СЛОВО ДО СЕЛЯН.

Ти памятаєш панування гетьмана і німців?

Ти памятаєш ті величезні контрибуції, котрі здирали з тебе поміщики і їх приспішники?

Ти памятаєш, як вони жорстоко розправлялись з тобою, завдаючи тобі тяжкі муки, підвішуючи і знущаючись над тобою, немов над якою твариною?

Так, ти, памятаєшь!

Ти, не можешь сього забути: могили забитих-замучених твоїх рідних братів, рубці на твоїй спині, зруйнувані господарства та попалені села нагадують тобі те прокляте панування поміщицької влади.

Тепер-же такою самою стежкою йдуть Денікинці.

Вони вже заняли частину нашого Рідного Краю і там, де вони займають, ними повертаються старі царські порядки: настановляють приставів, урядників, стражників, жандармів і всіх тих п'явок, котрі тільки й жили твоїм потом і кровю, котрі забірали у тебе своїми хабарями, тяжко добуту тобою, останню копійку.

Там де вони займають, ними нищиться все українське: закриваються українські школи, паляться українські книгарні, грабуються українські кооперативи — вони нищать, бо знають, що коли український нарід буде вчитись в школі своєю рідною мовою, коли він буде мати на рідній зрозумілій йому мові квижки, із котрих буде довідуватись про своє минуле життя, буде знати хто він такий, що з поконвіку був вільним народом і ніколи не був батраком, і коли він буде все це знати, то не позволить над собою панувать ріжним зайдам-чужинцям, котрі зо всіх боків насуваються на нас чорною хмарою, аби не дати нам зажити вільно і спокійно після 300-літньої московської тяжкої неволі.

Всі ці золотопогонні Московсько-Царські Генерали-Денікін, Колчак, Май - Маєвський і инші вкупі з Московськими, Польськими і Українськими поміщиками за згодою і допомогою багатіїв других Держав та зі своїми наймитами йдуть на Україну, аби відібрати у тебе, селянин, землю, котра полита потом і кров'ю Твоєю, твоїх батьків і дідів, котра по праву і закону Високої Директорії У. Н. Р. належить тільки Тобі.

Памятай, що там, де займають Денікинці вся поміщицька земля відбирається від селян і повертається назад поміщикам, котрі знов, як і при гетьмані, деруть з селян величезні контрибуції за користування землею не тільки та той час, який нею користувалась селяне, але й за той час, коли земля стояла незасіяна і самими поміщиками.

Од - же розваж, селянин, своїм здоровим розумом! Чи приятелі Тобі всі ті, що йдуть на Україну, аби відібрати у Тебе землю, волю і знов запрягти Тебе в панське ярмо?

Чи несуть вони тобі лад, спокій і добробут?

Ні! не приятелі вони тобі!

Окрім тяжкого поневолення, як соціяльного так і національного, вони тобі не несуть нічого.

Твоє власне щастя в Твоїх руках.

Ти сам повинен бути господарем в своїй хаті.

Ти, твої діти і нащадки повинні споживать свою працю самі і ні в якім разі не повинні годувати тих дармоїдів, у котрих ти був і котрі знов хотять зробити Тебе своїм батраком, — а це є поміщики і всі царські прислужники.

СЕЛЯНИН! Стань-же спільно плече з плечом для боротьби з Твоїми споконвічними ворогами, з'єднайсь в одну міцну Велику Українську Народню Армію на чолі з Головним Отаманом Петлюрою, і зі зброєю в руках проречи своє селянське слово: „Я нащадок вільних батьків хочу бути вільним сам і забезпечить землю, волю і добробут своїм нащадкам.

Я хочу сам господарювати в своїй хаті

Я не хочу панувать над кимсь, але й не буду батраком у когось!

Бог сотворив чоловіка і дав йому право панувать над звірями, але не дав права панувать над чоловіком, а тому в моїй хаті не повинно бути ні хама, ні пана".

СЕЛЯНИН! встань же до захисту Рідного Краю!

Не попусти, аби загинули Твої рідні брати, котрі роблять повстання в тилу Денікина!

Не допусти, аби золотопогонна чорна зграя ріжної наволочі запанувала і глумилась над Тобою!

Тебе кличуть до цього Твої більш свідоміщі брати, котрі стоять на чолі Українського Народу і разом складають Правительство У. Н. Р. і ті селяне, повстанці, котрі знесилюються в важкій боротьбі з заклятим ворогом У. Н. Р. Денікином.

СЕЛЯНИН! По першому заклику Уряду У. Н. Р. ти мусиш і повинен стати до війська У. Н. Р., бо тільки воно єдине захистить і дасть Тобі і твоїм дітям землю і волю.

Од-же всі селяне, до зброї!

За рідний край, землю і волю!

Геть Чужинців з нашої землі!

Геть Денікинців з панами!

Винницький Інструкторсько-інформаційний відділ
при Повітовому Комісаріяті.

Дозволено цензурою.

1 жовтня ч. 1. м. Винниця.

Отакою відозвою (як найбільш характерною з них) й подібними до неї інформувалося населення про ворога. А на фронті після довгої стоянки в наслідок невияснення стосунків до Денікина, після перших успішних боїв далі події розвивалися не на нашу користь. Оперативні звідомлення приносили все одноманітні відомости: там українська армія відступила, там продвинулись кілька кілометрів вперед а там вибита переважаючими силами ворога, там перейшов на бік Денікина такий-то старшина і частина лишилася без керовника, то на фронті без змін, нічого нового і т. п. *)

Державна інспектура, якої терпіти не могла пересічна більшість військових, не розуміючи її завдань і прирівнюючи її до большевицьких політкомісарів при армії, домагалося від уряду дозволу перечистити командний склад війська і штабів, боючися зради. А зрада частенько траплялася в той час. Золоті погони манили де-кого з наших старшин, котрі були цілковито чужими нашій визвольній боротьбі і нічого спільного не мали з українською державністю.

Все це часто й густо викликало непотрібні інциденти в армії. Запобігти їм залежало від такту, уміння та зручности державного інспектора і розуміння великої ідеї визволення свого народу зпід ярма чужинців — Москалів військовими комендантами. Тож треба було порозумітися і спільними зусиллями — нашими і Галичан — шукати виходу.

Ще спочатку жовтня Начальний Вождь галицької армії ген. Тарнавський та його нач. штабу полк. Шаманек при зустрічі з командармом наддніпрянської от. Сальським з хитрими мінами на обличчах (так міні особисто говорив от. Сальський) запитували— деж вихід? і до цього додавали: „Чи ни було би виходом зі ситуації порозуміння з Денікином?“ От. Сальський відкидав порозуміння з Денікином („він сам загине і нас загубить“ — були його слова) і пропонував порозуміння з Поляками і Румунами як природними спільниками на цей час в акціях проти большевиків. Мовчання обох було на це відповіддю.

В середині жовтня приїздив до штабу наддніпрянської армії старшина з Н. К. Г. А., який в імени останьої пропонував зробити

*) З причини притримання мене агентами Тарнівської поліції Ожудом і Ваговським та одібрання у мене теки з оригіналом (4/VII 1923.), детальне освітлення подій на фронті опущено, бо оригінал після слідства (на підставі доносу поліції до прокуратури по котрому мене обвинувачовано в противодержавній агітації, а вищеназвані агенти питали в поліції — яким правом я пишу?) був повернений після припинення справи тільки 6/VIII, а до накладу пішов иний матеріял. Сподіваюся при кращих обставинах цей військо ий огляд умістити. О. Д.

спільну нараду, про що було донесено до Штабу Головного Отамана. Та до цієї спільної наради дійшло аж 28 жовтня у Винниці, на якій мали обговорити становище фронту, в місті осідку Н. К. Г. А.

Прямуючи на військову нараду до Винниці, Головний Отаман по дорозі у Жмеренці закликав до себе от. Сальського, який, у ні що не посвячений, при привітанні Головного Отамана, запитав: „Що таке? що сталося?" Його здивувала велика кількість людей: разом з Головним Отаманом їхали — Диктатор Петрушевич, д-р Кость Левицький, Державний Секретар Шляхів Мирон і кілька військових, призвищ яких зараз собі не пригадую. Головний Отаман відповів: „Їдем на нараду до Галицької Команди, де треба піднести дух в полках... Я хотів би, щоб ви також поїхали зі мною і щось сказали!" От. Сальський відповів згодою і просив взяти з собою полк. ген. штабу Капустянського. Дозвіл був даний.

По дорозі до Винниці Головний Отаман уже по вечері в своєму вагоні запитав от. Сальського: „Як Ви, пане Отамане, задивляєтеся на Денікина і Поляків?" От. Сальський відповів: „Я, пане Отамане переконаний, що Денікин полетить... незабаром буде мертвий. В наслідок тих моральних обставин, які зложилися, Денікин дуже скоро загине, але він і нас загубить".

При цих словах Головний Отаман тяжко зітхнув, встав із канапи, наблизився до от. Сальського і, дивлячися йому просто в очі, запитав: „Чи Ви в цьому переконані?" „Так" — була відповідь. Тоді, ще тяжче зітхнув Головний Отаман і уже хриплим голосом, звертаючися до полк. Капустянського, промовив: „А Ви, пане полковнику?" Полк. Капустянський довго оповідав про вигляди, які мав Денікин і ми, багато вжив обхідних шляхів підчас розмови та все таки прийшов до тих самих висновків, як і от. Сальський. Запанувало тяжке, нудне мовчання, яке тяглося аж до відходу Командарма і полк. Капустянського.

Головний Отаман уже перед цим знав, що частина командного складу Галицької армії стояла за негайне порозуміння з добровольцями. Йому про це оповідав ще 18 жовтня Диктатор Петрушевич, що одержав депешу від Н. К. Г. А. з проханням вислати д-ра Назарука та д-ра Давидяка для переговорів з Денікином про завішання зброї і що він на це не згодився. Та Головний Отаман, як і Диктатор, (знараддя в руках Панейка, котрий укрито підготовляв ці переговори), — не представляли собі цю справу надто поважно й лічили на час та знопікування армією, які тим самим зліквідують нерозумні виступи кого б то не було що до остаточного порозуміння з Денікином. Якась невідома нудьга закрадалася в душу Головного

Отамана, якої він уже не міг укрити від нас, що його оточували, та незвичайна нервовість видавала його неспокій.

Прибули до Винниці... Чай в старшинській їдальні Н. К. просто, але надзвичайно чисто уряджений. Крім прибувших — в їдальні разом і старшини штабу. Живий обмін думками і миле зібрання... Головний Отаман сів разом із ген. Тарнавським, а от. Сальський з полк. Шаманеком. Розмова на звичайні військові теми між Головним Отаманом, Диктатором і Начальним Вождем Галицької армії, а полк. Шаманек в цей час запитував от. Сальського, — чи можемо ми побити Денікина при тому стані армії, в якому вона опинилась? *) А ген. Тарнавський, делікатно передаючи в розмові і для розмови Головного Отамана Диктаторові, присунувся ближче до от. Сальського і відразу завдав йому питання анальогичне питанню полк. Шаманека. „Аще соїзволять настоятель", була відповідь от. Сальського.

На другий день о 11 год. рано нарада. На нараді представлені: Головний Отаман, Диктатор, д-р К. Левицький, п. Мирон, Начальний Вождь Галицької армії, шеф штабу і Командарм Наддніпрянської, нач. оп. від. Наддніпрянської армії і референти всіх військових справ від І-го ІІ-го, і ІІІ-го корпусів і від Н. К. Г. А.

Першими на нараді виступають з докладами референти — кожний по своїй галузі. Доклади були дуже обгрунтовані і повні фактичних даних. Референт по постачанню для армії говорив, що в армії брак чобіт, мундурів, білизни, навіть їжі — змальована була жахлива картина; референт санітарний — що в армії брак медикаментів, відповідної їжі для хорих... тиф косить тисячи людей на смерть, десятки тисяч лежать хорими — годі щось зробити; референт по постачанню зброї говорив, що в армії замало крісів, немає набоїв, гармат і коней до них, що гармати за 3-5 місяців будуть негідні до вжитку, що ворог заосмотрений без порівнання краще, а ми йому не маємо чого протиставити.

Ген. Тарнавський підчас докладів нервово совався по стільці і сміявся, то киванням голови потакував, тому, чи иншому референтові, решта сиділи спокійно і дуже уважно слідкували за ходом наради. Нарешті виступив референт від пропаганди, який, представивши свою попередню роботу як серед війська, так і серед населення в розумінню агітаційному і контрагітаційному, сказав таке. „Всі мої агенти відповідають мені з докором, що вони не мають що говорити,

*) До речі, треба тут пригадати, що о тім самім часі, протягом 5-ти днів, 7. бригад галицької армії ніяк не могли вибити далеко меншої що до кількости денікинської частини з м. Брацлава й це викликувало вже песимістичний настрій в Н. К. Г. А.

щоб піднести дух в армії. Аргументів не вистарчає"... Тут Головний Отаман не видержав і сказав: „Дайте мені можність самому переговорити з ними". А референт продовжував: „Мужва не хоче битися проти Денікина. Закидів проти нашого уряду і агітації проти Диктатора ми не дозволимо". Тут закричали всі в один голос: „Досить нам газет з центру, які деморалізують і розкладають нас тут на фронті. Зверху Україна, а зі споду або в середині соціялістична преса, в якій нападається на наш уряд — це незаперечні факти".

Доклади скінчені. Всі сидять як би привязані до своїх місць, а в цей час молодий поручник (призвіща не памятаю), оглянувши всіх з якоюсь незрозумілою задирливістю, наче підкреслював цим, що ось зараз він має говорити, але, мов, зачекайте, і пару секунд щось писав у своїй книжці. Нарешті, усміхнувшися, заговорив: „Ми вислухали тут справоздання про катастрофичний стан серед війська. Армія нездатня до боротьби, а тому: мусить наступити негайна зміна кабінету; ввести до нового кабінету людей, яким вірить Галицька армія; ввести військових, викинути Мартоса, Вітика і Безпалка, скликати передпарлямент", і на цьому скінчив. Враження страшне! Як грім упав з неба на нікому нічого невинну голубицю. Такої різкої зміни в нараді ніхто не сподівався, та ще з уст такого молодика (слова Головного Отамана і от. Сальського), яким був той поручник, котрому з благословення генерала Тарнавського судилося виставити вищенаведений ультиматум. Остатній дав усім багато до зрозуміння: в армії провадилась якась робота, нікому невідома, навіть самому зверхникові Галицької армії Диктаторові.

Головний Отаман по скінченню докладів, запитав от. Сальського, чи не має він чого сказати, і, після упевнення що ні, заявив: „Мене дивує, що регулярна армія ставить політичні домагання. Ви тут предкладаєте звіти про катастрофальне становище серед самої армії і на фронті, і про це все говорите з великим сердечним болем... та все буде добре. Я глибоко переконаний, що оте захоплення, з яким ви тут про все говорите це й є найкращою запорукою, що все надобре скінчиться". А Диктатор додав: „Де ж ви бачили, щоб якась дисціплінована, европейська армія ставила своєму урядові такі вимоги? Всі болі устануть і ми вийдемо побідниками".

Ген. Тарнавський не промовив ні слова, а його поведення на нараді здивувало усіх, навіть і самого Диктатора, про що він говорив, відїждяючи з Винниці.

Нарада скінчилась, а рішень не прийнято жадних. На розпуку й надлюдський сердечний біль тих, хто кровію своєю боронив Батьківщину, були відповіддю красні слова і слова заспокоєння, нічим

неоправдані. Почувалося недовиріщення справи і недооцінення ситуації. Тяжко було у кожного на душі. Ясно було, що Н. К. Г. А. поробить якісь незнані близше політичні кроки, не повідомляючи навіть кого слід, коли вже й не поробила їх. Душею Н. К. Г. А. був відомий вже раніше старш. Ерле.

Повертаючися з Винниці, от. Сальський увійшов з докладом до Головного Отамана, щоб скликати нову нараду, в якій би взяли участь всі командіри груп, корпусів, Військового Міністерства, Уряду і Диктатури, щоб нарешті порозумітися що до ситуації і накреслити шляхи для дальших військових акцій і дальшої політичної роботи. Головний Отаман згодився на цю нараду, але з наказом, аби на ній були представлені і козаки. Це не подобалося отаману Сальському, та мусів виконати наказ.

Якраз у цей час наші агенти військової розвідки повернулися з Київа і принесли з собою місцеві газети, в котрих була коротенька замітка, що до Київа прибуло двох галицьких старшин, які розпитували про бредовський штаб. Їм була вказана дорога. Штаб армії негайно переслав це повідомлення телєграфом до Кам'янця і тут усе, що було живого, заворушилось.. Жадали пояснень в цій справі від Диктатури, але та нічого не знала.

Нарада була приспішина, бо вже з Н. К. надходили трівожні відомости: не то вона вже розпочала переговори з Денікином, не то тільки збіралася їх розпочинати. Ці відомости поки-що були агентурного характеру. Та ніхто не вірив в їх правдоподібність.

4 листопаду нарада відбулася в Жмеринці. На ній були присутні: Головний Отаман, член Директорії А. Макаренко, Диктатор і його нач. військ. канцелярії пполк. Долєжаль, премер І. Мазепа, Командарм Наддніпрянської от. Сальський, Начальники дивізії і груп отамани — Удовиченко, Загродський, Коновалець, Кудрявцев, представники галицької армії — Н. К. галицьких корпусів, У. С. С. і команди етапу. *) Ген. Тарнавський і полк. Шаманек на нараді не були. Н. К. Г. А. репрезентували — от. ген. штабу Ерле, чет. Палій в, от. Шухевич і от. Лисняк. Не прибув на нараду і б. Начальний Вождь Галицької армії, а тоді командір Запорожського корпусу от. Омелянович-Павленко, який повідомив телєграфично Командарма, що з огляду на становище на

*) Осип Лівицький в своїй книжці „Галицька Армія на Великій Україні" ст. 135 що до ген. Тарнавського і його неприбуття на нараду до Жмеринки писав, що ген. Т. відмовився їхати з таких мотивів, котрі він так передавав одному зі старшим штабу: „Що я там буду робити! Вони мене і так ніколи не слухають! Я вже їм наговорив все, що міг та що знав. Хай радять раз без мене, можт якраз прецінь щось урадять".

фронті на нараду прибути не може. Представники від частин в лиці козаків були зібрані окремо, щоб не надавати нараді мітінгового характеру, як це практикувалося у нас не раз і не два.

От. Сальський, яко господар, тепло вітаючи зібравших, говорив: „Ми представники війська, відповідальні перед Батьківщиною народом і вами, пане Головний Отамане, повинні сказати всю правду в очі, щоб все дійшло до найкращих представників нашого народу, бо вони за все несуть велику відповідальність. Роля стратегії скінчена. Ми переможені ворогами. А вороги ті: тиф, холод, незабезпеченість армії матеріялами, без яких ніяка армія не в силі боротися. Мілітарній силі ворогів не багато треба напружень, щоб добити рештки героїв. Тепер політика мусить забезпечити їх від фізичного знищення. Військо зробило все — тепер діло правительства шукати виходу".

На нараді спочатку говорили Галичане, як гості у Наддніпрянців. Знову і тут представники війська зробили доклади про стан армії. Нічого нового. Все відоме: того нема, того бракує, козаки голі, босі, ненагодовані, втомилися та знесилилися, а через це „воювати так дальше не можемо", — говорила більшість. Стан був розпачливий, а враження — тяжке і гнітуче від докладів.

На запитання Наддніпрянців — де ж вихід, — Галичане в один голос відповідали: порозуміння з Денікином. Наддніпрянці пропонували цілий ряд героїчних мір, якими б можна було оздоровити армію, піднести її підупавший і пригноблений дух, щоб знову з новими силами із вірою в перемогу спільно вдарити на ворога і зєднатися з повстанцями, щоб стало посідати більшу територію, а в цей час нашим дипльоматам за кордоном слід натиснути політичні круги держав Антанти в той спосіб, щоб останні переконалися, що ми не большевики і не банди, (як це представляють російські круги, Денікин та Поляки), і просто наказали добровольчій армії не виступати проти війська У. Н. Р.

Може б наша організованість, єдність та одна міцна національна думка, воля й чин до цього і допровадили б, але два брати по різному думали: Галичане не уперто, але стояли за порозуміння з Денікином. Годі було їх переконати в противному бо ситуація справді була грізною. В Росії Галичане бачили спасительку для себе, (московські кривди на тілі українського народу були їм незнані, а добре там, де нас немає), і в кожному Москалеві — найшляхетнійшого чоловіка вже тільки через те, що він говорив по-московськи. Звичайно що це стосується не всіх, але більшости інтелігенції у всякім разі. Ніде й правди діти: на Великій Україні особливо відчувалася гострота

галицько польської ворожнечі та ненависти. Страждання їх братів під польською окупацією були відомі. Стогін ніссся зза Збруча... Шукалося виходів, порятунку. Доводи наддніпрянців для них були непереконуючими, тому й їх позиція що до Денікина була зрозумілою. Незрозумілим було одне, що Галичане, знаючи наші відносини до добровольців і навпаки, навіть не змагалися найти компромісу, як вихід з критичної ситуації, ціною революційних здобутків українського народу та території проти волі більшости хотіли знайти новий „цісарський жолоб“ у Москалів по розпаді нибіжчиці Австрії. Про це не говорилося на офіціяльній нараді, зате відчувалося в кожному їх слові в розмовах поза нарадою.

Але ближче до наради. Отож Командуючий наддніпрянською армією от. Сальський, продовжуючи нараду, говорив: „Армія перебуває в неможливому оперативному становищі. 5 денікинських дивізій вийшли в тил і Галичане не хотять іти на прорив. Ми тут боліємо душею... на фронті кров проливається, але де ж населення? Воно до цього часу називає нас „петлюрівцями“, а Галичан — „австріяками“; активно ніхто не допомагає. Причина наших неуспіхів полягає в тому, що ми не маємо сталого контакту і організованого звязку з народом, який сам, іноді цілком самостійно і незалежно від нас, партизанкою провадить боротьбу проти своїх ворогів. А як би ми, вийшовши з народу, та в народ і пішли, — усі разом — і військо, і правительство — і разом з ним працювали, щоб він нас розпізнав і не вважав чужими для себе, то тоді б народ був би більше чулим до потреб нашої армії і сам прийшов би активно їй на допомогу“.

Далі слово забирає прем'єр І. Мазепа і говорить коротко і дословно: „Те, що я тут чую, — це мені було невідомим. Я дуже шкодую, що цього не знав“, а от. Сальський продовжував: „В переговори з Денікином я не вірю. Треба шукати допомоги у Румунів або Поляків на той випадок, коли б прийшлося опустити територію і перейти туди“... Тут Головний Отаман перервав промову от. Сальського і сказав: „Я мушу тут сказати, що історична доля поклала на нас тяжкий тягар, тяжкі завдання, яких ми не в силі були виконати. Але смію вас запевнити, що в межах певного розуміння державних справ і обовязків перед державою та народом,— все робилося, щоб якось горю запобігти і вийти на вільний шлях державного будівництва і національно-державної роботи. Та нещаслива судьба для нашого народу і його представників не давала змоги цього всього осилити і виплити з кривавого моря до тихої пристані.

Я особисто не проти порозуміння з Денікином, та говорю вам,

що до цього зараз не дійде. Ми малі в своїй кількости і в своїй силі, а Денікин на сьогодня „великий“ і „сильний“. За ним усі, проти нас цілий світ, та дні зміняються днями і негода погодою.

„Це так тільки на сьогоднішній день. А в цей сьогоднішній день ми ж не можемо капітулювати в спосіб негідний як для народу нашого, так і його революційних здобутків — вільности й незалежности. Море крови пролито і безліч жертв найкращих синів українського народу загинуло на полях битв з нерівними ворогами, — вони взивають до дальшої боротьби за незалежність і помсту над ворогами нашої країни і народу нашого.

„Наш народ уже активно виступив також сьогодні проти Денікина, проти його „єдино-неділимовських“ замірів, проти того вандалізму, нищення народу нашого й культури, які він приніс з собою на Україну, а це й є найкращою запорукою того, що Денікин довго не вдержиться і прийде час, що, коли він зараз не хоче говорити з нами, — пізніще він сам прийде до нас, щоб навязати оті самі переговори про порозуміння і спільний виступ, як рівний з рівним, проти большевиків.

„Події не повинні ніколи надавати напряму політиці, лише навпаки — політика мусить подіями керувати. Ви тут говорите і переконуєте нас у тому, що можна і повинно, а я вам говорю: не можна, ще не прийшов час! Так мені підказує ота сама політика.

„Часто й густо бувало в історії, а тепер так є і в нас, що армії багацько де-чого не вистарчало для врятування нації; натомість нація, яку боронив народ, була непокоримою. Так само є непокоримий і наш народ, бо він повстав і вже сам виборює для себе і своєї Республики незалежність... Неорганізовані народні виступи ми спільними зусиллями перетворимо в систему, надамо їм організований вигляд, а народні акти напоїмо живим духом. Майже неможливо щось протиставити народній стихії, але ми нашою національною єдністю, зі стихії повставши, і її переможемо! З'рештою існування у нас стихії зі всіма її ознаками для вас, що привикли до системи й правопорядку, є вражаючою, але й вона на користь народу. З нею, з отого багатого джерела ми черпаємо собі сили. Стихія дає напрям визвольній боротьбі, напрям нашій внутрішній і закордонній політиці, вона тільки одна і врятує нашу Республику. Національна стихія, — то ж найстрашніще для ворогів, бо вона їх знесилює і нищить безповоротно.

„Згуртуймося ж в міцні ряди гідних своїй Батьківщини громадян! Нехай нас скріпить міцна віра в остаточну перемогу наших найсвя-

тіщих змагань, а тимчасом і для нас проясниться сонце. Най не буде місця зневіррю, роспуці і слабодухости! Тільки спільна праця, тільки спільне героїчне зусилля з глибокою й непохитною вірою в кращу майбутність можуть говорити за те, що все скінчиться на добре, а ми знов здорові, нагодовані й одіті, бадьорі духом, будемо готові для дальшої визвольної боротьби. Тоді тільки народ наш буде вільним, а Республика наша самостійною".

На цих словах Головний Отаман уже хотів і закінчити нараду, та Галичане домагалися глибшого обміркування ситуації що до Денікина, і продовження наради відложено на після обіду. Диктатор Петрушевич заявив, що він піде порозумітись у цій справі зі своїми військовими, а Головний Отаман остався ще для розмови з Премієр-Міністром і Командармом, де останній настоював перед Головним Отаманом остаточно і конкретно вирішити для всіх так болючу справу порозуміння з Денікином, — „бо коли Ви нічого не дасте їм" — говорив отаман Сальський, — „то Галичане сами підуть на якийсь крок. Ми мусимо іти на переговори з Денікином". Його думку підтримав Премієр-Міністр І. Мазепа.

Головний Отаман принціпово погодився і відійшов поговорити з козаками, де вияснив їм всю трудність ситуації і говорив про виходи з неї. Козача мова реагувала на це все, взагалі, як може на щось реагувати маса: очі горіли у кожного, забули про свої болі і одноголосним криком вигукували, що „не допустимо", „не здамось", „урятуємо", „нехай живе пан Головний Отаман".

Отаман Сальський сказав: „Страшно тяжка відвічальність і тяжкий тягар спав на плечі Вам, пане Головний Отамане, Вам представники уряду, вам, панове старшини, і вам, товариші козаки, в наших змаганнях до кращих часів, а це все є співфакти прямування українською нацією до незалежности.

Обід і далі знову наради як між нашими військовими, так і між Галичанами, але окремо.

Знову повстало одне і теж саме питання, — що робити, чи говорити з Денікином? Більшість не бачила иншого виходу, як розпочати переговори з Денікином з огляду на настрої у Галичан. А ввечері знову спільна нарада з участю Галичан і наших і тут уже останні просто ультимативно вимагали, щоб негайно увійти в порозуміння з Денікином.

В цей час звертало увагу всіх нервування пполк. Долежаля. Попросив слова, перекладають його промову на українську мову; пполк. Долежаль сердиться, що не так перекладають, заговорив по українськи: „Безвиглядність боротьби не має жадних підстав. Наполеон був у

далеко гірших умовах: у його не було амуніції, військо було роздягнене і босе, на чужій території, населення якої було активно вороже до його армії. Наполеон був зовсім оточений чисельно сильнішим і морально міцнішим ворогом — і він переміг. Ми находимося без порівнання в далеко кращих умовинах: рідна нам територія при високо-моральному рівневі війська, маємо співчуття по нашому боці населення і маємо також перед собою здеморалізованого ворога, який терпить поразки і сам перебуває в небезпечному становищі. По найбільше песимістичному обрахункові, ворог продержиться не дальше як місяць і також може розлетітися. Коли не на перемогу, то на більш-менш успішну оборонну акцію ми можемо розраховувати, поки ворог остаточно не розпадеться". Промова ця була несподіваною,—це був великий дісонанс в музиці, заведеній Галичанами. Говорив ще й отаман Кудрявцев. Спокійно, але документально точно змальовував ситуацію, в якій опинилася армія під оглядом заосмотрення. Теж саме було зроблено й от. Коновальцем.

Як колись жиди кричали до Пілата: „Роспни, роспни його", так тепер Галичане кричали: „З Денікином, з Денікином!"

Головний Отаман сказав, що він зараз не може примусити Уряд розвязати цю справу, що на це потрібний час, аби докладно і грунтовно підійти до її розвязання і що він певний, що не пізніще 7 листопаду дозвіл на переговори буде даний.

Тоді от. Сальський підкреслив; „З почуття обовязку перед Батьківщиною і вимогами в найвищій політиці тут з'ясований стан армії так, як воно є в дійсности, і зараз всіх відповідальність за справу переходить на вас, пане Отамане, Вас, пане Премієре і Вас, панове Міністри.

„Ми ж, панове Командіри, з цього менту, коли поклали все на плечі наших політиків, маємо всі наші сили і військові знання приложити так, як буде веліти Уряд".

Диктатор Петрушевич повідомив Головного Отамана що підчас наради він одержав телєграму від ген. Тарнавського з заявою що коли нарада в Жмеринці не прийме „дефінітивного рішення", то Н. К. примушена буде повести переговори на власну руку. При цьому Диктатор голосно в присутности всіх заявив: „Вже з огляду на такий хід справи, я що до ген. Тарнавського і шефа штабу полк. Шаманека витягну як найдальші консеквенції". В такий спосіб була закінчена нарада в Жмеринці.

По виході з помешкання, де відбувалася нарада, по дорозі до вагону, Диктатор, взявши отамана Сальського під руку, сказав: „Чи Ви, пане отамане, вірити цим людям? Ці ж люде нічого нездатні

зробити. Коли вдасться досягти порозуміння з Денікином, то це буде великим щастям".

Правительство У.Н.Р. не заставило довго чекати зі своєю відповіддю: 6 листопаду ввечері був даний дозвіл на висилку делегації до Денікина. Телєграма звучала: „Головний Отаман дозволив вислати делегації з метою порозуміння з ген. Денікином". Підписано: отаман Юнаків. Одержавши телєграмму такого змісту, отаман Сальський негайно прислав до Штабу Головного Отамана телєграму з протестом проти висилки двох окремих делєгацій і настоював на висилці одної міщаної, за участю Галичан і Наддніпрянців, а разом з цим викликав до прямого дроту ген. Тарнавського. Замість останнього по причині хороби, — так одповідали — до дроту підійшов полк. Шаманек, якому також отаман Сальський передав свою вимогу, мотивуючи це тим, що з Галичанами денікинці будуть говорити, а з нами ні, а що це все для справи недобре, бо розібються сили. Полк. Шаманек відповідав, згодою і повідомив що на другий день о 10-ій годині рано з отаманом Сальським буде розмовляти ген. Тарнавський.

Наводжу тут розмову на другий день між отаманом Сальським і ген. Тарнавським.

Рівно 10 година 7 листопаду.

— Біля апарату ген. Тарнавський.

— Слухаю, отаман Сальський.

Ген. Т. — Доброго здоровля, пане отамане, в чім річ?

О. С. — Доброго здоровля, пане отамане! і тут він переповів усе, що переказував уже полковнику Шаманеку.

Г. Т. — Добре, цілковито погоджуюсь.

В цей самий час Штаб Наддніпрянської армії одержав телєграму за підписом Головного Отамана і от. Юнакова з наказом вислати одну делєгацію. Ця телєграма була переповіджена ген. Тарнавському.

Г. Т. — А скільки ви вважаєте потрібним людей до місії? — запитав на це все останній.

О. С. — Не більше трьох: два ваших, оден наш", і мотивував це тим, що з огляду на більшу скількість галицької армії, треба, щоб вона мала і більше на одного свого представника в делегації.

Г. Т. — Нашу делегацію ми висилаємо сьогодні о 12 годині. Прошу на цей час прислати свого чоловіка.

О. С. — Добре, пришлю. Доброго здоровля, пане генерале.

Г. Т. — Чекаємо, бувайте здориві, пане отамане!

Не вважаючи на таку рантовність в присилці нашого делегата, Штаб Наддніпрянської армії все таки знайшовся в цей час на один

попсований паротяг, на якому негайно й від'їхав старшина Каменський, як делегат від нашої армії*). Та вже десь біля 15 годин дістав наш штаб від старш. Каменського повідомлення, що він уже незастав галицької делегації і що їде навздогін на ст. Зятківці, де вже, по його відомостях, галицька делегація перейшла за передові пости частин денікинської армії.

Згідно наказу Штабу Головного Отамана галицькі частини мали замінити на фронті нашу 7 дивізію, але чогось, по невідомих причинах для штабу наддніпрянскої армії, це не виконувалося. Тоді от. Сальський наказав старш. Снігірьову вияснити цю справу зі штабом Н. К. Г. А. Через півгодини старш. Снігірьов доложив от. Сальському, що в розмові з ним от. ген. шт. Фідлер сказав, що у Галичан уже підписаний договір з Денікином, по якому вони не мають права пересуватися, а тому переказав, щоб ми (Наддніпрянці) покладалися на свої власні сили.

— Немов би хтось обухом ударив по голові в хвилі одержання цих відомостей",— говорив мені на другий день після цього от. Сальський. Негайно був повідомлений про це Штаб Головного Отамана і сам Головний Отаман. Як треба було вже й чекати — цього таки ніхто не сподівався, навіть і сам Диктатор. Треба було негайно латати величезну дірку на фронті і на цьому грунті дійшло до наради в Деражні 8 листопаду. На нараді були присутні: Головний Отаман, Диктатор, член Директорії А Макаренко, премієр І. Мазепа, Міністр Шрамченко, от. Сальський, команд. 1-го галицького корпусу ген. Микитка і пполк. Долежаль.

Головний Отаман говорив от. Сальському, що всі вони їхали до галицької армії, але по дорозі одержали повідомлення, що договір з Денікином вже заключений (депеші от. Сальського не були ще відомі) і через це спинилися тут в Деражні. Диктатор зараз же видав наказ про заміну ген. Тарнавського і полк. Шаманека ген. Микиткою і Ціріцом**) з тим, щоб ген. Ціріц негайно прибув до Деражні з копією договору, заключеного з Денікином.

В нервовім настрої всі чекали прибуття ген. Ціріца і робили всякі догадки, як це могло статися. Нарешті за добрих 3 години прибув ген. Ціріц. Увійшов до вагону, де відбувалася нарада, і, мовчки, привітавшися загальним поклоном, подав якийсь звернений вчетверо папір Диктаторові. Останній прочитав і зблід, а очі дивилися кудись у простір. Головний Отаман помітив це і нервово запитав—що то таке? „Це договір з Денікином", — відповів Диктатор і передав його Головному Отаманові. У вагоні запанувала мертва тиша, хоча тут було нимало людей, а Головний Отаман читав:

*) Другим делегатом був сот. Олесницький (Галичанин).
**) В цей час вони дістали й іменування в генерали.

„Протокол перемиря, заключеного між представниками Добровольческої Армії з одної і представниками Галицької Армії з другої сторони:

Предсідатель комісії: полк. ген. шт. Дубяго. Члени: полковники ген. шт. Коновалов і Саборський. Представники Начальної Команди Галицької Армії: отаман ген. шт. Альфонс Ерлє, отаман Омелян Лисняк і сотн. Осип Левицький.

При провірці повновластей ствержується:

1. Повновласть представників добровольчої армії установлена на основі личного приказу комманданта військ Новоросійської области ген.-лейтн. Шілінга;

2. Повновласть представників Галицької Армії видана Начальним Командантом Галицької Армії ген.-чет. Тарнавським з дня 5 н. ст. падолиста 1919 р. ч. 6897.

Постановляється:

1. Галицька армія переходить у повнім своїм складі з етапними установами, складами і залізнодорожним майном на сторону російської добровольчої армії і віддається в повне розпорядження Головного Комманданта узброєних сил Півдня Росії через комманданта військ Новоросійської области;

2. Галицька Армія підчас перебування під згаданою командою не буде вжита до боротьби проти перебуваючої на фронті армії Петлюри; до хвилі одержання дальшого завдання відводиться її в запілля.

3. Галицьке Правительство застановлює часово (временно) з огляду на недостачу території свою діяльність і переходить під опіку російської добровольчої команди. До часу визначення місця його осідку пересилиться Галицьке Правительство в Одесу, куди негайно виїде.

4. При вищім штабі галицьких військ будуть приділені представники російської добровольчої команди в цілі вирішення на місци всіх біжучих питань оперативного, адміністративного та господарського характеру.

5. Цей протокол входить в життя з днем його підписання. Від цього дня Галицька Армія виповнює всі розпорядки Добровольчої Команди.

6. Галицька Армія починає 25 жовтня ст.ст. зосереджуватися в районі Погребище — Липовець.

7. Питання, підняті галицькими представниками, про внутрішнє життя Галицької Армії і права зносин Галицького Правительства з закордонними державами, остаються невирішеними до часу одержання вияснень від ген. Денікина. В тій цілі галицька делегація, виділивши одного представника для дручення цього прото-

колу Начальній Команді Галицької Армії, висилає двох других представників в Одесу, в штаб військ Новоросійської области.

8. Для улекшення взаїмних зносин обовязуються обі сторони вже зараз перевести спільну телєграфну звязь по Морзе, причім лінію до місцевости Липівці установлюють добровольці, а дальше до Винниці Галичане.

Підписи: Предсідатель з'єдиненої комісії: полк. ген. шт. Дубяго. Члени: полк. ген. шт. Коновалов, полк. ген. шт. Саборський, отаман ген. шт. А. Ерлє, отаман О. Лисняк, сотник Осип Левицький (всі: вр.)

Уповновласнений Головнокомандуючим збройними силами Півдня Росії ген. Денікином отсей протокол затверджую — Ст. Зятківці, 24 жовтня (ст.ст.) 1919.

Командуючий військами Новоросійської области: ген.-лейт. Шілінг".

Підійшов от. Сальський і також почав читати, та він побачив дату „5 листопаду" і вже нічого не міг далі розібрати. Відразу зрозумів, що Н. К. вже раніш пертрактувала на власну руку з Денікином і нікого про це не повідомляла. Головний Отаман також зблід і дивився на Диктатора, а останній на нього. Все це відбувалося мовчки. По хвилі мовчання от. Сальський сказав: „Галицька армія вписала темну сторінку в історію цієї боротьби". Диктатор при цих словах схопився з дивана і піднесеним голосом промовив: „Не галицька армія, пане генерале, а генерал Тарнавський", — і негайно вийшов. Головний Отаман наказав от. Сальському піти і перепросити Диктатора, щоб надалі не було непорозумінь в особистих відносинах. От. Сальський пішов слідом за Диктатором.

У вагоні у Диктатора нікого не було, а через те от. Сальський, постукавши до купе, чекав дозвілу на вхід та ніхто не одзивався. Тоді він сам одчинив двері купе і побачив, що Диктатор, схилившися на руки, ревне плакав, не звертаючи уваги що до нього увійшов сторонній чоловік. Перечекавши хвилину, от. Сальський сказав: „Пане Диктаторе! Сердечно прошу мене вибачити: я не хотів образити галицьку армію. То було сказано в запалі і я цілком з вами згоден, що це зробив ген. Тарнавський". Диктатор підвівся з дивану і, хусткою витираючи очі, протягнувши руку, сказав: „Я глибоко переконаний, що Ви, пане генерале, не хотіли нікого образити. Залишіть мене одного... я сам подумаю, а ви обміркуйте що робити".

І почалися балачки... Одні говорили, що вже запізно щось зробити, другі — що треба галицькій армії пробиватися до нас і тоді договір між Галичанами і Денікином буде скасований. Та ось вий-

шов і Диктатор. Нарада відновилася. Було вирішено: наказом через ген. Ціріца*) арештувати і поставити перед суд ген. Тарнавського, полк. Шаманека, от. Ерлє, от. Лисняка і сотн. Левицького, а переговори вести далі в імени цілої української армії; попередній договір зірвати і галицькій армії пробиватися назад. Ген. Ціріц заявив, що останню часть постанови наради не легко будо виконати, що починаючи з 1-го листопаду ні один наказ Штабу Головного Отамана Н. К. Г. А. не був виконаний: „тілки дурили всіх, а там робили своє діло і довели до того, що галицька армія в більшости уже оточена денікинськими частинами і хто його зна, чи удасться їй пробратися назад",— докладав ген. Ціріц.

Ген. Ціріц з дорученнями від'їхав, від'їхали й ті, що були на нараді. А трохи пізніще свідок цих подій от. Сальський в „Волі" так писав про підготовлення зради: „В той же час праве крило армії Шілінга мало успіх проти більшої численно галицької армії. Скоїлося це через подвійну поведінку галицького командування, котре в решті-решт дійшло до того, що не виконувало навіть наказів Вищого Командування, скриваючи про це в своїх донесеннях. Тут вже дала себе знати денікинська агітація, яка використала антипольські настрої галицької армії та тяжке матеріяльне становище, в якому знаходилася вся українська армія. Врешті Денікин, обіцяючи Галичанам повернути від Польщі Галичину, довів галицьке командування до чорної зради. Таємне для всіх 5 падолиста галицьке командування підписало договір, по котрому вся галицька армія переходила до роспорядимости Денікина. Командування наддніпрянської армії було раптово поставлено перед доконаним фактом зради"...

Виконуючи постанови Дераженської наради, Головний Отаман призначив для участи в переговорах з Денікином свого ад'ютанта старш. Крушинського і як курієра старш. Гаєвого, які негайно і від'їхали до Винниці. Але через три дні старш. Крушинський, побачивши безнадійність дальших переговорів спільно з галицькою армією, „дипльоматично" захорів і повідомив телєграмою що повертає до Кам'янця.

Денікин, скориставшися з договору з Н. К. Г. А., повів наступ проти нашої армії, а остання, майже вся оточена і перебуваюча під страшним враженням „галицької зради", ринула, як ніколи, назад. От. Сальський з 9 на 10 листопада по причинах, яких ще тут не можу подати, був іменований військовим міністром, а на його місце вступив В. Тютюнник, який сподівався, що йому вдасться удержати фронт і напрям відступаючої армії, бодай скеруванням її на північ—Староконстянтинів—Шепетівку—Бердичів. Головний Отаман, одержавши пові-

*) В цей час підійшов і от. Цімерман, разом прибувший з ген. Ціріцом. Авт.

домлення від старш. Крушинського про його „дипльоматичну хоробу", дав мені наказ негайно від'їхати до Винниці, що я і зробив, взявши паротяг, вагон і автомобіль. Вже майже в'їздив до Жмеринки, та утікаючі залізниччики повідомили мене, що Жмеринка уже занята денікинцями, що вони знають про мій приїзд і чекають на це, послявши в тил залізниці Жмеринка — Проскурів кінну бригаду. Все ж таки я мав їхати далі, але тоді залізничники запротестували і я змушений був повернути назад.

На ст. Деражня увійшов до мого вагону, сот. д-р Ілько Цьокан, який також повернувся, не доїхавши до Винниці. Розбалакалися. Не вірив він, щоб Н. К. заключила перемирря з Денікином. Тоді я показав йому копію договору і як мала дитина заплакав мій сотник. „Всього чекав, але такого кроку від Н. К. Г. А. не чекав", — говорив мені на прощання сот. Цьокан.

Їдучи до Кам'янця, я бачив відступаючі частини нашої армії: відступали обози, частини, шпиталі, дивізійні інтенданства й полкові, жінки, діти... Кожний відступ вражає чоловіка сумом і неприємністю, а тут відступала своя ж армія, боса й гола, з половиною хорих на тиф. Плач дітей і жінок, стогін хорих і голодних козаків, ржання коней, гуркіт колес, червоне зарево навкруги, каркання величезних юрб ворон — згущували фарбами і до того барвну трагедію в визвольній боротьбі українського народу. Відступали, але перед ким? Перед фронтом були невеликі денікинські відділи, та більші частини обходили нашу армію по над Дніпром і з північного сходу — ось що заставляло нашу армію так раптово відходити.

Кам'янець уже також довідався про заключення договору Н. К. Г. А з Денікином і був повний обурення. Всі в один голос кричали — зрада, зрада... Преса теж заарегувала на ці події: 10/11. 1919. „Україна" вийшла додатково вечірнім випуском, де вже кожний міг прочитати текст договору, під назвою „Зрадницький акт", „Як готувалася зрада" і „Державна зрада". В останній статті „Україна" писала: „За останній час українське військо залишило цілий ряд стратегичних пунктів, уступаючи їх добровольцям. В військових колах здивовано дивилися на відступ українського війська в той час, коли добровольці були і слабіщі і займали невигідні для себе стратегичні пункти. Наддністрянське військо крім того в останні дні було навмисне розташоване так, що коли б добровольці насунули на Винницю, то армії українські були б розрізнені і попали або в полон, або були б розбиті. Відразу було видко, що переводиться якийсь зрадницький плян".

Газета „Україна" 12/11. 1919. ч. 89 в своїй статті — „Диктатура нас губить" писала:

„Мене сестриця зі світу згубила
Ніж у серденько тай устромила.
(Народня пісня).

„Чи можемо ми інакше сказати про тих, хто в нас офіціяльно представляв рідну нам Галичину... Чи можемо ми сказати інакше про ту Диктатуру, котра погубила наш національний пємонт—Галичину і котра до нас прийшла тільки за тим, щоби своїми власними руками зруйнувати те, чого не могли доконати ні большевицькі ні денікинські армії. Сталося те, у що повірити вважалося б найбільшим святотатством з боку кожного Українця, від чого на саму думку кров застигає в жилах. Нас зрадив не тільки галицький генерал Тарнавський і його військові однодумці, — цю зраду підготовили, виконали і дальше підтримують галицькі верховоди, що на нашім хлібі — солі приютилися в Диктатурі і секретаріяті Західної Области У. Н. Р... Український нарід вірив у свою національну єдність від Кубані аж по Сян, а Диктатура своєю чорною зрадою оплюгавила цей ідеал...

„Диктатура ограбувала виснажене населення Галичини і віддала його на поталу Польщі. Та ж сама Диктатура і виконавець її волі— Начальна Команда Галицької Армії — пограбувала наше майно, довела до жебрачої торби нашу наддніпрянську армію, опустошила нашу воєнну скарбницю і все це, щоб більше нас опозорити, передала нашому найстрашнійшому ворогові...

„Та невимовно страшнійше те, що нас чекає в найближчій будочности. Ми боємося навіть подумати про ту долю, яка може зустрінути невинне геройське наддністрянське козацтво. Чорну зраду Диктатури народні маси легко можуть перенести на нещасну „мужву“ і ми можемо в короткім часі стати свідками страшної братерської різні, помсти брата Наддніпрянця над невинним братом Наддністрянцем... Через невиконування наказів Головного Командування, через пасивність на всім фронті галицьких частин супроти наступаючого ворога Н. К. Г. А. приготовила невимовно важке становище своїм братам по зброї Наддніпрянцям. Зрадливою передачею серця артерії українських залізниць, Жмеринки, в руки Денікинові ця команда перерізала нам усі шляхи на Вкраїну. В той час, коли дні Денікина на Вкраїні вже пораховані, на шляху до Київа стоїть у нас тільки одна перешкода — багнети галицької армії, повернені проти нас Диктатурою. Ті нещасливі козаки — Наддністрянці, що своїми трупами і кровлею вистелювали шлях до вимріяного Київа, нині по зрадницькім акті Диктатури мусять охороняти цей же святий Київ перед наступом армії Петлюри“. А на другий день, ц. б. 14/11 ч. 90 газети „Україна„ в статті „Історичний момент“ писало: „В нашій

вчорашній статті велику частину вини всього нещастя, яке на нас упало так несподівано, ми приписували також і галицькому урядові; не окремим його людям, не окремим навіть групам галицьких впливових кол, але тій безконтрольній системі, при якій командуючий армією може зраджувати державу, рідний нарід. В цім розумінню ми стояли і стояти будемо далі при погляді, що Диктатура завинила; цього історія ніколи Диктатурі не пробачить. Констатуючи цей болючий і нещасливий у нашій боротьбі факт, ми всіми силами наших національних почувань, всею глибиною нашої віри в високий національний памріотизм синів Західної України заявляємо голосно і прилюдно, що галицьке громадянство, галицька армія в своїй цілости в тім нашім національнім спільнім нещастю нічим не провинилися. Вони впали такою ж жалісною жертвою скрито обдуманої зради, як і ми Наддніпрянці. І обвинувачення наших братів Галичан, нашої братерської галицької армії було би не тільки страшною кривдою, гіркою, незаслуженою образою їх високого, чистого і ідейного патріотизму — воно кинуло би між нас страшну пошесть недовірря, братської ненависти, незгоди *)"...

Аж тепер Головний Отаман і його Штаб довідалися точно про початок переговорів з Денікином і про те з чийого наказу і хто саме їх провадив, а до цього часу жили тільки чутками. Справа початку переговорів виглядала так: ген. Тарнавський, одержавши відмовну відповідь від Диктатора, на прохання ще перший раз про дозвіл вислати місію для переговорів з Денікином, вирішив на власну руку попровадити ці переговори і 25 жовтня вислав до денікинської армії делегацію в складі от. Лисняка, сот. Левицького і сот. Куріц и. „Офіціяльно" ця делегація мала вести переговори про виміну полонених, а „неофіціяльно" мала розвідати, на яких умовах денікинські представники могли би згодитись на заключення перемирря. З великими труднощами (боязнь перед нападом повстанців, денікинці не пропускали делегації, обстрілюючи її і уважаючи це за підступ) делегація 31 жовтня перейшла фронт і зустрілася з ген. Слащовим 1 листопаду на ст. Зятківцях, куди він прибув зі ст. Христинівки. „Не було змоги ні часу навіть вмитися. Нас попросили зараз до вагону ген. Слащова. Слащов, чоловік ще молодий, незвичайно рухливий, енергійний—джелтмен (тільки трохи заголосно говорить) приняв нас в оригінальнім кубанським козачім строю. Коротко привітав і ми роз-

*) Голос преси наведений вище, відповідав настроям і переконанням всього наддніпрянського громадянства. Я не зустрічав ні одного чоловіка, котрий би виправдував кроки Н. К. Г. А. що до Денікина. Добра половина Галичан стояла за арештування Диктатури й Н. К. і переведення над ними слідства. О. Д.

сілися", — розповідає учасник делегації сот. Левицький на ст. 122-123 в своїй книжці „Галицька Армія на Великій Україні".

Виконавши перше доручення Н. К. Г. А. що до полонених (ген. Слащов заявив, що в районі Гайсина Галичан в полон не бралося, а через це й розстріл їх відпадає, а що до полонених забраних у Києві, то вони майже всі втекли), от. Лисняк, виконуючи друге — що до перемирря, почав так: *) „Я маю крім цього неофіціяльне доручення моєї команди просити вас про вияснення, під якими умовами могло би між нашими арміями буги заключене завішення оружжа, — і то не тільки що до галицької армії, але що до цілого фронту, значить і армії придніпрянської.

„Як на першу частину речення обличча ген. Слащова прояснилося, так на друге затьмилося" (Левицький, ст. 124). Трохи згодом ген. Слащов відповів: „Як що переговорювати хоче галицька армія, то ми на переговори з нею готові; от є і телєграма ген. Денікина на запитання вашого парляментаря, щоби галицькій делегації без перешкоди й у всякій порі приймати. Та що до переговорів цілої армії або придніпрянської окремо, то можу Вас впевнити, — тому що над такою можливістю ми зостановлялися від хвилі стрічі з вашим фронтом і я про це особисто говорив з ген. Шілінгом, — такі переговори є, заявляю категорично, неможливі! Ми стоїмо на твердім становищі, що галицька армія є екстериторіяльною, яка під примусом обставин перейшла на територію Правобережжа. Зате ж армія придніпрянська це громадяне бувшої російської держави і як такі підлягають законам сеї держави, яку ми тільки реституємо. З Вами готові ми говорити як з кождою заграничною армією. Для придніпрянської армії

*) Розмова галицької делегації з ген. Слащовим укладена крім офіціяльних документів Ставки, Н. К., оповідань очевидців ще й на підставі фактичного матеріялу члена делегації сот. О. Левицького, оголошеного ним в його ж праці „Галицька Армія на Великій Україні". Там-же п. Левицький стверджує, що денікинські старшини не мали в словах (виявлялося підчас розмов) самопевности і надії, що між старшинами була замітна ріжниця в їх політичних поглядах, було багато таких, котрі не годилися з реакційною політикою Денікина, але й не могли пристати на большевицьку програму, були і за відбудовою Росії, але й за збереження здобутків революції. Не поминув також п. Левицький підкреслити і ту печемність (приємна і відповідаюча настроям та переконаням усіх Галичан), котру вчинив один з денікинських старшин, запитавши його — „чому Галичане такі розумні та інтелігентні люде, а тримають Петлюре" (ст. 121). Говорить також і про те, що денікинській команді залежало „на веденню переговорів та скорійшому їх закінченню (певно щось десь рветься!) і що делегація була зрозуміла неможливість ведення переговорів з очною тільки галицькою армією, бо з вилученням останньої зліквідований був-би цілий фронт (ст. 128). І нарешті що є цікавим для нашого розділу це твердження п. Левицького, що „властиво повний спокій на фронті галицьких військ наступив вже 1/11" (ст. 159). О. Д.

умови одні: зложити зброю і розійтися по домах. Прийде мобілізаційний приказ нашої головної команди для Поділля чи Волині, тоді вони муситимуть відбувати військову повинність на рівні з иншими громадянами Росії. Які умови будуть для Вашої армії, цього я тепер сказати не можу тому, що я некомпетентний. Можу вас тільки впевнити, що умови будуть відповідно до моменту корисні. Я мусів би від'їхати до Христинівки і тут говорити по прямому дротові з ген. Шілінгом, а цей знов з ген. Денікином. Як що ви уповноважнюєте мене зробити це, я ще сьогодні зроблю".

Після цього от. Лисняк заявив, що коли б дійшло до переговорів тільки з галицькою армією, то він настоює на таких точках: „Запевнення повної автономії та цілости цієї армії, — подруге, що галицька армія не буде вжита проти иншого українського війська; далі, що їй буде уділений кількамісячний відпочинок та всяка матеріяльна підмога; в кінці, що галицька Диктатура остане далі сувереном армії та одиноким заступником справ Східної Галичини" *).

Ген. Слащов: — На все це не можу дати обовязуючих запевнень, а всі Ваші бажання предкладу ген. Шілінгові.

От. Лисняк: — Але, пане генерале, також в інтересі денікинської армії лежить вияснити відносини на цілій частині фронту.

Ген. Слащов: — Я повторяю, що галицьку армію ми вважаємо екстериторіяльною, затеж армію Петлюри — за групу повстанців, подібну групі Волинця, Махна та инших, яка існує тільки своїм опертям на (числом і організацією) далеко сильнійшу галицьку армію. Вам може й не відомо, що бандам Махна тільки тому і вдалося перейти з Правобережжа в Катеринославщину, що дістали від Петлюри муніцію та що стояли з ним в порозумінню й союзі. Як ми ставимося до армії Петлюри, нехай вам посвідчить оцей наказ, який я дістав од моєї команди для передачі команді придніпрянської армії" **).

*) З цієї заяви от. Лисняка ми бачимо оскільки було брехливим і неодповідаючим дійсности твердження П. К., що галицька делегація мала тільки неофіціяльно запитати добровольчу команду, на яких би умовах вона згодилася заключити перемирря на цілому українському фронті. Не могла ж делегація без відповідних наказів і вказівок торкатися при переговорах з ген. Слащовим уже чисто політичних питань. Ясно, що Н. К. „офіціяльно" говорила і робила одне, а „неофіціяльно" — зовсім друге; Н. К., ще по переході на Велику Україну, твердо рішила хоч би ціною придніпранської армії та цілої української території порозумітися з Денікином, і от тепер вона виконувала свій „історичний злочин". О. Д.

**) Ген. Слащов просив п. Левицького взяти пять примірників цього наказу і передати команді придніпрянської армії. Останній, тільки тому що приїхав не в ролі курієра, не міг виконати прохання ген. Слащова, про що йому й доповів. О. Д.

Був це вже відомий нам наказ командуючого військами Новоросійської области ген. Шілінга, в якому говорилося: „Придніпрянській армії зібратися в означених місцях для зложення зброї, після чого вояки мають розійтися по домах, старшини — перейти в склад денікинської армії, а старш. ген. шт. — піддатися реабілітаційному процесові. Винуваті в невиконанню цього наказу будуть гостро покарані поставленням перед військовово-полевим судом".

Ген. Слащов дуже скоро порозумівся з ген. Шілінгом, а останій з ген. Денікином і за короткий час галицькій делегації була прочитана телеґрама Денікина до Шілінга, яка зачиналася: „Я щирим серцем вітаю рідну нам по крови галицьку армію при її бажанню покінчити боротьбу та перейти на сторону добровольчої армії. Цілість галицької армії буде задержана, при чім команда добровольчої армії застерігає собі деякі зміни в складі команди. Галицька армія не буде вжита проти армії П е т л ю р и". По відчитанню цієї телеґрами ген. Слащов передав на руки галицької делегації проект майбутнього договору (привезений от. Л и с н я к о м 2/11. до Н. К.), в якому говорилося: „Галицька армія переходить в повнім складі разом з етапними установами, своїм майном та залізничим матеріялом на бік добровольчої армії і поступає в повне розпорядження головнокомандуючого збройними силами південної Росії через командуючого військами Новоросійської области.

„Галицьке правительство через недостачу території припиняє тимчасово свою діяльність та переноситься до Одеси під охорону та опіку головнокомандуючого збройної сили південної Росії.

„Проти війська П е т л ю р и на фронті галицька армія не буде вжита. Галицька армія буде переведена в район Гайсин — Балта — Ольгопіль (Н. К. в Умань), при чім це перегрупування належить починати зараз, зосереджуванням армії в районі Погребище — Липовець. Галицька армія задержить свою пілість, тільки при вищих штабах будуть установлені від добровольчої армії вищі штабові офіцери як контрольні органи, також для вирішиння усіх спірних питань на місці.

„Начальна команда галицької армії має негайно получитися прямим проводом з групою ген. Слащова, який передаватиме їй дальші доручення команди добровольчої армії".

Ген. Слащов домагався відповіди на 3 листопада. 2 листопаду вже ці умови мала у себе Н. К. Г. А., але нарада 4 листопаду у Жмеренці затримала висилку нової делегації. Зате, ще перед нарадою, 3 листопаду Н. К. писала до ген. Слащова: „Начаььна Команда Галицької Армії на загал згідна на дальше ведення переговорів на

умовах, предложених командою добровольческої армії. Одначе, з огляду на конечність порозуміння з Вищим Правительством, що вимагає часу, делегація з відповіддю на предложення добровольческою армією виїде з Винниці аж 5 падолиста".

Все це робилося в тайні. Ген. Тарнавський після наради в Жмеринці видав наказ про негайне продовження переговорів з Денікином і з цією метою 5 листопаду призначив нову делегацію — от. ген. шт. Ерлє, от. Лисняка і сот. Левицького, даючи їм „повновласть для ведення переговорів що до завішення зброї".

Подбала Н. К. Г. А. також і про інструкцію для своєї делегації. Вона зводилася до цього: „Галицька Армія задержує як цілість свою повну автономію, — значить устрій, склад, команду, мову, герб, гимн. та инше.

„Зі сторони денікинської команди можуть бути призначені офіцери не як контрольні органи, а як старшини звязку для вирішення на місці спірних питань усякого рода.

„Правительство З. О. У.Н.Р. (Диктатура) задержує свій повний суверенітет над Галицькою Армією. Тільки галицьке правительство має право переводити іменування на командні місця та підвищення у степені.

„Правительство переходить в Одесу, де йому буде дана можність навязати свобідні зносини з представниками европейських держав.

„Галицька Армія переведеться в область вільну від пошести з тим, що перед її дальшим ужиттям, яке наступить після порозуміння обох команд (Денікинської і Галицької), буде їй уділений кількамісячний відпочинок.

„Галицькій Армії буде забезпечено матеріяльне заосмотрення під кождим оглядом.

„Хорим Галицької Армії буде забезпечена як найдальше йдуча санітарна підмога.

„Для доповнення Галицької Армії будуть вжиті заходи через спровадження до неї українських полонених з Італії та української бригади в Чехії.

„Проти Армії Петлюри Галицька Армія вжита не буде.

„Старшини та стрільці бувшої російської служби, що тепер повнять службу в Галицькій Армії, мають при ній остатися.

„Корпус С.С. (Коновальця) належить уважати галицькою частиною.

„Для переведення армії в нову область доставить денікинська команда в порозумінню з Начальною Командою Галицької Армії відповідну кількість санітарних поїздів та транспортових середників".

Після нецевного тривання переговорів (всього 3 годинн?) галицької делегації з добровольчою наступило підписання протоколу (вже приведеного вище) 6. XI. 1919. в 12 годин і 15 хвилин по полудні. По заключенн. цього договору от. Е л р е і от. Л и с н я к в той же день виїхали до Одеси, а сот. Л е в и ц ь к и й з трьома представниками добровольчої армії від'їхав до Винниці. А там уже в цей час прийшли зміни: прибули ген. М и к и т к а і ген. Ц і р і ц.

Передаючи справи новому Начальному Вождеві ген. Микитці, ген. Т а р н а в с ь к и й між иншим доповів: „Ви як нова команда маєте право і можність цього договору не признати і або почати з свойого рамени нові переговори, або шукати иншої розвязки. Я зазначу ще раз, що робив те, до чого був приневолений" (Левицький, 154). Ген. М и к и т к а на це промовчав, а ген. Ц і р і ц, після надуми, відповів: „Говорите як дитина... З причини теперішнього катастрофального положення армії як під оглядом матеріяльним так і стратегичним Начальна Команда мусить дотеперішні переговори в принціпі признати; що до справи самого ратифікування протоколу говорити ще будемо з представниками денікинської команди" (Левицький, ст. 154).

Добровольча делегація, сидючи в готелі „Савой" у Винниці дуже турбувалася за свою долю і за дальші переговори в звязку зі змінами в Н. К. Добровольці нервувалися, бо починав тріщати їх фронт, а й нова Н. К. з тої ситуації не користала. Ген. Микитка не був політиком, був новим чоловіком в Н. К., серед тої ситуації і тільки ознайомлювався зі справами та зі своїми новими обовязками. Більш спритним за нього був ген. Ц і р і ц і в його руках спочивала військова політика. Останнього я не знаю, як не знаю й того, як він зрозумів дане йому Головним Отаманом доручення на нараді в Деражні — „ділати так, як це йому накаже жовнірська честь". Подібне доручення з глибоким змістом міг виконувати тільки чоловік звязаний органично з українською справою, а ген. Ц і р і ц був всеж таки Німцем. Я не кажу, що ген. Ц і р і ц не хотів цього розуміти, чи щось мав на думці своє, бо немає на це даних, але й при добрій волі подібне доручення було йому не до переведення. Правда, стратегична ситуація галицької армії, утворена попередньою Н. К., була надзвичайно грізною і тяжкою: майже вся армія була оточена. дрібними денікинськими відділами з додатком десятків тисяч хорих на тиф. Але й з самої критичної ситуації при бажанні можна знайти вихід. Ситуація ще більше грізною була й для денікинців: вони переживали внутрішній розклад, їх побивали большевики на фронтах, а в запіллю їх добивали і нищили нещадно українські повстанці.

Подібною була ситуація і у большевиків, і вони серіозно подумували про навязання переговорів з урядом У. Н. Р. На участку 2-го галицького корпусу на наш бік перейшла кінна большевицька бригада (1500 шабель) і просила зі зброєю в руках перепустити її на денікинський фронт. Поки там велися формальні переговори, а тимчасом бригада билася на фронті під нашою командою проти добровольців. Подекуди большевицькі частини відмовлялися виступати проти армії Петлюри, бо повстанці нищили їх запілля. Чому ж Галичане не використали тої ситуації, не використали підтримки й настрою свойого народу? Чому іменно напівмертвий Денікин мав рятувати ситуацію?... Та це все стане ясніщим з дальнійшого.

Отож, добровольча делегація нервуючися, вислала до Н. К. полк. Саборського запитати, чи визнає вона уже підписаний договір? Ген. Микитка та Ціріц заявили, що теперешня Н. К., мимо ріжних застережень, в основі признає дотихчасові переговори, але ще мусять порозумітися зі своїм правительством. Повеселіла добровольча делегація і зостала чекати на відповідь. Не вдалося їй зараз же приступити до виконування свого „історичного завдання" в російському маштабі перед галицькою армією.

9 листопада Н. К. Г. А. з наказу Диктатора уневажнила договір від 6.XI і заключила тільки на 48 годин перемирря, яке й почалося 11.XI. 1919. о 6-ій годині ранку і тривало аж до підписання нового договору в Одесі від 17.XI. 1919. Тоді ж був арештований ген. Тарнавський зі своїми однодумцями, а до Одеси від'їхала нова делегація: от. ген. шт. Цімерман, сот. Турчин, поруч. д-р Давид*) і старш. Каменський.

Новій делегації наказовалося вести переговори з добровольцями в імени обох українських армій. Але в Одесі ген. Шілінг відмовився говорити з представником наддніпрянської армії старш. Каменським, якому пропонувалося краще вступити на службу до добровольчої армії, як „істінно русскому офіцеру", а не служити в якійсь там петлюрівській банді, — так офіціяльно розмовляли з нашим представником добровольці. От. Цімерман про це все доносив: „Изъ Одессы № 4113 Липовец - Винница. Начальному Командуванію Галиційской Армии. Срочно-военная. 11-ое ноября 1919 г. Въ Одессѣ ген. Шилингомъ была принята делегація. Полковнику Каменскому какъ представителю над-

*) Той самий д-р Давид, який, підчас перебування ставки Головного Отамана в м. Тарнополі, вів переговори з большевиками. Ціною арештування відповідальних Наддніпрянців (й Головного Отамана в тому числі) і видання їх червоним мала наступити згода між Галичанами й большевиками. Про це я докладно говорю раніш в 1-му томі „Літопису Української Революції". Автор.

днѣпрянской Арміи свиданіе было категорически отказано. Генералъ Шилингъ допускаетъ переговори только съ представителями Галиційской Арміи... Отъ имени Галиційской Арміи от. Цимерман". На це Н. К. відповідала: „З Винниці в Одесу. Начальникові військової місії У. Г. А. от. Цімерману при добровольчому командуванню.

„Ще раз повторяється, що переговори вести можна тільки для обох армій разом і для них разом може бути заключене перемирря. Н. К. Г. А. ч. оп. 6768 ген. Микитка". Та добровольці стояли на своїому і тоді Н. К, згідно з таємною інструкцією Диктатора, дозволила своїй делегації вести переговори тільки в імени галицької армії.

17 листопада був знов укладений новий договір, який мало чим ріжнився що до змісту від першого, котрий до нас попав тільки 22 листопаду через „ходячу пошту". Зміст його був такий:

„Протокол засідання військової комісії зложеної з представників добровольческої та Галицької Команди.

Одеса, 4/17. падолиста 1919.

Представники від Добрармії: полковники ген. шт. Даровский, Коновалов, Саборский;

Від Галицької Армії: отаман ген. шт. Цімерман, сотник Турчин і поручник др. Давид.

Повновласти представників Добрармії стверджує особисто командуючий військами Новоросії ген. лейтн. Шілінг, а повновласти галицьких представників являються видними з предложених ним телеграм Командуючого Галицькою Армією ч.ч, 6828 і 7852.

Провід обняв, як найстарший степенем, полк. ген. шт. Даровський.

Постановлено:

1. Галицька Армія переходить в повнім складі враз з тиловими установами, складами і движимим залізнодорожним матеріялом на сторону російської добровольчої армії і входить в повне розпорядження Головнокомандуючого збройними силами Південної Росії, тепер через командуючого військами Новоросійської Области;

2. Галицька Армія задержує свою організацію, командний збір, мову, устави і ціле військове майно. Частини мають істнувати в складі не менше 75% своїх штатних складів по штатам Галицькоі Армії, які обовязують по 4/17 падолиста 1919.

Корпус Коновальця не уважається галицькою частиною.

3. Російське добровольче командування допоможе Галицькій Армії в доповненню її рядів уроженцями Галичини, що находяться як в чужих державах, так і на території Росії.

4. При вищих штабах як також установах і всіх самостійних частинах Галицької Армії будуть приділені російські старшини, лікарі

і урядники після вибору Добровольчою Командою для звязку і порішення на місци питань, які би виявилися.

5. Політичних питань відносно взаємних відношень Галицького Правительства до Правительства Добрармії, як також відносно майбутньої судьби Галичини, не розбирається і полишається до рішення політичних переговорів. Аж до рішення тих питань в постою ген. Денікина задержує Диктатор Галичини право кермування і контролі внутрішнього життя Галицької Армії;

6. Галицька Армія не буде воювати проти армії Петлюри, яка находиться на фронті.

7. Галицька Армія зосередиться не пізнійше 17/30 падолиста 1919 р. в районі Козятин — Винниця — Ілинці — Оратово—Погребище.

8. Для забезпечення тої концентрації займає негайно Галицька Армія та держить район Бердичева.

9. Штаб Галицької Армії переходить найпізнійше до 17/30 падолиста ц. р. до Уманя.

10. Всі тилові військові установи, етап, склади і ин. пересувається постепенно і розташовується на лінії Христинівка — Ольгопіль — Вознесенськ — Миколаїв. Санітарні установи, в яких находяться хорі та реконвалєсцентн, остають на місци.

11. Хорі та ранені Галицької Армії, які не найдуть місця в галицьких лічницях, будуть приняті в шпиталі збройних сил південної Росії на рівних правах з російськими, а після видужання вертають в Галицьку Армію.

12. Для звязи зі штабом Командуючого військами Новоросійської области вишлеться зі штабу Галицької Армії осібного старшину.

13. Цей договір входить в силу з хвилею ратифікації його з одної сторони Командуючим військами Новоросійської Области, з другої сторони Командуючим Галицькою Армією.

14. Ворожі кроки між Добр. Армією і Галицькою Армією устають з хвилею підписання цего протоколу представниками обох сторін, не вичікуючи ратифікацій його, як це сказано в точці 13.

Предсідатель комісії: полковник генерального штабу Даровський (в. р.).

Від Добровольчого Командування:

Члени: полковник генерального штабу Коновалов (в. р.), полковник генерального штабу Саборскій (в. р.).

Від Галицького Командування:

Майор генерального штабу: Цімерман, от. (в. р.), сотн. Турчин (в. р.), поручник д-р Давид (в. р.).

Стверджую: Командуючий Військами Новоросійської Области генерал-лейтенант Шиллинг (в. р.). Одеса, 17-го падолиста 1919 року.

Стверджую: Начальний Вождь Галицької Армії ген. чет. Микитка (в. р.) Винниця, 19-го падолиста 1919. За точність: сот. О. Левицький (в. р.)

Н. К. Г. А. Прийшло дня 19.XI. 1919. ч. оп. 6874".

11-13.XI. 1919. відбувся суд над ген. Тарнавським і полк. Шаманеком. Обвинувачовано їх по 4-х пунктах: 1. злочин порозуміння з ворогом, 2. злочин переговорів з цим ворогом, 3. злочин проти Верховної Влади і 4. злочии невиконання наказу. Після оборонної промови сот. судді Шалинського ген. Тарнавського і полк. Шаманека увільнено. Ця промова звучала: *)

„Високий Суде! Перед нами розіграється один з актів трагедії українського народу. Найвисший Вожд Галицької Армії, улюблений і обожаний своєю армією, помимо молодого віку з перепрацьовання посивілий генерал, стає перед Високим Судом, щоби відповісти за страшний злочин, перед яким кожного чоловіка збирає жах, а саме за злочин зради свого народу і йому підчиненої армії. Що се за злочинець і чим він провинився? Чи злочинцем є той, що був одним з піонірів ідеї національного війська — яко комендант Січових Стрільців з часів Австрії, чи злочинець є той, що мучився в польській тюрьмі і з нараженням власного життя утік з полону та серед невигід перебирався через гори, скали, дерби, щоби тілки прибути до своєї армії? Чи злочинцем є той, що стояв на чолі II-го корпусу і вів завзятий бій за столицю Наддністрянської України — Львів? Чи злочинцем є той, що в найкритичнійшім для нашого народу часі, коли Гал. Армія через підлу клевету наших ворогів мусіла опускати рідний край — Галичину — обняв над нею начальну команду? А була се армія підупала на дусі і пригноблена.

„І тут зявляється велична стать того „злочинця". Він голосом Прометея ободрює духа, гартує енергію, зміцнює відвагу тієї армії. І та армія, гола, боса, розпалена живим словом генерала з нечуваним розгоном кільометровим кроком йде вперед і небавом здобуває престольний город України, золотоверхий Київ. І знову загомоніла свобідна боєва пісня — та сама, що проносилась колись на широких степах України та замовила під гуком гармат зпід Берестечка і нещасної Полтави. Здавалося, що вже благословиться на світлий Воскресення день. Аж тут зявився новий ворог, проти котрого рівно ж збрройно виступив п. генерал.

„І той великий син України, український Гарібальді, що в инших народів покритий авреолею слави був би заняв місце в Пантеоні безсмертних, був би оспіваний поетами, прославлений піснями, був би став предметом національної лєгенди, — стає перед тобою, Високий Суде, — яко Ефіяльт і Геростат свого народу.

„Крівава історія наша, чумна доля народу... Вона тягнеться червоною ниткою від найдавнійших часів аж до тепер. Здавалося, що світова війна, котра поглотила стільки жертв, що той крівавий европейський танець принесе щастя нашому народови. Одначе й тут зловіща Немезида поклала своє „вето", — і та непевна — як весна, горяча — як літо, невмолима — як осінь, строга — як зима, — щербата доля нашого народу спричинила се, що того великого сина України поставлено перед суд.

„Страшний акт трагедії... Я мушу його розбирати. Впрост жахаюся. І який я був би щасливий, високий Суде, як би мене в тій хвилі осяяла якась сила пророка, як би я був навіщений якимсь віщим духом — та тоді міг би найти той талізман, що під його закляттям далеко з ясним зором, перебивши занавісу історії, покинув би я землю несправедливости, ту арену людського горя, сліз, терпінь, злиднів, мук і болів, і даль-

*) Подаю це тільки як витяг з цікової судової розправи над ген. Тарнавським та полк. Шаманеком уже друкований в календарі „Просвіти" за 1921 рік. Шкода, що за браком місця не можна умістити цілої розправи, бо докладне його опрацьовання претендує не тільки що на окремий розділ, а на цілу окрему книгу. О. Д.

шим летом на крилах легкого вітру долетів до часів золотого віку людськости, коли не було народнього роздору і коли панував рай на землі... Одначе я звичайний смертельник і мушу приступити до обговорення тої трагедії, а саме вислідів 2-денного процесу. Коли я порівнюю висліди головної розправи з тими точками, які закидують обжалованому, то пригадуються мені слова римського поета Вергілія: „Що завинили королі, за се карається Ахайців". Присторовлю сі слова до наших обставив: за те що завинило тутешнє правительство, мається карати обжалованого.

„Що закидають обжалованому п. ген. Тарнавському? Чотири злочини: 1) злочин порозуміння з ворогом, 2) злочин переговорів з ним, 3) злочин проти Верховної Влади і 4) злочин невиконання наказу. Перед приступленням до обговорення тих злочинів мушу застановитися над причинами, котрі довели до поповнення тих „злочинів".

„Слово „злочин" уживаю тут з чемности для п. прокуратора, котрий надав йому таку дефініцію. Не буду довго розводитися над тими причинами, бо вони на розправі вийшли в такій ясній і драстичній формі, що близшого обговорення не треба. І так се, що зізнавали начальники: санітарний, інтендантури, муніційний і політичний референт вистане, щоби мати ясний образ того, в якім стані находилася ся армія в перших днях падолиста. Се вже не була армія, тільки шпиталі у вічнім руху, що переносилися з місця на місце. Стан хорих виносив понад 10 тисяч, брак ліків, недостача лікарів, брак санітарного матеріялу і персоналу, брак білля, накривал і т. п. — все те свідчило, що та армія при дальших таких умовах зовсім вигине. А не було найменшої надії, що буде можна сьому зарадити. Всі представлення і просьби до правительства (наддніпрянського) були безуспішні. Що більше! Уряд не давав ніяких відповідей на внесення санітарного начальника. Страшно також представлявся і стан самої армії. Начальник інтендантури представив, що 10% стрільців було без білизни, 25% без чобіт, майже половина без плащів, в подертих блюзах і штанах. Всі замовлення з поодиноких бригад не мали ніяких додатніх наслідків. Уряд не тільки про се не подбав, але — навпаки — навіть відмовив гроша так, що від місяця стрільці не одержали звичайної плати (льону). Дуже сумно представляється справа заосмотрення в муніцію. В часі наступу на большевиків єдиним джерелом достави муніції було се, що здобув собі стрілець на ворогови. В останніх часах стрільці діставали тільки по 10 патронів, а батерії по кількана йцять стрільн. А вже найсумніше представлявся стан під політичним оглядом. Не говорю про саботаж тутешнього уряду, бо боюся, щоби мене не потягнено до відповідальности, але ужию иншого слова, а саме говоритиму про неприхильнісеь правительства. Від початку нашого переходу за Збруч тутешнє правительство пляново і систематично відносилося неприхильно до нашої армії. Члени правительства виголошували ворожі нам промови, накидувалися лайками, вели, зглядно допускали ворожу нашій армії агітацію. Та армія мимо ріжних памфлетів на неї в часописах, не зважаючи на те, вірно сповняла прикази. Всякі представлення Нач. Вождя в тій справі до правительства були безуспішні. Правительство було на те сліпе, глухе і німе. Ось ті причини, котрі підготовляли катастрофу, котра неминучо була б наступила, як би Нач. Вождь не був скоро сьому зарадив.

„Розгляну тепер ті злочини, які мнимо мав поповнити обжалований п. генерал. Злочин проти збройної сили держави з § 327. В зк. і злочин головної зради з § 334. с. В. зк. обійму в одну цілість, тому що вони взаїмно себе доповнюють. Яким способом поповнив обжалований ті злочини? Двома, а саме: тим, що вдався в переговори з ворогом і тім, що заключив з ним договір. Ані оден, ані другий закід не є правдивий, і не видержує критики. Правдою є, що п. генерал, яко найвисший Вождь, вдався в переговори з ворогом, одначе були се переговори чисто військової натури, і до того кроку мав він повне право на основі міжнароднього права і військового регуляміну. Які ж се

були переговори? Дуже маловартні. Начальний Вождь висилає делегацію до ворога і дає їй письменну повновласть, щоби перш усього запротестувала проти убивання наших полонених військами Денікина, як се мало місце в Гайсині, а опісля, щоб обговорила справу виміни полонених. Крім тих двох точок, котрі є виразно зазначені в повновласти, ніяких инших інструкцій не було дано. І на підставі тих двох точок закидується п. генералови злочин проти збройної сили держави? Есенціональною вимогою того злочину є, щоби ділання приступника принесло ворогови користь, а власній армії шкоду. Де ж є та шкода для власної армії, а користь для ворога? Я скажу хиба навпаки, що через вислання парляментарів власна армія піднесла користь, бо через тихе самовільне завішення зброї можна відпочати. Супроти сього закид названого злочину не має рації істнування й є безпідставний.

„Так само безпідставний є і другий закид — головної зради. Він має полягати на тім, що обжалований заключив з ворогом договір, котрий приносить небезпеку для держави. Ви бачили, Панове Судді, в часі розправи з телєграм і протоколів, що обжалований в тій справі грав цілком пасивну ролю. Делегація, що була в штабі ген. Шілінга, принесла вправді пунктації підписані ген. Шілінгом, котрі мають і політичне значіння, одначе ті пунктації до своєї важности потребують підпису компетентної до сього особи, як сього зрештою вимагає уст. 5. протоколу. П. генерал такого свого підпису не дав, супроти чого протокол, зроблений без відома обжалованого в штабі ген Шілінга і непідписаний обжалованим — можна уважати тільки звичайною пропозицією до заключення договору не приняту противною стороною. Що так воно є, виходить із сього, що коли до штабу Нач. Команди приїхала делегація від Денікина із згаданим протоколом, то її представник жадав підпису того ж протоколу, котрий аж тоді міг бути уважаний яко зглядно важний, бо до повної важности потребує без сумніву потвердження Диктатора. Ціла та чинність може бути уважана яко чинність приготовча, котра згідно з основою закона є безкарна. І та чинність не вийшла від обжалованого, але підприняла її на власну руку неуповажнена до того делегація. Супроти сього і сей закид є безпідставний.

„Що відноситься до третього закиду, опору Верховній Владі, то сей закид зроблено п. генералови хиба тільки задля доповнення двох перших в тій надії, що коли не вдасться вдарити довбнею, то бодай палицею. Ні, він не може мати ніякого пристосування і я, не хотячи забирати часу, зовсім не буду про нього говорити.

„Остається ще тільки до обговорення злочин невиконання приказу Головного Отамана з дня 1 листопада с. р., а саме відворот армії з держаних позицій на лінію Прилуки - Жабокрич - Лука Жабокрицька. Сей приказ повні сповнено, як видно було з відчитаних звітів корпусів вже другого дня. Команди корпусів дали підчиненим собі бригадам приказ евакуювати шпиталі і відтягнути тяжку артилерію на задні позиції. Очевидно, що приказу відвороту цілої армії, якщо такий відворот не має перемінитися в паничну утечу, не можна виконати на протязі кількох днів. Зрозумів се і сам Гол. Отаман, бо в своїм приказі говорить про постепенний відворот. Такий постепенний відворот, як я вже сказав, і розпочався. Слово „постепенний“ є примітивне і залежить від льокальних обставин, терену і т. п., як має бути перемінене в діло. Супроти наведених вияснень сей останній закид є неслушний.

„Як виходить з представленого стану річи, ані оден із закинених п. генералови „злочинів“ не може бути браний під увагу. Всі вони опираються на крихких основах, і розправа не виказала найменших даних, з котрих можна би вносити, що обжалований бодай в части причинився до поповнення закинених йому злочинів. Супроти того вношу на увільнення п. ген. Тарнавського від всіх точок обжалования.

„Я ще одно слово маю до Високого суду. Незадовго Високий Суд подається до

сумежньої кімнати на нараду. Перед вами, Панове Судді, стане мітична Теміза, богиня справедливости. Вона двох річей жадає від Вас: пристосування закона і серця. Про закон я вже говорив. Закон каже, що п. ген. Тарнавський є невинний. А що каже серце? Я прошу о доброту вашого серця не для обжалованого, тільки для кого иншого. Ось в тій хвилі з брудних казамат Берестя Литовського, із зимних комор Домбя, з арештантських воріт Перемишля відзиваються до вас голоси мучених, голодних і збідованих народніх мучеників. Вони шлють до вас, Панове Судді, велику просьбу: не дозвольте, щоби представник тої ідеї, за котру ми так тяжко коротаємо тут своє життя і ждемо визволення, був признаний зрадником, не допустіть до того, щоби на вість о такім вироку побільшувалися наші муки. Я чую голосочки малих діточок Галичини.. Ті діточки падають на коліна, складають дрібнісенькі руки перед Тобою, Високий Суде, і благають вас, Панове Судді: „Верніть нам нашого Месію, котрий має спасти наших батьків і привести на рідну землю наших братів. І не дозвольте, щоби той Месія був признаний зрадником народа.„До Вас, Панове Судді, відзиваються тисячні голоси хорих і ранених, що мучаться по шпиталях: „Дайте нам бодай тепер, коли смерть заглядає нам в очі, спокійно вмерти. Осолодіть нам ще тих кілька хвилин життя, котре мусимо принести в жертву Вітчині. Не допустіть до того, щоби і ми вмирали з пятном, що наш Вождь є зрадник!" В кінці до судової салі доходять якісь підземні голоси. Се голося погибших героїв, котрих душі стають перед престол Найвисшого Єства і там заносять велику супліку пімсти на ворогів Народа, а їх тіла, спочиваючи в сирих, зимних могилах, завмерлими устами благають вас, Панове Судді: „Дайте нам спокійно лежати в могилі! Не дозвольте, щоби наші могили — замість цвітом — покрилися колючим терням, а се станеться тоді, коли наш улюблений Вождь, на котрого приказ ми поклали молоде і дороге життя, буде признаний зрадником!" (на очах генерала являються сльози). Я бачу сльози на Твоїх очах, генерале. Плач, плач, генерале, плач над недолею Твого Народа, як плакав Єремія над недолею Ізраїльського народу на ріках вавилонських, помянувши Сіон. Одначе не плач, генерале, над своєю долею! Сеж судять Тебе Твої діти, котрі ділили з Тобою горе і радість. Вони знають, чим Ти був для них, і знають, що Ти вірний син свого Народа. Вони нинішнім своїм вироком різко запротестують проти закиду зрадництва і вложать на Твою посивілу голову діядем невинности"...

Багато правди в цій промові. Це говорив суддя, який симпатизував оскарженому генералові. Але там, де оскаржають, там і ділають на психольогію суддів, це вже обовязок кожного присяжного защитника, котрий, прислухаючися до свойого сумління, вживає як найбільше красних слів підчас своєї обороиної промови, що цим або зменчити злочин винуватця, або цілком його уневинити.

Чи був ген. Тарнавський злочинцем — зрадником? Історія винесе свій присуд, а ми скажемо, що був, але ні те ні друге і суд виніс правдивий вердикт. Був, але чоловіком без своєї власної думки і принціпів хоч і на одповідальнім посту і мав великі заслуги. Але і в цьому його винити не можна: це були плоди цісарської австрійської школи, яка навчала людей інтригам та прививала їм „тупоуміє". Говорили — він робив, приказували — виконував, а й то не сам, а через своїх підлеглих. От „підлеглі" (Німці), то ті знали, що робили. Маючи звязки з Берліном, вони свято виконували його волю: всякими засобами допомогти відбудові Єдиної Росії, як майбутньої союзниці проти Франції —

Польщі. Виною Тарнавського є те, що він не стежив за вчинками своїх „підлеглих“ і цим спричинився до злочинного розташування армії підчас навязання переговорів з Денікином. А до решти... Та він же й зрадити не потрафив би як слід. Отой, хто вмовляв в нього, що єдиним виходом є тільки порозуміння з Денікином, хоч би й ціною наддніпрянської армії, хто давав напрям цьому, хто укрито підготовляв зраду, одмахуючися од цього руками на людях і боючися щоб це не рознеслося, не маючи сміливости прилюдно відповідати за свої вчинки — отой є не тільки злочинцем — зрадником, а є звичайним гнусним мерзавцем. Бо й злочинець вартий, щоб про нього говорити, бо він мав силу волі й характер, щоб вчинити свій злочин, а тут і говорити не варто...

Але ми далеко зайшли. Мене особисто цікавить, чому промова оборонця була субективною, а правда в ній однобічною? Чому суддя у всьому завинював тільки Уряд У. Н. Р., чому замовчував про своїх? Правдою є, що наддністрянська армія прийшла на Україну боса й гола, а де ж ті величезні склади хліба, цукру, бидла, сіна і ріжного зерна, убрання, взуття, білизни і амуніції (набої, гармати, рушниці і упряж), які Директорія надсилала по вході до Київа і потім весь час посилали з надією, що ті склади народнього добра придадуться для обох армій? (Запаси в глибокому тилу безпечнійше перед ворогом).

Галичанам більше асигновувалося і видавалося, ніж на увесь наддніпрянський центр, рахуючи тут військо й урядовців. В кінці жовтня кожний козак і старшина (документально стверджено) не одержував за 3-4 місяці утримання, а галицькій стрілець і офіцер тільки за один місяць, та й то лише останні події помішали видати ці залеглости, хоч Головний Отаман настоював на видачі й цих грошей.

Перед переходом галицької армії на Велику Украйну, наш уряд просив віддати вже готових до відправки 1500 цістерн нафти для нашого населення, щоб за рахунок цього можна було поробити придбання для нашої армії — відмовлено: частину спалено, а невеличка частина роздана населенню. Зате скільки цістерн, що взагалі загинули безслідно, а кількість, залишена полякам, виносила десятки тисяч. А велися пертрактації, щоб Галичане передали нам нафту, а наш уряд мав виміняти їх на амуніцію у Румун і Австріяків і цим самим поробити склади на майбутнє для обох армій. Відмовлено.

Хто перший розпочав внутрішню політичну боротьбу? Галичане... Обвинувачення так і сипалися на голови нашого Правительства, а де ж майно? Наші прислухалися до голосів „галицьких пророків“ і од них же удосконалювалися в інтриганському іскустві та скоро

розпізнали, що у Галичан не стільки діла, скільки галасу й крику, не скільки розуму, скільки претензій на нього, що вони уявляють собою ще більше убожество, ніж ми самі. Та наші хоч ні нащо не претендували, робили як уміли і в роботі навчалися ріжних державних мудростей, в короткий час зумівши розбурхати приспаний віковою неволею український народ до національної оборони. А Галичане ж мали свободу вільного національного розвитку — що ж вони зробили за цей час? Хіба тільки те, що поглибили звичай цілування „ручки" галицьким хлопом у дегенерующого галицького інтелігента.

Чому про це замовчано? Так-так, аж тепер ми знаємо де поділися гроші й майно: працюють тартаки, та добрі люде живуть за ці гроші. Все кинуто, а що збереглося, то частина попала в приватні руки, а частина була перевезена на схованку до Відня...

Говорю тут загально, але те, що всі знають. З причин технічного характеру не можу оголосити всіх документів, по яких би було видно, коли, що і на чию адресу вислано. Отже після цього всього— чому одні „винні", а другі безгрішні?...

Мушу тут ще додати, що Головному Отаманові аж в цей час був доставлений примірник таємного інформаційного наказу Н. К. по корпусам, виданий ще 25 серпня, в якому говорилося: „Відомости про ген.-лейт. Денікина... ген. Денікин не є вашим ворогом, а є приятелем. В складі своєї армії він має 75% таких же Українців, як і ви, які йдуть до одної цілі визволення свойого народу від большевиків. Не маєте виступати вероже проти армії ген. Денікина"...

Головний Отаман і правительство У. Н. Р. вірило Диктаторові і його прабічній раді—Державному Секретаріятові, як також і Н.К.Г.А., що всі вони разом не пороблять кроків на шкоду нашій державности. Віра ця була сліпою, без грунту, без нічого, ну як кожна віра — вірили і навіть не повірили в свій час Наддніпрянцеві — помішникові Державного Інспектора І. Романченкові, який службово повідомляв Уряд, що „він перехопив наказ полк. Білозерцева (к-р групи денікинських військ) од 30 серпня, з якого видно, що він (Білозерцев) 29 серпня на ст. Ольшаниця підписав умови з представниками галицької армії, про поділ впливів у Київі". Далі прикладалася копія перехопленого наказу, в якому говорилося: „На підставі порозуміння про сферу впливів у Київі між частинами добровольчої армії і частинами галицької армії на ст. Ольшаниця 29 серпня наказую: при зустрічі з галицькими частинами ворожих акцій не виявляти, а віддавати „воїнскіє почести".

Наддніпрянець збирався святкувати перемогу над ворогом у своїй столиці Київі, а за спиною Наддністрянець переговорював уже

з тим же самим ворогом, передрішаючи долю України без нашої згоди так, як це вони розуміли „на приказ", а „на приказ" багато не зрозумієш.

Отож говорять, що ми, Наддніпрянці, кинули Галичан в обійми Денікина. Хочу бути обєктивним, — най читач сам прийде до тих чи инших висновків. Нижче тут прикладаю один документ, з якого видно, — хто, коли і що саме побірав, а хто давав. Цей документ був опрацьований ще раніш, але наданий йому офіціяльний хід (на спочинок до архиву?) тільки 18 грудня 1922 р., коли в. о. директора кредитової канцелярії П. Барановський (він же й автор цього докладу) писав:

„ДО ПАНА МІНІСТРА ФІНАНСІВ

ДОКЛАД.

ВСТУП.

З Вашого доручення я зібрав відомости про ті суми, які були асигновані Урядом Української Народньої Республики Галицькому Урядові (З. О. У. Н. Р.), на удержання Галицької Армії, Шляхів, Посольств за кордоном, Галицького Уряду та Культурних і Національних Установ Галичини.

Заздалегідь мушу зазначити, що ці відомости не будуть мати вичерпуючого значіння через те, що при переведенні цієї праці я зустрівся з великими перешкодами: нема архиву за 1919 рік Головної Державної Скарбниці, як також архиву Кредитової Канцелярії М. Ф. та Державного Банку, які загублено при евакуації в листопаді 1919 р. (Проскурівська та Любарська катастрофа), а між тим асигнування на всі зазначені потреби були переведені в 1919 році. З огляду на це нема даних, по скільки фактично були використані відчинені кредити, а також в яких грошових знаках були одержані суми, що має велике значіння при вирахуванню купуючої („покупної") вартости грошей в той час.

Не міг я цих відомостей добути також і через те, що в 1919 р., як також в 1920 р., не було складено Державного бюджету не тільки передбачаємих прибутків і видатків, але й фактично переведених видатків та прибутків за 1919—1920 р.р.

Нема також звіту Державного Контролю за 1919 р., з якого можна було б бачити, які були відчинені кредити і на скільки вони були фактично використані.

Через те в своїй праці мені прийшлося обмежитися такими даними: постановами Ради Народніх Міністрів про відкриття кредитів,

що торкається сум в українській валюті і даними ревізійних актів по обревізуванню Закордонної Фінансової Агентури М. Ф., що стосується сум в закордонній валюті та почасти даними Закордонної Експозітури Кредитової Канцелярії М. Ф.

Така обмеженість матеріялів для переведення підрахунку витрачених коштів на Галицькі потреби не зупинила моєї праці з огляду на те, що я виходив з таких міркувань: зараз ще не наступив час для переведення фактичного і остаточного розрахування і через те, коли підсумки мого підрахунку і не будуть зовсім точні, що може бути потім вирівняно, то за те ця праця буде служити матеріялом для переведення розрахунку, як що він буде коли-будь переведений в життя — це з одного боку, а з другого — по скільки буде можливим, тут будуть зібрані систематизовані і оброблені відомости про фінансові стосунки, які були між Урядом Великої України і Урядом Галичини і в майбутньому можуть послужити матеріялом для освітлення взаємовідносин між цими Урядами в добу 1919 та в початку 1920 р.р.

РОЗДІЛ І.

Підрахунок сум в українській валюті.

Роздивляючись постанови Ради Народніх Міністрів про асигнування, можна бачити, що повторюються асигнування на ті ж самі потреби, на які ранійш були відчинені кредити, через те в своїх підрахунках я виходив з того припущення, що всі відчинені кредити фактично були використані, бо інакше не було б рації відчиняти нові кредити на ті ж самі потреби, коли ще попередніх кредитів не вичерпано, а як що і був який кредит не цілком використаний, то це компенсується тим, що всі обрахунки роблю в припущенню (за відсутністю фактичних і точних даних), що гроші видавалися в карбованцях, тоді, як в дійсности видавалися в ріжних грошових знаках: в карбованцях, гривнях, австрійських коронах, німецьких марках, романовських рублях і т. и., а записі велися в гривнях.

Гривні, австрійські корони, німецькі марки, романовські рублі на біржі, як також серед населення, котірувалися значно вище карбованців і того офіційного курсу, що був встановлений відносно цих валют в переводі на карбованці. З огляду на це одна неточність покривається другою і, на мою думку, остаточні підсумки цього підрахунку будуть близькі до дійсного стану річей; скорійше будуть трохи зменшені, чим прибільшені.

Все вищезазначене стосується до сум, на які кредити були відчинені в українській валюті, що ж торкається сум в закордонній валюті, то ці дані бралися мною з актів Ревізійної Комісії по обреві-

зуванню Закордонної Фінансової Агентури М. Ф. і частина даних зі справ Закордонної Експозитури Кредитової Канцелярії М. Ф., через те тут точні дані про фактично одержані суми і про те, в якій саме валюті і коли саме видані вони.

Відносно сум в закордонній валюті я користувався тільки цими джерелами, але, безсумнівно, багато коштів було одержано представниками Галицького Уряду від наших Місій і Закордонних Представництв, але відомостей про це в Міністерстві Фінансів, ні в Міністерстві Закордонних Справ нема, через те прийшлось обмежитися тільки зазначеними джерелами.

Систематизуючи переведені асигнування, треба поділити їх на такі групи:

1. Суми, які були відпущені безпосередньо Галицькому Урядові, а саме:

1) Раді Державних Секретарів Західньої Области У. Н. Р. на видачу пайка сем'ям мобілізованих стрільців — одноразово . . . . . 120.000.000 гр.
і що-місячно, починаючи з 1 квітня 1919 р. по 30.000.000 гр. (постанова від 15/III. 1919 р.).

Приймаючи на увагу, що самий повний контакт між обома Урядами існував аж до кінця жовтня 1919 р., треба рахувати, що ця видача переводилася на протязі такого часу:

а) квітень	30.000.000 гр.
б) травень	30.000.000 „
в) червень	30.000.000 „
г) липень	30.000.000 „
д) серпень	30.000.000 „
е) вересень	30.000.000 „
ж) жовтень	30.000.000 „
Всього . .	210.000.000 гр.
А разом на цю потребу . .	330.000.000 „

2) Теж Раді Державних секретарів по постанові від 15/III. 1919 р. . . . . 500.000.000 гр.
3) Теж (пост. 29/III. 1919 р.) . . . . . 200.000 „
Всього . . 830.200.000 гр.

Всі ці асигнування були зроблені без зазначення, чи вони безповоротні, чи повинні бути повернені.

4) Раді Державних Секретарів З. О. У. Н. Р. позичково на видачу одноразової допомоги на дорожнечу всім категоріям державних службовців (пост. від 15/III 1919 р.) . . . . . 80.000.000 гр.
А разом з попередніми . . 910.200.000 гр.

II. На потреби Галицької Армії:

1) Постанова від 19/VII. 1919 р. . . . . 70.000.000 гр.
2) „ „ 1/IX. 1919 „ . . . . 240.000.000 „

Всього на армію . . 310.000.000 гр.

III. На удержання Шляхів Галичини:

1) Міністру Шляхів на перешивку вузькоторових шляхів Галичини на широкоторові (пост. від 16/I. 19 р.) 10.000.000 гр.
2) Пост. Р. Н. М. від 23/II. 19 р. . . . . 17.000.000 „
3) Міністру Шляхів для експльоатації залізниць Галичини (Пост. Р. Н. М. від 3/III. 19 р.) . . . 10.000.000 „
4) Міністру Шляхів для видачі одноразової допомоги шляховикам-Галичанам (Пост. Р. Н. М. від I/IX. 1919 р.) . . . . . 2.700.000 „

Разом . . 39.700.000 гр.

IV. На видачу допомог культурним організаціям Галичини:

1. Культурним організаціям, згідно постанови Р. Н. М. від 19/II. 19 р. . . . . 22.000.000 гр.
2) Міністрові Земельних Справ для видачі допомог Товариствам „Сільський господар“ (Пост. від 15/III. 19 р.) 4.000.000 „
3) Міністрові Народньої Освіти для видачі допомоги Коломийському Відділу Т-ва „Взаїмної помочі учителів“ (Пост. від 13/IX. 19.) . . . . . 800.000 „

Разом . . 26.800.000 гр.

V. На допомогу біженцям з Галичини.

1) Міністру по справам Західньої Области У. Н. Р. на організацію помочі біженцям з Галичини і видачі допомог. (Пост. від 18/VII. 19 р. . . . . 1.000.000 гр.
2) Йому ж для видачі допомог (Пост. від 25/VII. 19 р.) 10.000.000 „
3) „ „ „ „ „ „ „ 1. IX. 19 р.) 5.000.000 „

Разом . . 16.000.000 гр.

Всього асигновано було в 1919 р. на галицькі потреби:

по I групі . . . 910.200.000 гр.
„ II „ . . . 310.000.000 „
„ III „ . . . 39.700.000 „
„ IV „ . . . 26.800.000 „
„ V „ . . . 16.000.000 „

Разом . . 1.302.700.000 гр.

Коли прийняти на увагу, що всі асигнування, які були переведені постановами Ради Народніх Міністрів на протязі цілого 1919 р.,

виносять суму коло 8.007.000.000 гр., то кредити, які були відпущені на галицькі справи виносили 16,27% всіх кредитів, що були відчинені на протязі 1919 року, рахуючи в тому числі і асигнування на галицькі потреби.

Коли ж прийняти на увагу асигнування, що були переведені в 1919 році на позики й допомоги і які не увійшли б в рахунок витрат на державні потреби або фактично не були цілковито, або в частині використані, як напр.:

1) асигнування на позику кооперації в сумі . . 786.000.000 гр.
2) „ „ „ видавнич. організаціям. 63.200.000 „
3) „ „ фінансування цукрової промисловости, які фактично не були використані за втратою території, в сумі . . . . . 600.000.000 „
4) на кораблебудівництво, яке асигнування також не було використано з тих же причин . . . . 500.000.000 „

Що складає разом . 1.949.200.000 гр.

Як що виключити цю суму із суми загальних асигнувань, то буде видно, що асигнування на галицькі справи виносять 21.65% всіх асигнувань за 1919 р., включаючи і асигнування на галицькі справи. Фактично ці фінансові, як і инші стосунки, що лучили один Уряд з другим, обіймали період часу не цілого 1919 року, а всього на протязі 10 місяців до кінця жовтня 1919 р., коли за переходом Галицької Армії на бік Денікина порвався контакт між Урядами Великої України і Галичини.

Як що не узглядиити і вирахувати % пропорційно часу, то побачимо, що % піднесеться до 26%.

Серед галицького громадянства, як також і в споминах участників подій 1919 року, а почасти і серед наддніпрянських громадських кол дуже поширено твердження, що катастрофа в 1919 році (перехід Галицької Армії на бік Денікина) в значній мірі була викликана браком грошових засобів і що уряд Великої України свідомо не відпускав грошей на потреби Галицької Армії.

З наведеного підрахунку видно, на скільки це твердження ні на чому не базується, бо витрати на галицькі потреби, як ми бачимо, виносять більше 1/4 всіх витрат за той період часу, в який Уряди були в згоді.

Коли ж прийняти на увагу кількість населення Галичини і розмір її території і порівняти з кількістю населення і розміром території Великої України, то зразу кидається у вічі непропорційно великі витрати на галицькі справи, в порівнанню з витратами на справи Великої України.

Ці непропорційно великі витрати ще збільшуються, коли прийняти на увагу ще й ту обставину, що Уряд Галичини мав ще й свої власні кошти, якими самостійно розпоряджався.

Як що ж д 1919 р. і відпускалися кошти, які не вистарчали для цілковитого задоволення всіх галицьких потреб, то це ще в більше значній мірі відчувалося Армією Великої України, бо часто траплялося, що де-які частини Наддніпрянської армії по 5—6 місяців не одержували належної їм платні, також це відчувалося і Державними Установами.

Але матеріяльні стосунки, що були між двома Урядами, підрахуванням грошових сум зовсім ще не освітлюються.

Для повного уявлення цих стосунків необхідно прийняти на увагу, шо ще починаючи з кінця 1918 року і потім на протязі 1919 року Уряд Великої України посилав до Галичини цілі ешелони з харчовими продуктами, як напр., з пукром, зерном, борошном, як також військовим і залізничним майном, вартість якого тепер навіть трудно уявити.

За відсутністю даних в цій справі в своїому підрахункові я виключно обмежуюся учотом фінансових засобів.

РОЗДІЛ II.

Підрахунок сум в закордонній валюті.

Що торкається цих сум, то потрібно зазначити, що ці всі суми фактично були одержані.

Поділити їх можна на такі групи:

I. Суми, які були видані на удержання Посольств Західньої Области У. Н. Р.

1) 13.V. 19 р. . . . . 185.000 нім. мар.
2. 31.V. 19 р. . . . . 15.400.000 нешт. ав. кор.

Суми ці одержані від Закордонної Фінансової Агентури Міністерства Фінансів У. Н. Р.

II. На удержання Пресових Бюро за кордоном.

1) Видано п. Бриндзану на Пресове Бюро 5.X. 19 р. . . . . 1.226.000 штемп. кор. ав.
2) йому ж 30.XII. 19 р. . . . 6.000 нім. мар.
3) „ „ 3.I. 20 р. . . . . 4.000 нім. мар.
4) „ „ 3.III. 20 р. . . . . 234.000 „ „
5) Видано п. Степанківському на Пресове Бюро в Льозанні 5.XI. 19 р. . . 20.000 гульд. голянд.
20.000 нім. мар.
9) На Пресове Бюро в Швайцарії 5.XI. 19 р. . . . . 4.000 амер. дол.

III. Суми, які видано в розпорядження Національної Ради у Львові.

1) 9.X. 19 р. на руки С. Федака	1.000.000	штемп. кор. ав.
2) 14.X. 19 р. „ „ „ „	5.000	амер. дол.
3) 29.XII. 19 р. „ „ „ „	1.000	„ „
	1.000	дан. кор.
	4.000	франц. фр.
	50.000	штемп. кор. ав.
	200.000	нім. мар.

Суми ці були видані Закордонною Фінансовою Агентурою.

4) 16.IV. 20 р. на руки С. Федака	25.000	ав. кор.
	8.000	швайц. фр.
	2.150	амер. дол.

Що стосується видачі від 16.IV. 20 р., то необхідно пояснити, що ще 31 жовтня 1919 року був посланий переказ виплатити С. Федаку 3.000.000 австр. кор., але не відомо з яких причин виплата була затримана аж до 16.IV. 20 р., коли була виплачена не вся сума, а значна частина її, що складається з 25.000 нештемп. кор. австр., 8.000 швайц. фр. та 2.150 амер. дол.

Всього було видано в закордонній валюті:

15.425.000	нешт. кор. ав.
2.276.000	штемп. кор. ав.
649.000	нім. мар.
12.150	амер. дол.
1.000	дан. кор.
4.000	франц. фр.
8.000	швайц. фр.
20.000	гульд. гол.

РОЗДІЛ III.

Підрахунок купуючої („покупной“) вартости грошей в українській валюті в прирівнанню їх до сталої грошової одиниці.

За період часу з 1914 р. і до настоящого менту сталися світові події: війна, революція на просторах Східньої і Середньої Европи.

Ці події мали колосальні наслідки у всіх галузях життя, як також і в економичному побуті.

Зруйновані і знищені цілі держави, а разом з упадком держав підупали і їх валюти і це явище — падіння валют — не закінчилось для багатьох держав і до сього часу продовжується на далі.

Для того, аби мати дійсне уявлення вартости грошей, необхідно зробити учот їх вартости відносно певного моменту часу, а краще, прирівнюючи їх до вартости сталої грошової одиниці — золотої валюти, або такої валюти, якої вартість рівна вартости її золотого паритету, як напр., швайцарський франк, американський доляр, голяндський гульден, данська корона і т. и.

Хоча купуюча вартість і золотої валюти за цей час змінилася: вона впала в країнах, де багато в обігу золота, як напр., в Швайцарії і Сполучених Штатах Північної Америки і піднялася в країнах, які переповнені папіровими грішми: Австрія, Польща, Німеччина, Росія і Україна, але в кожному разі майже відповідає дійсности те, що коли на біржі котірується золотий рубель за 100 карбованців, то це значить, що за 100 карб. можна купити краму або товару стільки, скільки його можна купити за 1 золотий рубель.

Через те, щоб виявити дійсну купуючу вартість грошей в якийсь певний час, необхідно перевести на золоту валюту.

Для грошей, що видавалися в українській валюті, беру золотий рубель, а для закордонних валют — американський доляр, як сталу грошову одиницю, вартість якої рівна своєму золотому паритету.

При переведенні цього підрахунку теж прийшлося зустрінутися з великими трудношами, головним чином через те, що за втратою архивів, нема даних відносно курсу грошей в українській валюті за 1919 рік. В мойому розпорядженні були тільки точні дані відносно двох періодів часу, а саме, що в лютому місяці 1919 року один золотий рубель котірувався на біржі по 20 карбованців і що 18 листопада 1919 р. на Камянецькій біржі 1 зол. рубель коштував 120 карб.

Ці дані взяті — перша з приватних нотувань, а друга — по записях біржевого курсу Кредитовою Канцелярією М. Ф.

На підставі цих даних, а також з перевірки і розпиту цілого шерегу осіб, які або записували курс біржі, або памятали, як стояв курс карбованця, або вели ті чи инші торговельно-фінансові операції, також де-які ставки комбіновано вираховані, мною складена така таблиця:

Січень	. .	1	зол.	руб.	—	15	карб.	— 30 гр.
Лютий	. .	1	„	„	—	20	„	— 40 „
Березень	. .	1	„	„	—	25	„	— 50 „
Квітень	. .	1	„	„	—	30	„	— 60 „
Травень	. .	1	„	„	—	40	„	— 80 „
Червень	. .	1	„	„	—	50	„	— 100 „

Липень . .	1 „	„	— 60	„	— 120	„
Серпень . .	1 „	„	— 70	„	— 140	„
Вересень. .	1 „	„	— 80	„	— 160	„
Жовтень. .	1 „	„	— 100	„	— 200	„
Листопад .	1 „	„	— 120	„	— 240	„

Користуючись цією таблицею, я зробив перевід грошових сум на золоту валюту.

Цей підрахунок не буде зовсім точний, бо можливо, що курс карбованця падав і не в такій послідовности, як це зазначено в таблиці, бо можна припускати, що спочатку він падав більше повільним темпом, а під кінець більше швидким, але пересічні дані цієї таблиці дуже близькі до дійсности. В переводі на золоту валюту цей підрахунок буде мати такий вигляд:

Група I.

1) Раді Державних Секретарів Західньої Области У. Н. Р.

			Біржева ставка.
15.III. 19 р.	120.000.000 гр.	2.400.000 зол. руб.	1 зол. руб. — 50 гр.
Квітень 19 р.	30.000.000 „	500.000 „	„ 1 „ „ — 60 „
Травень „	30.000.000 „	375.000 „	„ 1 „ „ — 80 „
Червень „	30.000.000 „	300.000 „	„ 1 „ „ — 100 „
Липень „	30.000.000 „	250.000 „	„ 1 „ „ — 120 „
Серпень „	30.000.000 „	214.285 „	„ 1 „ „ — 140 „
Вересень „	30.000.000 „	187.500 „	„ 1 „ „ — 160 „
Жовтень „	30.000.000 „	150.000 „	„ 1 „ „ — 200 „
Разом . .	330.000.000 гр.	4.376.785 зол. руб.	

2) Теж Раді Державних Секретарів:

15.III. 19 р.	500.000.000 гр.	10.000.000 зол. руб.	1 зол. руб. — 50 гр.

3) Теж Раді Державних Секретарів:

29.III. 19 р.	200.000 гр.	4.000 „	„ 1 „ „ — 50 „
Всього .	830.200.000 гр.	14.380.785 зол. руб.	

4) Теж Раді Державних Секретарів З. О. У. Н. Р. позичкове:

15.III. 19 р.	80.000.000 гр.	1.600.000 зол. руб.	1 зол. руб. — 50 гр.
А разом .	910.200.000 гр.	15.980.785 зол. руб.	

Група II.

На потреби Галицької армії:

19.VII. 19 р.	70.000.000 гр.	583.333 зол. руб.	1 зол. руб. — 120 „
1.IX. „	240.000.000 „	1.500.000 „	„ 1 „ „ — 160 „
Разом. .	310.000.000 гр.	2.083.333 зол. руб.	

Біржева ставка.

Група III.

На удержання Шляхів Галичини:

1) Міністру Шляхів:

16.I. 19 р. . . 10.000.000 гр. 333.333 зол. руб. 1 зол. руб. — 30 гр.

2) Йому ж:

23.II. 19 р. . : 17.000.000 „ 425.000 „ „ 1 „ „ — 40 „

3) Міністрові Шляхів:

3.III. 19 р. . . 10.000.000 „ 200.000 „ „ 1 „ „ — 50 „

4) Йому ж:

1.IX. 19 р. . 2.700.000 „ 16.875 „ „ 1 „ „ — 160 „

Разом. . 39.700.000 гр. 975.208 зол. руб.

Група IV.

На видачу допомог культурним і національним організаціям Галичини:

1) 19.II. 19 р. . . 22.000.000 гр. 550.000 зол. руб. 1 зол. руб. — 40 гр.
2) 15.III. 19 „ . . 4.000.000 „ 80.000 „ „ 1 „ „ — 50 „
3) 13.IX. 19 „ . . 800.000 „ 5.000 „ „ 1 „ „ — 160 „

Разом. . . 26.800.000 гр. 635.000 зол. руб.

Група V.

На допомогу біженцям з Галичини:

1) 18.VII. 19 р. . 1.000.000 гр. 8.333 зол. руб. 1 зол. руб. — 120 гр.
2) 25.VII. 19 р. . 10.000.000 „ 83.333 „ „ 1 „ „ — 120 „
3) 1.IX.19 р. . . 5.000.000 „ 31.250 „ „ 1 „ „ — 160 „

Разом. . . 16.000.000 гр. 122.916 зол. руб.

Всього по всім пяти групам:

Група I . . . 910.200.000 гр. 15.980.785 зол. руб.
„ II. . . . 310.000.000 „ 2.083.333 „ „
„ III . . . 39.700.000 „ 975.208 „ „
„ IV . . . 26.800.000 „ 635.000 „ „
„ V . . . 16.000.000 „ 122.916 „ „

Разом. . . 1.302.700.000 гр. 19.797.242 зол. руб.,

або в переводі на амер. валюту 9.898.621 амер. дол.

РОЗДІЛ IV.

Підрахунок купуючої („покупної") вартости грошей в закордонній валюті у прирівнанню їх до сталої грошової одиниці.

Для закордонної валюти за сталу грошеву одиницю беру американський доляр.

Як відомо, що Сполучені Американські Штати в наслідок світової війни значно збільшили свій золотий запас, який виносить тепер до 1/3 золотого запасу всього світу, через те паперовий американський доляр ввесь час стоїть на рівні з золотим, або навіть трохи вище.

Біржева ставка при переведенні цього підрахунку мною бралася по записях Закордонної Фінансової Агентури М. Ф., на яку, між иншим, було також покладено завдання по набуванню закордонної валюти для державних потреб.

Група I.

На удержання Посольств З. О. У. Н. Р.

			Біржева ставка.
1) 13.V. 19 р.	185.000 нім м.	10.278 ам. дол.	1 ам. дол.—18 нешт.к.ав.
2) 31.V. 19 „	15.400.000 „ „	205.333 „ „	1 „ „ —75 ав. к.
Разом .		215.611 ам. дол.	

Група II.

На удержання Пресових Бюро за кордоном.

1) 5.X. 19 р. .	1.226.000 шт. к. ав.	15.718	амер. дол.	1 ам. д.—78 ав.к.
2) 30.XII. 19 р. .	6.000 нім. мар.	125	„ „	1 „ „ —48 н. м.
3) 3.I. 20 р. .	4.000 „ „	83	„ „	1 „ „ —48 „ „
4) 3.III. 20 р. .	234.000 „ „	4.775,5	„ „	1 „ „ —49 „ „
5) 5.XI. 19 „ .	20.000 гол. гульд.	2.856	„ „	1 „ „ — 7 г. г.
„ .	20.000 нім. мар.	571	„ „	1 „ „ —35 н. м.
6) 5.XI. 19 „ .	4.000 ам. дол.	4.000	„ „	
Разом .		28.128,5 ам. дол.		

Група III.

Суми, які видані в розпорядження Національної Ради у Львові.

1) 9.X. 19 р.	1.000.000 шт. кор. ав.	12.820,5	ам. д.	1 ам. д.— 78 кор.
2) 14.X. 19 „	5.000 ам. дол.	5.000	„ „	
3) 29.XII. 19 „	1.000 „ „	1.000	„ „	
„	1.000 дан. кор.	200	„ „	1 „ „ — 5 д. к.
„	4.000 фр. фр.	400	„ „	1 „ „ — 10 фр. фр.
„	50.000 шт. к. ав.	333	„ „	1 „ „ —150 к. ав.
„	200.000 нім. мар.	4.445	„ „	1 „ „ — 45 н. м.
4) 16.IV. 20 „	25.000 нешт. к. ав.	125	„ „	1 „ „ —200 к. ав.
„	8.000 шв. фр.	1.501	„ „	1 „ „ —5,33 шв. фр.
„	2.150 ам. дол.	2.150	„ „	1 „ „ —
Разом .		27.974,5 ам. дол.		

Біржева ставка

Всього по всім трьом групам:

Група I . . .	215.611	ам. дол.
Група II . . .	28.128,5	„ „
Група III. . .	27,974,5	„ „
Разом . . .	271.714	ам. дол. або в переводі на
російську золоту валюту . .	543.428	зол. рублів.

Таким чином загальний підрахунок купуючої вартости сум, які видано в українській і в закордонній валюті виносить:

1) Суми в українській валюті	1.302.700.000	гр., або
19.797.242	9.898.621	ам. дол.
2) Суми в закордонній валюті:		
543.428 зол. руб,	271.714	„ „
Всього . 20.340.670 зол. руб.	10.170.385	ам. дол.

Із наведеного підрахунку ясно видно:

I) Що в свій час Урад Великої України щедрою рукою фінансово допомагав Урядові Галичини, Культурним і Національним Установам її, як також і самому громадянству — організацією помочі біженцям з Галичини.

II) Що ця допомога означилася, як на наш час і обставини, у величезній сумі — 10.170.335 ам. дол.

III) Що грошові витрати на галицькі справи виносили більше, ніж одна четвертина (1/4) всіх Державних видатків Великої України за 1919 рік.

IV) Що витрати на галицькі потреби робилися часто з порушенням інтересів населення Великої України та її Армії.

Ясно також:

I) що в цей час, коли Уряд Української Народньої Республики, його Армія, і велика кількість свідомого громадянства — цвіт його — політичні і громадські діячі, професура і студентство, в наслідок листопадової катастрофи 1920 року опинилися за межами своєї Батьківщини в невимовно тяжких матеріяльних обставинах, то на політичних репрезентантах Галичини і її громадянстві лежить великий моральний обовязок: в свою чергу прийти на допомогу, як Урядові Великої України, так і дітям її народу — борцям за волю — воякам в першу чергу і в другу не дати загинути з голоду представникам громадянства, що опинилися на еміграції.

Ця допомога в повернення свого боргу могла б вилитися в таких формах:

I) з боку Уряду Галичини—поверненням Урядові Великої України хоча частини коштів, які взяті позичково (в сумі 800.000 ам. дол.).

II) а з боку галицького громадянства:

а) організацією серед населення Галичини збору харчових продуктів, одягу і взуття для інтернованого війська У. Н. Р.,

б) притягненням до праці в установах Галичини інтелігенції — збігців з Великої України.

Не будемо тут спинятися на тому, як взагалі галицький уряд і громадянство сплатили свій довг перед Наддніпрянцями. Нам важно тільки довести, що Галичане пішли до Денікина не через те, що їм не давали грошей для уряду, для армії,— давалося навіть більше, ніж витрачалось на себе,— а що були инші причини, які спричинили цей перехід...

Так скінчилися переговори з Денікином. Брати розійшлися... Один остався зі своїм „союзником", а другий пішов і сам не знав куди... Правительство радило, шукало порятунку — виходу зі ситуації.

Я не ставлю тут своїм завданням детально розбирати вчинок Н. К. Г. А. чи її вищих і нижчих інспіраторів, — свій присуд дасть історія, я хочу тільки сказати, що коли розбирати історію не з погляду інтересів сучасного дня, а взявши на увагу цілий комплекс подій, які складають історію народу, — перехід Галичан до добровольців не приніс їм абсолютно ніякої користи, бо протягом січня Денікин був розбитий нашою армією під командою от. Омеляновича-Павленка та повстанцями при широкій допомозі українського селянства. Тут ходить про моральний бік справи. Необхідно підкреслити, що всі наддніпрянські кола громадянства вбачали в переході галицької армії до Денікина зраду і абсолютне неуміння розбиратися в історичних подіях, а головне—в повному нерозумінню й відсутности революційного запалу—збройно захищати революційні здобутки.

Щоб бути обективним, наведу тут і погляд самих Галичан на цей „перехід", як його мягко можна назвати. „Сталося це не із-за яких небудь симпатій до політичної програми ген. Денікина", оповідають галицькі історики *), — тільки в конечности за для врятування людського матеріялу, що складав армію. Зі всіх ворогів, які окружали українське військо тісним перстенем, ген. Денікин ще найменче загрожував Галичині. Правда, ще можна було старатися о перепущення на румунську територію, але тут якраз розходилося о те щоби надто не рушатися з місця, а тим самим зберегти хорих, що заповнювали всі шпиталі. Ніде правди діти, цим кроком на якийсь час ратувалося армію, але одночасно доводилося до повного розриву з Наддніпрянським Урядом. З'єднання обох українських держав, поставлене Українською Національною Радою в Станіславові дня 3-го січня 1919 року, відсунено на неозначений час"...

*) Див. д-р Назарук — „Рік на Великій Україні" і Д. Долинський — „Боротьба українського народу за волю і незалежність" в кал. „Просвіти" на 1921 р.

РОЗДІЛ VI.

Залишення урядом Кам'янця і прихід Поляків.

1. Радять, що робити після переходу гилицької армії до Денікина. 2. Галичане за усунення Головного Отамана від оперативних справ, а Уряд У. Н. Р. — Диктатора від армії. 3. Взаїмовідносини між Диктатурою й Буковинською Національною Радою 4. Правительственні пляни на майбутнє. 5. Від'їзд двох членів Директорії за кордон, їх повновласти й акт Головного Отамана з приводу цього до народу. 6. Від'їзд Диктатора й Головного Отамана з Кам'янця та прихід Поляків.

Спільні виступи Головного Отамана й Диктатора (останього про людське око) і на нараді у Деражні, і пізніше все рівно ні дочого не довели: розклад в центрі продовжувався, а галицька армія вийшла зпід впливів Диктатора. Збільшувялися ряди невдоволених Диктатурою військових Галичан, які нераз і не два приходили до Головного Отамана і жадали наказу про арештування Диктатора та його однодумців. Головний Отаман вказував, що Диктатура тут ні при чім та що вона ще намагається цілком чесно і для себе і для других якось порадити лихові.

Внутрішня боротьба збільшувалася, каїнова робота також. До галицької армії зараз же від'їхали Микола Левицький і два старшини У. С. С. поінформуватися про стан річей на місці, а правительство в центрі вживало заходів для ліквідації того, що сталося. Премієр-Міністр не виходив від Головного Отамана а д-р Одрина, як заступник Премієра — од Галичан. Начеркнено схематичний плян врятування ситуації. Поширення впливу на галицьку армію, звязок із повстанцями, вжитя заходів проти антигалицької агітації і проти злочинної деморалізації; нарешті, чого б це не коштувало, договоритися з Поляками — ось питання, які стояли на дневному порядкові.

Наддніпрянська армія все відходила назад і назад на нові позиції, а з галицької армії доносили: „Галицькі козаки і старшини не розуміють, що сталося й через кого. Хто знає, а таких уже третина, активно виступає проти Н. К. і Диктатури. Невдоволення серед Галичан величезне. Є можливість повороту армії назад. Агітація зростає, а також і ряди невдоволених. Можливі ексцеси. Вимагають єдиної команди на чолі з вами, пане отамане, більше нікому не вірять. Просимо вказівок і розпоряджень". Анальогичні доклади поступали кожний день. Про це представники Диктатури знали. Треба було порозумітися і для цієї цілі була призначена спільна і остання наряда в Диктатурі. В цій нараді взяли участь з нашого боку — член Директорії А. Макаренко, Товариш Міністра Закордонних Справ д-р Старосольський, Військовий Міністр от. Сальський. Останній такими словами змалював тодішнє військове положення: „Війна для нас скінчена. Поконали нас не мілітарна сила ворогів, а тиф. Наддніпрянська армія не має заспокоєних навіть елементарних вимог, вона опору ставити не може. Галицька армія в такім самім стані. Вона в більшости уже оточена. Грошей нема. Большевики вправді переходять до нас, але вони хочуть пробитися до Махна. Становище в військовому відношенню тяжке. Коли всі потреби армії не будуть задоволені, то не можна сподіватися досягнути що-небудь військовою силою, треба шукати инших шляхів, аби не загубити й того, що досягнено тяжкою дворічною боротьбою".

Сотник Стефанович (від Н. К. Г. А.) говорив: „На фронті від 9-ти днів нема ніякої поживи. Навіть старшини продають останні чоботи на харч. Шпиталі в страшнім стані, ранені рвуть шматки з трупів, щоби обвинути собі рани"... Як вихід з цього всього Галичане поставили чотирі до переведення в життя пункти: 1) щоб в Директорію прийнято одного Галичанина, 2) щоб Петлюрі полишено тільки титул Головного Отамана, а усунено його від оперативних справ, бо він на тім не розуміється *), 3) щоб змінити кабінет і

*) Бачите, не скінчив військової школи і через це не мав знаку на грудях, а того, що він безперервно працював в штабі разом зі своїми помішниками в роботі уже три роки, не рахуючи його попередньої роботи в цій галузі (на фронті підчас великої війни студіював військову науку в теорії, а за часів української — на практиці, особливо тепер він жадно хапався за кожну книжку з військової науки) — не лічилося.. В дійсности ж дуже рідко оперативний наказ вироблювався без участи Головного Отамана. Не раз я чув, як і от. Сальський, і от. В. Тютюнник, і увесь оперативний штаб прислухалися до директивів Головного Отамана і давали їм місце в наказах по частинах, а от. Сімклер і полк. Капустянський не раз говорили, що добре, що послухали Отамана, і вапитували — звідки він мав військові знання. Говорю це не для виправдування Головного Отамана, а для літописної правди й об'єктивности і то так, як воно було в дійсности. О. Д.

4) віддати Галичанинові портфель міністра фінансів, щоб він там у міністерстві якийсь бодай порядок завів. (Кому що, а курці просо?)

На ці вимоги п. Макаренко сказав, що вони слушні, а д-р Старосольський, почувши такі слова члена Директорії і дивлячися йому в очі, заявив, що „Директорія може їх виконає?“ Та що було більше говорити після найвищого представника нашої влади, коли Вп. членові Директорії було не до наради, бо вже в цей час виразно говорилося про евакуацію, а куди — невідомо, тимчасом п. Макаренко хотів ще поспіти на безліч побачень з жінками, на яких він тратив майже весь свій урядовий і неурядовий час.

Далі на нараді д-р Макух (тов. міністра внутрішніх справ) вибухнув критикою наддніпрянського уряду, говорячи: „Уряд абсолютно непотрібно удержує 11 тисяч бездільних старшин, з того 6 тисяч в постачанню, а 5 тисяч в самім Кам'янці. Денікин заняв Жмеринку офіцерськими отрядами, а українські старшини сидять даром. На Раді Міністрів балакає 18 діловодів, бо міністри повтікали за границю. Українську державу знищив її власний державний апарат, котрий є призначений хіба для 200-мілионової держави, але не для півтора губернії“.

Розійшлись... На докладі про висліди наради Головний Отаман говорив: „Не тільки на те, що ви говорите, я пішов би зараз навіть на більше: я готовий уступити, але деж той, що в цей критичний момент перебере від мене тяжкий тягар, який спочиває на моїх плечах? Відійти завше найлегше, а відповідальність? Я її беру на себе і в слушний момент сам дам справоздання зі своєї роботи перед народом, представленим в організованому вигляді. Я бачу, що ми зараз зовсім у всьому розходимося з Галичанами, та не можу ж я свідомо для самого себе іти допомагати копати могилу для нашої державности. Ось бачите — прочитайте — (показав на якісь документи), що робиться в галицькій армії. Я певний, що ми могли бн дещо зробити з армією, яка зараз опинилася не по її вині на роздоріжжі. Вимагають від мене відійти від військової справи, а саміж Галичане також від мене вимагають єдиної команди, та й ми дійшли до такого переконання, що на сьогодня це допомогло би знову сполучити дві армії. Краще самі пошукаємо виходу. Я сьогодні так роблю, я сам і відповім, коли цього буде треба, за свою діяльність“.

В Диктатурі переполох. Військо приготовлено до оборони перед невідомим ворогом. Будинок, де поміщався Диктатор, увесь переповнений стрільцями, в руках кріси, на сходах два кулемети, кулемети також кругом на подвіррю. Хтось сказав, що Наддніпрянці мають арештувати самого Диктатора і обезброїти його охорону в ніч з 11 на 12 листопада.

Д-р Назарук найбільше перехвилювався: йому здавалося, що скрізь уже пролізли вороги і ось-ось готові зробити напад, коли вже його не зробили. Ще перед цим він кілька разів збирався утікати і коли його бачили в такому розпачливому стані і питали: „Куди ви, пане докторе? — то доктор, підвівши очі і дивлючися кріз пенсне, відповідав: „Без цілі“ і при цьому завше махав безнадійно правою рукою. Словом — це був ходячий переляк в образі чоловіка навіть при спокійних умовинах життя, а по за цим це була отрута й облуда при спокійній праці, це був інтриган і брехун в політичних стосунках межи людьми. Не мало шкоди заподіяв він для України, провокуючи всіх та інтригуючи межи всіми, користаючися зі свого впливового становища.

А серед Наддніпрянців панував повний спокій: ніхто нічого не знав і наказу про арешт Диктатора ніхто не давав, навпаки, Головний Отаман ввесь час хвилювався за долю Диктатора, боючися ексцесів. Ніде й правди діти. У Кам'янці було все готове для арештів, але самими ж Галичанами+УСС (стрільці і старшини); вони не приступали до жадних чинів тільки через те, що знали неприхильну позицію до цього з боку Головного Отамана.

О тім же самім часі до тов. військового міністра п. Петрова, засапавшися прибіг галицький старшина і сказав: „Пан Диктатор запитує, чи правда те, що ви, пане міністре, маєте його арештувати?“ „Як буде наказ, то арештую кого хочете і для цього сам поїду, а зараз про це все сам перший раз чую“. Галицький старшина до того був блідий і неспокійний, що відразу не второпав відповіді і ще раз перепитав. Упевнившися, що Диктаторові нічого не загрожує старшина просто вибіг від полк. Петрова.

12-го листопада вся Рада Міністрів, представники політичних партій (тут-же був і Вітик) радили щож далі робити. У кімнаті багато накурено, обличча у всіх стомлені. Під кінець нарада приняла неорганізований вигляд: говорили хто хотів і всі разом. Вирішено: запропонувати Диктаторові передати командування галицькою армією Головній Команді Військ У. Н. Р. і доручити цю пропозицію перевести от. Юнакову та от. Сальському.

Послали за ними. За півгодини прибули. Головний Отаман, звертаючися до от. Юнакова запитав: „Чи маєте ще сили боротися і чи вірити в свої сили“, і, не слухаючи відповіді, звертаючися до от. Сальського, говорив: „А ви, пане отамане?“ „Денікин мусить загинути, але перед тим, як загинути, він загубить і нас“, відповів уже знайомими нам словами от. Сальський. А Головний Отаман продовжував: „Тут перед вашим приходом вирішено, аби Петрушевич передав нам командування армією. Момент цього вимагає...

Їдте... Мусите це зробити"... А в його голосі почувалася непевність. Виглядало так, що немов би цей чоловік виконував тільки те, що від нього хотіли, вимагали.

Поїхали. Диктатор лежав у ліжку хорий. Біля ліжка на столику й на ліжку під подушкою лежали два револьвери зі зведеними курками. Перед дверима, які вели до кабінету й спальні Диктатора, стояли стрільці з кулеметами. У брами біля воріт, в помешкані біля всіх входів і виходів також стрільці і кулемети. Для чого? Що загрожувало Диктаторові? Не знали про це нічого ні от. Юнаків, ані от. Сальський. Переглядалися між собою тільки два отамани, не орієнтуючися в ситуації. Трохи це все було незрозумілим для них, коли вони напевно знали, що Диктаторові ніхто й нічого не загрожувало.

Отож привіталися. Очі Диктатора горіли якимсь гарячковим вогнем. При стискуванні руки Диктатора отаманів вразила незвичайна її теплота — Диктатор гарячкував, він був серіозно хорий. Здалека, обережно в розмові два високих посланці підходили до свойого завдання. Нарешті предклали... і додали, що таке, мовляв, бажання Уряду У. Н. Р., бажання більшої частини галицької армії і инших, що це вимога критичного моменту, що Диктатор лишився б тоді тільки як член Директорії... Диктатор уважно слухав, а потім так само здалека почав доводити про політичну безвиглядність України у держав Антанти, головним чином у Франції — в Парижі. Заілюстрував тут цілу „панейківщину" і нарешті прийшов до остаточної відповіді, відповіді категоричної, що ні, що він ніколи не відважиться передати армію тим людям, які її до решти зруйнують, що він розуміє вагу справи, але не вірить тим людям, котрі до цього часу не вміли опанувати ситуацією і найти виходи з неї, — через це він не може відважитися вчинити те, що від нього вимагають. От. Юнаків і от. Сальський з вічливости лишаються ще 5 хвилин, розмова переводиться на инші теми, потім просять вибачення у Диктатора за турботи і негайно видїзжають для докладу. Стомлені члени Директорії і деякі з міністрів вислухали привезену відповідь, але ніяк на неї не реагували. На цьому справа й закінчилася...

Непростимим гріхом було б, щоб не згадати тут і про політичні відносини між Диктатурою й Буковинською Національною, Радою правильніше між представниками Б. Н. Р. Отож не любили один одного — Буковинец Галичанина і Галичанин Буковинця. Буковинці називали Галичан синами здегенерованої інтелігенції з тої причини, що галицька інтелігенція одружувалась і виходила заміж тільки за своїх — кревняків, хоч і далеких, а всеж таки кревняків. Не було

поновлення крови, а відомо, що зіпсута кров не дає здорових паростків. Галицька інтелігенція не мала звязку зі своїм народом, бо то був „хлоп“, а військо — „мужва“, через те їй не випадало з ними якшатися.

Як там є в дійсности, не мені судити, — так говорили і говорять Буковинці. Не вірив Буковинець Галичанинові і говорив, що там, де зійшлися двоє-троє Галичан, немає роботи, там є інтриги і незгода, не можна давати Галичанам відповідальних постів — не справляться, але на техничних ролях незамінимі і законопослушні. Багато ще говорили і, як це показала дійсність, Буковинці мали рацію.

Перед наближенням листопадової катастрофи відносини між Буковинцями і Галичанами дійшли до справжнього антогонізму плюс атаки вітико-безпалківської „Боротьби“ проти Диктатури. Становище Петрушевича було надзвичайно тяжке. Буковинці кричали, що Галичане тільки нафту продавали і найменче дбали про Батьківщину, а Буковинці проливали і проливають кров. Буковинці постановили скликати Національну Раду, щоб „обрахувати, що є Петрушевич“. На цій Раді було вирішено домагатися од Диктатора зректися армії і злити її в одну українську армію, й підтверджено, що Буковинці стоять і далі на грунті ще раніш ухваленої резолюції, що „Буковина є частиною Великої України і буковинський народ бажає без усяких застережень бути прилученим до Великої України“. Критиковано тут ухвалу Галицької Національної Ради від 3 січня 1919 року. Нарешті було постановлено, що коли б галицька армія не злилася з армією наддніпрянскою, то Б. Н. Р. взиває свій курінь (курінь Топущака) і надалі залишатися в складі наддніпрянської армії. Галицьке ж командування і Диктатор ставили вимогу до Б. Н. Р., щоб курінь був негайно зліквідований, коли він не хоче влитися до складу галицької армії. Тоді Б. Н. Р. вислала листа до буковинських стрільців, в якому наказувала їм лишатись і надалі в складі наддніпрянської армії.

Диктатура носилася з думкою арештування члена Б. Н. Р. Івановича, як старшину галицької армії. І справді, за кілька день було одержано повідомлення від начальника військової канцелярії Диктатора, в котрому говорилося, що відпустка з галицької армії, видана при надзвичайних умовинах (видана була в той час, коли д-р Петрушевич мав виїздити до Румунії) Диктатором уневажнюється. Прочитавши цю записку, члени Б. Н. Р. посміялися і дали через ген. Курмановича таку відповід: „Коли Петрушевич уневажнює ним же підписаний документ, то його умеважнюється як Диктатора“.

Нічого, спокій. За 3 дні Диктатор вирішив самому переговорити з президією Б. Н. Р., себто з п.п. Кочерганом, Івановичем

і Сороневичем. П.п. Радик і М. Левицький, приклонники Галичан, заявили, що з Івановичем Петрушевич не буде говорити. Тоді Б. Н. Р. постановила, що коли П. не буде говорити з І., то й Рада не буде говорити з Петрушевичем.

Нарешті Диктатор запросив до себе президію Б. Н. Р. Тут він висловив побажання, щоб буковинський курінь влився до складу галицької армії і щоб визнав його як опікуна над собою, а Б. Н. Р. щоб заявила свою солідарність з Г. Н. Р. і піддалася під її владу, як складова частина. Президія Б.Н.Р. висловилася рішуче проти цього.

Але в цей самий час вітиковська „Боротьба" в немилосердний спосіб ганьбила Петрушевича і прихильники Диктатора збиралися арештувати редактора Карашевича. Отже оце все страшенно нервувало Диктатуру, яка почала, як ніколи перед тим, шукати стиснішого порозуміння з Б. Н. Р. Диктатор хотів скликати Галицьку Національну Раду, яка заклеймила б діяльність Витіка з надією, що в зборах візьме участь і Б. Н. Рада, бажаючи тим самим ще тепер, завнасу, одержати благословення на з'єднання — союз з Денікином.

З примиряючими кроками з боку Буковинців виступив Вітик, а з боку Галичан — Шмігельський, радикал. В помешканню міністерства по галицьким справам почали відбуватися конференції, на яких були представлені зі сторони Буковинців — Кочерган, Іванович і Сороневич, а зі сторони Галичан д-р Горбачевський, д-р Витвицький, д-р Макух, Крушельницький Вітик, Сіяк, Шмігельський, які мали офіціяльно розвязати насамперед справу Івановича з його „дезертирством" з Галицької армії, а далі цілу низку пекучих політичних питань.

На одно з таких засідань Галичане запросили от. Сальського і ген. Курмановича і всі заявили в один голос, що „нам сказали, що все пропало і що один вихід врятував би ситуацію — це перехід до Денікина, але це такі некультурні банди (під некультурними бандами розумілася наддніпрянська армія — О. Д.), що їх і Денікин не прийме. Ми могли би ще од цього рішення відступити, як би нам Петлюра запевнив, що наша армія одержить все необхідне". Зачалася дискусія. Вітик страшенно нападав на Галичан, — до згоди не дійшло.

В імени Буковинців виступив Іванович, який констатував брак доброї волі на нараді і брак почуття українського патріотизму і далі заявив: „Ми переконані, що галицькі верхи нещиро відносяться до національної справи, є люди які стверджують, що п. Пет-

Вітик і Сіяк — опозиція проти Диктатури. Сіяк скоро по цім зробився правовірним комуністом і до цього часу перебуває на службі у большевиків.

рушевич замовив собі аероплян для своєчасного евакуювання себе самого з Кам'янця, залишаючи на ласку й неласку ворогів і свою прибічну Раду — Секретаріят і свою армію. Я так само погоджуюсь на все те (говорить іронично), про що тут говориться, коли Петрушевич присягне і на письмі підтвердить, що він не має візи, автомобіля і аероплана для негайного від'їзду і що він не буде утікати".

Ці слова були несподіванкою для Галичан. Навіть Буковинці заявили, що Івановичь не мав права говорити так від їх імени, на що останнім було підкреслено, що він під кінець говорив від себе.

Розійшлися, а згода не була досягнена і ніколи її не досягнути. Хіба, що ми всі переболіємо, одверто признаємо свої гріхи та помилки і почнемо говорити по людскому, але можливо це тільки при инших обставинах, з иншими новими людьми.

Наддніпрянці шукали виходів з грізної ситуації, яка склалася. 14 листопада знов засідання Ради Міністрів *). Предкладено два виходи: 1. негайне порозуміння з Поляками або 2. армії, реорганізувавшися і одпочивши, пробиватися до Дніпра невеликими частинами. Що до першого, вже були пороблені відповідні кроки, а в разі ж прийняття другого, малося негайно виробити плян, в якому передбачити район, деб могла згромадитися армія, звязок з повстанцями, з населенням, вибір найбільш зручної для маневрування і укритої місцевости... Де хто говорив про Хортицю на Дніпровських порогах.

Заступник Голови Ради Міністрів д-р Одрина (у. с.-р.) ще перед цією нарадою (тепер хорий на тиф) настоював на негайному порозумінню з Польщею ціною всяких компромісів. Премієр І. Мазепа (у. с.-д.) о тім же часі також годився на порозуміння з Польщею, а на нараді говорив за негайну перекидку бази і урядового центру в північні райони з тим, щоб частини охороняли і Уряд, і майно підчас перевозки. От. Юнаків на це зазначив, що „зараз перевести цей плян дуже тяжко. Частини поспішно відходять в напрямках, в яких їм забажається, а не штабу, а деякі зовсім відрізані. Ворог буде йти найкорочими лініями і вже пізно щось зробити".

Премієр знову настоював на своїй пропозиції, з якою погодились усі міністри, а Головний Отаман кивком голови показав, що він згідний з думкою Правительства, яке бере на себе всю відповідальність за майбутність і далі весь час мовчав.

---

*) Діла було мало, зате нараджувалися й нараджувалося без кінця. Радилися верхи, низи, політичні партії, тратячи даром дні й безсонні ночі, що одбирало енергію у людей для роботи і розстроювало й до того вже попсовані нерви, — кожний по своєму спасав Батьківщину.

Прийнято останнє... Поляки через свою Начальну Команду „згодилися“ зайняти Кам'янець. Хоч ситуація була такою, що Поляки пішли б на Україну і без згоди нашого правительства, бо їм ходило про найскорше заняття „історичних польських земель“, як вони говорили. У Кам'янці залишений був наш офіціяльний представник — Головноуповноважений Уряду У. Н. Р. міністр Огієнко, котрий іменем останього мав залагоджувати усі справи в звязку з приходом Поляків. Як він мав залагоджувати „усі ці справи“, коли з Поляками не було підписано жадних умов — про це одному Богу відомо. А в Кам'янці ж залишалися — експедиція заготовки державних паперів, багато ріжного майна й архиви, українські інституції й культурні установи та багато старшин і урядовців. Залежало від „гостей“, як вони з усім цим будуть поводитися. І „гості“ себе показали... Та про це буде мова на иншому місці.

Члени Директорії Макаренко й Швець нічого не хотіли знати окрім вибору та проби найкращих автомобілів, на котрих можна було б утікти за кордон перед небезпекою. Вони так цього домагалися від Головного Отамана, що останній згодився, а правительство навіть було раде, що нарешті здихається цих двох „державних мужів“ для мандрівного цирку. Отже 15/IX. в засіданні Ради Міністрів од'їзд двох членів Директорії за кордон був оформлений в такий спосіб:

ПОСТАНОВА

Директорії Української Народньої Республики 15 листопаду 1919 р.

Ч. 1219/Д.

З огляду на виїзд за кордон по державним справам членів Директорії Андрія Макаренка та Ф. Шверця, Директорія ухвалила:

1) На час відсудности з території Української Народньої Республики членів Директорії А. Макаренка і Ф. Шверця, верховне керування справами Республики покладається на Голову Директорії Пана Головного Отамана Симона Васильовича Петлюру, який іменем Директорії затверджує всі закони та постанови, ухвалені Радою Народніх Міністрів.

2) На випадок його смерти все верховне керування державними справами Республики та її озброєними силами покладається на залишившихся в живих членів Директорії, або одного з них з тим, аби вони провадили зовнішню та внутрішню політику Республики на грунті її Самостійности до часу скликання Представництва від українського народу.

Оригінал підписали: Голова Директорії С. Петлюра. Члени: Ф. Швець, А. Макаренко. Керуючий справами Директорії М. Миронович.

УКРАЇНСЬКА НАРОДНЯ РЕСПУБЛИКА

15 листопаду 1919 року

ПОВНОВЛАСТЬ.

На підставі постанови Директорії У. Н. Р. з пятнадцятого листопаду б. р. від імени Верховної Влади У. Н. Р. Андрієві Гавриловичу Макаренкові і Федору Петровичу Швецеві, які від'іздять за кордон, надається повноваст:

1) Брати участь в Мировій Конференції в Парижі і инших міжнародніх конференціях з правом заступництва інтересів У. Н. Р.

2) Затверджувати ті фінансово-економичні договори, які підготовлені, або прелімінарно заключені Міністром Б. Мартосом, або иншими особами на підставі уповноважень, наданих їм Урядом У. Н. Р.

3) Мати вищий контроль над діяльністю всіх урядових інституцій У. Н. Р. за кордоном і окремих урядових осіб з правами скорочення установлених законом штатів цих інституцій і зміни розміру утримання персонального складу їх, а також правом примусового одкомандірования їх до місця осідку Уряду У. Н. Р. всіх тих осіб урядових інституцій за кордоном, відносно яких ухвалені відповідні постанови Урядом Республики.

4) Заключати прелімінарні договори і політично-мілітарні договори від імени У. Н. Р. з иншими Державами.

5) В випадку припинення фізичного істнування Верховного Уряду на території України вживати всіх заходів для збереження Державного майна і коштів У. Н. Р., для чого заключати і підписувати відповідні акти від імени У. Н. Р.

Голова Директорії У. Н. Р. Петлюра (в. р.). Голова Ради Народніх Міністрів І. Мазепа (в. р.). Державний Секретарь Шрамченко (в. р.).

І члени Директорії, залишивши всіх і все, від'їхали через Гусятин за кордон на допомогу міністру Б. Мартосові, якнй ще в жовтні місяці виїхав туди ж для контролі „господаря наших фінансів за кордоном" Супруна *) і ріжних закупочних комісій, яким енное число і які енное число виразок заподіяли на нашому державному тілі.

А Головний Отаман з приводу од'їзду членів Директорії звернувся до українського народу з отцією відозвою:

„До населения Української Народньої Республики

НАРОДЕ УКРАЇНИ!

„Висока Директорія Української Народньої Республики постановою 15 листопаду цього року ухвалила: двом членам її А. Макаренкові та Ф. Швецеві виїхати для державних справ за кордон, а мені — Голові Директорії і Головному Отаманові Українських Військ—передати верховне керовництво всіма державними справами нашої Республики.

„В тяжкий час присудила мені доля взятись до цієї тяжкої та надзвичайно відповідальної праці. Але почуття обов'язку перед Рідним Народом та перед дорогою для всіх нас Україною наказує мені, як вірному синові свого народу, чесно і совісно виконати його до кінця.

„Я голосно, перед цілим Народом, заявляю: Буду працювати з цілою любовю до нього, з бажанням гарячим дати лад та порядок землі нашій. Не покладаючи рук, дбати буду про добро і щастя народнє.

„Працюючи з правительством, до складу якого входять представники справжніх демократичних партій, я буду неусипно стежити, щоб

*) Правительство вже тепер збиралося кілька разів усунути Супруна за прояви його злочинної роботи в „фінансових операціях", але Б. Мартос його боронив, кожний раз загрожуючи своєю демісією.

праця нашого правительства мала на меті добробут народній і щоб нарід наш завжди був певен, що ні я, ні правительство не підуть проти інтересів трудового люду, а навпаки все зроблять, щоби ті інтереси задовольнити, а права та вольности народні, як національні, так і соціяльні, забезпечити.

„Стоячи на сторожі цих прав, я на цілу Україну запевняю: Повновластю данних мені уповноважень я буду користуватись лише для того, щоб довести країну нашу до народнього парляменту з установчими функціями, де увесь нарід наш через своїх кращих представників обраних на підставі загального, таємного, рівного, пропорціонального, безпосереднього виборчого права вирішить долю свою, встановить форму державного устрою України та виробить основні закони, по яким має жити наш край.

„Інтереси нашого Краю, зруйнованого війною та лихоліттям, всевладно вимагають, щоб скорійше на нашій землі запанували лад та спокій, щоб хутчій замирились ми з сусідами нашими, що проти бажання нашого йдуть на нас війною і не дають можливости провадити творчу працю над будівництвом Народньої Держави нашої.

„Отож я дбатиму, щоб правительство наше додало всіх сил, аби замирення з сусідами нашими наступило для нас як найскорше і в умовинах, гідних нашої національної чести та самоповаги народньої.

„Великою перешкодою для спокою нашого є ота злочинна навала, яку роспочали російські поміщицькі генерали на чолі з Денікином проти всього трудящого люду, проти нашої демократичної Республики. Ці генерали на чужі гроші зібрали бувших офіцерів російської царської армії в добровольчу армію і оці зграї золотопогоників збивають з пантелику людей, обдурують їх, ширять всяку провокацію і роблять на нашій землі те, що робив торік гетьман Скоропадський та його прислужники: одбирають землю у селян, забирають худобу, розстрілюють селян і робітників, катують немилосердно всіх кращих людей наших, чинят надь невинуватими євреями погроми, сажають до тюрьми всіх, хто не хоче під поміщицьким ярмом жити і, як орда дика, плюндрують наш Край. Нову гетьманщину та старі царсько-поміщицькі-порядки хочуть встановити денікинські добровольці і через це вони з усією лютістю йдуть війною проти України, добре знаючи, що од перемоги над Військом Українським залежить, чи бути панам на Україні, чи ні.

„Наше лицарське військо стримує цю навалу чорносотенців і кровію своєю захищає Рідну землю од насильників. Воно буде боронитися до кінця з цим злим ворогом — катом нашої державної самостійности і нашої державної волі.

„Рік тому назад я став на чолі повстанческого війська, яке революційним, нестриманим поривом змело, знищило і роздавило гетьманщину.

„Тепер, коли загрожує всім нова гетьманщина, я знову кличу все населення України — робітників, селян і інтелігенцію, всіх, хто вважає себе за демократа, всіх чесних і совісних людей до нового повстання проти насильників і узурпаторів.

„До зброї, як оден чоловік, до одностайної праці — боротьби за нашу волю, за нашу землю!

„Повстання в багатьох місцях — Полтавщини, Катеринославщини і Київщини вже почалося: селяне збираються в сотні, в куріні, звязуються один з другим і нападають на денікинські банди. Де про це ще не знають, хай і вони пристають до спільного діла, хай допомагають нашому війську всім, чим можна, що в їхніх силах. Ворог не страшний, коли всі ми, як оден чоловік, повстанемо проти нього.

„Іменем Республики, іменем світлої будучности нашого народу, в ім'я здобутків нашої революції, я кличу всіх до боротьби і попереджаю, що буду вважати ворогом Республики кожного, хто буде стояти на перешкоді, або завважатиме саботажем та неробством, чи млявістю праці в тій великій і одважній боротьбі.

„Немилосердним судом війни буду карати кожного, хто посміє стати на дорозі боротьби.

„Слухати одного наказу, чесно його виконувати, не піддаватися провокаторам, стежити за саботажниками, за непевними людьми, під військовий суд всіх зрадників.

„Мною і правительством розіслані по всій Україні представники для організації повстання. Воно, як пожежа, охопить швидко всю Україну, але воно може дати пожиточні наслідки тільки тоді, коли всі, як оден, слухатимуть одного наказу.

„Отже, вимагаю, в ім'я інтересів народніх, слухняности і чесної праці від всіх, чи він буде старшина, козак, чи урядовець, чи звичайний громадянин, Як, що і де робити — щоби ваша боротьба проти черносотенців закінчилась успішно про все це мною дані особисті вказівки та розпорядження належним військовим та иншим установам.

„Розпорядження уповноважених мною в цій справі людей повинні виконуватися негайно.

„Хто не буде слухатися, того жде сувора кара.

„Я вірю, що справу боротьби з ворогами нашої волі ми виграємо. Надіюсь, що заклик до повстання, до оборони наших народніх прав прокотиться по всій Україні і сбере під прапор визвольної боротьби всіх, в кого б'ється серце любовію до рідного краю і ми одним ударом одностайною лавою підемо на лютого ворога і виборемо многострадальній змученій Україні нашій і волю, і честь і державну самостійність.

„Цілий світ дивиться на нашу безприкладну боротьбу, на наше лицарське військо, що так хоробро і, терплячи всілякі злидні, одбиває напади ворога. Коли ми повалимо цього ворога, тоді держави світу примушені будуть визнати нас, одчинити границі свої для ввозу на Вкраїну різного краму так потрібного для того, щоби налагодити наше господарчо—державне життя. В обмін на цей крам ми дамо те, що самі маємо і чого не має заграниця — хліб.

„Отже, виборовши свою самостійність, ми в решті решт станемо, як рівні серед рівних поруч зо всіма народами великого світу, а перш над усе будемо господарями на своїй нікому непідлеглій землі.

„Будемо-ж терпеливі, будьмо свідомі, будьмо щирими синами своєї Матери — Вкраїни і тоді ніяка сила нас не подужає.

Головний Отаман Петлюра".

19 листопаду 1919 р.
Ставка.

15 листопада Диктатор, скликавши старшин, радився з ними; представляючи їм ситуацію і відчитуючи листи Панейка, говорив: „Я особисто за тим, аби наша армія переходила до Денікина, бо це є конечність. На щось инше надії нема... Вас же всіх взиваю до солідарности".

Диктатор говорив мало і відійшов. Ком-р бригади У.С.С. от. Букшований по відході Диктатора, звернувся до зібраних старшин з промовою, в якій зазначив, що він має документи, на підставі котрих ситуація виявляється відмінною від тої, яку тут представив Диктатор. Щенився галас. Букшований мав багато прихильників. Але начальник військової канцелярії Диктатора пполк. Долежаль попросив зібравших розійтися, заявляючи, що старшини зібралися сюди не для дискусії, а для вислухання Диктатора. Мирно настроєні і збунтовані розійшлися, а в ночі з 15 на 16 листопада Диктатор з найближчими своїми співробітниками від'їхав в напрямку на Жванчик до румунського кордону, звідки 16 листопаду переїхав на румунський бік і удався до Відня. Тієїж самої ночі вирушила і диктаторська залога до своїх частин. А пополудні 17 листопада виїзжав з Кам'янця і Головний Отаман на автомобілі, але уже біля Шевченківського театру здибали передові польські частини, які, не вважаючи на те, що були запрошені нашим урядом, вже починали порядкувати по своїому, затримуючи гараж Директорії, а цим самим і Головного Отамана, бо далі не можна було їхати. Тільки після довгих пертрактацій гараж був пропущений, а за ним проїхав і Головний Отаман. На вулицях було повно людей: дивилися на відїзжаючих наших і вступаючих Поляків і не знали, що ім несуть нові „союзники"...

РОЗДІЛ VII.

Листопадова катастрофа.

1. Правительство мандрує з Проскурова до Войтівців, Любара і Чорторийї. 2. Відхід армії, евакуація, „пашківська республика“ і Поляки. 3. Документи про переговори з Поляками по охороні демаркаційної лінії в звязку з евакуацією і дійсність. 4. Нарада в Староконстянтинові, початок „волохівщини“ і відомости про галицьку армію та Денікина. 5. „Отаманський тріумвірат“ і спроба перевороту. 6. Волинська Революційна Рада. 7. Акт Правительства від 2. 12. 1919. 8. Наради в Н. Чорторийї. 9. Останні розпорядження Головного Отамана та його від'їзд до Польщі.

Автомобіль з Головним Отаманом летів з Кам'янця до Проскурова. Смеркло. На дворі страшно зимно. Серед глухої ночі в чистому полі, далеко від людей та їх осель (на половині дороги між Кам'янцем а Проскуровом) шофер заявив, що далі їхати не може, бо замерзла вода. Автомобіль по інерції помалу спускається з гори і на наше щастя по правій руці халупа. Та ще ми не знали, чи там хто мешкає, бо зовнішній її вигляд був непривабливий і серед такої ситуації. Виходимо з авто, (кожний зуб-на-зуб не попадав), слухаємо і нашій радості нема кінця: халупа жила. А то вже острах проходив по тілу перед загрозою смерти не на полі бою, а серед поля, на дорозі, на страшнім холоді.

Увійшли до хати, обігрілися і Головний Отаман зараз же ліг на горстки з конопли, приготовлені господинею до тіпання, і міцно заснув. Полягали й шофери, а я ще розмовляв з балакучою бабусею, котра розповідала про звірства большевиків над українськими козаками і мирним населенням, говорила, що певно Бог прогнівився на людей, що попустив владу в руки Жидів, що за „Петлюреної“ України почало добре житися, а що тепер мов знову приходить якийсь „оникин“ що вона ніколи не бачила Петлюри і питала, чи правда, що він добрий і подібний на чоловіка... Спочатку я відповідав самотній бабусі, а потім почав засипати, але крізь сон ще довго чув, як щось бабуся говорила, нарешті й я заснув.

На світ Божий поблагословилось, всі повставали і почали лагодитися в дальшу дорогу. Воду в авто розігріли, отаман сів в авто, а я тимчасом підбіг до бабусі і сказав, що о це й є П е т л ю р а... Автомобіль рушив. Не знаю чи бабуся повірила в мої слова, але вона ще довго стояла роздягнена на холоді, аж поки не стало її видно з автомобіля.

Надрано в Проскурові. На станції вже стояв наш поїзд, який ще вчора був сюди доставлений. Погрілись, поїли і знову до роботи.

В Проскурові і його околицях Содома й Гомора: не можна було розібрати хто куди йшов і їхав: їхали й ішли, куди попало, без наказу, без напрямку. Хоч сюди й прийшли згідно такого розпорядження:

„Наслідком сепаратних умов генерала Тарнавського з представниками Добрармії і не виконання Штабом Начальної Команди Галицької Армії, починаючи з першого листопаду, директив Штабу Головного Отамана, наше стратегичне становище значно погіршало. Добровольці мали можливість за останні дні вести операції лише проти Наддніпрянської армії... В сучасний мент у Зятківцях провадяться переговори представників від Соборної України з представниками Добрармії відносно завішення зброї. Поки наслідки невідомі. На випадок зриву цих переговорів і можливого продовження бойових акцій, Головним Отаманом наказано пересунуть базу і всі державні інституції приблизно в район Ярмолинці, Проскурів, Староконстянтинів...

Проскурів. 11/XI. 1919 р. 21 год. 20 хв. ч. 02977, Командарм Наддніпрянської армії Отаман Т ю т ю н и к".

Стогін стояв в повітрі від плачу роздітих і босих козаків на великому холоді. Наддніпрянська армія відступала на північ і на північний захід, а частини галицької армії — через Дунаївці—Нову-Ушицю — на Схід. На станції скупчилося все: частини й їх обози, шпиталі й хорі, майно та урядовці центру... Треба було негайно переводити евакуацію, та куди? Поляки немов - би то й нічого не мали проти користування Шепетівкою як базою для нашої армії і от з приводу цього читаємо: „Телеграма. Із Штабу Наддніпрянської армії. Староконстянтинів отаману М е л ь н и к у. По наказу Наштадарма передаю для відома копію телеграми Наштаголотамана: командарму Наддніпрянської. Повідомляю вас, що Головна Команда польських військ нічого не має проти користування нами Шепетівкою, як базою для армії, а тому евакуація таборів, магазинів та иншого може бути перепроваджена вже зараз. Кам'янець на Поділлю, 15 падолиста 1919 року ч. 15641, от. Юнаків ч. 030. Начальник оператив (підпис). Проскурів 16.XI. 1919.

І вагони зі скарбницею та ріжним державним майном рушили з Проскурова на Староконстянтинів. Але частина составів зараз же повернула назад, бо шлях між Проскуровом та Староконстянтиновом був порваний селянами Пашківської волости, які грабували вже підійшовші потяги і нікого не перепускали зі зброєю в руках. Евакуація припинилася, час проходив, а ворог наближався.

До Пашківців була вислана „мирова делєгація“ на чолі з П. Федєнком. Зачалися переговори, підчас яких виявилося зі слів главарів, що селяне не були поінформовані про події, а тут ще команда одного броневика заарештувала „невинного“ селянина (арештовано підчас грабіжу). Переговорн допровадили до підписання договору, по якому селяне обіцяли не перешкоджати рухові армії та евакуємим поїздам. Але нові поїзди з майном так вплинули на грабіжницькі інстинкти Пашківської громади, що вона відкинула договір і кинулася знову грабувати майно. Кілька стрілів з броневика розпорошили селян, а броневик спокійно пройшов в потрібному напрямкові. Чому ж уряд не вжив подібних заходів? Треба було зрезегнувати з одного села і провчити „непокорних“, знищивши до тла це село, але влада була безвладною. Може й краще, що так сталося, бо й так майно попало в чужі руки, а тут воно все ж таки ішло до рук своїх селян. Недобре тільки те, що воно йшло через грабіж, а найгірше було те, що правительство розпочало „мирові переговори“ з грабіжницьким селом, коли можна було й серед тої ситуації це обминути, під розписку передавши майно селянам, щоб потім при кращих обставинах його знову повернути до державного скарбу в тій же самій ціні, хоч і иншою натурою. А то п-во пішло кроками, понижаючи його автєрітет.

Отже в наслідок цих подій єдиним шляхом для евакуації залишався шлях на Волочиськ, але звідти кожної хвилі могли прийти Поляки, з якими так само не було порозуміння, коли не лічити заяв звязкового старшини кап. Чарноцького, що Головна Польська Команда прийме під свою охорону евакуоване українське майно і вагони. На підставі останнього евакуація почалася в напрямку Чорний-Острів — Волочиськ. Жахлива це була картина. Добровольці вже наближалися до Проскурова, не можна було гаяти часу ані хвилини, а на станції панував хаос і безладдя; всі давали накази, а не було тих, хто б ці накази виконував; бракувало вагонів, паровозів, а а головне — розпоряджень та ініціятиви; розпочався грабіж, посипалися стріли в повітря. Залізничники, як завжди при таких ситуаціях, порозбігалися, а один з них, хто саме — зосталося невиясненим, пустив паротяг, який врізався в вагон з державними грішми, розбив його і зійшов з колії. І евакуація, розпочата на словах „небесними абстрагантами“ була припинена на ділі болючою фактичною дійсністю. Мазури з околиць Проскурова почали мішками таскати державні гроші, а українські юнаки і поодинокі козаки наповнювали кишені сріблом. Сила народнього майна, гроші й архиви залишилися тут для грабіжу, пожару і надходячому ворогові. Питання — для чого правительство це все везло? Чому не зоставили в Кам'янці, належно переховавши перед Поляками?..

Військове Міністерство і Генеральний Штаб успіли проскочити через Проскурів — Гречани на Гусятин, але там були всі інтерновані Поляками, а майно, гроші, ріжні папери, навіть приватні, було відібрано і до цього часу не повернено. Та до цього я ще повернуся в понаступній книзі.

Головний Отаман ще перед проскурівською „евакуацією“ від'їхав на Чорний Острів. Можна було їхати й на Староконстянтинів — Шепетівку, але це значить наразитися на розграбування своїми ж селянами Ставки, котрі розібрали колію і на це тільки й чекали. Ще цього не доставало. Зрештою й це було не так страшно: від'їзд Головного Отамана іменно сюди відбувся для того, щоб не втратити звязку з польським звязковим старшиною, кап. Чарноцьким, який був посередником „через далечінь“ між українською Головною Командою і Головною Командою військ польських і мав полагодити цілий ряд питань, дотичних надходу добровольців, евакуації, руху армії на північний захід і вияснити позицію Поляків що до всього цього. Инший Звязок на той час був унеможливлений.

На ст. Войтівці прибув і кап. Чарноцький, що був у відсутности вже 10 днів. Він мав порозумітися зі своєю командою і зайняти польськими відділами Проскурів перед наступаючими добровольцями. І справді прибуло кілька озброених чоловік, зібраних випадково. Але за кілька годин і цей „збірний відділ“, прибувший сюди на власну відповідальність кап. Чарноцького, був повернений назад розпорядженням згори. Кап. Чарноцький знову від'їхав до своїх для порозуміння, а Головний Отаман даремно чекав його повороту: він більше вже не прибув, прославше отсе повідомлення:

Dn. 23/XI 19 r.
godzina 1 m. 30

DO SZTABU PANA GŁÓWNEGO ATAMANA WOJSK UKRAIŃSKIEJ REPUBLIKI LUDOWEJ.

Otrzymałem rozkaz od Naczelnego Dowództwa Wojsk Polskich natychmiast ewakuować wszelkie oddziały polskie poza linję Zbrucz, gdzie takowe mają oczekiwać Wojsk Denikinowskich, wywołane to ciężkim strategicznem położeniem naszych wojsk na lewem brzegu Zbrucza, oraz przyczyną niepokojenia takowych przez luźne bandy, które się potworzyły w tych okolicach. Rozkaz ten spełniam, uprzedzając, iż wojskom ukraińskim przysługuje prawo i możność ewakuacji takowych na poprzednio omówione linje kolejowe. Jestem sam osobiście wezwany do Brzeżan, by sprawę wojsk ukraińskich przedstawić Dowództwu frontu Galicyjskiego. Z Warszawą łączność przerwana. Sprawę poruszoną wczoraj wieczorem przedstawiał; będę starał się o uzyskanie tranzytu wyżej omówionego, jednakże podkreślam, iż w dzisiejszych dyrektywach, otrzymałem potwierdzenie, że o ileby rząd Ukraińskiej Republiki Ludowej wraz z wojskiem zechciał przekroczyć granicy Rzeczypospolitej Polskiej — w tym wypadku siły zbrojne, będą rozbrojone. Z treści depeszy wnioskuję, iż Pan Główny Ataman, może rozliczać na gościnność Rządu Polskiego. Natychmiast po załatwieniu wszystkich spraw wrócę do Naczelnego Dowództwa Wojsk Ukraińskich, cały zaś mój personal, zgodnie z rozkazem ewakuuję do Podwołoczysk.

Oficer Łącznikowy Nacz. Dowództwa Wojsk do Głównej Komendy Wojsk Ukraińskich C Z A R N O C K I, Kapitan.

Отже з заняттям Проскурова нічого не вийшло: Поляки самі ще виразно не знали як їм поводитися перед Денікином, хоч не можна відмовити добрим намірам кап. Чарноцького допомогти Українцям. Але були ще й сильніщі за його — начальники дивізій, командіри корпусів і командуючі боєвими участками, котрі робили так, як самі вважали це за потрібне, тасуючи політичні карти Коменданту Пілсудському, з котрим вже тоді можна було порозумітися в спільних акціях проти Москви, якої він ненавидів і готовий був на все... Одержавши вищенаведене повідомлення, Головний Отаман дав наказ архиви й майно Ставки перегрузити в два легкові автомобілі і приготовитися для од'їзду на Староконстянтинів. Теж саме робив і премієр І. Мазепа. А начальник штабу армії от. Сінклєр, з наказу Головного Отамана й перебуваючої тут частини правительства, видав 23/XI. 1919 р. (с. Войтівці, ч. 03132) такий наказ по армії:

„Командарму Отаману Тютюнику, копія Староконстянтинів Отаману Мельнику, для передачі Отаману Тютюнику, всім командуючим групами для передачі Отаману Тютюнику. Польські військ розпорядженням свого вищого командування по вимозі Антанти відведені на захід від р. Збруча. Представник польського командування офіційно заявив, що при переході українських військ через лінію, заняту польськими військами, ці війська будуть обезброєні і інтерновані. Головний Отаман вирішив зо всіма військами нині скупчитись в Староконстянтинові і відходить в напрямку на Шепетівку. Остаточне рішення Головний Отамвн прийме по прибуттю до Вас. Відносно штабу Дієвої Армії Головний Отаман наказав всім, хто бажає, вирушить з ним походом решту ж розформувати і рахувати вільними. Коли буде більша кількість дія, котрі неможливо везти — спалити".

Треба було бачити виконання цього наказу, бачити приготовлення правительства до дальшої мандрівки... А тимчасом ворог стояв уже перед Проскуровом. Обороняти було нікому, бо юнаки не справилися з покладеним на них завданням, а регулярній армії було наказано не увязуватися в бій з добровольцями для її збереження, і через це—все утікало, куди попало. Проскурівські обиватслі, що спочували Денікинові, вже приготовилися для зустрічі добровольчих військ. Дехто вже одів золоті погони і прийшов на станцію. Українське серце кровю обливалося при виді цієї болючої дійсности, при виді молоді (російської, звичайно), котра проголосила самомобілізацію, а перед цим не йшла до українського війська. Вороги, хоч не надовго, тріумфували, а український козак переживав хвилини приниження і національної образи. Цей момент був дуже тяжким в житті української армії, але зрештою чого вона не бачила і чого не переносила? І одні пішли згідно наказові на вівнічний захід, другі направлялися до смуги, зайнятої Поляками, щоб і там зостатися обібраними до нитечки...

Головний Отаман і правительство зібралися цілковито до од'їзду в уже вказаному напрямкові, хоч і ріжними дорогами, передавши свої склади Полякам, сподіваючися потім їх відібрати, як про це було умовлено з кап. Чарноцьким. По дорозі до Староконстянтинова, біля Антонин, польські роз'їзди спиняли відступаючі частини і менче численні розброювали. Спинили й Головного Отамана і от. Юнакова, та вони, не звертаючи уваги, проїхали далі. Ще перед тим на цьому участкові по директивах Головного Отамана переговорював отаман Мельник з командуючим групою польських військ по охороні демаркиційної лінії в звязку з наміченою евакуацію і переходом частии в північно-західні райони. Нижче предкладаю перебіг цих переговорів зо всіма документами до них. От. Мельник, видаючи отсе доручення—

У. Н. Р.

Помішник Командуючого
групою
СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ
31 жовтня 1919 р.
ч. 22.
м. Староконстянтинів.

ДОРУЧЕННЯ.

Представники цього старшини: сот. Ярослав Кирчів і сот. Іван Зелінський командіруються як парламентарі від Української команди Групи Військ по охороні демаркаційної лінї, (між Українськими а Польськими військами) для переговорів з Вищою Командою Польських військ, стоящих по демаркаційній лінії.

Командуючий Групою Військ по охороні демаркаційної лінії, отаман Мельник.
Т. В. О. Начальник штабу, осаул Шівірко.

Писав:
У. Н. Р.

Помішник Командуючого
групою
СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ
31 жовтня 1919 р.
ч. 23.
м. Староконстянтинів.

Командуючому Групою Польських Військ по охороні демаркаційної лінії.

Командою Українських Військ по охороні демаркаційної лінії командіруються, яко парламентарі, старшини: сот. Ярослав Кирчів і сотник Іван Зелінський до команди групи Польських військ для зясування і розвязання слідуючих питань:

1. Провірити демаркаційну лінію і усталити її. Ми рахуємо демарк. лінію річку Хомору до жерел, і лінію Кузьминці, Базалія, Завалійки, Гречани, Хопчинці до річки Жванчик. Всі вищеназвані осселі належать до Української території.

2. Жадати, аби з боку Польської Команди були вжиті заходи для припинення переходу демаркаційної лінії польськими частинами.

3. В випадкові переходу демаркаційної лінії згідно інструкції Головного Командування військові частини арештовуються і розброєними висилаються в найблизшу команду.

4. Для передачі заарештованих Українська Команда намічає пункти з Українського боку станцію Великі Пузирки, з Польської сторони — станцію Четирбоки. Вирішення сього питання предоставляється Команді Польських військ з вишевказаними парляментарами.

5. Налагодити по можливости телєграфний звязок між найблизшою Польською дивізійною Командою а Староконстантиновом.

6. Жадати видачі арештованих по непорозумінню в м. Із'яславі, в першу чергу полковника Брюкнера.

7. Повідомити Польську Команду, що на північ від лінії Шепетівка — Бердичів не мається Українських військ.

8. В вище наведених рамках дається повновласть старшинам сот. Ярославові Кирчові і сот. Іванові Зелінському з вищою Польською Командою в імени Української Команди по охороні демаркаційної лінії заключити договір.

Командуючий Групою Військ по охороні демаркаційної лінії, отаман М е л ь н и к.

Т. В. О. Начальник штабу, осаул Ц і в і р к о.

Дійшло й до підписання протоколів:

П Р О Т О К О Л,

списаний дня 7. Падолиста 1919 р. в м. Із'яславі в справі заключення умови між військами українськими і польськими в справі демаркаційної лінії, телєграфного звязку і поліційних заряджень. В імени Штабу польської 13. дивізії Пограничних Стрільців виступає поручник Оттон Ранстром-Брюкман, (*) — О. Д.) від Штабу Української Групи по охороні демаркаційної лінії сотник Ярослав Кирчів і сотник Іван Зелінський.

По провірці завірених уповноважень вищеназвані представники заключуюь на підставі одержаних інструкцій слідуючу

У М О В У:

I. Ч а с д о г о в о р у.

Нинішна умова, яко додаткова до загальної умови о перемиррю між військами польськими і українськими, обовязує за час ісиування цєї послідної.

II. Умова обовязує на просторі, занятія відділами 13 дивізії Пограничних Стрільців з польської і відділами групи по охороні демаркаційної лінії з української сторони.

III. Демаркаційна лінія зачинається від залізниці Шепетівка — Бердичів в місцевости Полонне і біжить на південь від цєї залізниці вздовж річки Хомора до місцевости Кузьминці, дальше в лінії простій до містечка Базалія, місцевости Завалійка і місцевости Гречана, при чім названі місцевости належать до української території. Позаяк описана лінія демаркаційна лише в части відноситься до 13 дивізії Пограничних Стрільців проситься Начальство Військ польських о виданнє відповідних заряджень всім иншим відділам, які займають дальшу часть тої лінії.

IV. Перехід через демаркаційну лінію так в одну, як і в другу сторону забороняється. Відділи, які що лінію перейдуть, будуть обезброєні і інтерновані.

V. Для передачі інтернованих означається як пункти з української сторони: Великі Пузирки, з польської сторони.—Чотирбоки. Обі місцевости на залізниці Шепетівка—Старо-Константинів.

VI. Постановляєм налагодити телєгрифний звязок між Ст.-Константиновом а Шепетівкою, причім польське начальство налагоджує лінію до залізничого мосту на Хо-

---

*) 13 Dywizja p. strz. kres.
Sztab
II. Oddział.

Kw. Gł. dnia 5-XI. 1919 roku.

ZAŚWIADCZENIE.

Poświadcza się niniejszym, że por. Otton Renstrom BRÜKMANN upoważniony jest zawrzec umowę z delegatami wojsk ukrainskich w sprawie linji demarkacyjnej na froncie 17-tej Dywizji, połączeń telefonicznych i zarządzeń policyjnych.

Za zgodność:
(podpis nieczytelny)

Z. r. Szef sztabu (podpis)
KURCYUSZ kpt.

морі, я від того місця до Ст.-Константинова начальство українське. Для переведення цього звязку визначається **rendez - vous** телєграфних патрулів на станції Чотирбоки дня 12. Падолиста 1919 р. о 12 год. в полудне. Для уникнення надужить лінії постановляєм вилучення всіх станцій між Шепетівкою і Ст.-Константиновом з тої лінії, причім уживання ліній застерігається лише штабови польської 13. дивізії і українському Штабові Групи по охороні демаркаційної лінії в Староконстантинові. Розмова по апараті допускається лише за подачею умовленого гасла і відгуку установляється числове гасло: 468, відгук: 17.

VII. Старшини звязку. Для скоршого полагоджування справ, випливаючих з нинішньої умови, а в особенності для контролі телєграфного звязку висилаються старшини звязку: польський до Ст. Константинова, а український до Шепетівки. Детальні інстукції видадуть в тій справі дотичні штаби пізнійше.

VIII. Констатуємо, що часово задержання українських старшин в Із'яславі випущено на волю українські делєгати просять о звільнєнє полковника Брюкнера, якого арештовано в Із'яславі і якого перед місяцем відіслано до вищих влад, при чому вони писвідчують, що він є дійсно українським старшиною і був начальником залоги м. Із'яслава.

IX. По закінченню нинішньої умови українські делєгати пропонують, що слідує:

а) Щоби команда 13 дивізії дозволила на вивіз дров і лісів Майдан — віля для цукроварень, положених на українській території за відповідним винагородженням в готовім цукрі. Висоту цін замінних товарів і спосіб транспорту означить окрема комісія, яка зійшлась би в Шепетівці.

б) Пропонують дальше товарообмін цукром, збіжем, солониною та мануфактуру (сукно, біле) та шкіряні і залізні вироби.

X. Нинішний протокол з умови списано в двох примірниках: один по українськи і один по польськи.

XI. Згідність протоколу в польській і українській мові стверджуємо.

На тім протокол закінчено і підписано.

В Із'яславі, дня 7 падолиста 1919 р.

Делєгати Штабу Групи по ох. дем. лінії:
Сот. І. Зелінський сот. Ярослав Кирчів.

Делєгат п. 13 див. Пог. Стр.
Otton Renstrom Brückmann, porucznik.

Dow. 13-ej Dyw. Piechoty.
2-gi Oddział.

Dnia 17-go Listopada 1919.

PROTOKÓŁ

spisany dnia 17-go Listopada 1919 r. w Sztabie 13-ej Dyw. Strz. Kresowych w Szepietówce w sprawie wyjaśnienia umowy o linji Demarkacyjnej, z 7-go listopada 1919, zawartej w Zasławiu i zastosowania ogólnej umowy o zawieszeniu broni zawartej w Warszawie dnia 8-go Listopada 1919.

Obecni: Oficerowie Ukraińscy, Sotnik Jarosław Kyrcziw i chorąży Michał Zieliński. Prowadzi protokół oficer sztabu 13-ej Dywizji Porucznik Otton Renstrom Brückmann.

Zaznacza się, że Sotnik Jarosław Kyrcziw działa z upoważnienia Dowódcy Grupy Wojsk Ukraińskich dla ochrony linji demarkacyjnej, Atamana Mielnika, na co przedkłada odpowiednie uwierzytelnienie. Chorąży Zieliński jawi się jako świadek.

Sotnik Jarosław Kirczіw podaje do protokołu, że

a) Oddziałami wojsk Polskich zostali nieprawnie przytrzymani i rozbrojeni Oficerowie i żołnierze Ukraińscy, a to w miejscowościach Nowosielice, Łabuniu i Hrycowie.

b) że wysłana w myśl umowy 7-go Listopada 1919 Ukraińska patrol telefoniczna do Czetyrboków celem ustanowienia połączenia telegraficznego między Starokonstantynowem i Szepietówką, była zatrzymana i rozbrojona, wskutek czego nie mogła przeprowadzić swojego zadania.

c) że dnia 5-go listopada patrol wojsk Polskich zabrała w Jakimowcach pod Antoninami wozy wojskowe ukraińskie.

Imieniem Sztabu 13-ej Dywizji wyjaśnia Porucznik Renstrom Bruckman

ad a) Przytrzymanie członków Armji Ukraińskiej polegało na nieporozumieniu wskutek niedojścia na czas wiadomości o przedłużeniu zawieszenia broni. Trzej oficerowie i trzej strzelcy zostali już uwolnieni.

ad b) wskutek niedojścia rozkazu patrol telefoniczny został przytrzymany, jednak po godzinie otrzymał oddział polski rozkaz wypuszczenia zatrzymanych i pozwolenia na ukończenie robót.

ad c) Co do zajść w Jakimowcach, 13-ta Dywizja nie ma żadnych wiadomości.

Ze strony 13-ej Dywizji wyraża się żal z powodu zaszłych nieporozumień w wymienionych punktach a) i b).

Sotnik Kyrcziw przyjmuje powyższe wyjaśnienia do wiadomości i uważa sprawę za załatwioną.

Umowa szczegółowa w sprawie linji demarkacyjnej zawarta dnia 7-go listopada w Zasławiu, działa nadal na mocy głównej umowy o zawieszeniu broni, zawartej w Warszawie dnia 8-go List. 1919 r. z następującą zmianą:

Punkt 3-ci umowy szczegółowej określał linję demarkacyjną w ten sposób, że zaczynała się ona w miasteczku Połonne, na południu od koleji żelaznej Szepietówka-Berdyczów, biegnąc wzdłuż rzeki Chomory.

Ze względu na to, że kolej żelazna Szepietówka-Berdyczów jest podstawą operacyjną dla wojsk Polskich przeciw bolszewikom; początek linji demarkacyjnej między wojskami Polskiemi a Ukraińskiemi zaczyna się we wiosce Berezno na południu od Połonnego i ztąd dalej biegnie wzdłuż rzeki Chomory. Miejscowość Berczno po stronie Polskiej.

Ponieważ 13-a Dywizja nie zajmuje w całości linji demarkacyjnej, Sotnik Kyrcziw prosi o wydanie odpowiednich rozkazów co do przestrzegania linji demarkacyjnej i innym oddziałom, nie wchodzącym w skład 13-ej Dywizji.

W sprawie połączenia telegraficznego między Szepietówką i Starokonstantynowem postanawia się przyspieszyć odpowiednie roboty z tem, że polski patrol telefoniczny, który będzie naprawiał linję telegraficzną do Wielkich Puzyrek, znajdzie ze strony Ukraińskich władz wszelkie poparcie.

Niniejszy protokół, spisany w dwóch egzemplarzach, z których jeden zostaje w Sztabie 13-ej Dywizji Strzelców Kresowych, a drugi wręcza się Sotnikowi Kyrcziwowi.

Na tem protokół zakończono i po przeczytaniu podpisano.

W Szepietówce, dnia 17-go listopada 1919 r.

Ze strony Sztabu Ukraińskiej Grupy dla ochrony linji demarkacyjnej, upełnomocniony Sotnik
Ярослав Кирчів, сотник.

Świadek:
Михайло Зелінський

Ze strony Sztabu 13-ej Dyw. Strzelców Kresowych, Porucznik
OTTON RENSTROM BRÜCKMANN.

Dowództwo 13 Dywizji
Pieczęć: Piechoty-Oddział informacyjno-wywiadowczy.

Protokołował: Adjutant ORDĘGA.

13 DYWIZJA PIECHOTY
STRZELCÓW KRESOWYCH.

PROTOKÓŁ

spisany w Sztabie 13-ej Dywizji Strz. Kres. w Szepetówce dnia 20-go listopada 19.9 w sprawie przejazdu eszalonów Ukraińskich przez Szepetówkę.

Obecni delegaci Ukraińscy sotnik Koroluk, Iwan Honczarenko, okręg. komis minst. kol., Piotr Czerniawski, inżynier min. kol., Feodor Woronin, rewizor ewakuacji.

Ze strony Polskiej Kap. Szt. Gen. Kurcyusz, Szef Sztabu 13-ej Dyw., Rotmistrz Jerzy Potocki, Adjut. Naczelnika Państwa, deleg. przez Nacz. Dow. W. P., Kapitan Poniatowski Zast. Szefa Sztabu 13 Dyw., Por. Renstrom Brückmann Oficer Szt. 13 Dyw.

Delegaci Ukrain. przedstawiają pełnomocnictwo atamana Melnika Dow. Grupy dla ochrony linji demarkacyjnej oraz instrukcje Nacz. Szt. Głów. atamana Petlury (kopje pełnomocnictw zostają w akcie).

I. Sotnik Kordluk proponuje w myśl instrukcji, aby składy, magazyny wogóle całe tyły armji Ukraińsk. przenieść do Szepetówki względnie głębiej na terytorjum polskie.

Rotm. Potocki zaznacza że wykluczone jest, aby stację Szepetówkę odstąpić choćby w części jako bazę operacyjną Wojskom Ukraińskim, a możemy tylko przepuścić eszalony Ukraińskie przez Szepetówkę i Połonne do Miropola.

Kapt. Kurcyusz zgadza się na umówienie szczegółów co do przewozu wojsk przez Szepetówkę do Miropola.

Rotm. Potocki przedstawia delegacji Ukraiń., że byłoby wskazanem, aby upełnomocniony Głów. atamana Petlury umówił sprawę przepuszczenia eszalonów ukraiń.

II. Na stosowne zapytanie delegacji ukraiń. oświadcza kapt. Kurcyusz że a) 13 Dywizja niema nic przeciw temu, aby wojska ukraiń. naprawiły tor kolejowy i linje telefoniczne do stacji Czeterboki, od tej stacji tor kolejowy będzie naprawiony przez wojsk. polsk.

b) że mimo ukończenia zawieszenia broni 13 Dyw. Strz. Kres. kroków zaczepnich nie rozpoczyna.

c) że 13 Dyw. niema żadnej wiadomości, żeby oddziały polskie przekroczyły linję demarkacyjną i weszły do Jakimowiec koło Antonin.

Na tem protokół zakończono i podpisano.

Szepetówka, dnia 20 listopada 1919.

Delegaci Ukraińscy:
Королюк Микола Ів. Гончаренко
Х. Воронін П. Черняівський.

Delegaci Polscy:
Rotm. Potocki
Kapt. Kurcyusz
Poniatowski
por. Brückmann

*)/.

У. Н. Р.

Помішник Командуючого
групою
СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ
18 падолиста 1919 р.
ч. 25/П.
м. Староконстантинів.

ДОРУЧЕННЯ.

Пред'явнику цього парламентару українських військ, п. сот. Миколі Королюку, дорчається ввійти в переговори з найблизшою польською командою 13 пішої польської дивізії що до слідуючих пунктів:

1. Після одержаних нами офіціяльно повідомлень, головне командування польських військ нічого не має проти, щобн українське командування військ користувалось ст. Шепетівкою яко базою для евентуальної евакуації. Провірити, чи вище польське командування відтинку Шепетівка є о тім повідомлене.

2. Чи супроти того, може українське командування вже тепер приступити до ремонту залізної дороги на відтинку В. Пузирки-Шепетівка.

3. Чи в цій справі можна лічити на поміч військ польських і в якім розмірі. Сот. Королюку доручається вишукати пробуваючого яко парламентаря у польських військ сот. Кирчова і ділати з ним спільно у всіх справах, котрі суть обняті йим дорученням.

Командуючий групою військ по охороні демаркаційної лінії, отаман Мельник.
Т. В. О. Начальник Штабу, осаул Цівірко.

У. Н. Р.

Помішник командуючого
групою
СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ
18 падолиста 1919 р.
ч. 26/П.
м. Старокостантинів.

ПОСВІДЧЕННЯ.

Пред'явники цього сотник Микола Королюк — парламентер українського війська та його радники інженер деп. нов. буд. міністер шляхів Петро Черняівський, рев. вивоз. служ. пр. дор. Воронін Хведір, окруж. комісс. міністр шляхів. Іван Гончаренко дійсно відправляються в м. Шепетівку в справі розвязання пунктів,—парламентер—українського війська—зазначених в дорученню ч 25/П, а вище поіменовані персони—як його радники. Правдивість всього вищенаведеного свідчиться підписами відповідними та прикладом військової печатки.

Командуючий групою військ по охороні демаркаційної лінії, отаман Мельник.
Т. В. О. Начальник Штабу осаул, Цівірко.

13 Dywizja Piechoty

SZTAB.

M. P. dnia 23 listopada 1919

PROTOKÓŁ

spisany dnia 23. XI. b r. w Sztabie 13 Dywizji Piechoty w Szepetówce w sprawie dalszych pertraktacji co do przejazdu eszelonów ukran. przez Szepetówkę jako dalszy ciąg protokołu z dnia 20. XI. b. r. spisanego w tej sprawie.

Obecni: Dowodzący Czas. 13 Dyw. P. Pułk. PACHUCKI, Rotm. Jerzy POTOCKI, Adj. Nacz. Wodza, delegow. Nacz. Dtwa, Rotmistrz WITWICKI zast. Szefa Sztabu 13 Dyw. P., Por. STARZYŃSKI, del. Nacz. Dtwa, Por. Renstrom BRUCMAN, Of. Szt. 13 Dyw. P. prowadził protokół.

Delegaci ukraińscy: Sotnik KYRCZIW del. atamana Melnika i Sotnik MAMCZUR.

I. Dow. Polskie zgadza się na przejazd ukraińskich eszelonów przez Szepetówkę do Połonnego, a sposób transportu reguluje się jak następuje:

Marszruta: Linja kolejowa Czetyrboki-Szepetówka-Połonne-Miropol.

Warunki przejścia: 5-cio godzinny okres czasu będzie zachowany przy przejściu stacji Czetyrboki.

Postoje dla pociągów wojskowych są przewidziane w Czetyrbokach-Szepetówce i Połonnem, wyjąwszy wszelkie inne stacje. Postoje te mają na celu dać możność lokomotywie wzięcia wody, rzecz jasna, że kwestja zaopatrzenia w drzewo spada na władze ukraińskie.

Bezpieczeństwo wojskowe: W każdym pociągu bronjak to karabiny, muskietony, kartaczownice i amunicja będzie zebrana w jednym wagonie. Wagon ten będzie zaplombowany na stacji Czeterboki w obecności polskiego i ukraińskiego oficera i spisany z tego akt. Tylko oficerowie będą upoważnieni zachować szable i rewolwery.

W razie zatrzymania się pociągu zabrania się wojskom ukraińskiem wychodzenia z wagonów prócz stacji Szepetówki, Połonne.

Służba policyjna. Na stacji Szepetówka i Połonne wojska ukraińskie będą mogły wyjść z wagonów ze strony przeciwległej zabudowaniom stacyjnym. Władze ukraińskie postawią linje wart bez broni, by zabronić oddalaniu się od wagonów dalej niż na 40 metrów — na 60 metrów od wart ukraińskich będą wystawione warty polskie — ze strony stacji linja wart polskich wystawiona na 10 metrów od pociągu ukraińskiego zabroni przejście na stacji. Specjalnie wyznaczony oficer polski porozumie się z komendantem każdego pociągu, by uregulować szczegóły służby policyjnej.

Jeden wagon bezpośrednio za lokomotywą będzie przeznaczony dla przewodników polskich, którzy odprowadzą pociąg do Miropola i wraca z lokomotywami do miejsca wyjścia.

Pierwszy transport wyruszy z Czeterboków dnia 24. XI. b. r. o godz. 7 z rana.

II. Dowództwo polskie zgadza się w razie potrzeby na przyjęcie materjałów i taborów ukrain. w depozyt przyczem wozy zostaną ziwentaryzowane i otrzymają jako znak odróżniający litery Arabskie U L. R.

Dowództwo polskie zastrzega sobie użycie polskich wozów z tem, że w razie potrzeby ze strony ukraiń. zostanie odpowiednia ilość wozów przez Dow. Polskie dostawione.

III. Sotnik Mamczur zostaje przy Sztabie 13-tej Dywizji jako oficer łącznikowy wojsk ukraiń a por. Kozierowski wyjedzie do Starokonstantynowa, gdzie zgłosi się u D-cy ukraiń. jako oficer łącznikowy 13-tej Dywizji Piechoty.

IV. Na zapytanie delegacji ukraińskiej, jak będą traktowani członkowie wojsk ukraiń. które przejdą na polską stronę, delegacja polska z powodu braku instrukcji nie daje stanowczej odpowiedzi.

Na tem protokół w dwóch egzemplarzach spisano zakończono i podpisano.

Delegaci Ukraińscy:

Ярослав Кирпи.
Мамчур, сот.

Delegaci Polscy:

PACHUCKI, puł.
WITWICKI rotm.
por. RENSTROM BRUCKMAN
POTOCKI Rotm.
STARZYŃSI por.

Це так було на папері, а в дійсности? Поляки обезброювали менші частини, одбірали майно, а 26.XI наскочили на м. Кузьмин, де були розташовані частини 3 дивізії, і теж хотіли обезброїти, але відійшли ні з чим після збройної перепалки. 26.XI. командарм от. В. Тютюник писав: „Начдіву Київської Збірної. З огляду на те, що Поляки обезброюють дрібні наші частинні обози, тому наказую направляти всі частини скупчено і обози при варті. Наказую також вияснити судьбу 3-ої дивізії, яка пішла на Кременчуги, позаяк одержано відомости, що Поляки її обезброїли". Оце була дійсність...

По прибутті Головного Отамана й правительства до Старокостянтинова на 26 листопада була призначена військова нарада в Коші СС. (Цікаво тут те, що кіш СС не давав помешкання під Ш. Д. А.) В цій нараді взяли участь—Головний Отаман, от. Юнаків, Командарм, всі командуючі групами, по двох старшин та козаків від кожної частини і члени уряду. Мета наради була виключно інформаційною. Малося обміном думок підняти дух війська і дати хоч яку небудь надію на краще майбутнє *).

Спочатку на нараді Головний Отаман подав інформації про події в Кам'янці та Проскурові і закликав не тратити духа в тій критичній ситуації, говорив про заходи пороблені перед Поляками і що він і правительство твердо рішили продовжувати визвольну боротьбу й на далі, ходит лише про реорганізацію армії і задоволення її пекучих потреб. „Сподіваюся, що й це з трудом удасться досягнути" **).

Премієр І. Мазепа іменем правительства запевняв, що воно робило все, щоб не допустити до катастрофи, але відомі події довели до цього (намікав на зраду Галичан) і доводив, що не далекий час признання України Антантою... „Треба тільки пережити. Напружимо всі зусилля для боротьби з ворогом, оправившися і привівши себе до порядку".

От. Юнаків, як Начальник Штабу Головного Отамана, говорив: „Головне, панове, це запобігти дальшій деморалізації в армії. Зараз в ній панує страшенний розклад: частини не виконують наказів, а при такому стані неможливо управляти армією. Як це не тяжко, але частини мусять виконувати накази, тоді тільки буде панувати одна воля Головного Начальства".

Прекрасно й переконуюче змалював військове положення от. В. Тютюник. На нараді запанував добрий настрій. Слова, хоч і абстрактного характеру, вколисували зібраних. Але тут був Волох

*) До помешкання, де мала відбутися нарада, насунула сила людей. Горіло 3 свічки, одну з них Г. О. сказав погасити, бо це мов служило недоброю ознакою.

**) Бердичівські Жиди приготовили повні комплекти одягу і взуття для цілої української армії. Цю акцію з наказу Головного Отамана перевів тов. мін. нар. господарства Солодарь (Жид). Тільки тодішні військові обставини не дозволили цього майна відібрати і передати армії.

і його „кумпанія", який увесь час підсміювався над промовцями і от тут на нараді в перший раз залунала його демагогічна промова: „Бачите, що сталося. Головний Отаман і уряд довели до того, що армія залишилася без чобіт і одежі. А державне майно розікрадено „постачателями" з відома уряду. Політичний центр нездібний орієнтуватися в ситуації, своєчасно приймати рішення і переводити їх в життя. Не те, про що тут говорять, врятує ситуацію, а єдиним порятунком є признання радянської системи, навязання союзу з червоними Росіянами і війна вкупі з ними проти цілого світу. Нам кажуть, що частини не виконують наказів, а Головний Отаман оточив себе фахівцями. Звичайно, що з ними далеко не зайдеш". Тут його перебив Головний Отаман і сказав: „Не можна будувати держави на однім підозрюванню всіх без винятку людей. Є й миж нашими „певними" людьми багато таких, які крали і багато більше заподіяли зла для нашої Республики, ніж оті фахівці, про яких ви тут говорите. Годі вже з цим. Треба придивитися до самих нас, а тоді вже нападати на других. Тільки й чуєш: „фахівці, фахівці", а дивись там зроблено те, там те недобре, а фахвоця ні одного. Коли буде стрічена всяка надія на боротьбу, то я і уряд одверто й честно скажемо вам, що все скінчено, як то кажуть — „не трать, куме, сили, спускайся на дно".

Більшість на нараді була по боці Головного Отамана і після його останніх слів сміялися в вічі Волохові. Але й Волох не угомонювався і продовжував говорити, що тут всіх годують обіцянками і т. п. З різкою відповіддю виступив І. Мазепа, а Головний Отаман поспішаючими кроками залишав нараду — мітінг. Піднявся галас, чулися окремі викрики, свисти... До залі тиснулася збільшена охорона комендантської сотні при Штадармії, нею ж був оточений цілий будинок, а у входу з рушницею й двома бомбами стояв „сам" Коваленко, готовий арештувати на наказ хоч би й усіх. Були тут і „безвольні" і „рішучі" але нікому в голову не прийшло переарештувати цю банду, щоб цим заздалегідь попередити любарські події. Ясно було по поведінці Волоха і перед цим і на нараді, що він зі своїми гайдамаками замишляв щось недобре. Головний Отаман, побачивши Коваленка і взявши його під руку, говорив: „От бачите, випробувані робітники завжди бувають своєчастно на місці. Знайте, що їх робота ніколи не забувається. Ідіть і робіть". Зрештою, чи мав сам Головний Отаман арештовувати при присутности тут „найбільш рішучих?" Отак скінчився мітінг...

На другий день по нараді Головному Отаманові довелося від'їзжати зі Староконстянтинова, бо вже 25 чоловік добровольців зайняли Проскурів (в 14 годин), а увечері тогож дня прийшов броневик „Коршун" з 15 чоловіками обслуги, котрий негайно направився по

шляху на Староконстянтинів. Головний Отаман, по вибриках Волоха, серіозно подумував про зречення влади і з великими труднощами удалось його переконати в противному. В день од'їзду по армії була видана така директива: „Начдів збірник: Запоріжської, Волинської, СС. Київської, нач. школи полк. Вержбицькому, Начдів 3-ої Залізної, нач. Гайдамацької бригади. Розїзди ворога виявлені по лінії Череповка, Аркадієвці Меджибоже. Пашковецькі повстанці тримають фронт як проти нас, так і проти денікинців. Наказую: 1, Запоріжській збірній дивізії в сладі 6, 7 і 8 запоріж. збірн. полків, кінної бригади і Гайдамацької пригади скупчитися в районі м. Староконстянтинова. Розвідку вести на Чернелівку, Зарудде, Волосовці, Пиляву — Штаб Запоріжської дивізії Староконстянтинів. Друге, Волинській Збірній дивізії скупчитися в м. Остропілі. Розвідку вести на м. Бабино, Терешполь — Штаб Збірн. див. м. Остропіль. Третє, Збірній дивізії СС. скупчитися в м. Чортория. Розвідку вести на Мазепінці, Безпечна, Краснополь, Троща — Штаб збірдивізії м. Любар. Четверте, Юнацкій школі з доданими до неї кінною і пішою старш. школами, Гайдамацькою бригадою по скупченню Запоріжської збірдивізії в Староконстянтинові перейти в райони Любар — Юровка. Пяте, Київській збірній дивізії скупчитися в районі В. І. М. Мацієвічі — Білецьк. Штаб Київської збірдивізії Мацієвичі. 3-ій Залізній дивізії перейти в район м. Любар. Шосте, Штаб армії — поки Староконстянтинів, потім м. Любар. Збірним дивізіям СС., Київській і 3-ій Залізній дивізії почати рух 27.XI, останнім частинам 28.XI. Восьме, Обози частинам дивізії мати при собі. Девяте, про одержання сієї директиви донести. Староконстянтинів 26.XI. 1919. 304 оп. Командарм отаман Тютюник".

А ворог наступав тимчасом далі: упали Староконстянтинів перед добровольцями, а Шепетівку і Печанівку зайняли Поляки. Ворог насувався на наддніпрянську армію з усіх сторін: з полудня Денікин, з заходу—Поляки і зі сходу большевики. Не бої і не хороби знищили її, а знищило те, що розходився брат з братом.

Про галицьку армію і Денікина були такі відомости:

БАЛАЧКА З ХМІЛЬНИКОМ.

26 листопада 1919 року, поч. 6 г. 45 хв., кін. 8 г. 15 кв.

У апарата уповноважений від Міністер. Внутрішн. Справ Повіткомісар Лященко.

Запитання Палащукові: Звязок з Кам'янцем стратив вже більш дві неділі. З Літина евакував скарбницю на Хмільник, повіт розділив на дві частині: Хмільницьку і Літинську. Сам перебуваю в Хмільнику. Через неясне становище, роботи майже ніякої. Що маю робити, прошу інформацій і наказів. Повітовий Комісар Лященко.

В Літинському повіті ворог пройшов Межиричьку і Вівсяницьку волости і в район Жмеринки, Комаровці, Бар, влади своєї ще не організував, поки що там працює наша міліція. Звязку з тим районом не маю. В Літині залишив своїм заступником Аронця.

але він захворів і довелося передати виконання обов'язків члену управи Жолудю. Поїду туди сам, ворог не доходив. В повіті розкидано декілька військових частин: 6-й гарматний полк корпусу С. С., команди по обмолоту хліба від першого і другого галицького корпусу. В Хмільнику команда Холодницького. Більше військових частин не зареєстровано. З Винницьким комісаром звязку немає, кажуть він кудись виїхав, але я з ним не бачився. Литичівський комісар в Хмільнику, він з повіта виїхав. Бердичівського комісара—такого нема, він став начальником Бердичівської групи і находиться з нею тут. Він підлягав Н. К. Г. А. Сотня охорони розформована, бо розвалилась сама собою. Резерва міліції нема, думаю організувати. Шепель зачинає відограватн ролю. Яку саме, далі скажу. Маємо відомости, що 23 XI. були бої меж Комаринцями і Сербиновцями. Де зараз там ворог, не знаю. Бердичів і Козятин зайняті Денікином — Козятин 24-го, а Бердичів 25 чи 26.XI. Галицькі частини розпадаються і втікають додому. У них помічається перелом у відношенню до Наддніпрянців. Вважаю це реакцією на договір. Коли Н. К. Г. А. хотіла розброїти Щепеля, який був в складі Літинської бригади Холодницького, то Шепель розброїв сам Галичан в ночі з 24 на 25 листопада. Зараз відношення налагоджуються на мирові, але не вияснюється на участку залізниці Жмеринка-Козятин. Сьогодні по нашим відомостям денікинської частини не було. Тільки в Винниці зібрано багато Галичан: перший, другий і третій корпуси. Денікинці провадять у Винниці мобілізацію офіцерів і за пять років козаків, мають наказ кінчити мобілізацію за сім день, результатів мобілізації не знаю. Є випадки вбивства галицьких старшин і козаків в повіті селянами. Власть у Винниці ворожа тільки організується, уже почались арешти українських діячів. Мали заарештувати, але ж він попереджений Бубелою, втік на Староконстянтинів (втік Базилевич). Він вчора виїхав з Хмільника. На його кватирі був заарештований Шадилів і Чудинів, але втекли. Про більш арештів не знаю. Я кінчив. Маю в скарбниці із Бердичева, Умані, Винниці, Літина і Винницького Державного Банку цінность разом на 15 міліонів, точно не знаю. Знаки більшостю браковані, або большовицькі. Зроблено виємку з дозволу Міністерства Внутрішніх Справ на суму 800.000 на потребу повстанського Комітету. Всі цінности находяться в Хмільнику. Що з ними робити, не знаю, до Вас везти опасно. Про зайняття Бердичева не провірено, про Козятин певні. Всього там ворожих сил коло трьох тисяч. В Бердичеві залоги не було. Тат вже більш місяця господарювали большовики, отряд коло 200 душ. Із Житомира до нас приїздив для звязку член цека боротьбистів. Певних уповноважень він не мав. Результати переговорів які і инші відомости передам Вашим шифром. Кінчив. Тепер у апарата п. Говорун. Де Певний і Семененко, жду од них інформацій. З Винницею мали живий звязок, маєм ліво і Правобережжа. Куди доставить документи на імя Міністерства Ц. К.? По чутках в Калиновці мається галицька частина і Сквирський повіткомісар Зибенко з своєю сотнею. Н. К. Г. А. шукає взаємовідносин. Подробиці завтра. По нашим відомостям Винниця має численну галицьку українську організацію. Сидимо без грошей для людей так потребних для роботи на Київщині.

Чи не можете знестися зі Штабом Д. А? Оповістіть, що в Хмільнику, шкіра і цукор Запоріжської групи і органи постачання запитують од мене директив, як з ними поступити бо вивезти не можна. Зараз прибув на телєграф Директор Телєграфного Департаменту і він буде балакати з Вами далі. Бутенко. Як побачите п. Аполона Певного передайте йому, що я в Хмільнику, позаяк одержав від отамана Тютюника деякі директиви. Переговори вів: Губерніяльний Комісар Волині Сумневич.

Балачка з Хмільником. 27 листопада 1919 року.

Губкомісару Волині.

26 листопада в Хмільник приїздив представник Н. К. Г. А. д-р Давид, який увійшов в переговори для налагодження взаємовідносин

і зажадав, щоб він (певне Шепель) виступив з Хмільника, давши місце галицькому корпусові, який виходить для наступу вібито на Бердичів. Звернувшись до мене, як до представника уряду, Давид заявив про бажання К. Г. А. вступити неофіціяльно в зносини з нашим урядом і партіями. Представник заявив, що Н. К. Г. А. стояла і стоїть на грунті українських інтересів (пропуск не розшифровано) посередників у зносинах з м'сцевостями занятих ворогом. На доказ він привіз паночку до міністерства і цупкома з таємними паперами. На моє запитання — чи він є представник групи, чи Н. К. Г. А. і чи змінений склад Н. К. Г. А., він зазначив, що він виключно від Н. К. Г. А. і що там змін нема і не передбачається. Очевидно Хмільник прийдеться залишити, як поставиться до пропозиції. Давид жде відповіді в Уладовці. Своєї зброї у Шепеля мало, лише одна гармата. Командіру Бердичівської півгрупи, бувшому бердичівському комісару, підлягаючому Н. К. Г. А. не можу вповні вірити. Він бажає висунутися. Можливе у нього непорозуміння з Шепелем. Скажіть, куди направити пакети і газети на імя Головної Ради л. м'ністрів, Мінзакспр. і Мінародгосп. Передав представник М. В. С. Говорун.

І правительство і військо, як видно з останнього оперативного наказу, все йшло або до самого Любара, або в його район. Маленьке місто Любар стало свідком історичних подій, тяжких людських переживань і знову братньої зради.

Може б плян Головного Отамана що до порозуміння з Польщею і реорганізації армії й удався, та виступ „отаманії" перекреслив всі плани правительства. Цими отаманами були Данченко, Волох *) і Божко.

Данченко — син селянина м. Вижгородка, Волинської губернії, учитель гімназії. В початках українського руху Данченко займав дуже відповідальні посади: комендант м. Київа, брав активну участь в повстанні проти гетьмана, як помішник к-ра Дніпровського загону от. Зеленого в Трепіллі; потім командував окремою частиною Запоріжської групи. Був гарний промовець і дуже популярний в своїх виступах на селянському з'їзді у Київі і перед Трудовим Конгресом. Говорили, що він був також і добрий старшина: сміливий і завзятий. Та жадоба власти не давала йому спокою. Всі, що його знали, говорили про нього як про інтригана і авантюрника. Сидів він і по тюрмах і скрізь: за часу Директорії також туди попав та ненадовго. Данченко 13 листопада одержав від командуючого

*) Про Волоха я говорю в першому томі. Тут тільки пригадаю, що Волох ще при переході Запоріжського корпусу до Румунії відограв ганебну ролю, бажаючи всіх навернути до большевиків, як командір Запоріжського корпусу, пізніш командір Гайдамацького полку; мало освічений, нахал, брудний в засобах боротьби і абсолютно не тямлючий в політиці, хоч мав багато претензій до неї, особливо в останні часи.

армією от. В. Тютюника призначення командуючого повстанцями на Волині. Ще на ст. Проскурів Данченко конферував з Волохом про вихід з ситуації. А таким виходом на його думку було проголошення рад і порозуміння з РСФСР. Для своїх цілей Данченко приєднав до себе Легіна (чоловік, який ніколи не був тверезий) і от. Божка.

Божко у всьому був подібний до Данченка, за винятком невеликої освіти. За битности своєї командіром Запоріжської Січі носив в мішку булаву на всякий випадок (зграбовану в одному з українських музеїв), а у себе в штабі точнісенько урядив, як це було за наших гетьманів, а свою часгину змагався організувати на зразок старої нашої козацької запоріжської січі. Навіть оперативні накази—наступати чи не наступати—вирішувала „чорна рада". Себе Божко величав батьком. Данченко і Божко, добре розуміючи один одного, в душі були запеклими ворогами і чекали тільки слушного часу, коли один з них мусів загинути; та всеж таки Данченко призначив Божка своїм начальником штабу.

У Староконстянтинові Данченко був не довго і нічого тут не зробив, бо був занятий зведеннем особистих рахунків з губкомісаром Волині Сумневичем. Хоч багато було документів, по яким можна було Данченка трохи утихомирити, заперши його по суду до вязниці, та п. комісар не осмілився й цього зробити, хоч завше кричав про тверду владу.

Коли розпочався відступ нашої армії, то Данченко вибрав для свого осідку м. Любар, де в перший же день свого прибуття наклав контрибуцію (це було тоді дуже в моді) і по троху провадив свою підготовчу роботу для перевороту і захоплення влади. А відступаючі війська все йшли і йшли через м. Любар, росташовуючися в його околицях. Данченко, нікого не питаючи, перехоплював відступаючі частини і приєднував до себе, майно так само одбирав і його відділ ріс з кожним днем. Свою роботу Данченко провадив надзвичайно хитро, так що ніхто й не думав, що за цією роботою могло б критися щось недобре. Міністри, приїхавши до Любара, мали з ним нараду і, здавалось, що все йде добре. Але з ким тільки тоді міністри не нараджувалися?

В цей час почала жити „Волинська Революційна Рада", на чолі якої стояв б. Кремінецькій комісар Коваль, а до її складу входило ще 5 неграмотних людей, які утримували звязок з Данченком і мали себе оголосити як раду, що репрезентує волю всього українського народу. З прибуттям до Любара Волоха і Маслова наради відбувалися кілька раз на день. Остаточно вирішили, що тільки принціп рад може врятувати становище.

Прибули до Любара й Головний Отаман, міністри, от. Юнаків,

а в невдовзі і Штаб Дієвої армії. Випав великий сніг, їхати було тяжко. Приходилося на своїх плечах витягати автомобілі, та все таки добрались. В день приїзду Головного Отамана і нач. шт, от. Юнакова до Любара, до останнього увечері явилися Данченко і Волох. Данченко говорив: „Мені закидають, що я розкладаю армію, що я вношу безладдя. Армія в силу обставин зараз перебуває в стані розкладу. Частини біжать і гублять майно. Я маю тільки намір зберегти армію. Місія Головного Отамана скінчена. Треба, аби він формально нам передав армію". От. Юнаків сказав на це все, що доложить Головному Отаманові. А Волох продовжував: „Ви розумієте, в якому стані ми опинилися: з одного боку Поляки, з другого — Денікин, а з третього большевики — всі нам загрожують. Боротися з усіма, ми не можемо. Треба порозумітися з большевиками, бо їх наш козак найменче ненавидить. Але большевики ніколи не погодяться, коли це буде іти від Симона Васильовича. В цім його треба переконати і негайно це зробити. Я не хочу його знищити, але ми мусимо його усунути на деякий час і зберегти, як приватню людину, для майбутнього".

От. Юнаків подякував їм за те, що вони довірили йому свої думки, і зараз же пішов про це доложити Головному Отаманові. Підчас свого докладу от. Юнаків настоював, аби Головний Отаман ще раз переговорив з цими „панами". Спочатку Головний Отаман не хотів говорити, але потім сказав, що вживе заходів. Сам Головний Отаман не говорив, а доручив переговорити от. В. Тютюнику. Але останній, після двох-трох слів, попросив Волоха і Данченка вийти зі штабу.

Зараз же по виході від от. Юнакова згаданих двох отаманів прибув і Божко, який запевняв, що Волох і Данченко є авантюрники, що вони „щос" замишляють проти центру, та що він ні до чого не причасний. Просив про це все доложити Головному Отаманові.

Було доложено. В Любарі відбулася нарада „Волинської Революційної Ради", Данченка, Волоха, Божка та инших, на яку був запрошений Головний Отаман і міністри. Звичайно ніхто з запрошених на цю нараду не пішов, з виїмком Петренка (у. с.-р.). П. Петренко на нараді говорив про незаконні вчинки „ради", доказував необхідність співпраці з урядом У. Н. Р., грозив народнім судом, але нічого не помогло: отамани мали „своє" на умі. По цій нараді „Волинська Революційна Рада" й отамани рішили остаточно пірвати з центром У. Н. Р., а „Раду" проголосити „всеукраїнською".

1.XII. от. В. Тютюник мав останнє побачення з Волохом в присутности от. Ю. Тютюника. Командарм запитував — яким правом Волох пограбував постачання, чому не вирушив в Трощу згідно наказові, чи взагалі він не признає жадної влади? Волох випірався, що майно пограбував Божко, підтрунював над Тютюником і говорив, що він

не виконав уже з 10 наказів і його ще не повісили на шибениці, але Волох помітив, що далеко зайшов і сказав, що він жартував і що наказ виконає після одержання деяких речей. Присутній тут отаман Ю. Тютюник запропонував свої послуги для втихомирення Волоха. Командарм погодився. Мав бути виготовлений відповідний наказ для Ю. Тютюника. І Ю. Тютюник відбув до дивізії, щоб її підвести до Любара для ліквідації „отаманського тріумвірату"? Але Волох попередив Ю. Тютюника...

Волох після наради прислав до Головного Отамана лист на клаптикові паперу, в якому вимагав відмовлення від влади і передачі йому армії. Маючи цей документ в руках і знаючи про постанови „Волинської Ради", Головний Отаман в порозумінню з от. Юнаковим і от. Тютюником видав наказ начальникові юнацької школи, старшині Вержбицькому обезброїти вночі відділ отаманів, а останніх арештувати. Але отамани довідалися про це (Вержбицкий був у змові з ними) і опівночі з 1 на 2.XII. перейшли на другий беріг р. Случа і розташувалися там в бойовому порядкові, так що вже не можна було ні пройти, ні проїхати на другу сторону. Над ранок 2.XII. Данченко з гайдамаками забрав державну скарбницю, яка стояла на пошті під охороною юнаків (Волох про це не знав). Знову був виданий наказ юнацькій школі відібрати скарбницю і покарати грабіжників народніх грошей і майна. Але начальник школи відмовився виконати наказ, мотивуючи це тим, що юнаки настроєні по радянськи і заявили нейтралітет. Що було робити? От. Ю. Тютюник через лиху дорогу в час не прийшов, а під боком не було ні одної організованої частини. Тоді було наказано охороні Головного Отамана виконати наказ, даний юнацькій школі, що й почав виконувати начальник похідної канцелярії Головного Отамана старш. Бутенко. Розпочалася безладня стрілянина. Данченко зі скарбницею утік, відібравши ще по дорозі цілий лантух російських грошей, який везли на підводі міністр Красний і тов. міністра нар. госп. Солодарь. На стріли наспіли гайдамаки і почали по одному просочуватися на цей бік річки (Волох мав приєднати до себе Запоріжську дивізію, а через неї і всю армію), а передові частини армії тільки ще підходили до Любара. Знову прибув до Головного Отамана з листом посланець од Волоха (старш. Кожемяка), в котрому він ще й ще раз пропонував Головному Отаманові зріктися армії в його користь.

Стрілянина стихла. Ні ранених ні забитих. Уже повернув й міністр пошт і телеграфів Паливода, який з переляку перед гайдамаками заліз аж на горище пошти і сидів там підчас грабування державної скарбниці. Але дальше перебування в Любарі Головного Отамана стало небезпечним і він ледве встиг виїхати на конях, а за хвилину

по виїзді на наших очах був уже автомобіль затриманий гайдамаками. Частина юнаків і гайдамаки з охорони пішли до Волоха, а з рештою охорони Головний Отаман направлявся до Чорторії. Напів дороги до Чорторії приєдналася кінна сотня 3-зі дивізії. А в цей час Волох уже був призначений „Волинською Революційною Радою" „головнокомандуючим українскими червоними радянськими військами", а Божко вже лежав забитий у хаті Красносільського панотця.

Та далі так мирно не могло ж продовжуватися, коли зібралося трьох отаманів, коли один другого не хотів визнавати, коли кожний з'окрема мав свій відділ і кожний з'окрема претендував на „головнокомандуючого". Найсильніщим з них був Волох, бо за нього стояла бригада гайдамаків і „Волинська Революційна Рада". З Данченком, на погляд Волоха, було легче покінчити, залишався найнебезпечніший Божко. І Волох ні на одну хвилину не задумався над своїм кроком і підослав до Божка одного козака, який вистрілом з револьвера вбив Божка наповал. Свідок цієї події так говорить про неї: „До Божка в помешкання (а він мешкав у Красносільського панотця) зайшов його січовик. Між ними йшла балачка зовсім буденного змісту. Біля Божка лежав Божків таки заряжений револьвер. Козак узяв браунінг у руки й став розглядати. Потім, свідомо чи несвідомо, натиснув на курок. Револьвер вистрілив прямо в Божка. Божко непритомний упав і вмер, не приходячи до свідомости. Поховали Божка дуже врочисто на Красносільськім цвинтарі. Волинська Революційна Рада асигнувала дружині Божка, яко допомогу, 150 тисяч гривень". Коли ж наша армія була в Любарі, Данченко і Волох були вже у Чуднові, а військо тут довідалося, що Головний Отаман разом з правительством перебуває в Чорторії.

Тепер правительство побачило, що провадити так дальше боротьбу неможливо, і, відкинувши плян військових „розпустити військо і заховатися сгрумочками", пропонований ще в Кам'янці, почало думати над новим пляном боротьби, дійшовши до такого висновку: регулярної армії не розпускати ні в якім разі, а по відпочинкові і реорганізації перекинути її в запілля ворога, щоб вона нищила ворожі зади, транспорт, кумунікацію, організувати повстання, частині правительства залишитися при армії, а частині відбути за кордон для роботи на дипльоматичному грунті, щоб Європа узнала нас як представників самостійної республики. Правительство виготовило відозву до народу (видруковану й оголошену пізнійше), в котрій з'ясувало причини нефортунної ситуації і вигляди на майбутнє:

„ВІД ПРАВИТЕЛЬСТВА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛИКИ.

„В будуванню Самостійної Української Народньої Республики в сей момент кінчається один період, — період неч)ваної героїчної

боротьби і великих страждань українського народу. Доля судила, що український народ на шляху до самостійного життя не мав реальної підтримки серед держав світу. Територія України вважалася і вважається як приватня здобич для кожного, хто може свої бажання піддержати озброєною силою, а не як хата вільного українського народу і свобідних, рівноправних меншостей цієї країни.

„Російські комуністи бажають за допомогою матеріяльних богатств України піддержати свою Совітську Республику. Російські контр-революціонери почали відновлення російської царської імперії походом на Україну.

„Імперіялістичні держави Європи будують свою політику на сході через поневолених народів України. Тому не дивно, що український народ, полишений лише на свої власні сили, не міг досі твердо стати на ноги в будівництві своєї держави.

„З моменту евакуації Київа, після повалення гетьманського насильства, Українська Народня Республика була вічно під страшною загрозою захоплення ворогами. І лише завдяки надзвичайному героїзмові народу і війська держалися ми проти наших противників.

„За час цеї боротьби в боях полягло велике число нашого вояцтва, а ще більше вірних синів Украіни гинуло від усяких заразних хвороб. Держави світу не тільки байдуже дивилися на те, що український народ гине без всяких санітарних засобів, а, навіть, забороняли привозити на Україну потрібні нашому війську лікарства.

„Правительство Української Народньої Республики і республиканське військо, які заводили лад і порядок на території України, спираючись на демократичні принціпи, не були в силі виконати свої завдання, бо буржуазно-демократична Європа відрізала нашу територію від взаємовідносин зі світом, з наслідок чого наш край знову кинутий в чорну страшну анархію.

„Через все те, наше державне тіло стояло многократно перед катастрофою: в січні 1919 року — в Київі, в лютім — в Винниці, в травні — в Волочиську, в червні — в Кам'янці. Все це етап українського народу по дорозі на Голгофу. Бичований, знеможений піднімався він у своїм завзятті до свого самостійного життя, до нових, спроб стати вільним і рівноправним громадянином світу. І напевне наше робітниче і селянське військо виконало б свої завдання, коли б тяжкий іспит історії не знесилив матеріяльно і морально наших організованих сил.

„Перехід Галицької Армії на сторону Денікина поставив нашу армію в надзвичайно тяжке стратегичне і матеріяльне положення, бо одночасно з передачею ворогові сили військового майна, для його наступу була відкрита наша головна комунікаційна лінія.

„Це примусило державний апарат нашої Республики і військо залишити район Кам'янця, Проскурова та Староконстантинова і перейти в місцевість, де б наша армія могла відпочити, поправитись і знову, як організована й дисциплінована сила, піти в наступ проти ворога.

„Відступ армії в тяжких умовах розстроїв наш державнай урядовий і фінансовий апарат і зруйнував постачання армії. В цей критичний момент для української державности, коли наша армія зосереджувалась в районі містечка Любара, купка авантюрників, прикриваючи свої плани совітськими лозунгами, задовольнила свої хижнецькі наміри тим, що зрадницьки ограбувала державну скарбницю.

„Цим наша армія поставлена в ще більш скрутне матеріяльне становище. В звязку з зазначеним станом річей, Правительство Українаької Народньої Республики заявляє, що воно тимчасово переходить на инші способи боротьби за нашу державність. Військо одержить від Вищого Командування ті завдання, які воно повинно надалі виконувати. Правительство разом з Верховною Властю Республики для державного діла перебуватиме в певному місці, щоб, маючи звязок з народом і військом, керувати справами України і заступати її перед другими державами і народами так, як цього будуть вимагати інтереси нашої Республики. Правательство не припиняє своєї діяльности і доложить всіх сил, щоб боротьба українського народу за визволення була доведеня до успішного кінця.

„Панські порядки нового гетьмана генерала Денікина вже підняли проти себе весь трудячий народ України, всю українську і неукраїнська демократію. Понад Дніпром ідуть великі повстання українського народу проти російських черносотенних завойовників.

„Окрім повстання в тилу добровольческої армії, її силу підриває наступ червоної армії із Совітської Росії. Господарюванням чужоземців Україна доведена до крайньої руїни і безладдя. Народ України і наше республиканське військо знає, що в большевизмі порятунку немає. Большовицький комунізм на українському грунті не приймається. Він може посіяти тільки нову міжгромадянську війну, нове кровопролиття, в трете знищити Україну матеріяльно.

„Вояки Української Армії і весь народ України!

„Нехай наша віра в нашу народню справу не захитається ні на мить!

„Тяжкий момент, який переживає наш рідний край, вимагає від вас великої самопожертви. Але ніщо на світі не дається без боротьби. Двохрічною своєю боротьбою з ворогами України Ви поважно поставили перед усім світом справу визволення нашого народу. Всесвітній Соціялістичний Конгрес в Люцерні 8-го серпня сього року одноголосно признав Українську Самостійну Республику.

„Весь щиро демократичний і соціялістичний світ дивується нашій впертій і невпинній боротьбі з своїми ворогами за національну і соціяльну справедливість.

„Успіхи наших ворогів не довговічні, бо на чужі гроші і чужою допомогою, а не своєю внутрішньою силою, держиться армія Денікина. Українська Народня Республика держиться своїми власними силами і наперекір нашим лютим ворогам вона буде жити вільно і самостійно. Як раніще, так і тепер нашим кличем буде Самостійна Народня Республика. Тільки в самостійній Республиці може трудящий народ України, без ріжниці національностей, здобути собі землю, волю і громадські та національні права.

„Нехай живе вільний народ України і його Незалежна Народня Республика.

„Голова Директорії Отаман П е т л ю р а.

„Голова Ради Народніх Міністрів і Міністр Внутрішніх Справ І. М а з е п а. Міністр Преси й Пропаганди Т. Ч е р к а с ь к и й. Міністр Праці Й. Б е з п а л к о. Міністр Єврейських Справ П. К р а с н и й. Керуючий Міністерством Пошт і Телєграфів П а л и в о д а. В. о. Міністра Народнього Господарства Г. С о л о д а р ь. Державний Секретарь Л. Ш р а м ч е н к о.

м. Любар на Волині, 2 грудня 1919 року".

Вищенаведений акт виданий як би в м. Любарі, а на самім ділі в Чорторії. Зроблено це тому, що Любар був більшим містечком і не випадало видавати такий акт в такому закинутому і невідомому місці як Чортория — такі були мотиви правительства. В Чорторії нашу армію спіткала знову розпачлива неприємність. Краще заосмотрені січові стрільці спішно відходили перед наступаючим Денікином, а 2 грудня Стрілецька Рада розвязала зовсім коррус СС, ухваливши: зараз розійтись, зброю передати тим, хто йде на помсту ворогові, а в слушний час знову зійгись.

Кіш СС ліквідувався. Довгі балачки Головного Отамана з от. Коновальцем ні до чого не довели, хоч йому й говорилося, що це зменшить нашу армію численно та недобре й деморалізуюче вплине на психологію старшин і козаків. Дуже це вразило Головного Отамана, а надто зрада гайдамаків. Аджеж це була його рідна дитина. Разом із гайдамаками він розпочав боротьбу за волю народу ще в 1917 р. Це так його вразило, що він хвилинами забувався і перебував в страшнім нервовім стані. Події за подіями доводили його до розпуки: чоловік в останні дні вже не міг ходити і іноді говорив: „Всі мене покинули, може й ви кинете, ви вільні"... говорив він до нас двох— Крушинського й мене (в цей час при ньому, за виїмком от. Юнакова більш нікого не було): „З військом пішов, з військом останусь і ра-

зом з ним загину, коли прийдеться загинути, але буду боротися до кінця... Вірю, що, не вважаючи на катастрофичність моменту і тяжкий стан армії, ми не вмремо і будемо ще продовжувати дальшу боротьбу за нашу державність і незалежність". Отже серед загального зневірря і розпуки в цьому чоловікові палав сильний національний огонь, котрий запалював і других, а його віра в кращі дні передавалася правительству і війську. В наслідок цього й був виданий акт 2 грудня 1919 року, хоч серед членів уряду (есерів), серед рядової інтелігенції, а також і серед війська були хитання і чулися голоси за перехід до большевиків в якости „червоної української армії". Тільки непохитність в думках Головного Отамана про дальшу національну боротьбу запобігла цьому, урятувавши центр і військо від остаточної ліквідації і запобігши передчасному триумфові ворогів.

Для всіх було ясно, що відступаюча армія на північний захід, там довго не протримається з огляду на невиясненість стосунків з Поляками і на наближення двох инших ворогів—большевиків і Денікина. Ще в Староконстянтинові ми — оточення почали доводити Головному Отаманові про необхідність його від'їзду за кордон. Аргументувалося це тим, що без порозуміння з Польщею політична смерть для нас є очевидною, що без цього наші збігці наразяться на цілий ряд перешкод, що загинуть державні архиви, майно й гроші, що перебування його з армією є непотрібним, що це б звязувало її в акціях і т. д. і т. д. Та він категорично це відкидав говорячи: „Не можу, не можу кинути армії. Це було б рівнозначно тому, як би я втік. Що буде, то й буде. Раз мати родила, раз і помірати". І далі, мотивуючи свою відмову, Головний Отаман говорив, що який з нього дипльомат, що він хуторянин в політиці, що у себе дома ще так сяк, а за кордоном потрібний лоск і багато ще для дипльомата.

Ясно було, що Головний Отаман не згодиться від'їхати за кордон, коли це буде виходити тільки від його оточення *). Для здійснення цього заміру треба було шукати инших шляхів. Почали про це говорити з окремими міністрами і військовими. Першими, хто висловився за від'їзд Головного Отамана за кордон, були от. Коновалець і Мельник, але тут не було чому дивуватися, хоч вони й приводили резони своїх тверджень, бо й вони „кінчали справи" і теж їхали за кордон. Премієр І. Мазепа і дехто з міністрів не хотіли, щоб Головний Отаман від'їхав, бо вважали, що Бог зна що може статися за його відсутністю, — боялися взяти на себе всю відповідальність, за вислід наміченого пляну і мовчали. Та про долю Головного Отамана зачали говорити військові і запитувати у правительства в цій справі.

*) А в нас говорило не шкурне питання, а почуття обовязку перед історичною майбутністю... Міг же Головний Отаман від'їхати і нас з собою не забрати.

Правительство побачило, що справа з від'їздом Головного Отамана чи залишення його з армією цікавить ширші військові круги, і почало й само розвязувати це питання. Половина Ради Міністрів була за від'їзд його за кордон, а половина проти. І це питання було покищо остаточно не розвязано. Так було 3.XII.

4.XII. в Чорторії відбулася інформаційна нарада в присутности Головного Отамана, членів уряду, штабних чинів і командуючих дивізіями. На цій нараді от. Коновалець склав заяву, що січові стрільці демобілізуються, вважаючи дальше провадження озброєної боротьби партизанкою недоцільним. Покійний Мишковський доводив на нараді, що армія довго не може триматися в занятому нею районі і мусить негайно вирушати в похід, що правительство не мусить перебувати з армією і т. п. От. Юнаків його підтримував. От. Ю. Тютюник доложив, що він рішив прориватися до Дніпра і там провадити боротьбу до весни, а що потім обставини позволять повести акції в ширшому маштабі. От. Ом. Павленко, Загроцький і Трутенко (новопризначений командір 3-ої дивізії замість хорого на тиф і залишеного в Проскурові О. Удовиченка) заявили, що мусять порадитися зі своїми частинами і тільки тоді приймуть відповідні рішення. Головний Отаман призначив на 6.XII знову нараду в м. Чорторії, на котрій мало бути прийнято остаточне рішення перед походом армії в запілля ворога.

І в цей же день Головний Отаман в присутности трьох міністрів і от. Юнакова запропонува от. Ом.-Павленкові обняти командування армією, на що останній не дав остаточної відповіді, але й невідмовив, заявивши, що він піде ще порадитися зі своїми підлеглими. Тут же він висловив побоювання, що от. Ю. Тютюник може щось викинути підчас походу і просив поради, що йому робити в такому випадкові.

По нараді був виданий такий наказ по армії:

„Всім Начдівам збірних: Запоріжської, Волинської, Київської, СС і 3-ої Залізної Командарм наказав завтра 5.XII до 12 годин надіслати в штаб армії слідуючі відомости 1) що дивізія собою фактично уявляє; 2) в який район дивізія бажає перейти; 3) що дивізія бажає одержати зі штабу армії та з постачання; 4) питання, які виникнуть у начальника дивізії. Нова Чортория 4.XII.1919 р. ч. 32. За начальника штабу Осаул Цейліт".

Увечері 4.XII премієр І. Мазепа прийшов до Головного Отамана і в імени правительства уже просив, а потім настоював на від'їзді його за кордон і то негайно. Головним мотивом його домагання було те, що не можна провадити боротьби без звязку з Європою і без належної там роботи... Головний Отаман мовчав і не давав відповіді.. Почали приходити інші міністри та військові і теж говорили за від'їзд. Головний Отаман упірався, але побачивши, що вже всі в один

голос просто вимагали від нього, згодився. Але як і куди їхати? Без візи, без порозуміння? Та робити було нічого. Старш. Крушинський в цей час уже перебував у Рівному бо, одержавши такі уповноваження —

1.XII—1919.
76/Ф. К.

УПОВНОВАЖЕННЯ.

Доручаю пред'явникові цього, моєму ад'ютантові сотнику Крушинському Федору Петровичу моє персональне представництво за кордоном і надаю належні права, звязані з цим представництвом.

Одночасно уповноважується пред'явник цього на переведення військових формувань за кордоном і, згідно з цим, надається йому право:

1. Переведення заходів на предмет реалізації формувань та
2. Право переговорів від мого імені з представниками Урядів дотичних держав в доручених справах.

Головний Отаман військ У. Н. Р. П е т л ю р а.

1 грудня 1919.
77/Ф. К.
Верховна Ставка.

П.п. Послам У. Н. Р. в Варшаві, Букарешті, Празі, Римі, Парижі, Берлині й Вашингтоні.

Пред'явникові цього, моєму ад'ютантові сотнику Крушинському Федору Петровичу доручено моє персональне представництво за кордоном.

Тому п.п. послам У. Н. Р. в вищенаведених державах пропоную чинити йому повну допомогу в доручених справах та координувати в цих випадках свою діяльність на користь переведення в життя завдань, доручених пред'явникові цього.

Одночасно з цим мій Ад'ютант сотник Крушинський Федор Петрович уповноважується представити політичне становище Української Народньої Республіки п.п. Послам і одержати від останніх необхідні інформації.

Головний Отаман військ У. Н. Р. П е т л ю р а.

Начальник Штабу
ГОЛОВНОГО ОТАМАНА
1 грудня 1919 р.

ПОСВІДЧЕННЯ.

Цим свідчиться, що пред'явник цього адютант Головного Отамана військ У. Н. Р сотник Крушинський направляється до Варшави до Президента Річі Посполитої та Начального Вождя польських військ.

Тому ласкаво проситься всіх дотичних властей о негайну допомогу пред'явнику цього на проїзд до Варшави.

Нач. Штабу Головного Отамана, отаман Ю н а к і в.

1.XII—1919.
ч. 79. Ф. К.

ОХОРОННИЙ ЛИСТ.

Пред'явник цього, ад'ютант мій, сотник Крушинський Федор Петрович, отправляється мною за кордон в державних справах до Варшави й далі, а тому дотичних військових та цівільних представників Польської влади проситься о найширшу ласкаву допомогу пред'явникові цього для реалізації ним доручених справ.

Головний Отаман військ У. Н. Р. П е т л ю р а.

1 грудня 1919 р.

НАКАЗ

Міністру Фінансів У. Н. Р. Б. Мартосу
та
Фінансовому Агенту У. Н. Р. Супруну.

Цим наказується Вам видати пред'явникові цього 100.000 (сто тисяч) чеських корон на переведення справ доручених йому.

Головний Отаман Петлюра.

1 грудня 1919.
ч. 80. Ф. К.

НАКАЗ

Міністру Фінансів Української Народньої Республики Б. М. Мартосу та Фінансовому Агенту Української Народньої Республики Супруну.

Цим наказується Вам фінансувати і оплачувати асігновки на предмет переведення військових формувань за кордоном та переведення їх на Україну, стверджені власноручними підписами адютанта Головного Отамана Федора Крушинського, згідно з уповноваженнями з дня 1-го грудня 1919 року під № 76. Ф. К. і посла або Голови Місії тої держави, де переводиться формування.

Головний Отаман Петлюра.
Голова Ради Народніх Міністрів І. Мазепа.

—

мав від'їхати за кордон. В звязку з новим рішенням Головного Отамана почали звязуватися з ним, але це не удалося, бо Крушинського Поляки притримали. Всю ж справу з від'їздом Головного Отамана було передано старш. січових стрільців Мамчуру. Начальне Довудства військ польських дозволило в'їзд Головного Отамана до Польщі, але військова влада 13-ої дивізії вимагала в подарунок броневик за перепустку, (Г. О. тільки в дорозі до Варшави про це довідався), який тут курсував.

Головний Отаман давав останні розпорядження правительству про те, що мають робити на Україні, про звязок та про плян своєї роботи за кордоном. 5 грудня Головний Отаман дав наказ по війську, написаний на аркуші блокноту. Текст його був такий:

„Голова Директорії У. Н. Р. 5 грудня 1919 року м. Н. Чортория. ч. 101. Отаману Омеляновичу-Павленко. В звязку з новим завданням, що покладається на Дієву Армію наказую Вам приступити до виконання обовязків Командуючого Дієвою Армією, одночасно продовжуючи кермування Запоріжською групою. Дальнійші вказівки відносно діяльности Армії Ви маєте одержувати від мене через уряд У.Н.Р. Заступником Вашим призначаю Отамана Юрка Тютюнника, котрого Ви повинні про це повідомити. Головний Отаман Військ У. Н. Р. Петлюра. Начальник штабу отаман Юнаків".

Настав час прощання і від'їзду Головного Отамана — надрано з 5 на 6.XII. 1919. Сумні у всіх обличча, де в кого сльози... І в Головного Отамана поблискували очі, але на дворі він цілковито опанував собою. Подали коні, двинулися в дорогу і чомусь боязливо, як би щось украли і утікали, наближалися до ст. Мирополя. Разом з Головним Отаманом від'їхали: от. Юнаків, старш. Коваленко, (як

знавець по його словах чужих мов), автор цих рядків і джура Г. О. гайдамака Волянський. На дворі під ранок холодно. Прибули на станцію. Старшина СС кудись негайно зник, Поляки обдивлялись, хто прибув. Але тут були наші старшини і козаки з броневика, який Поляки вимагвли їм передати — тоді тільки вони згодяться перепустити „якогось" там Українця, а цим Українцем і був якраз Головний Отаман. Треба було критися і перед чужими і перед своїми. А чому— я й сам не знаю. Невимовний душевний біль давав себе почувати у кожного із нас у цій ситуації. Прийшов старшина і повідомив, що вже можна всідати до вагону. Шмигнули по між вагонами до нашого поїзду. Товаровий поїзд на відході — в одному тільки вагоні з друкарськими приладдями знайшлося для нас місце, і то не „сидяче", а „стояче" — стали. Але, як потім ми довідалися, машиніст не хотів їхати до „Ляхів" і гарячий Коваленко непотрібно вжив кулаків... Прибули на ст. Полонне. Чекаємо пару годин. В скорім часі прибула сальонка зі старшиною від Начального Довудства поруч. Стажинським. Значить знали вже про приїзд Головного Отамана. І пустився він в далеку і невідому дорогу. Сумний він був у цей час і мрії його про те, що він залишиться серед армії, відпустить бороду, вуси і його ніхто не пізнає — залишилися мріями. Поїзд все віддалявся і віддалявся від рідної землі. Дай Боже не переживати більше у своєму житті таких прикрих хвилин...

РОЗДІЛ VIII.

Де ж причини катастрофи?

(СПРОБА ВИСНОВКІВ).

Доля народів немилосердна. Вона або їх підносить на височінь, або кидає в пропасть і сміється, як сміється нечиста сила—Сатана над грішним миром, в якому зло запанувало і неправда, людські сльози і муки. Останнє сталося й з нами. Де ж причини? „Перехід Галичан на бік Денікина, великий фронт при надзвичайно малій кількости і страшній виснажености нашої армії, брак грошей, взуття, одежі, білизни, медикаментів, амуніції... хороби" — ось причини катастрофи говорив начальник штабу Головного Отамана от. Юнаків, підходячи до оцінки ситуації під військовим оглядом. А П. Феденко в своїй статті „Фермент нації" („Вільна Україна" ч. 1-2 січень-лютий, ст. 129) писав: „Чотирі головні умови гальмували боротьбу У.Н.Р. за незалежність: 1) з самого дня української революції Україна мусіла на кілька фронтів вести війну, не мала постійного твердого центру, не мала „передишки". Одна війна кінчалася, друга починалася. 2) У.Н.Р. з своїм центром ходом военних подій опинилася на території чисто хліборобській, де немає ні фабрик, ні заводів, які б могли дати техничну піддержку армії, 3) постачання амуніції з заграниці було дуже затруднене, 4) на Поділлю та на Волині відчувалася недостача організаційних сил як при війську, так і в адміністрації: це сталося наслідком безперестанних евакуацій в початку 1919 р., а також порівнюючи слабої політичної і національної свідомости населення цих районів України". Аналогичні думки були й у Головного Отамана.

Чи відповідало вимогам моменту тодішнє соціялістичне правительство?

Зовні так, але в середині не було згоди, єдиної волі і колись історики будуть цитувати слова Головного Отамана, який, на одному з засідань Ради Міністрів, ударивши кулаком по столі, крикнув: „Або ви мерзавці і просто не розумієте свого завдання, або ви зрадники свого народу і республики". Ці слова відносилися до у. с.-р., які в цей час носилися з плянами урятування Республики, перетворивши владу її на радянський спосіб, на зразок і в догоду Москві—на спосіб, який би наблизив Україну до комунізму. Вищенаведені слова Головного Отамана були сказані таким громоподібним голосом, що всі, хто був в цей час в другій залі (помешкання державного

банку у Кам'янці) мимоволі встали з місць і чекали що буд далі. Головний Отаман швидкими кроками опустив засідання і залю, а за ним, як „мокрі кури", або кимсь побиті, ніхому не дивлючися в очі, виходили есери, також залишаючи залю засідання Ради Міністрів.

Досить зручно й авекдотично підходив до оцінки роботи половини членів правительства тодішній міністр праці О. Безпалко, що доведений поводженням у.с.-р. до непритомности, зауважив на тому ж самому засіданні на адресу останніх: „Вам коники стругати, а не будувати Державу". Член кабінету Шрамченко, подаючи шклянку води, просив промовця заспокоїтися, але Безпалко сказав, що „для дурної голови й шклянка нічого не поможе".

Але коли прийняти на увагу те, що есери і почасти есдеки являються непорівняною ні з ким і ні з чим величезною розкладовою і руйнуючою силою при всіх обставинах і можливостях, а то просто й при утопичних неможливостях; і коли прийняти на увагу, що цей час був найбільшим часом руйнації цінностей матеріяльних, духових та культурних цілого людства, а в даному разі, названих цінностей в республиці українській, бо вороги були безоглядні в своїй боротьбі і не відмовлялися від найганебніших способів її, нищучи культуру і люд український, починаючи від дитини і кінчаючи глибоким стариком чи старухою; коли прийняти на увагу те, що події розвивалися в якомусь зачарованому колі, де годі було уследкувати, де ж починалася будова, чи навпаки, — то тут треба бути об'єктивним і сказати правду: на той час, при тих тяжких обставинах страшного пригноблення, знесилення, приниження людської гідности, при безпорадности і залишенні усіма культурними народами світу в цій без виходу катастрофичній ситуації, де не могли б порадити нічому чи врятувати ситуацію, поліпшивши життя військове і політичне, ні генії військові п.п. генерали й фельдмаршали Фоші, Гінденбурги і Макензени, чи в політиці — Лойд Джорджи і Клемансо,— тільки українські соціял-демократи і соціял-революціонери з їх безоглядно широкими і смілими революційними і руйнуючими методами в роботі і то суто-національними в українському розумінню цього слова, врятували військо і республику від смерти, не кажу тут про народ, який в цій місцевости і на той час був або звичайним нейтральним глядачем, або був успособлений вороже, як це було з „пашківською республикою". *) В цьому їх величезна заслуга як перед народом так і історією, бо пред-

*) Українські есери мали великі звязки з народом аж до села і хутора, мали вони звязки й з повстанцями, як от з от. Зеленим, Мордалевичем і багатьма иншими. Есдеки, побачивши вимоги реального життя, котрі розминалися з вимогами їх теоритично - партійного програму, — вийшли в своїй державній діяльности на той час за рамки отого свого вузко-партійного програму і почали наближатися до реальних чинів.

ставник тої чи иншої поміркованої партії чи угруповання ішов би тільки, як то кажуть, навірняка, а тут нічого не було навірняка— було хаотично розбурхане кріваве мора, де легко можна було піти на дно безодні і то не самому, а як відповідальному чоловікові потягнути за собою і справу і найкращих людей, які цю святу національну справу провадили. Там, де немає підвалин для будови, — там нема й будівничих від представників буржуазних партій, а коли часом це й трапляється, то трапляється також і так, що будова залишається незакінченою. Так було і в нашій державі за часів гетьмана *).

Головному Отаманові до цього часу закидають обвинувачення, що він зовсім непотрібно і для справи злочинно „грався в соціялістичні кабінети", але він, як глибокий демократ і сам старий есдек, дуже добре розумів ситуацію і можливі виходи з неї, як розуміли це й його помішники в державній роботі, члени правительства, коли не входитимемо тут в оцінку їх інтелектуальних здібностей кожного члена зокрема, тим більше, що кожний з них був виразником поглядів своєї партії, свого Центрального Комітету. Головний Отаман, як політичний провідник, бачив реальну силу, на яку можна було спертися на той час в інтересах нашої республики і спирався на неї. А такою силою були тоді саме українські есдеки й українські есери, які, хоч були і слабіщі, але уміло використані й зручно пристосовані до політичного життя і праці політичної—були якраз на своїм місці.

*) Треба ще додати, що ми не маємо своєї буржуазії. Не встигла вона ще народитись і згуртуватися в процесі боротьби, а те що малося, то було занадто „малоросійським", а в більшости чужим і ворожим нашій національній справі, —були окремі люде і всі вони разом виявляли велику несталість і невитривалість в національних моментах. Пригадаймо хоч би гетьманщину, коли під ударами повставшого українського народу основи гетьманського буржуазного апарату захиталися, бо ті люди, які цей апарат утворювали, розгубилися в ситуації і розбіглися як кури по полю на крик властивого господаря. Автор.

Вони бачили, що есери на той час уявляли собою реальну силу і, як партія, що посідала найбільше інтелектуально-розвинутих і в роботі своїй спритних людей і безумовно українських державників, використовували есерів, творячи з ними блок в державнім будівництві. Хоч дехто з есерів був просякнутий „смеиовеховством" як п.п. Степаненки, Голубовичі, Ярослави, Черкаські, Лизанівські, Щадилови й ин. та вміле їх використання й ужиття в роботі віддаляло есерівську „смеиовеховщину", а самі есери при таких обставинах були безумовно цінним національним елементом, який мав впливи на народні маси і політичне керовництво над цими масами. Були „смеиовеховці" і серед есдеків, та це поки що буди одиниці.

Представники инших політичних партій так само приймали участь в державнім будівництві: есефи працювали при центрі й за кордоном на посадах керовників дипльоматичних представництв. Члени других партій так само працювали при центрі і від центра на урядово-адміністрятивних посадах, хоч всі вони разом потихеньку творили опозицію тодішньому урядові, але це були тільки слова, а до реальних чинів ніколи не доходило.

Для кожного об'єктивного спостерігача було очевидним, що на тодішні часи в державній роботі не можна було піддаватися впливу психичної реакції. Психична реакція — це явище скороминуче і на неї ніколи не базується далекозорий політик, а для економичної реакції пора ще не прийшла. Правдою було те, що большевики нічого не зуміли зробити, що їхня поведінка ішла в супереч гаслам і таке инше, але ж в ту добу гасла соціяльного визволення домінували в цілому світі. Отже, реальне життя цього всього вимагало і вимагає ще й сьогодні... Инча річ, що треба було кликати до праці— не праці для визискувачів, а до праці — обнови й скріплення.

Час революції ще не минув, а час еволюції ще не наступив, тому співпраця соціялістів з представниками буржуазних партій, хоч і чужих нам, була неможлива і виключена, а тим більше була виключена робота одної буржуазії. І це залежало не від осіб, не від Головного Отамана, а від моменту і революційних обставин, які самі вибірали для роботи тих чи инших осіб, з тими чи иншими переконаннями.

Галичане цього всього не могли зрозуміти, претендуючи на „буржуазність" і пхаючи себе і цілу визвольну українську справу в прірву, перейшовши до Денікина і розійшовшися зі своїм братом Наддніпрянцем. І після цього ворожі гробарі з лопатами в руках приготовились, щоб засипати тяжкою землею всі революційні здобутки українського народу, головне — ідею Соборної Української Народньої Республики, ідею соборности, ідею вільности й невалежности усіх українських земель. Д-р М. Лозинський в своїй книжці „Українська Революція в р.р. 1918-1920" на ст. 199 пише: „Так галицка армія, яку від початку світової війни одушевляв ідеал визволення і з'єднання України, наслідком трагичних обставин віддалася в розпорядження Денікина, представника змагань до відбудування „единої, неподільної Росії", — „Росії, яка означає могилу української державности". А я скажу, що Галичане виконали брудне діло своїх прапрадідів — як в старовину Галич і Суздаль ішли разом руйнувати Київ, так і тепер це сталося, — тільки ріжниця в іменах і назвах місцевостей. Українську державність доконали не вороги, а таки свої добрі люди без волі і згоди самого українського народу. Сталося те, що „воля наша загинула не через ворогів,—як казав колись Сірко,— а через зраду своїх... І вам, що зараз живете, не буде волі, поки не буде поміж вас згоди й братертва". Та прийде час, коли народ сам своїми власними силами в організований спосіб виявлення своєї волі виправить помилки своїх політиків на сьогодні й на завтра.

А народ Великої України? А інтелігенція?

Спочатку першого тому моєї роботи я говорю про них, а тут скажу тільки те, що трохсотлітнє московське панування над ними не пропало даром: український народ і його інтелігенція були Москвою понівечені... Народ був темний, як та темна ніч, серед якої блискає громовиця, —отак народ блискав тоді своїми повстаннями, та знесилення і пригноблення ще й тепер відчувалося, як наслідок царського панування та його урядників. Наш народ, за триста років свого поневолення, почав забувати про свою державу, про свої обовязки перед нею, а хто не забував, то це була искорка серед пустині. Тільки пісня та музика були йому втіхою і тоді він пригадував, що був час, коли й він жив паном у своїй країні, та тяжка праця іноді викликала огиду і гнів проти своїх наїздників — Москалів. Бракувало народові своїх духових проводирів, своєї інтелігенції. А хоч була вона, — то це капля в морі, а решта — „мы русскіе", золоті ґудзики біля піджака, панська мова, нагороди, посади — забили памороки нашій інтелігенції і вона забула про своє походження, про свої традиції стародавні й історію, забула про свій народ, від якого зовсім відцуралася і „пошилася в московські пани". Оце все ще й тепер тяжило над нашою ітнелігенцією, а народ був залишений сам собі один в самітности і духовій бідности. Народ ще не був готовий для своєї держави, — не то що не доріс, а якось соромився приступити до свого самостійного життя перед нахабним поработителем Москалем.

А Москаль був настирливий : приходив на Україну, то як чорний— Денікин, то як червоний —большевик. Большевицькі демагогичні гасла внесли розлад серед українських народніх мас і несталої та невитрівалої без відповідного досвіду інтелігенції. Народ був розбитий і розпорошений через наїзди чужинців. Він був розбитий на кілька земель, де були або большевики, аба Денікин, або повстанці, або війська У. Н. Р. чи, навпаки, всі разом. Годі було йому одразу зорієнтуватися в ситуації, — не було можливости йому виявити свою національну думку, бодай його національно-свідомої половини, а руїна його господарств, плюндрування його осель, нищення його синів і дочок — доводило його до розпуки, до тяжких моральних мук, до апатії.. Народ повстав, але не організовано. На українську армію він дивився як на „петлюрівську", подекуди посилаючи своїх дітей до неї. А називав і називає він її „петлюрівською" тому, що в Петлюрі побачив український народ провідника його думок і втілив в його особі свої найкращі бажання, змагання до волі, до власної державности, бо імя Петлюри було на той час легендарним, а популярність всеукраїнською. Весь свій визвольний рух український народ охрестив „петлюрівським", вбачаючи в ньому розкріпощення

духу і змагання до вільности й незалежности. Емоції народні були сильні, та не було єдиної організовано - виявленої національної волі, не було почуття громодянина у своїй республиці і обовязків перед нею — „хтось" мав робити і „якось" воно мало бути. Народ плавав по морю, а не керував державним кораблем, народ разом виступав і за У. Н. Р. і проти, і проти ворогів і за одно з ворогами.

Але в муках матері родиться на світ Божий дитина, в тяжких поневіряннях і нефортуности повставали і будуть повставати поневолені народи. Отакий хресний шлях невимовних страждань, безлічі офір чекав Україну і її нар'д. Народ мусів пройти через „чистилище", щоб, як істота молода, морально чиста, а духово і матеріяльно багата, приступити до свого самостійного життя.

В процесі боротьби уже тоді помічалися і її наслідки: народ загартовувався національно, викристалізовувався селянин самостійник викристалізовувалася нова своєрідна інтелігенція, маюча досвід невільника за царських часів і за наїздів московських червоних і чорних орд пізніще та досвід вільного громадянина у себе дома, здобувши цю вільність у тяжкій і нерівній вальці з ворогами.

Відбувалася діференціяція народніх мас. Невеликий спочатку кадр самостійників — громадян У. Н. Р. зміцнювався й зростав не по днях, а по часам і навіть по хвилинам в своїй силі й кількости. З сніжинок накочувалися великі кочугури снігу, з камінчика вирастала скеля кам'яна. Процес народнього національного самоусвідомлення відбувався дуже скоро. Відбувався він і серед темних мас, у котрих, серед руїни і знущення ворогів, відчинялися очі на українську дійсність і родилися думки про дальшу визвольну боротьбу в організований спосіб. Відбувався він і серед інтелігенції. І вона почала повертати до свого народу і разом з ним виборювати собі волю й державність. Відбувався цей процес і серед молодої генерації через українську школу. І от зріст оцієї молодої генерації являвся найцінніщим придбанням для державности У. Н. Р. Я вже не кажу нічого про нашу армію, про наш політичний центр. Вони були і є отим вогнем невгасимим, який запалювався національним полумям в грудях робітника, селянина та інтелігента в боротьбі з ворогами. Отже, все вищенаведенне говорить за те, що й нашому народові усміхнеться краща доля. Ще кілька років тяжких поневірянь і наша державна чайка припливе до тихої пристані, а Україна все ж таки буде самостійною.

Говорити можна багато й мало і не наблизитися до завданого питання — де ж причини катастрофи? Тяжко мені відповісти на це питання з багатьох причин... Колись майбутній історик в нормальних умовинах політичного життя, об'єктивно підходячи до оцінки подій

за час нашого визвольного руху, взявши на увагу добре і зле, ситуацію внутрішню і зовнішню і людей, які в тій ситуації і серед тих тяжких обставин працювали, винесе справедливий присуд і оцінку тих подій, як також встановить і ті причини, які ці події заподіяли — от там ми й знайдемо відповідь на завдане вище питання. А коли не певний завтрішнього дня під кожним оглядом, то це й виключає глибші студії недавно пережитого. Що можливо, те й робимо. Отож український народ.

Приходиться тут відкривати завісу і на сцені демонструвати трагедію українського національного визволення. Народ... що мав від нього наш політично - „керуючий" центр? Крім несподіванок і розчарувань нічого: народ не давав своїх синів на мобілізацію для організованого захисту своєї країни, народ не підтримував національно-державних атрибутів, народ розброював військові частини армії У. Н. Р., одбірав військове майно, стріляючи в спину, утворював свої „республики" (Сади, Пашківці та інші), де не можна було ні пройти ні проїхати, і то тільки в своїх районах. Прекрасно організовані військові частини обслуговували тільки свої „республики", ігноруючи діючу владу і не цікавлячися тим, що робилося за їх кордоном. Народ не хотів платити податків державі, а од держави вимагав як найбільше — землі без викупу, всіх благ земних, а сам робити нічого не хотів для держави. Народ все дивився в бік большевиків, сподіваючися гір золота, як наслідку демагогично-спокусливих большевицьких гасел — Лєніна й Троцкого. А вони, руйнуючи основи капіталістично-буржуазної держави через „систематичне подавлення більшости визискуваних меншістю визискувачів" були вірні основній своїй засаді, як ревні виконавці Марксових ідей в своїх інтересах і тільки викрикували: „Потрібно найбільшої жорстокости, звірячого гноблення, потрібно моря крови, в якім людство йшло своїм шляхом досі в стані рабства, кріпацтва і наємного рабства *)", — в цей спосіб большевики вступили на шлях відбудови єдиної Росії і дальшого гніту поневолених народів. Частина народу накладала й з Денікином, та скоро охота до цього відпала і народ готовий був вести боротьбу на 2 фронти — проти Денікина і большевиків, після чого Лєнін і почав улесливо говорити: „Не смѣть командовать в деревнѣ; нам надо учиться в ней".

Оце вам народ — розбиріть його. Хоч кожний із нас скаже словами Лєшка в трагедії „Роман Великий" В. Пачовського, що „народ — юрба, за вітром хилиться, а вітром у державі є — вельможі!" Так-то-так, але де ж набрати тих „вельмож?" А „вельможі" політичного центру — члени партій, угруповань і міністри та їм підлеглі — всі

*) Лєнін, „Держава і Революція", ст. 78, переклад Дятлова.

разом утворили систему, котру потім вороги охрестили „петлюрівською", як вислів найбільшого хаосу і нерозберихи. Звичайно, що цю систему не буде лаяти тільки лінивий, але ж її утворювали по троху всі і до цього треба одверто признатися. Той, хто лає цю систему, най тільки не забуває, що ціла справа державного відродження відбувалася при ненормальних обставинах, при непідготовленості одних й бездарности других, неохайности, непевности й злодійстві многих та розбещености, свавіллю, безконтрольности й безвідповідальности всіх... Та й це в наших умовинах, коли не нація творила державу, а держава творила націю, було історично нормальним. Але стисліше про „вельмож" урядового центру — есдеків і есерів.

Українські есдеки, засвоївши собі з комуністичного маніфесту два поняття — 1. „перетворення пролетаріяту в пануючу клясу" і 2. „завоювання демократії", чекаючи, коли капіталістична болячка лопне сама собою, побачили, що афоризм з того ж маніфесту—„робітники не мають ніякої відчини" — розминається з дійсністю, але й тоді вони відмовилися від способів боротьби Леніна й Троцького, вірніше, не мали на це сміливости. Будуючи національну державу вони побачили, що цим самим продукують ідею зростаючого капіталізму. Ставлячи соціяльні питання понад національні, вони побачили, що життя вимагає якраз противного, що їх же руками треба ставити підвалини національної держави з буржуазно-капіталістичним налетом, хоч із золотою демократичною серединою. І от вони почали багато уділяти часу партійним моментам, ставлячи їх вище за моменти державні.

З есерами була ціла рахуба. Вони, не маючи своєї історії в сутонаціонатьному значінні цього слова ні національно-революційних традицій і посячи на собі спадщину російської есеровщини, самі не знали, чого власне їм було треба і за що боротися. Тільки такі люде, як покійник д-р Одрина, Григоріїв та Шрамченко пристосовувалися до реальних вимог життя і їх робота була цінною для держави. А решта ж по кілька плянів мали на день: то вони збіралися творити ради на Україні, то збіралися заводити український комунізм, а то висловлювалися за співпрацю з совітською Москвою і так без кінця, і нічого певного, і нічого сталого.

Кваліфікуючи ж усі політичні українські партії, треба сказати, що вони забули про те, що народ не політична партія, що політична програма диктується не волею партій, а волею історії, котру творить народ за час свого існування. І від цього ще було багато лиха.

Але й ці всі люде на той час і при тих обставинах внутрішнього і зовнішнього характеру при всіх своїх хибах зробили максімум того що можна було зробити. Ворог був послідовний в своїй політиці і шануючий свої стародавні традиції: як колись Росія „ужила проти

самостійницької кляси української шляхти темне селянство, так тепер уживає вона, проти політично в своїй масі свідомого українського селянина — „деревенскую бѣдноту“ (себ-то голоту і шомувиня), аби потім ціною може економічних уступок селянству, звищити його як політичну силу, як в XIX віці зробила вона з панством на Україні *)“.

Денікин вживав чуже нам духовенство і несталу або зовсім чужу нам інтел'генцію в своїх едино-неділимовських інтересах для блага Росії. Центр У. Н. Р. уживав для боротьби горстку борців вірних ідеї самостійности України. Але й ця боротьба відбувалася при несприятливій закордонній ситуації і при абсолютному бракові необхідних засобів для мілітарної оборони Батьківщини.

Отож багато ми мали хиб, помилок, недосвічености в праці державній, бо не було де й коли удоскуналюватися, але Гегель говорив: „Держава це не штучний твір, вона перебуває в світі, отже в сфері сваволі, випадку і помилок. Невластиве захована може її деформувати, з одної чи з другої сторони. Але й найгідкійша людина злодій, хорий або каліка всеж живий чоловік: афірматівний принціп життя живе в нім, мимо його хиб, а тут, власне, саме і розходиться про цей афірматівний принціп“ **).

Та Головний Отаман і правительство вірили в успіх боротьби, вірили в свій народ, що він, частинно захворівши тимчасово на „соціялістичну ганргепу“ чи на „національну апатію“, оздоровіє, протверезиться від революційних свобод (большевицьких), стане в ряди свідомих оборонців своєї країни, — до цього власне йшло, і вони не помилялися. Але другий побратим в державній роботі Петрушевич, його Рада, його військові, — от вони так не вірили в успіх справи і шукали ввесь час способів порятунку для себе і для своєї „окремої армії“, що виключало інтереси велико-державно-соборницької політики української. Диктатор особисто доказував тодішньому премієрові І. Мазепі і його заступникові покійникові д-рові Одрині, що „нема чого вірити в український народ, нема чого боротися за самостійність У. Н. Р., найбільше, про що можна мріяти, це про автономію — національну школу в цих умовинах на 50 років, а на других 50 років покласти боротьбу за самостійність України, пройшовши стан автономного звязку з Московщиною. Голова уряду Диктатора д-р Голубович офіціяльно заявляв, що завданням Галицького Уряду було за всяку ціну порозумітися з ген. Денікином. Те саме ми читаємо в листах галицького дипльомата Панейка.

---

*) Д. Донцов, „Підстави нашої політики“, ст. 68.

) **Hegel, Philosophie des Rechtes.

Диктатор, поблагословивши союз з Денікином ще раніш, ніж цей союз стався, на ст. Деражня, прочитавши копію договору з Денікином іде до свого вагону і плаче гіркими сльозами, дає наказ про зміщення ген. Тарнавського і вчинення суду над ним, а пізніш у Відні; на засіданні членів Національної Ради заявляє, що його завданням „є задержати і збільшити галицьку армію, тим більше, що й Англія підіпре сю акцію. Сею дорогою я піду, хоч би мене звали навіть зрадником, бо иншого виходу я не бачу". *) Напятнування Петрушевича з боку членів Нацради за доконаний ним перехід галицької армії до Денікина і винесена резолюція — „увійти в тісні зносини з наддніпрянським урядом, щоб зменшити пропасть, яка зарисувалася після зради ген. Тарнавського", — на нього не вплинуло.

Диктатор не послухався своєчасно й Головного Отамана, котрий йому радив згодитися на лінію Бартельмі між Польщею і Галичиною, пропоновану „всесильною" Антантою, і наразив галицький народ на шлях гноблення і тяжких національних мук, погодився бути губернатором в російським намісництві у Галичині (на ділі й цього б йому не дали), зрезигнувавши з ідеї соборности і непідлеглости українських земель, конкретно віддавши і Галичину, і Холмщину, і Волинь, і Підляшша і — всю Україну на ласку й неласку ворогів.

Артист, що й казати, з Диктатора Петрушевича. Так і видно галицького адвоката, який далеко не сагає: потрібно йому хлопа наразити на непотрібну судову розправу і непотрібні видатки, — для нього не важно чи хлоп виграє процес чи програє; йому ходить, щоб були гроші за його турботи. Отак самісінько він поступав і в державній роботі: нейменше його обходила справа державна—народ—аби йому було добре. І то в той час, коли висліду зустрічі армії У.Н.Р. з армією Денікина чекав не тільки національний український центр, його чекала Антанта, нетерпляче чекала його російська інтелігенція і її впливово-керуючі чинники. А большевики тимчасом евакуували свої установи з Москви до Нижнього Новгороду — остільки були певні побіди над собою. Російський історик М., котрий недавно повернув з Москви за кордон, стверджує, що за попертя Петлюрою у себе на Україні Денікина проти большевиків (останього на північ), психологично легко засвоювалася думка про признання самостійности України навіть серед російської буржуазії—купців Ростеряєвих і других, — „хай П е т л ю р а там у себе улаштовується, а потім з ним можна буде договоритися". Инша річ, що це ще не давало матеріялу для спокою й вільної державної роботи, бо Москалі всі однакові, всі

*) Інформ. лист У. Н. Б. ч. 5. од 23.XII. 1919.

вони разом узяті не уявляють свого державного життя без багатющої України. Та всеж таки був грунт для закріплення національно-революційних здобутків й праці відповідної на міжнародній арені при всіх негативних моментах. Навіть при помсті Клемансо й Лойд-Джорджа над Україною за німецьку орієнтацію Центральної Ради (Грушевського) — за зраду Антанті, що особливо виявилося за час Покойової Конференції у Парижі, коли Клемансо на аудієнції у себе нашого посла Сидоренка сказав: „А... я вас довго чекав, а тепер поговоримо“... Але „міднолоба політика“ Денікина й Петрушевича („міднолобіє“ є найгірша хвороба на світі, гірша за всяку хворобу і підлоту, бо перша — вилічима, друга — поправима, а глупота і не вилічима і не поправима) стали цьому на перешкоді...

Були величезні перспективи, був і грунт для роботи, але події попередили події...

Говорив все це я для того, щоб нарешті підійти до відповіди на питання — де ж причини катастрофи?

Причин можна назвати багато, але всі вони є результатом одної головної причини: історія поклала на плечі українського народу і його відповідальних людей тяжкий тягар боротьби за визволення нації, за самостійну державу при непідготовленості народу, його духових проводирів до відповідного вшанування ознак національно-державних, до роботи державної, до обовязків перед державою, — при бракові у всіх провідної політичної лінії у всі часи і при всяких обставинах, *) як також з другого боку — повстання Самостійної України найшло на цей час непідготовлену до цього Європу — цілий світ. Бо з повстанням Самостійної України треба було перемалювати карту Європи і внести багато коректив, зруйнувавши дотеперішні економичні устої політики великих держав, — перемішувалися політичні карти Європи — можливість нових політично-державних угруповань і союзів, а звідси — сфери політичних і економичних впливів — треба було поділити інакше, як вони були досі поділені... Оце була первопричина усіх причин.

*

*) Усі обвинувачення на адресу наших духових проводирів, наведені тут і вище, на той час можна було віднести і на адресу світових керуючих чинників, про що найкраще свідчила англійська і французька преса, коли в Парижі відбувалася Мирова Конференція. Але про це будемо говорити на иншому місці.

З М І С Т:

ст.

ОД АВТОРА 3-4.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА.

БРАТ ПРОТИ БРАТА...

„Отечество на язиці,
а в серці облуда“ 5.

РОЗДІЛ І.

Побідний шлях і реальна дійсність.

1. Наступ на Київ і Одесу. 2. Антанта і Денікин. 3. Перспективи. 4. Висліди київської операції 7-40.

РОЗДІЛ ІІ.

Відхід з Києва та шукання порятунку за кордоном.

1. Відхід з Києва і внутрішня політична боротьба. Місія Пилипчука до Польщі та її висліди. 3. Курдиновський. 4. Перемирря з Поляками. 5. Агонія фронту і запілля. 6. Преса. 7. Присяга Директорії, Правительства і війська на вірність У. Н. Р. 8. Відкриття Укр. Св. Синоду 41-126.

РОЗДІЛ ІІІ.

Спроби консолідації і болючі розбіжности. Фронт.

1. Перша Державна Нарада у Кам'янці. 2. Диктатор, Панейко — дипльомат у Парижі і Головний Отаман. 3. Катастрофальне становище армій під оглядом заосмотрення 127-146.

РОЗДІЛ ІV.

Боротьба з Денікином.

1. Без порозуміння один протибольшевицький фронт і деталі київської епопеї 1919 року. 2. Правительство У.Н.Р. до народу і протест перед державами Антанти. 3. Денікин навіть проти української культури. 4. Протест культурно-просвітніх організацій та їх боротьба. 5. Заходи уряду У.Н.Р. і повстанці. 6. Настрої народу, війська та громадянства. 7. Офіційні переговори з Денікином. 8. Вандали та їх розбишацька робота. 9. Головний Отаман до народу та його заходи що до заосмотрення армії. 10. Проголошення війни Денікинові, як наслідок народніх демонстрацій за неї 147-263.

РОЗДІЛ V.

Од нарад до зради? Галицькі проводирі доконують переходу їх армії до Денікина

1. Військові наради в Винниці, Жмеринці, Деражні і перехід галицької армії до ген. Денікина. 2. Оборонна промова на суді над ген. Тарнавським. 3. Витрати на галицькі установи та армію. 4. Безпідставність галицьких нападів і цифрові висновки. 5. Виправдання галицькими істориками переходу їх армії до Денікина 264-310

РОЗДІЛ VI.

Залишення урядом Кам'янця і прихід Поляків.

1. Радять, що робити після переходу галицької армії до Денікина. 2. Галичане за усунення Головного Отамана від оперативних справ, а Уряд У.Н.Р.—Диктатора від армії. 3. Взаємовідносини між Диктатурою й Буковинською Національною Радою. 4. Правительственні пляни на майбутнє. 5. Від'їзд двох членів Директорії за кордон, їх повновласти й акт Головного Отамана з приводу цього до народу. 6. Від'їзд Диктатора й Головного Отамана з Кам'янця та прихід Поляків 311-323.

РОЗДІЛ VII.

Листопадова катастрофа.

1. Правительство мандрує з Проскурова до Войтівців, Любара і Чорторий, 2. Відхід армії, евакуація, „пашківська республика" і Поляки. 3. Документи про переговори з Поляками по охороні демаркаційної лінії в звязку з евакуацією і дійсність. 4. Нарада в Старокостянтинові, початок волохівщини і відомости про галицьку армію та Денікина. 5. „Отаманський тріумвірат" і спроба перевороту. 6. Волинська Революційна Рада. 7. Акт Правительства від 2. 12. 1919. 8. Наради в Н. Чорторий. 9. Останні розпорядження Головного Отамана та його від'їзд до Польщі 324-351

РОЗДІЛ VIII.

Де ж причини катастрофи?

(Спроба висновків) 352-362

ПОМИЛКИ ДРУКУ:

Стор.:	Рядок:	Надруковано:	Має бути:
3	11 згори	Адю'татном	Адю'тантом
10	3 знизу	ні яких	ніяких
13	8 згори	,ще	,що
13	11 „	оклад	склад
13	15 знизу	блльш	більш
16	17 згори	ійшла	ішла
33	3 „	IV див. VIIд. VII див.	VI див. VII д.VIIід.
43	5 „	тільи	тільки
45	17 знизу	11/VII	16/VIII.
122	16 „	доржавности	державности
129	8 „	26 жовтня	25 жовтня
140	2 „	сказало	связано
163	1 „	україни	України
174	8 „	Вицвівши	Вицвівші
176	11 „	громадянстно	громадянство
191	15 згори	якыкѣ	языкѣ
193	19 „	пристотовані	пристосовані
193	22 „	понечителя	попечителя
211	18 „	цідтримувати	підтримувати
211	12 знизу	повітовогв	повітового
252	13 згори	Вашего	Вашого
289	20 „	Диктатора	Диктатора
289	8 знизу	Командуванію	Командованію
267	16 „	прабічній	прибічній і т. д.

